

Марија Копривица

ВЛАСТЕЛИНСТВА И ЕКОНОМИЈА МОНАСТИРА
СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Рецензенти

Проф. др Синиша Мишић
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Проф. др Драгиша Бојовић
Филозофски факултет Универзитета у Нишу
Др Драгана Јањић, научни саветник
Центар за српску културу, Лепосавић

За издаваче

Проф. др Данијел Синани
Декан Филозофског факултета
Универзитета у Београду
Проф. др Драгиша Бојовић
Управник Центра за црквене студије, Ниш

Издавање ове књиге финансијски је потпомогнуто од Министарства просвете, науке и технолошког развоја у склопу финансирања научноистраживачког рада на Филозофском факултету Универзитета у Београду (451-03-68/2022-14/200163)

Марија Копривица

ВЛАСТЕЛИНСТВА И ЕКОНОМИЈА МАНАСТИРА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Центар за историјску географију и историјску демографију
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Центар за црквене студије, Ниш

2022.

ПРЕДГОВОР

Пред читаоцима су резултати вишегодишњег истраживања о српским средњовековним манастирима. Предмет истраживања су манастири који су деловали на простору српске средњовековне државе и поједини светогорски манастири, о којима су се као ктитори старали српски владари и који су располагали поседима на простору средњовековне Србије. Епископска и митрополитска седишта, као и њихова епархијска властелинства, нису овде обухваћена, а разлози леже дубље у црквеној организацији и чињеници да у таквим црквама нису изражена ктиторска права, док се структура прихода и расхода разликује од манастирске.

Фокус целокупног истраживања је на економским аспектима. Манастирска властелинства и људи на њима сагледани су као производни ресурс. Посебно су размотрене привредне делатности које су подстицане и развијане на црквеним поседима. Сагледавање економике средњег века, посебно односа између производње и потрошње, било је посебно изазован део истраживања, с обзиром на ограниченост изворног материјала, као и оскудност научних радова из ове области, посебно у домаћој историографији.

Надам се да ће ова књига омогућити читаоцима да сагледају положај српских манастира у средњовековном феудалном друштву. Такође, да ће пружити прегледан и садржајан приказ манастирских властелинстава уопште. Коначно, да ће овај рад подстаћи нова истраживања средњовековних економских прилика, како на црквеним тако и на световним доменима.

Велику захвалност дугујем проф. др Синиши Мишићу на драгоценим саветима и помоћи током вишегодишњег бављења овом темом, као и на рецензији за књигу. Захваљујем рецензентима проф. др Драгиши Бојовићу и научном саветнику Драгани Јањић на пажњи са којом су се прихватили овог посла и на драгоценим сугестијама. Велику захвалност дугујем издавачима, двама центрима са којима годинама остварујем сарадњу и који су се срдечно прихватили публикација ове књиге: Центру за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Унивезитета у Београду и Центру за црквене студије из Ниша. Захваљујем колегама Катарини Митровић, Владимиру Алексићу, Дејану Јечменици, Марини Штетић на сугестијама и помоћи, такође и библиотекарима, лекторки, картографу и свима који су помогли уобличавању ове књиге.

Напослетку, својој породици, Душану, Милици, Николи и Кристини, захваљујем на разумевању и подршци, без које не бих могла.

Приведе се ова књига крају око Божића лета Господњег 2022.

Ауторка

Скраћенице чешће навођених публикација и библиографских јединица:

- БИГ – Београдски историјски гласник
БГ – Браничевски гласник
Глас СКА/ САНУ – Глас Српске краљевске академије / Српске академије наука
и уметности
Гласник САД – Гласник Српског археолошког друштва
Гласник СНД – Гласник Скопског научног друштва
Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва
Годишњак ФФ – Годишњак Филозофског факултета
Зборник МС – Зборник Матице српске
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института
ЛГТ – *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С.
Мишић, Београд 2010.
ЛССВ – *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ћирковић и Р. Михаљчић,
Београд 1999.
ИГ – Историјски гласник
ИЧ – Историјски часопис
ИСН – Историја српског народа, Београд 1994.²
ЕАП – Етноантрополошки проблеми
Прилози КИФ – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
ССА – Стари српски архив
ХЗ – Хиландарски зборник
ЦС – Црквене студије
- В. Алексић, *Два преписа* – Алексић, Владимир, *Два преписа потврдне хрис-
овуље цара Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведења
пресвете Богородице*, задужбине севастократора Дејана у селу Архиле-
вици код Прешева, ССА 12 (2013), 31–64.
В. Алексић, *Драгаши* – Алексић, Владимир, *Драгаши, прошлост, историја, пре-
дање*, Пожаревац – Ниш 2020.
М. Благојевић, *Планине и паињаци* – Благојевић, Милош, *Планине и паињаци у
средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966), 8–42.
М. Благојевић, *Државна управа* – Благојевић, Милош, *Државна управа у срп-
ским средњовековним земљама*, Београд 1997.
М. Благојевић, *Секуларизација* – Благојевић, Милош, *Секуларизација хилан-
дарских посета у средњовековној Србији*, Осам векова Хиландара, истори-
ја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 2000,
51–58.
М. Благојевић, *Соће* – Благојевић, Милош, *Соће – основни порез средњовековне
Србије*, Глас САНУ 390 (2001), 1–44.

- М. Благојевић, *Закон Светог Симеона и Светога Саве* – Благојевић, Милош, *Закон Светог Симеона и Светога Саве*, Немањићи и Лазаревићи, Београд 2004, 191–245.
- М. Благојевић, *Земљорадња* – Благојевић, Милош, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004.²
- М. Благојевић, *О аграрним односима* – Благојевић, Милош, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, Немањићи и Лазаревићи, Београд 2004, 175–189.
- М. Благојевић, *Меропси и отроци* – Благојевић, Милош, *Меропси и отроци – баитиници и посадници у грбалском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ 396, одељење историјских наука, књ. 12 (2004), 37–59.
- М. Благојевић, *Земљораднички закон* – Благојевић, Милош, *Земљораднички закон*, Београд 2007.
- М. Благојевић, *Српски сабори* – Благојевић, Милош, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас САНУ 410, одељење друштвених наука (2008) 14, 1–37.
- М. Благојевић, *Посебни закони* – Благојевић, Милош, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 21–33.
- М. Благојевић, *О једнаким обавезама* – Благојевић, Милош, *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира светог Георгија код Скопља*, ЗРВИ 46 (2009), 149–163.
- С. Божанић, *Ибарско језгро* – Божанић, Снежана, *Ибарско језгро светостефансог властелинства*, Нови Сад – Сремска Митровица 2006.
- С. Божанић, *Чување простора* – Божанић, Снежана, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013.
- С. Бојанин, *Забаве и светковине* – Бојанин, Станоје, *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*, Београд 2005.
- Ђ. Бубало, *Душанов Законик* – Бубало, Ђорђе, *Душанов Законик*, Београд 2010.
- Byzantine Monastic Foundation Documents – Byzantine Monastic Foundation Documents*, ed. J. Thomas, A. Constsntinides Hero, Washington D. S. 2000.
- Н. Вучо, *Економика средњовековне Србије* – Вучо, Никола, *Економика средњовековне Србије кроз Душанов законик и манастирске повеље*, Зборник у част шесте стогодишњице Душановог законика, Београд 1951, 183–205.
- Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе* – Гранић, Филарет, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика Св. Саве о аутономији манастира, киновијском карактеру манастирског уређења, дужности монаха, правним последицама монашког обета, администрацији манастирских добара и манастирском дисциплинском поретку*, Светосавски зборник 1, Београд 1936, 64–128.
- Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа* – Грујић, Радослав, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник СНД 1 (1925), 45–74.

- Р. Грујић, *Светогорски азили* – Грујић, Радослав, *Светогорски азили за српске владаре и властелу после Косовске битке*, Гласник СНД 11 (1932), 65–97.
- Данило II – Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Службе, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ.6, Београд 1988.
- Данилови настављачи – Данилови настављачи, *Живот архиепископа Данила Другог*, Стара српска књижевност 7, прир. Г.Мак Данијел, Београд 1989.
- Доментијан – Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, прир. Р. Маринковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4, Београд 1988.
- П. Драгичевић, *Повеља царице Јевдокије и њеног сина Константина* – Драгичевић, Павле, *Повеља „царице” Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици*, ССА 10 (2011), 87–102.
- И. Ђорђевић, *Зидно сликарство властеле* – Ђорђевић, Иван, *Зидно сликарство властеле у доба Немањића*, Београд 1994.
- Д. Живојиновић, *Велика прилепска хрисовуља* – Живојиновић, Драгић, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)*, ССА 7 (2008), 71–90.
- Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину* – Живојиновић, Драгић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010), 3–17.
- М. Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича* – Живојиновић, Мирјана, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича Кастамониту и Ватопеду*, Пад српске Деспотовине 1459. године, Београд 2009, 57–62.
- М. Живојиновић, *Аделфати* – Живојиновић, Мирјана, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968), 241–270.
- М. Живојиновић, *Историја Хиландара* – Живојиновић, Мирјана, *Историја Хиландара I*, Београд 1998.
- Законоправило* – *Законоправило Светога Саве I*, прир. М. Петровић, Ј. Штавланин-Ђорђевић, Београд 2005.
- Б. Зарковић, *Хотачка метохија* – Зарковић, Божидар, *Хотачка метохија. Први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић 2002.
- Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација* – Зарковић, Божидар, *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*, Косовска Митровица 2017.
- Зборник – Мошин, Владимир, Ћирковић, Сима, Синдик, Душан, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника 1186–1321. године*, Београд 2011.
- Р. Ивановић, *Дечанско властелинство* – Ивановић, Радомир, *Дечанско властелинство, историјско географска обрада*, ИЧ 4 (1952–1953), 173–225.
- Р. Ивановић, *Властелинство манастира Св. Арханђела* – Ивановић, Радомир, *Властелинство манастира Св. Арханђела код Призрена*, ИЧ 7 (1957), 345–360.

- М. Ивановић, *Развој институције имунитета* – Ивановић, Милош, *Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина*, ИЧ 66 (2017), 49–83.
- М. Ивановић, *Света Гора као уточиште* – Ивановић, Милош, *Света Гора као уточиште за властелу из Српске деспотовине*, Наш траг 3–4 (2013), 358–369.
- П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље* – Ивић, Павле, Грковић, Милица, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1976.
- Д. Јечменица, *Поседи манастира Св. Пантелејмона* – Јечменица, Дејан, *Поседи светогорског манастира Св. Пантелејмона у Моравској Србији*, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365–1402, Крушевац 2014, 183–206.
- В. Karablev, *Actes de Chilandar* – Karablev В., *Actes de Chilandar Deusxieme partie, actes slaves*, Византијски временник, прложение кь XIX тому, Санкт Петербургъ 1915.
- Р. Катић, *Сточарство* – Катић, Реља, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1971.
- Константин Филозоф – Константин Филозоф, *Повест о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Београд 1989.
- М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру* – Копривица, Марија, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, ССА13 (2014), 143–179.
- М. Копривица, *Повеља цара Душана за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац* – Копривица, Марија, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*, ССА 15 (2016), 109–130.
- М. Копривица, *Краљевски манастири* – Копривица, Марија, „Краљевски манастири” у средњовековној Србији, Српска краљевства 1217–2017, Краљево – Београд 2017, 147–162.
- М. Копривица, *Постављање игумана* – Копривица, Марија, *Постављање игумана у српским средњовековним манастирима*, БИГ 8 (2017), 7–20.
- Д. Кораћ, *Новчани дарови* – Кораћ, Душан, *Новчани дарови Стефана Душана светогорским манастирима*, Историјски часопис 38 (1991), 5–18.
- С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе* – Марјановић-Душанић, Смиља, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 69–85.
- В. Марковић, *Ктитори* – Марковић Василије, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ 5, 1–2, (1925), 100–124.
- Н. Милаш, *Црквено право* – Милаш Никодим, *Православно црквено право*, Мо-стар 1902.
- М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље* – Милојевић, Милош, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД XII, Београд 1880.

- Л. Мирковић, *Православна литургика* – Мирковић, Лазар, *Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве, I општи део*, Београд 1982³; *II посебни део дневна, седмична и годишња богослужења*; *III посебни део свете тајне и молитвословља*, Београд 1966.²
- Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару* – Михаљчић, Раде, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властееоске породице Вукославић*, ИГ 1–2, (1976), 99–106.
- Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправма* – Михаљчић, Раде, *Закони у старим српским исправма: правни прописи преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006.
- Р. Михаљчић, *Правни положај баштинских цркава* – Михаљчић, Раде, *Правни положај баштинских цркава*, Огледи о старом српском праву, Бања Лука – Источно Сарајево 2013, 63–79.
- С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља* – Мишић, Синиша, Суботин-Голубовић, Татјана, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода* – Мишић, Синиша, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
- С. Мишић, *Законске одредбе о Власима* – Мишић, Синиша, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, БГ 7 (2010), 36–48.
- С. Мишић, *Историјска географија* – Мишић, Синиша, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.
- С. Мишић, *Сеоске међе* – Мишић, Синиша, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 41–55.
- С. Мишић, *Друштвена структура Призрена* – Мишић, Синиша, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић, Бања Лука 2015, 319–325.
- С. Мишић, *Коњуси* – Мишић, Синиша, *Коњуси – прилог социјалној структури српског средњовековног друштва*, БИГ 6 (2015), 91–97.
- С. Мишић, М. Копривица, *Опишта хрисовуља* – Мишић, Синиша, Копривица, Марија, *Опишта хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару 1348*, ССА 14 (2015), 65–106.
- С. Мишић, *Српско село* – Мишић, Синиша, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019, 109–110.
- С. Мишић, *Велможе и ктиторско право* – Мишић, Синиша, *Велможе и ктиторско право код Немањића и Лазаревића*, Зборник радова „800 година аутокефалности Српске православне цркве”, Косовска Митровица 2020, 53–66.
- А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара* – Младеновић, Александар, *Повеље кнеза Лазара – текст, коментари, снимци*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана* – Младеновић, Александар, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, Београд 2007.

- С. Младеновић, *Крушевска метохија* – Младеновић, Срђан, *Крушевска метохија. Хиландарски посед у Хвосну*, Ниш 2013.
- С. Новаковић *Законик* – Новаковић, Стојан, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354. године*, Београд 1898.
- С. Новаковић, *Законски споменици* – Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- Г. Острогорски, *Византијске катастарске књиге* – Острогорски, Георгије, *Византијске катастарске књиге*, посебан отисак из Историјско-правног зборника св. 2, Сарајево 1949.
- С. Pavlikianov, *The Athonite Monastery of Kastamonitou* – Pavlikianov, Ciril, *The Athonite Monastery of Kastamonitou and the Documentary Heritage of Grand Ćelnik Radič*, ХЗ 14 (2017), 55–122.
- М. Павић, *Стари српски записи и натписи* – Павић, Миодраг (прир.), *Стари српски записи и натписи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 12, Београд 1986.
- М. Поповић, *Манастир Студеница* – Поповић, Марко, *Манастир Студеница, археолошка открића*, Београд 2015.
- С. Поповић, *Крст у кругу* – Поповић, Светлана, *Крст у кругу, архитектура српских средњовековних манастира*, Београд 1994.
- Н. Радојчић, *Законик* – Радојчић, Никола, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960.
- Свети Сава, *Сабрани списи* – Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Д. Богдановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, Београд 1986.
- А. Соловјев, *Одабрани споменици* – Соловјев, Александар, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926.
- А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље* – Соловјев, Александар, Мошин, Владимир, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
- А. Соловјев, *Законик* – Соловјев, Александар, *Законик цара Стефана Душана, 1347. и 1354. године*, Београд 1980.
- Споменици на Македонија – *Споменици за средновековна и поновата историја на Македонија I–IV*, прир. Л. Славева, В. Мошин, И. Илијевска, Скопје 1975, 1977, 1980, 1981.
- М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора* – Спремић, Момчило, *Бранковићи и Света Гора*, Прекинут успон, Београд 2005, 409–420.
- М. Спремић, *Бранковићи и Хиландар* – Спремић, Момчило, *Бранковићи и Хиландар (1365–1427)*, Прекинут успон, Београд 2005, 421–434.
- Стефан Првовенчани – Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љ. Јухас-Георгијевска, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3, Београд 1988.
- Студенички типик – *Студенички типик. Цароставник манастира Студенице*, прир. Т. Јовановић, Београд 1994.
- А. М. Talbot, *Mealtime in Monasteries* – Talbot, Alice Mary, *Mealtime in monasteries: the culture of the Byzantine refectory*, Eat, Drink and be Merry (Luke 12: 19), Food and Wine in Byzantium (ed. L. Brubaker, K. Linardou), Routledge 2007, 109–128.

- Т. Тарановски, *Историја српског права* – Тарановски, Теодор, *Историја српског права у немањинској држави*, Београд 2002.
- Теодосије – Теодосије, *Житија*, прир. Д. Богдановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 5, Београд 1988.
- Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана* – Томовић, Гордана, *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, Повеља краља Милутина Манастиру Бањска, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2011, 195–249.
- С. Троицки, Ктиторско право – Троицки, Сергеј, *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас СКА 168, други разред 86/3 (1935), 81–133.
- Ђ. Трифуновић, *Бањска* – Трифуновић, Ђорђе, *Повеља краља Милутина Манастиру Бањска 1*, Београд 2011.
- С. Ћирковић, *Мерење и мере* – Ћирковић, Сима, *Мерење и мере у средњовековној Србији*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 135–168.
- С. Ћирковић, *Ока на момка* – Ћирковић, Сима, *Ока на момка, метролошка димензија obroка*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001, Београд 2001, 111–114.
- А. Фостиков, *Збирна повеља* – Фостиков, Александра, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014), 79–142.
- А. Фостиков, *Прилог Лескикону* – Фостиков, Александра, *Прилог Лескикону српског средњег века, о јарини, клаишама, окроју и испорку*, БИГ 7 (2016), 53–67.
- А. Фостиков, *Занатство* – Фостиков, Александра, *Занатство средњовековне Србије*, Београд 2019.
- А. Фостиков, *Дворски и манастирски комплекси као центри занатства* – Фостиков, Александра, *Дворски и манастирски комплекси као центри занатства у средњовековној Србији*, ЕАП 16/4 (2021), 1189–1206.
- Цамблак – Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, прир. Д. Петровић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 12, Београд 1988.
- Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана* – Шкриванић, Гавро, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956), 177–198.
- Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство* – Шкриванић, Гавро, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16–17 (1966–1967), 235–254.
- Г. Шкриванић, *Путеви* – Шкриванић, Гавро, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- М. Штетић, *Виноградарство* – Штетић, Марина, *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд 2021.

УВОД

Манастири, њихови поседи и економија као тема

У сагледавању српског средњовековља посебно место имају манастири који представљају кроз векове очувано сведочанство блиставог доба српске историје. Историографија обилује монографијама, студијама, научним чланцима, који се баве српским средњовековним манастирима: са аспекта историје уметности, средњовековне владарске идеологије, историјске географије манастирских поседа, монаштва и црквене организације, као и других области историјске науке. Међутим, мноштво изворног материјала, као и различити аспекти научног посматрања манастира, довели су до тога да су синтезе и свеобухватна истраживања манастира ретка.¹ Чешће су већи издавачки подухвати представљале монографије посвећене појединим манастирима. Међу писаним изворима српског средњег века велику и веома значајну скупину чине манастирске повеље. Стога су друштвени односи, насељеност, привредне прилике тог доба сагледавани управо на црквеним поседима.

Честа су становишта да је Црква била велики земљопоседник у средњовековној Србији. Ако се под црквеном имовином сматрају сви поседи које је имала Архиепископија (Патријаршија), епархије и метохије свих манастира, онда сва ова имања заиста представљају знатан део територије српске средњовековне државе. Међутим, Црква никада није иступала као један феудални господар. Сваким епархијским властелинством и његовим приходима управљао је епископ самостално и сваки манастир представља посебну и независну економску јединицу, па чак и мање цркве имају имовину. На тај начин постоји читава скупина „црквених властелина”, који имају заједничке одлике, а ипак делују самостално.² Питање манастирске имовине мора се посматрати кроз призму ктиторства које је кључно за разумевање деловања манастира и као дела феудалног система и као дела Цркве. Оснивање манастира има трајне последице у имовинско-правном погледу. Стога сагледавање проблема ктиторства стоји у основи разумевања позиције манастира између баштинске и црквене имовине.

Ктиторство је одлика само православних манастира, не ради се само о оснивању и покровитељству над црквеном установом, а као појава нема паралелу у данашњим односима црквених установа и лаика. И после готово читавог века од објављивања студија С. Троицког, *Ктиторско право у Византији и*

¹ Иако не прва, свакако једна од значајнијих старијих студија о манастирима је: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.

² Душанов законик препознаје заједничке одлике ове категорије и када регулише питања о црквеној земљи, или људима и њиховим повластицама, углавном користи множину – *цркве*, подразумевајући манастире, епархијске цркве или друге храмове. С. Новаковић, *Законик*, 19–23, 28, 157–158, 163; Н. Радојчић, *Законик*, 46–48, 93–96; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 78, 80, 155, 157–158.

Немањићкој Србији, остаје полазна основа за даља сагледавања ктиторства.³ У сенци овог рада остао је нешто раније објављен текст В. Марковића.⁴ Интересовање за истраживање различитих аспеката ктиторства, ктиторских права и задужбинарства није престајало да привлачи пажњу бројних истраживача, те се у новије време појавило више расправа које се баве овом темом у ужим сферама.⁵

Изучавања манастирских поседа, донела су много у сазнањима о насељима средњовековне Србије, стога у овој књизи нису у првом плану географски аспекти, убикација манастирских имања, мапирање појединих поседа. Велике заслуге за ову обаласт истраживања припадају Г. Шкриванићу, Р. Ивановићу, Р. Грујићу, из чијег су пера изашли први радови који сагледавају структуру поседа појединих значајнијих манастира.⁶ Тема није исцрпљена ни током дугог периода истраживања, те се радови о манастирским поседима, метохијама или целим властелинствима појављују редовно у историјским публикацијама, доносећи нова сазнања.⁷ Велики број хиландарских исправа, разуђеност властелинства и интересовање за изучавање Српског светогорског манастира, донео је већи број радова о хиландарским метохијама, од којих и неке обимније студије.⁸ Сасвим

³ Т. Троицки, *Ктиторско право*, 81–133.

⁴ В. Марковић, *Ктитори*, 100–124.

⁵ Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, Моравска школа и њено доба, Београд 1973, 143–155; Р. Поповић, *Мотиви задужбинарства у средњовековној Србији*, Богословље 31/1 (1987), 243–248; Р. Поповић, *Ктитор и игуман према Хиландарском и Студеничком типичу*, Манастир Студеница, 700 година Краљеве цркве, Београд 2016, 113–122; М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Немањићи и Лазаревићи, Београд 2004, 335–354; М. Благојевић, *Српске владарке – ктитори Хиландара*, ХЗ 1 (2004), 7–26; Ч. Маринковић, *Ктитор са црквом као ликовна представа ктиторског права*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 331–336; М. Ивановић, *Уређење манастирског живота у српским властелинским задужбинама*, Зборник радова шестог годишњег симпозијума Православног богословског факултета, Београд 2014, 197–203; М. Ивановић, „Заборављени” ктитори у средњовековној Србији, Иницијал 6 (2018), 47–72; С. Мишић, *Велможе и ктиторско право*, 53–66.

⁶ Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља*, 45–74; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ 5 (1954–1955), 53–77; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 173–225; Р. Ивановић, *Властелинство манастира Св. Арханђела* 345–360; Р. Ивановић, *Земљишни поседи грачаничког властелинства*, ИЧ 11 (1960–1961), 253–264; Р. Ивановић, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, ИЧ 5 (1954–1955), 399–411; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана* 177–198; Г. Шкриванић, *Студеничко властелинство (1183–1190)*, Богословље 9–18 (1967), 9–17; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство* 235–254; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница, споменница о шестој стогодишњици, Београд 1981, 87–99.

⁷ С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, Зборник Филозофског факултета 12-1 (1974), 311–319; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добруштини*, ИЧ 24 (1977) 73–8; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48; С. Мишић, *Поседи манастира Св. Петра Коришког*, ИГ 1–2 (1989), 39–54; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 40–57; С. Божанић, *Ибарско језгро*; Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, 195–249, Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Св. Пантелејмона*, 183–205; С. Мишић, *Манастирски поседи у земљама Лазаревића (1390–1427)*, ЦС 14 (2017), 293–298.

⁸ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 210–225; М. Живојиновић, *Солунски метох манастира Хиландара*, ЗРВИ 37 (1998), 111–119; М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, ЗРВИ 45 (2008), 205–221; М. Живојиновић, *Најстарији период манастира Хиландара*, ХЗ 8 (1981), 7–17; М.

су ретко присутна истраживања која сагледавају опште одлике средњовековних властелинстава, како црквених, тако и световних. У новије време корак ка таквом сагледавању властелинстава направио је С. Мишић, издвојивши поглавље *Свет властелинстава* у својој књизи *Српско село у средњем веку*.⁹ Тежиште нашег излагања о манастирским властелинствима је на свеукупном сагледавању њиховог историјског развоја, на указивању на важније фазе у том процесу, као и на опште одлике црквених имања. Стога нису посебно обрађена појединачна манастирска властелинстава, већ поједине групе поседа (оранице, виногради, планине, пчелињаци, тргови) уз сагледавање њиховог економског значаја за унапређивање манастирске економије.

Друштвена структура манастирских поседа је уређена законима садржаним у појединим манастирским повељама. Највећи значај за сагледавање овог истраживачког поља имају радови М. Благојевића, који се у неколико чланака позабавио специфичностима законских прописа на манастирским властелинствима.¹⁰ Међу црквеним поданицима било је и влаха и „црквених војника” властеличића, а издајају се и групе људи са посебним задужењима, што указује на развијену друштвену, али и економско-привредну диференцијацију унутар самих манастирских поседа.

Црквени имунитети су поље које се развија кроз читав средњи век у хришћанској цркви. Поред војних и судских имунитета, посебно је указано на уступање прихода од одређених пореза манастирима, односно на пореске или економске имунитете. У домаћој историографији нема много радова на ову тему, те основу још увек представљају истраживања Т. Тарановског.¹¹ Међутим, постоји неколико новијих радова који бацају светло на ову тематику, док су током изучавања самог пореског система сагледали и питање у којој су мери црквени поседи били оптерећени од соћа, унчи или других пореза.¹²

У позном средњем веку манастирски прилози у новцу постају чешћи и обилнији. Питањима новчаних прилога манастирима бавио се Д. Кораћ,¹³ док је питање купопродаје манастирских адрфата у више наврата обрадила М. Жи-

Живојиновић, *Вардарски метох Хиландара*, Вардарски зборник 3 (2004), 1–7; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Осам векова Хиландара, историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 2000, 35–50; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 103–117; С. Ћирковић, *Хиландарски метох у Зети*, ХЗ 10 (1998), 145–151; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII–XV)*, Београд 2006; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*; С. Младеновић, *Крушевска метохија*.

⁹ С. Мишић, *Српско село*, 79–99.

¹⁰ М. Благојевић, *Закон Светог Симеона и Светог Саве*, 191–245; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 49–163; М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, 21–33.

¹¹ Т. Тарановски, *Историја српског права*.

¹² М. Благојевић, *О арграним односима у Полимљу*, 175–189; М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 1–44. У новије време питањем црквених имунитета бавио се М. Ивановић, *Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина*, ИЧ 66 (2017), 49–83.

¹³ Д. Кораћ, *Новчани дарови*, 5–18.

војиновић.¹⁴ Неколико исправа о куповини адрфата расветљава материјалне и економске аспекте таквих уговора. На страницама ове књиге покушали смо да одредимо колике је приходе манастир могао да добије од једног села које би му ктитор уписао. Нажалост, оваква сагледавања могућа су само за 15. век и на основу малог броја исправа.

Економија српског средњовековља је као тема дотакнута у свега неколико радова.¹⁵ Покушаји да се сагледа и производња и потрошња, заокужен процес деловања средњовековног феудалног газдинства у нашој историографији готово да нису ни чињени. Ипак, економски аспекти присутни су у самим манастирским типцима, у бројним повељама и Душановом законуку, који прописују прецизну корелацију између бројности монашке заједнице и величине манастирског властелинства. Добро познавање структуре манастирских властелинстава, присуство законских прописа који уређују аграрне и друштвене односе, постали су полазна основа за централну и нову истраживачку тему која је обрађена у овој књизи.

Сагледавање производних делатности у великој мери је засновано на постојећим истраживањима о значјанијим привредним гранама. *Земљорадња у средњовековној Србији* М. Благојевића представља дело које расветљава најважнију и најзаступљенију делатност средњовековних људи.¹⁶ Резултати до којих је Благојевић дошао постали су основа за наше истраживање земљорадње на манастирским поседима, посебно у домену количине жита потребне за зесејавање једног мата земље, као и за процене приноса у средњовековним условима производње.¹⁷ Методолошки приступ да се на основу познатих података о радним обавезама становиштва може одредити површина земље коју су зависни обрађивали, уочио је већ давно Н. Вучо. Међутим, такав начин сагледавања производних капацитета посебно погодан за истраживање Дечанског властелинства, остао је прилично незапажен. На страницама ове књиге покушали смо да процену површине обдравиог земљишта усагласимо са новим научним сазнањима из области земљорадње, усудили смо се да изнесемо податке о проценама производње и потрошње на примеру Дечанског властелинства. Сточарска производња на манастирским властелинствима није нимало заостајала за земљорадњом. Ипак, изворни подаци не пружају довољно материјала да би се могла извршити прецизнија процена производње, док ранија истраживања и сазнања о овој пољопривредној грани нису ни приближно поуздана и расветљена као за земљорадњу.¹⁸ Недавно објављена монографија

¹⁴ М. Живојиновић, *Монашки аделфати на Светој Гори*, Зборник ФФ 12/1 (1974), 291–309; М. Живојиновић, *Документи о адерфатима за карејску ћелију Светог Саве*, ЗРВИ 24–25 (1986), 385–396; М. Живојиновић, *Аделфати*, 241–270.

¹⁵ Н. Вучо, *Економика средњовековне Србије*, 183–185; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 157–168.

¹⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*. Коришћено је друго допуњено издање из 2004.

¹⁷ М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 1–44; М. Благојевић, *Земљораднички закон*.

¹⁸ Студија Р. Катића, *Сточарство* не задовољава потребе основног сагледавања ове привредне гране у средњовековној Србији. Рад С. Мишића, *Коњуси*, омогућава боље сагледавање коњарства.

Виноградарство у средњовековној Србији, омогућила је боље сагледавање ове веома важне производне делатности на манастирским поседима.¹⁹ Такође, у новије време објављена монографија о занатству уз још неке радове А. Фостиков олакшала су сагледавање овог сегмента привредних активности под окриљем манастира.²⁰ Покушаји да сагледамо конкретније учешће манастира у трговинским токовима, нису довели до посебно нових сазнања. Помена манастира у трговачким уговорима готово да и нема. Ипак, кроз деловање манастирских тргова, панађура и повластица у погледу промета вином или наплата царина, наслућује се директно учешће црквених установа у трговини.

Сагледавање потрошње у средњовековним условима је још једна о недовољно истражених тема. Монашки мертик или комат, као следовање монасима у храни, вину, одећи и осталим потрепштинама сагледано је на основу манастирских типика и податка из манастирских повеља. Сагледавање укупне потрошње нешто је сложеније и засновано је на више процена и хипотеза. Поред монашке заједнице као потрошача, сагледани су и трошкови у издржавању манастирских болница и других видова харитативних делатности, затим кроз давање хране радницима и пастирима на манастирским пољима. Како у домаћим истраживањима ове теме нису довољно обрађене, коришћена је расположива и тренутно доступна страна литетатура, посебно о храни и пићу у средњем веку. На страницама ове књиге изнете су процене и прорачуни који имају за циљ сагледавање односа између производње и потрошње у циљу разматрања питања постојања вишкова производње.

Изворна основа за сагледавање теме су манастирске повеље. Настојали смо да користимо новија и критичка издања повеља.²¹ Већи део истраживања односи се на три највећа краљевска манастира немањихке епохе: Бањску, Дечане и Свете арханђеле. Новије издање и превод Светостефанске хрисовуље приредио је Ђ. Трифуновић, док је Светоарханђеловска хрисовуља коришћена према издању С. Мишића и Т. Суботин-Голубовић. За дечанске хрисовуље је поред новијег издања које су приредили П. Ивић и М. Грковић, коришћено и старо, али још увек добро издање текста М. Милојевића. Поред тога коришћене су старе и већ добро познате збирке извора С. Новаковић, *Законски споменици* или А. Соловјев, *Одабрани споменици*. Повеље кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића, објављене су од стране А. Младеновића у две велике збирке исправа. Манастирски типичи пружају веома поуздане податке о монашком животу, уређењу манастира, као и о управљању приходима и појединим економским

Поред тога радови који се примарно баве изучавањем влаха пружају и податке за сагледавање сточарске производње.

¹⁹ М. Штетић, *Виноградарство*.

²⁰ А. Фостиков, *Занатство*; А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији у светлости три повеље из XIV века*, БИГ 4 (2013), 51–68; А. Фостиков, *Дворски и манастирски комплекси као центри занатства у средњовековној Србији*, ЕАП 16/4 (2021), 1189–1206.

²¹ Исправе до краја владавине краља Милутина навођене према *Зборнику средовековних ћириличних повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Повеље које су критички објављене у часопису *Стари српски архив* цитиране су према тим издањима.

аспектима. Студенички типик је добио самостално издање са упоредним текстом на старословенском и у преводу на савремени српски језик у издању Т. Јовановића, док је Хиландарски типик у целости више пута објављиван у склопу Сабраних дела Светог Саве или као посебно издање. У истраживању су коришћени најзначајнији законски споменици српског средњег века, Законоправило Светог Саве, Душанов законик, Земљораднички закон. Дубровачком грађом поткрепљена су истраживања о трговини и промету на манастирским трговима и снабдевању. У великој мери били су од користи и резултати археолошких истраживања, која се скоро читав век врше у српским средњовековним манастирима.

КТИТОРСТВО У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Ктитори и њихове задужбине

Историјски развој манастира је у најужој вези са развојем монашког покрета у хришћанској цркви. Од првих монашких заједница у 4. веку, преко формирања знатнијих манастира и њиховог позиционирања у самој цркви, затим издавања првих типика, до материјалног јачања и преузимања одређене друштвене улоге, налази се дуг пут. Манастири, монаштво и посебно ктиторство у обимном корпусу црквено-правних споменика не заузимају велико место.²² Канони су сагласни и у пословима оснивања манастира, као и надзора над њиховим деловањем, увек истичу улогу епископа. На тај начин манастир делује као установа у оквиру цркве.²³ Почевши од дозволе за оснивање, затим освећења места, посебно богослужења у литији која прати постављање крста, на крају и увођења свештенства у нови храм, сви ови неопходни услови за подизање манастира спадају у надлежност епископа. У вези са оснивањем манастира стоји издавање повеље и типика, ове дужности сападају у надлежности ктитора.

Етимолошки гледано, реч *ктитор* потиче од грчког κτήτωρ, што значи сопственик, власник или господар.²⁴ Јасно је да су у основи разумевања ове средњовековне појаве – имовински односи. Ктитор није само оснивач манастира, задужбинар, неко ко је издвојио материјална средства за потребе црквене установе. Ктитор је више од тога, он постаје носилац посебних права у самом манастиру и над његовом имовином. Црквено законодавство, у ствари, штити тај институт модуларне својине, односно право да се тако завештана имовина може користити само за црквене намене и да не може бити претворена у световно добро.²⁵ Овај имовински аспект ктиторства веома је важан за разумевање деловања самих манастира, њихових специфичности у односу на парохијске и епархијске цркве, па и за истраживање економских односа у средњем веку.

Како општим законима права ктитора нису посебно регулисана, она углавном произилазе из типика, као посебних ужих закона и из обичајног права.²⁶ Најстарији српски типичи, Студенички, Хиландарски и Карејски, управо су ктиторски типичи. Они уређују положај манастира и унутрашњу организацију. Штавише, богослужбени поредак у њима остаје у другом плану у односу на статутарно уређење и монашка правила. Давно је уочено да су два српска

²² Међу одредбама канонског права, које се бави овим питањем, издвајају се одлуке IV васељенског сабора (4, 7, 8, 16. правило) и 131, 192 131, 192 VII васељенског сабора (17–22. правила), као и прописи Прво-другог сабора из 861. године и поједине Новеле цара Јустинијана (посебно 123. из 546. године). Н. Милаш, *Правила православне цркве са тумачењем*, Београд 2004², књ. I, 334–339, 344–346, књ. II, 269–273.

²³ Ф. Гранић, *Црквено-правне одредбе*, 68–70.

²⁴ Поред термина *ктитор* у српским средњовековним изворима појављује се и облик *хтитор* са истим значењем.

²⁵ С. Троицки, *Ктиторско право*, 81–82, 87–88; В. Марковић, *Ктитори*, 100.

²⁶ С. Троицки, *Ктиторско право*, 106–108, 111.

општежитељска типика настала под снажним утицајем византијског Евергетидског типика. Евергетидски типик започео је нову етапу у уређењу манастирског живота, а имао је велики утицај на позније, не само византијске, типике.²⁷ Извесне реформе у православном монаштву и манастирима настале су у 11. и 12. веку и допринеле како аутономији самих манастира тако и јачању утицаја ктитора.²⁸ Српски манастири се појављују у периоду када је ова реформа већ заживела и прате тендеције друге половине 12. века. Стога су у њима од самих почетака права ктитора посебно изражена, као и надлежности владара. Можда српски манастири иду и корак даље у односу на византијске у погледу наглашавања ктиторских права, а посебно када се сагледају обједињена владарска и ктиторска права у царским односно краљевским задужбинама.

За разумевање места и значаја манастира у средњовековном друштву кључно је разумевање ктиторства. Најчешће се ктиторство доводи у везу са манастирима, мада су и остале задужбине и добротворне установе могле деловати на овај начин: болнице, странопријемнице, школе и сл.²⁹ Такви примери из српског средњег века су знатно ређи, такође и права ктитора у таквим случајевима су мање уочљива. Епископске и катедралне цркве нису могле бити обухваћене ктиторским правом. Разлози за то леже дубље у црквеном уређењу, независности епархијске управе и потреби да се издвоје из било каквог деловања световних власти.³⁰ Побожност средњовековних људи, потреба да се обезбеди *вечни помен* и почивалиште, наводиле су ктиторе на подизање и даривање храмова. Цркви је био потребан покровитељ, а човеку спасење и духовна благодатност. Тако створен однос између храма и ктитора је симбиоза световног и духовног, кроз ктиторску релацију праћена је бројним обавезама и правима са обе стране.

Већ средином 12. века у српској држави ктиторство, права ктитора, као и однос црквених, владарских и имовинских питања у погледу оснивања манастира добро је познато. Први значајнији подаци о ктиторству, правима која на подизање манастира полажу владари, али и далекосежном значају задужбинарства Немањића, посведочени су на примеру Немањине задужбине – Манастира Светог Николе у Топлици. Монументалност храма превазилазила је малобројне градитељске подвиге на тлу тадашње Рашке државе, а узор и симболика овог храма оставили су дубок траг не само на црквене већ и на политичке

²⁷ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Vol 2, 441–453, 607–620; *Евергетидски типик*, ед. М. Анђелковић, Т. Ракићевић, Манастир Студеница 2020, 17–34; М. Живојиновић, *Хиландарски и евергетидски типик, подударности и разлике*, ЗРВИ 33 (1994), 85–102.

²⁸ С. Galatariotou, *Byzantine ktetorika typika: a comparative study*, *Revue des études byzantines* 45 (1987), 77–138;

V. Stanković, *Comnenian monastic foundations in Constantinople. Questions of method and historical context*, БИГ 2 (2011) 47–73.

²⁹ С. Троицки, *Ктиторско право*, 82–85.

³⁰ С. Троицки, *Ктиторско право*, 93; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 23–28; Д. Јањић, *О првим епископским седиштима у време Св. Саве*, ЦС 16/2 (2019), 45–55.

прилике.³¹ Сlikовит Доментијанов опис *и пред црквом кула која се подиже у небеску висину*, симболизује и уздицање Немањине власти.³² У основи сукоба Стефана Немање са браћом стоји управо ктиторско над топличким манастиром.³³ Немања подиже манастир на својој удеоној кнежевини, а не на баштинским поседима, а по свему судећи, за овај поступак није имао сагласност великог жупана Тихомира. Поседи којима управља удеони кнез никако се не могу изједначити са баштинским имањима, а имовинска права остају у инженерцијама владара, а можда и сама ктиторска права, као и вођење црквене политике.³⁴ Иако се са сигурношћу не може утврдити ниједан посед Светог Николе, највероватније је Манастир имао достојно властелинство. Мање запажен податак да је Немања издао типик овом храму показује да је на себе преузео законодавне надлежности, које такође спадају само у домен владарских права. Изгледа да је овај поступак Стефана Немање покренуо дуго нагомилавани гнев браће према настојањима најмлађег од њих да води самосталну политику, како спољашњу тако и унутрашњу и црквену.

Значај топличких манастира као првих задужбина Стефана Немање, Светог Николе и Свете Богородице, лежи у чињеници да су они постали темељи, на којима је наставила да се гради традиција ктиторске делатности Немањића и свих српских средњовековних владара. Борба Немање са браћом око права за ктиторство постаје симбол, описан у житијима првог српског светитеља и утемељивача династије. Немањина ктиторска активност представља образац који су касније следили владари, те подизање велелепних манастира постаје обележје српског средњег века. Кроз своје задужбине српски владари су показивали своју моћ и побожност иако нису као Немања имали велике политичке разлоге за то. У делима средњовековних писаца ктиторство је представљено као дужност српских владара, њихово изузетно богоугодно дело које их препоручује за светитеље и уврштава у свод светородне династије.

Ктиторство се стиче оснивањем манастира, обновом старог или путем преноса ктиторских права. Иако се ктиторима најчешће сматрају оснивачи, веома су чести примери где се обновом или великим даром остварује такав статус. Такође, ктиторска права могу се стећи директно, али се могу и наследити,

³¹ Архитектонски, стилски и према начину градње Манастир Светог Николе у Топлици представља искорак у српском градитељству средњег века. Археолошка и архитектонска истраживања потврђују да је овај Манастир грађен по узору на цариградски Пантократоров манастир, тачније, централну цркву посвећену Светом Михаилу, која је и маузолеј Комнина. Сматра се да је топлички храм у првобитној замисли могао имати такву намену. М. Шупут, *Цариградски извори архитектуре цркве св. Николе у Куришумлији*, Стефан Немања – Св. Симеон Мироточиви, 171–179. М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба 1. Цркве у Топлици, долина Ибра и Мораве*, Београд 1986, 15–29.

³² Доментијан, 242.

³³ В. Алексић, *Почетак владавине Стефана Немање и његово ктиторство као разлог сукоба са браћом*, Весник војног музеја 36 (2009), 11–17; Д. Бојовић, *Рађање српске цркве у Топлици*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 29–31; о народном поимању задужбинарства вид. К. Митић, *Свети Саво Кара-Ђорђијина времена. Опет о Вишњићевим варијантама о Свецу*, ЦС 16/1 (2019), 555–573.

³⁴ М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, Немањићи и Лазаревићи, Београд 2004, 1–20.

или пренети на другога. Ову поделу С. Троицки карактерише као *оригинално* и *дериватно* (индиректно) ктиторско право.³⁵ У манастиру подигнутом из темеља права оснивача, *здатеља*, најизраженија су. Да би се стекло ктиторско право обновом старог манастира, потребно је извршити знатније градитељске радове у виду обнове манастирског комплекса, или учинити велики поклон, или знатније увећати властелинство.³⁶ Веома је чест овакав облик ктиторства у српском средњем веку када владари обнављају старе и запуштене храмове, али и када богатим даровима стичу почаст и права на помен у најзначајнијим манастирима хришћанског света. Стефан Немања је ктиторска права стекао у више старих манастира које је градитељски обновио: Манастир Свети Михаило у Скопљу, Манастир Светог Димитрија у Солуну, Манастир Светог Пантелејмона у Нишу итд.³⁷ Сава је постао други ктитор Ватопеда пошто је сазидао ћелије и цркву покрио оловом. Поред тога ктиторска права стекао је у Ксиропотаму тиме што је продата манастирска имања откупио, а цркву живописао. Посредно се може закључити да је извешан степен ктиторства остварио и у солунској Филократији, као и да је у Јерусалиму имао „свој манастир”. Теодосије сведочи да су Сава и Симеон за своје велике дарове *записани беху са светим ктиторима* у Лаври Светог Атанасија. Поред тога, исти извор наводи да их *сматраше ктиторима* у цариградској Богородици Евергетиди, којој *дадоше многа имања*.³⁸ Поред тога велике дарове Стефан Немања и његови синови приложили су Господњој цркви у Јерусалиму, Храму Светог Јована Претече, Цркви апостола Петра и Павла у Риму, Светог Николе у Барију, и бројним другим светињама.³⁹

Обнова старих храмова у новосвојеним територијама српске државе веома је изражена у време краља Милутина и нешто касније, у време Стефана Душана. Српски владари су показивали своју побожност доказујући се као заштитници хришћанства и монаштва, а истовремено су свој ауторитет надовезивали на претходне ктиторе, међу којима је било и византијских царева. Посведочена су ктиторства српског краља над неколико старих и истакнутих манастира у околини Скопља: над храмовима Светог Ђорђа, Светог Константина, Светог Никите, Светог Ђорђа Нагоричког и др.⁴⁰ Циљ већине таквих старих храмова био је да имају владара за ктитора, чиме су добијали поуздану заштиту својих раније стечених права и имовину коју су већ поседовали, док су нови прилози били добродошли, али су остајали у другом плану. Нови ктитори

³⁵ С. Троицки, *Ктиторско право*, 95.

³⁶ С. Троицки, *Ктиторско право*, 94–100.

³⁷ Стефан Првовенчани, 74.

³⁸ Теодосије, 125, 132, 145.

³⁹ Стефан Првовенчани, 74; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Св. Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 15–25; М. Бошков, *Ктиторско право Светог Саве над манастирима у Светој земљи*, Теолошки погледи 49 (2016), 113–136; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску уметност*, Београд 2009, 55–79; М. Марковић, *Србија у Византији*, *Ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског царства*, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Византијско наслеђе и српска уметност II, Београд 2016, 57–74.

⁴⁰ Данило II, 133.

обично потврђују вољу ранијих дародаваца не нарушавајући њихова раније стечена права, те се српски владари у таквим манастирима најчешће називају „другим ктитором”. Примера је много, а један од изражајнијих представља Храм Светог Ђорђа Скоропострижног у Скопљу, који је обновио краљ Милутин и у својој повељи се изразито трудио да настави традицију и поштује вољу ранијих ктитора, истичући цара Романа као првог ктитора, као и повластице које је манастир претходно добио од византијских, бугарских и српских владара.⁴¹

Ктиторство је као вид залога за будућа поколења, сматрано наследним добром. Понекад се генерације старају о истој задужбини, а манастири поштују наследнике и указују им почаст.⁴² Готово је извесно да су српски владари сматрани ктиторима Студенице по преузимању престола, а наследна права су присутна и у Хиландару и другим манастирима. Примера наследних задужбина и у позном средњем веку је много, а истиче се пример Бранковића који се старају о Светом Павлу на Светој Гори, као о породичној ктиторији.⁴³ Већ у првим годинама после Немањине смрти, Стефан Првовенчани брани своје искључиво право на наследност ктиторства у Немањиним задужбинама. На овај начин представља себе као јединог легитимног светородног наследника, истовремено потискујући Вуканове потомке. Ово је посебно изражено у наслеђивању ктиторских права над Хиландаром и Студеницом. Стефан Првовенчани у житију свог оца сведочи да му је отац поверио ктиторство над Хиландаром речима: *теби и деци твојој и унуцима у ваш род у ваш до века*.⁴⁴ А одмах затим помиње и предају ктиторства над Студеницом коју му отац предаје речима: *Јер ти си ктитор овоме као што раније писмом предах у држави својој храм Пречисте Богородице Благодатнице у Студеници, ни са ким у заједници само теби и породици твојој по теби*.⁴⁵ С обзиром да је Стефан Првовенчани и сам писао житије свог оца, он на овај начин наглашава себе као јединог наследника свих Немањиних тековина.

Права ктитора била су добро позната српским владарима већ у 12. веку. Штавише, они су ктиторство и права која произилазе из овог чина веома успешно користили за остваривање политичких циљева, показивање моћи и стварање владарске идеологије. Већ Жичка повеља садржи податке који указују на право ктитора да поставља игумана у четири краљевска манастира *што по праву припада краљевству ми*.⁴⁶ Извесно је да се израз *по праву* односи на ктиторско право. Ради се о добро устаљеним обичајима, јер постављање игумана на овај начин није одређено канонским прописима, нити неким општим законским актом.⁴⁷ Кроз исправе из каснијег периода такође се јасно познају права

⁴¹ Зборник, 315–329; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 149–165.

⁴² С. Троицки, *Ктиторско право*, 102; В. Марковић, *Ктитори*, 103.

⁴³ Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла у 14. веку*, ЗРВИ 22 (1983), 207–254; М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, 409–420.

⁴⁴ Стефан Првовенчани, 80.

⁴⁵ Доментијан, 283.

⁴⁶ Зборник, 94; Стефан Првовенчани, 112.

⁴⁷ М. Копривица, *Постављање игумана*, 7–20.

ктитора и увек се ради о истим привилегијама. У повељи Стефана Душана Хиландару из 1336/1337. године о селу Уложишта и Цркви Светог Ђорђа, права ктиторке удовице Радославе регулисана су позивањем на *закон ктитора*.⁴⁸ Ово позивање на *закон*, не мора директно указивати на посебан законски акт, већ на уређен и познат обичај који је већ довољно заживео. У српској средњовековној дипломатици присутна су оваква позивања на старе већ уређене моделе, такође назване *законима*, и у погледу прописа из групе аграрних или војних обавеза.⁴⁹

У обимној студији о ктиторским првима С. Троицки их је груписао у следеће категорије: статутарна (издавање типика, повеље); административна (постављање игумана и надзор над ктиторијом); имовинска (издржавање, давање харистиције, управљање бревијаром, или под посебним околностима враћање имовине) и ритуална (помени у богослужењима, сликање у храму и сахрањивање унутар манастирске цркве).⁵⁰ Нису сва права ктитори подједнако користили, нити су имали исте мотиве за своја задужбинарска дела. Међутим, неки модели и елементи ктиторских права посебно су истакнути. Важно је нагласити да није сваки дародавац манастира сматран ктитором. Ситнијим поклонима нису се стицала велика права у манастирима. Такође и српски владари приликом поклањања мањих прилога старим манастирима, или властeosким задужбинама, себе не сматрају ктиторима и не предвиђају за себе велика права.⁵¹

Најзначајнија задужбина Стефана Немање, Студеница, оставила је највећи утицај на развој манастира и њихово уређење у средњовековној Србији. Храм посвећен Богородици Добročинитељки, Немања подиже да у њему „испуни завете”, односно планирано замонашење, а касније и свој вечни починак.⁵² Повратак Саве Немањића у Србију са моштима Светог Симеона представља крупан идеолошки, политички и црквени догађај. Полагањем мошти у већ припремљен гроб у Студеници, остварена је жеља ктитора и намена храма, али Богородичин храм добија и нову димензију светилишта и колевке култа светородне династије. Архимандритско достојанство са којим је Сава дошао у Србију, Студеници доноси нову улогу у црквеном животу младе српске државе. Политичке околности с почетка 13. века, у којим је деловала Студеница, дале су специфичан печат о схватању аутономије манастира у целокупном српском

⁴⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 405; С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару, Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложишта који је Хиландару приложила Милицина жена Радослава*, ССА 9 (2010), 65, 67.

⁴⁹ У сфери регулисања аграрних прописа на појединим метохијама присутно позивање на опште-прихваћени систем работа и пореских обавеза са Студеничког или Милешевског властелинства, исказано као *закон Светог Симеона и закон Светог Саве*. М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 191–246.

⁵⁰ С. Троицки, *Ктиторско право*, 105–122.

⁵¹ С. Троицки, *Ктиторско право*, 105.

⁵² Стефан Првовенчани, 74, 75.

средњем веку.⁵³ Док су византијски храмови, а посебно светогорски, градили своју аутономност пре свега на независном деловању у односу на световне власти, српски манастирски узор – Студеница, своју потпору тражи у државној власти, а истоверемено тежи ка смањењу ингеренција црквених власти, тада још увек јаке Охридске архиепископије. Сава је знао да епископска организација мора бити у вези са охридским црквеним центром, и зато основе за самоцрквеност не тражи у том правцу. Решење проналази у начину деловања манастира, нарочито владарских задужбина, и у околности да ктитор одређује друштвену позицију таквог храма, поствља игумана и статутарно уређење. Савим је извесно да је Студеница српско црквено средиште у периоду 1207–1219. године. Следећи студеничке узор, у већини манастира, и после формирања аутокефалне Српске цркве, утицај световне власти остаје велики. По свему судећи, у већини манастира, које су током средњег века основали српски владари важио је Студенички типик, у потпуности или са мањим изменама. Снажан утицај студеничког модела осећа се и у уређењу живота зависног становништва на манастирским властелинствима, кроз позивање на „закон Светог Симеона” преузимане су прописане работе и порези са њене метохије.⁵⁴ Студенички утицај на архитектонска, сликарска решења живописа, представу ктитора у храму, гробно место ктитора, потврдила су бројна истраживања. Поред трога указано је на место Студенице у црквеном, политичком и идеолошком смислу.⁵⁵

Подизањем Хиландара, стварањем српске монашке заједнице на Светој Гори, остварено је прикључење српских владара једној престижној скупини ктитора. Царска потврда о оснивању Хиландара садржи и одредбе које наглашавају самосталност сличну оној коју су имали манастири Ивераца и Амалфићана. Темеље аутономије за Српски светогорски манастир издејствовао је Сава добијањем дозволе: *да не иду игумани к њима (царевима) ради назнаменовања*.⁵⁶ Међутим, о утицају Хиландара на остале српске манастире пре би се могло говорити као о духовном узору монаштва, него као о моделу уређења манастира. Остаје питање је да ли су ктиторска права српских владара над Хиландаром у извесној мери била ограничена прописаним типиком и организа-

⁵³ М. Петровић, *Црквено-државна идеологија Светог Саве у Студеничком типик*, Осам векова Студенице 1986, 75–98; Исти, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, Горњи Милановац, 1986; Исти, *Архимандритско достојанство Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 39–50; Љ. Максимовић, *Владарска идеологија у српској држави и подизање Студенице*, Византијски свет и Срби Београд 2009, 113–131.

⁵⁴ М. Благојевић, *Закон Светог Симеона и Светог Саве*, 191–246.

⁵⁵ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986; М. Благојевић, *Студеница – заштитница српске државе*, Студеница и византијска уметност око 1200, Београд 1988, 56–61; В. Ђурић, *Манастир Студеница – скенија српског народа*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 15–19; Б. Тодић, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, 35–46; С. Поповић, *Крст у кругу*, 131–149; М. Благојевић, *Закон Светог Симеона и Светог Саве*, 191–246; М. Поповић, *Манастир Студеница*, 12–23; С. Пириватрић, *Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема*, Зограф 39 (2015), 47–56; И. Коматина, *Студеница, темељ српске духовности и државности*, Културно наслеђе Манастира Студенице, Београд 2019, 11–32.

⁵⁶ Свети Сава, *Сабрани списи*, 62–63; М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 58–60.

цијом Свете Горе Атонске. Иако мање уочљива, ктиторска права у Хиландару су коришћена у више сегмената. Иако се избор игумана по типичу одвијао унутар манастирског братства, утицај српских владара у том понекад није могао бити занемарен. Права ктитора на помен су веома изражена, такође, неки од ктитора осликани су у храму, а неки и сахрањени. Постоје подаци о утицају ктитора на решавање имовинских односа, управљање брeвијаром и располагање адрфатима у Светогорском манастиру.⁵⁷

Управо на примеру Студенице и Хиландара посебно се могу сагледати статутарна права ктитора. Статутарно уређење храма резервисано је за оснивача и састоји се у издавању типика и брeвија, одређивању врсте (мушки или женски, општежитељски или пустинички) и положаја манастира у управном и црквеном погледу (епископски или ставропигијски или потчињен другом храму). Нису сви манастири имали своје посебне типике, а у већини случајева преузимају се постојећи. Сматра се да је Студенички типик био узор уређења свим осталим краљевским задужбинама, а могуће да је и директно важио у њима. Прва важност манастирског типика никада није престајала, а остали прописи морали су бити усаглашени са приписима из овог документа. Стога би се могла прихватити становишта да је овај документ манастирски устав, а сам Сава за типик користи термин *уставац*. Ауторски печат Саве као творца Студеничког и Хиландарског типика посебно је уочљив у оним поглављима која одређују позицију манастира према световним и црквеним властима, као и у постављању игумана, или о слободама и повластицама манастира.⁵⁸ Управо су ово делови који представљају статутарно уређење манастира које има право да пропише ктитор, али и да унесе извесне измене у њега и додатно уреди живот манастира.⁵⁹ По свему судећи, Стефан Немања је издао типик већ за своју прву задужбину Манастир Светог Николе Топличког.⁶⁰ Стефан Првовенчани у житију свога оца о овом питању говори: *и сврши храм светом и установи у њему правило о чрнцима*. Нема трагова о овом типичу, али можда и није био преведен већ се ради о прилагођеном неком грчком тексту манастирског

⁵⁷ Ф. Гранић *Црквено-правне одредбе Хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционерима*, Богословље 10 (1935), 171–188; М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 60–63, 72–79; М. Пурковић, В. Мошин, *Хиландарски игумани средњег века*, Београд 1999, 12–13.

⁵⁸ Свети Сава, *Сабрани списи*, 41–94; Студенички типик, 35–130; *Хиландарски типик*, фототипско издање, прир. Д. Богдановић, Београд 1995; Р. Поповић, *Ктитор и игуман према Хиландарском и Студеничком типичу*, Манастир Студеница, 700 година Краљеве цркве, Београд 2016, 113–122; М. Живојиновић *Хиландарски и Евергетидски типик: подударност и разлике*, 85–102.

⁵⁹ Т. Троицки, *Ктиторско право*, 105–113; С. Galatariotou, *Byzantine ktetorika typika: a comparative study*, 77–138.

⁶⁰ П. Симић, *Рад Св. Саве на осавремењавању богослужења у српској цркви*, Свети Сава 1175–1975, Београд 1975, 195–196. „Српски манастири основани пре деловања Саве Немањића морали су имати типике. Богослужење се морало спроводити по неком прописаном поретку, а у манастирима се о томе увек водило рачуна.” Симић сматра да не мора значити да је типик био преведен на српски језик, могао је бити преузет из неког другог манастира, мада не искључује и такву могућност.

устава.⁶¹ Интересантан је детаљ у вези са Храмом Богородице Одигитрије, саставним делом Пећког комплекса, где Данило II *постави устав да га држе доброразумни чрнци грчкога рода*. Ради се о издавању манастирског типика, по свему судећи, специфичног и различитог и од оних у осталим храмовима.⁶²

Због околности да типик и највећи број одредби о монашком животу није било потребно мењати и доносити посебне прописе за сваки манастир, највероватније је Студенички типик уређивао монашку дисциплину, трпезаријски ред, надлежности игумана и остале области живота у многим српским манастирима. Поред тога, српски владари су издавањем оснивачке повеље настојали да уреде и нека статутарна питања. Велике хрисовуље за краљевске манастире: Бањску, Дечане, Свете арханђеле садрже прописе који уређују њихов положај, одређују ранг игумана у хијерархији црквених достојанственика, домен епископских надлежности, прописују права ктитора на почасно место у храму и др.⁶³ У манастирским повељама се често прецизно наводе поседи манастира, понекад са детаљним међама, тако да је овај сегмент повеља имао важност *бревија*.⁶⁴ Поред тога, повељама су регулисани положај манастира у друштвеној и црквеној хијерархији, односи према епископијама, представницима државних и локалних власти. Регулисање друштвених и аграрних односа на манастирским властелинствима, ослобађање од појединих пореских обавеза и работа ктитори су прописивали у зависности од потребе, политичких околности и статуса манастира. У појединим исправама такви прописи издвојени су у виду својеврсних *закона*. Међутим, доношење оваквих прописа пре свега представља део владарских надлежности, па се они најчешће и помињу у владарским исправама.⁶⁵

Право да постављају игумане представља реално учешће ктитора у управљању манастиром и основни је вид коришћења административних ктиторских права.⁶⁶ Игуман представља заменика оснивача манастира, о чему сведочи Студенички типик речима: *што тога поставља и господина и ктитора уместо себе, да буде осветитељ и чувар овога светог манастира*.⁶⁷ Сам

⁶¹ Стефан Првовенчани, 67; Д. Бојовић, *Рађање српске цркве у Топлици*, Стефан Немања и Топлица, 29–31.

⁶² Данилови настављачи, 110–111; П. Симић, *Архиепископ Данило II и црквени устав*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 97–113.

⁶³ Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 149, 159, 164, 173. М. Копривица, *Краљевски манастири*, 147–162.

⁶⁴ *Бревио* означава попис имања које поседује црква или манастир. Међу српским средњовековним документима сачувани су као посебни документи ове врсте: бревио за Хтетовски манастир, практик за хиландарске поседе у Струмичкој области, и кончански практик Манастира Светог Стефана. Зборник, 308–314; Споменици на Македонија III, 177–199; А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955), 83–109; Ђ. Бубало, *О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира*, ССА I (2002), 177–193.

⁶⁵ М. Благојевић, *Закон Светог Симеона и Светог Саве*, 191–245; Исти, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*, ЗРВИ 44/2 (2007), 447–458; Исти, *Посебни закони*, 21–33.

⁶⁶ В. Марковић, *Ктитори*, 111–113; С. Троицки, *Ктиторско право*, 109–112, 117–119; М. Копривица, *Постављање игумана*, 7–20.

⁶⁷ Студенички типик, 75.

ктитор за свог живота располаже почасним местом у манастиру и може лично бити старешина своје задужбине. Монах Симеон је по замонашењу извесно време био старешина Студенице, а приликом одласка *ктитор господин Симеон одлазећи постави игумана* – монаха Дионисија.⁶⁸ Сматра се да је Сава извесно време после смрти Симеона обављао дужност настојника Хиландара.⁶⁹ Пример личног управљања ктиторијом препознаје се и у Дренчи где оснивач монах Доротеј предвиђа да његов син, монах Данило први управља манастиром и *буде живи носилац законских права*.⁷⁰ Радич Поступовић користи своје право да у Кастамониту за игуманско место препоручи свог духовника митрополита Марка, *ако приђе у свети манастир [...] он да буде строитељ*.⁷¹ У контексту овог права ктитора, треба размотити и постављење Данила на чело Хиландара на Сабору у Србији према жељи краља Милутина, иако Типик прописује избор унутар самог братства. У време посете Стефана Душана Светој Гори, он узима ктиторско старање о Манастиру Светог Пантелејмона, а истовремено поставља монаха Исаију, за игумана руског манастира. Има и других податка који указују да су ктитори радо користили своје право да поставе старешину своје задужбине.⁷² Коначно, у вези са овим питањем стоји и одредба Душановог законика која превиди могућност да властелин у баштинским црквама „постави свог калуђера”.⁷³ Обичај да ктитор или владар поставља игумана сасвим се усталио у српском средњем веку и може се сагледати и са становишта политичких прилика.

Имовински односи су веома уско повезани са ктиторством и у многе су утицали на сам положај манастира. Према дефиницији С. Троицког *ктиторско је право, скуп права и обавеза који припадају власнику имовине, намењене користи Цркве, или скуп имовинских ограничења власника који је дао црквену намену својој имовини*.⁷⁴ В. Марковић још јаче истиче власничка права ктитора говорећи да је *сопственик цркве или манастира који му припада као и свако друго имање*.⁷⁵ Можда су овакви ставови о веома израженим власничким правима ктитора над имовином манастира, ипак, пренаглашени, с обзиром да се црквена намена таквих дарова морала поштовати и да су манастири дарованим добрима могли располагати и убирати приходе без већих ограничења. Имовинска права се пре свега огледају и у томе да ктитор може вршити корекције и заменеседа или да може целокупан манастир потчинити другој црквеној установи. Српски владари и ктитори ретко су нарушавали манастирску имовину, али има примера који указују да су у случају потребе користили своја

⁶⁸ Свети Сава, *Сабрани списи*, 107.

⁶⁹ М. Живоиновић, *Историја Хиландара*, 94.

⁷⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 187.

⁷¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 551–552; С. Pavlikianov, *The Athonite Monastery of Kastamonitou*, 77–82.

⁷² Данилови настављачи, 86–87; С. Божанић, *Повеља цара Стефана Душана Манастиру Св. Пантелејмона*, ССА 15 (2016), 55–87; М. Копривица, *Постављање игумана*, 7–20.

⁷³ Н. Радојчић, *Законик*, 10; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 84, 165.

⁷⁴ С. Троицки, *Ктиторско право*, 81–85.

⁷⁵ В. Марковић, *Ктитори*, 100.

права да имовину својих манастира привремено или трајно уступе некоме. Неколико примера указује да су милошћу Стефана Душана истакнути монаси добијали у харистикиј хиландарске поседе за доживотно издржавање, док неки сведоче и о секуларизацији поседа.⁷⁶ Управљање манастирским бревијаром, у смислу замена поседа или разграничења, такође се може пратити кроз манастирске повеље. Изнад свега, имовинска права ктитора давала су њему и његовој породици извесну сигурност, јер је ктитор могао лично да се издржава од имовине коју је завештао манастиру, да располаже извесним бројем адрфата, братских удела, у манастиру, и да потражи уточиште и склониште у својој задужбини у случају опасности.

Чини се да су ктиторска права средњовековних задужбинара остала најзапаженија у домену оне групе коју је Троицки назвао „ритуалним”: ктиторским портретима, праву да буду сахрањени у храму и правима на посмртне помене. Сликарска композиција и ктиторски натпис у многим храмовима од данас остају неоспоран, а често и једини доказ о чијој задужбини се ради. На овај начин ктитор и оглашава своје богоугодно дело. У српском средњем веку ктиторска композиција је најчешће и надгробна слика. Сликање ктитора у храму ставља његов лик у изванредан блиски однос са представама Исуса, Богородице, светаца на фрескама у храму. Светац коме је храм посвећен је заступник ктитора на Страшном суду Господњем.⁷⁷ Стога не чуди да се као основни мотив задужбинарства помиње управо спасење душе или право на вечни помен. Један од честих мотива је и обезбеђивање вечног почивалишта под окриљем храма Божјег. Гробно место унутар манастирског храма је искључива привилегија носиоца ктиторских права. Гробна целина у храму најчешће је обухватала подземну гробницу, споља обележену саркофагом изнад кога је представљен ктиторски надгробни портрет.⁷⁸ С. Троицки је давно изрекао интересантну опаску да су српски владари *слично фараонима видели у зидању својих зграда за погреб једну од главних задаћа своје управе.*⁷⁹

⁷⁶ М. Благојевић, *Секуларизација*, 51–58; М. Копривица, *Харистиције у средњовековној Србији*, БИГ 11 (2020), 23–36.

⁷⁷ С. Радојичић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974; Г. Бабић, *Владислав на ктиторском портрету у наосу Милешевице. Значење и датовање слике*, Милешева у историји српског народа, 10–13; В. Ђурић, *Српска династија на фрескама у манастиру Милешеви*, Зограф 22 (1992), 15–16; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије, Београд 1995, 265–275 Б. Тодић, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, Саопштења 29 (1997), 36–46; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство властеле*, 23–25; З. Расолкоска-Николовска, *Ктиторскиот портрет во зидното сликарство во Македонија*, Средновековната уметност во Македонија. Фрески и икони, Скопје 2004; Ч. Маринковић, *Ктитор са црквом као ликовна представа ктиторског права*, Средновековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 331–336; Т. Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића. I Ктиторски натписи*, Саопштења 45 (2013), 138–139; Г. Суботић; Б. Миљковић, И. Шпадијер, И. Тот, *Натписи историјске садржине у зидном сликарству*, том I, XII–XIII век, Београд 2015.

⁷⁸ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992; М. Popović, *Les Funérailles du Ktitor: Aspect Archéologique*, 21st International Congress of Byzantine Studies, London 2006, 99–121.

⁷⁹ С. Троицки, *Ктиторско право*, 122.

Студеница је најпре примила мошти Светог Симеона и постала језро неговања националног патрона и зачетника светородне династије. Улогу гробне цркве имала је и у другој генерацији, те је примила и тела његових синова Вукана и Стефана, а затим и неких од унука. Постоје становишта да је имала и замишљену функцију породичног маузолеја, која је касније напуштена.⁸⁰ Краљ Радослав не подиже нови храм, он себе сматра ктитором Студенице и подиже јој припрату. Он је наследник на престолу и наследник ктиторских права свог оца и деде у овом најзначајнијем храму.⁸¹ Његов млађи брат Владислав, журно гради своју задужбину – Милешеву, као веома млад, вероватно још за живота и владавине свог оца Стефана Првовенчаног.⁸² Када је другорођени принц постављен на престо, уместо брата, односно кад је Владислав постао краљ, а нешто касније његова задужбина примила мошти Светог Саве, порастао је и значај Милешеве. Могло би се рећи да је више стицајем околности него намером ктитора измењен првобитни став о породичном маузолеју, наследном ктиторству, па и краљевским манастирима. Ипак, пример Милешеве је значајно сведочанство о поштовању имовинских односа, баштинских права и задужбинарству принчева.⁸³ Краљ Урош I, за разлику од свог брата, касно почиње да подиже Сопоћане као своју гробну цркву, када је већ на престолу провео неколико деценија. Већ напуштену идеју о породичном маузолеју, краљ Урош покушава да оствари у Сопоћанима, сахрањујући мајку и преносећи мошти Стефана Првовенчаног у своју задужбину.⁸⁴

Задужбина краљице Јелене – Манастир Градац и појава ове жене ктитора, остаје усамљен пример. Градац је уживао високо место у хијерархији српских средњовековних манастира, а уврштен је у краљевске манастире већ 1316/17, свега неколико година после смрти краљице Јелене.⁸⁵ Идеја да српске владарке подижу самостално монументалне задужбине није заживела. Српске краљице и царице су могле уживати ктиторска права, али најчешће дериватна, или су својим личним даровима завређивале статус другог ктитора. Касније су

⁸⁰ Д. Поповић, *Гроб Светог Симеона у Студеници*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 155–166. Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 33–47; Д. Поповић, М. Поповић, *Мироточиви гроб светог Симеона у Студеници – нови поглед*, ЗРВИ 52 (2015), 237–257; Б. Тодић, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, 36–46.

⁸¹ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, 19–20; Б. Цветковић, *Студенички ексонартекс и краљ Радослав*, ЗРВИ 37 (1998), 84; М. Чанак Медих, *О другом студеничком ктитору*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, Београд 2016, 165–169.

⁸² Храм је вероватно завршен до 1218/19, а осликан до 1222/24. С. Петковић, *Настанак Милешеве*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 1–8; Г. Бабић, *Владислав на ктиторском портрету у наосу Милешеве*, исти зборник, 8–15. С. Мојсиловић Поповић, *Истраживање средњовековних манастира: Милешева*, Саопштења 15 (1983), 25–34.

⁸³ М. Благојевић, *Титуле принчева из куће Немањића*, Немањићи и Лазаревићи, 143–147.

⁸⁴ В. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963; О. Кандић, *Сопоћани, историја и архитектура манастира*, Београд 2017, 17–35; Б. Тодић, *Сопоћани и Градац, узајамност фунерарне функције две цркве*, Зограф 31 (2006–2007), 59–77.

⁸⁵ О. Кандић, *Градац, историја и архитектура манастира*, Београд 2005; Б. Тодић, *Сопоћани и Градац, узајамност фунерарне функције две цркве*, 59–77.

се као ктиторке истакле царица Јелена и кнегиња Милица, мада и међу властелинкама има жена ктитора.⁸⁶

Бањска, Дечани и Свети арханђели представљају овај најблиставији период развоја манастира у средњовековној Србији. Ктиторска права српских владара у овим манастирима посебно долазе до изражаја. Обимне хрисовуље сведоче о статутарном уређењу манастира, прописима у монашком животу, судским и економским имунитетима. У овим храмовима надлежности владара и ктитора постављене су на веома висок ниво, те се издвајају аутономијом и привилегијама у српској држави 14. века. Светостефанска хрисовуља прописује да Бањска не буде епископија већ игуманија, а *игуман на сабору да има четврто место*. Поред тога, смањује надлежности епископској власти и повећава судске имунитете. Уређење монашких правила, као и друштвених односа, има основа у старим законима, али постаје нови модел.⁸⁷ Дечанске хрисовуље и Свето-арханђеловска хрисовуља садрже позивања на организацију манастира по узору на ону коју је установио краљ Милутин у Бањској. Место ктитора у самом манастиру исказано је посебним почастима, па тако у Дечанима има посебан престо на који не сме нико други сести.⁸⁸ Овакве велелепне задужбине представљају и славе моћ ктитора још за његовог живота. Овакав вид ктиторства где сваки владар себи гради посебну задужбину са гробним местом, има за циљ да створи независан и самосталан култ тог владара, а не само да уврсте владара у ред светородних предака. Ови манастири, како немају тенденцију да постану породични маузолеји, нити да наследници имају велика ктиторска права у њима, изразито негују култ свог творца током дугог временског периода, те прослављање ктитора у њима достиже ниво прослављања светитеља. Управо у време владавине краља Милутина, а уз интензивно залагање двојице архиепископа Никодима и Данила II, заокружен је процес формирања свода светих српских краљева, а затим и свих српских архиепископа.⁸⁹ Култ краља Стефана Уроша III, у историји и традицији упамћеног управо по својој задужбини и названог Дечански, негован је у манастиру кроз вишевековно ревностно спровођење ктиторских права. Бројни су фактори утицали на развој овог култа и његово очување током дуге повеснице, све до данашњих дана.⁹⁰

⁸⁶ Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958), 131–148; М. Благојевић, *Српске владарке – ктитори Хиландара*, Хиландарски зборник 11 (2004), 7–26; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство властеле*, 31–35, 116; С. Мишић, *Велможе и ктиторско право*, 53–66; Д. Павловић, *Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком*, Зограф 39 (2015), 107–118. О женском ктиторству у православном свету и у зборнику: *Female founders in Byzantium and beyond*, Виена 2013.

⁸⁷ Зборник 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

⁸⁸ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 64; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 137.

⁸⁹ С. Марјановић-Душанић, *Свод српских светих у доба краља Милутина – династички култови*, Манастир Студеница, 700 година краљеве цркве, Београд 2017, 35–59; Д. Поповић, *Национални патрони – светачки култови у темељима српске државности и црквености*, Визанстијско наслеђе и српска уметност 2, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд 2016, 125–129.

⁹⁰ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, Београд 2007.

Ктиторска делатност Стефана Душана изузетно је богата, али не показује нове правце развоја. Самостална владарска задужбина као гробна црква, постаје традиција и већ улази у трећу или чак четврту генерацију код српских владара. Стефан Душан је изабрао да за своје заштитнике и заступнике на страшном суду има арханђеле Михаила и Гаврила. Одабир локације за најзначајнију задужбину у близини великог града Призрена није много доброг донео овом манастиру.⁹¹ Црквена политика у новоосвојеним крајевима је такође покровитељска, а манастири у грчим областима његове државе га прихватају за свог ктитора прихватајући дарове и заштиту новог цара. Посебну пажњу и дарежљивост Стефан Душан је испољио према светогорским манастирима. Стефан Душан је издавањем опште хрисовуље потврдио повластице и поседе свих манастира на Атосу, као и аутономију управе, док су се манастири обавезали да у службама помињу име српског владара, после имена византијског василевса. Први и једини пут у својој историји светогорска заједница је признала власт владара који није византијски цар. У наредних неколико година већи број светогорских манастира прихватио је цара Душана не само као владара, већ и као ктитора, а у поменику Светогорског протата убележен је на листи ктитора, којима се служи помен, као „наш покојни цар Стефан”.⁹²

Поједини утицајни представници властеоског слоја по угледу на владаре већ почетком 14. века подижу манастире, али за време владавине краља Милутина и Стефана Дечанског ова појава, ипак, не достиже већи узлет. Тек у време Стефана Душана, упоредо са јачањем моћи властеле и добијањем великих поседа и звучних титула, постаје израженија и њихова тежња за ктиторством. Ктитори из редова властеле су у својим задужбинама остваривали исте елементе ктиторских права, осликани су на фрескама у својим задужбинама и сахрањени у темељима својих цркава и помињани од монаха својих задужбина. Ктиторске композиције представника властеоских породица увек оличавају њихову моћ, са епитетима достојанства, насликани су у раскошној одећи, а често и са свим чановима породице.⁹³ Међу властеоским задужбинама истичу се: Манастир посвећен Арханђелу Михаилу у Леснову, задужбина Јован Оливера, Манастир Ваведења у Архилевници севастократора Дејана, задужбине Николе Стањевића Свети Стефан у Кончи, Драгушинова Црква Светог Ђорђа у Полошком, Манастир Псача Влатка Паскачића и други.⁹⁴ Томе треба додати и велики ктиторски допринос Хреље, колебљивог велможе, који је поред Цркве Светог

⁹¹ С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд 1967; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 13–17.

⁹² А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље*, 28–34; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата с краја 14. века*, ЗРВИ 20 (1981), 148; Д. Корач, *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, ЗРВИ 31 (1992), 45–47, 76–81.

⁹³ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 18; С. Мишић, *Велможе и ктиторско право*, 53–60.

⁹⁴ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 23–25; З. Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка*, Зограф 24 (1995) 43–49; С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998; Д. Павловић, *Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком*, Зограф 39 (2015), 107–118.

Михаила у Штипу, преузео ктиторско старање над Рилским манастиром, где је подигао пирг и обновио главни храм.⁹⁵ У старим српским земљама, такође, све је већи број властелинских породица које граде породичне задужбине, али су сачувани подаци само о некима.⁹⁶ Судбина властеоских задужбина је различита, док је извештан број пострадао, неке су наставиле да делују и да заузимају значајно место у духовном животу постнемањихког периода. Ипак, веома је изражена појава да су највеће и најзначајније задужбине овог периода постале метоси Хиландара. Властеоске задужбине су скромније у односу на владарске, такође међу овим групама храмова има знатних разлика како у монументалности, живопису и декорацији тако и у погледу поседа и прихода којима располажу, али сасвим извесно одражавају моћ властеоског слоја у средњовековној Србији.⁹⁷

У постнемањихком периоду, обласни господари радо су се прихватили ктиторства. Приграбивши регална права од рудника и градова, самостални и оснажени, и ктиторску мисију преузимају по угледу на светородну династију. Можда и само задужбинарство овог периода треба у извесном погледу схватити као присвајање регалних права. Кнез Лазар као ктитор настоји да настави на кратко замрлу традицију подизања монументалне гробне цркве која располаже огромним манастирским властелинством, а истовремено богато дарује бројне цркве у својој држави и светогорске храмове. Раваница је преузевши мошти кнеза Лазара добила и задатак да формира нови и самостални култ српског кнеза – свеца, мученика и страдалника за веру хришћанску.⁹⁸ Бранковићи такође настоје да наставе немањихку традицију, али преузимањем ктиторства над Хиландаром. Затим се прихватају већег подухвата и обнављају запустели Манастир Светог Павла на Атосу, док породична задужбина Свети арханђели у Дреници остаје у засенку светогорских ктиторских домета.⁹⁹

Измењене политичке околности крајем 14. и почетком 15. века доносе и нове одлике ктиторства. У наклоњености светогорском ктиторству може се лако препознати жеља за обезбеђивањем уточишта за себе и породицу. Имовин-

⁹⁵ М. Динић, *Релџа Охмућевих–историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966), 95–118; Л. Прашков, *Хрељовата кула*, Софија 1973; С. Ђирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 103–117.

⁹⁶ У Призрену Црква Свети Никола, задужбина Драгослава Тутића; Манастир Светог Спаса у Призрену, задужбина родитеља Младена Владојевића; Црква Свете Богородице у Кучевиштима, задужбина Марене са синовима Радославом и Владиславом; Манастир Свети Никола у Љуботену, задужбина госпође Данице са синовима Бојском и Дмитрим. Поред тога, у Котору и околини своје задужбине подиже угледна властеоска породица Бућа. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство властеле*, 20–27.

⁹⁷ С. Мишић, *Велможе и ктиторско право*, 59–60; М. Ивановић, „Заборањени” ктитори у средњовековној Србији, *Иницијал* 6 (2018), 47–72.

⁹⁸ Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Београд 1966; Д. Богдановић, *Смисао Раванице*, Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 9–17; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Београд 1989, 140–156; Д. Поповић, *Раванички гроб кнеза Лазара*, Свети кнез Лазар, Београд 1989, 171–183; Б. Цветковић, *Нови прилози проучавању ктиторске композиције у Раваници*, *Саопштења* 24 (1994), 37–51; С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узор и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006), 77–95.

⁹⁹ Г. Суботић, *Обнова манастира Св. Павла у 14. веку*, ЗРВИ 22 (1983), 207–254; М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, 409–420; Исти, *Бранковићи и Хиландар*, 421–438.

ска права ктитора да добију место и издржавање у својој задужбини, које је у ранијем периоду било готово занемарено, сада добија на значају. Уместо издавања даровница манастирске повеље постају уговори о куповини адрфата.¹⁰⁰ Кнегиња Милица са синовима склапа споразум са игуманом Манастира Свети Пантелејмон – Никандором, у том манастиру веома прецизно су регулисана права Лазаревића на коришћење 20 адрфата. Касније Деспот Стефан, обезбеђује још шест адрфата у Хиландару.¹⁰¹ Челник Радич поред тога што је у Повељи Манастиру Кастамониту прописао да може располагати делом прихода који је завештао манастиру, *ако ми се догоди и дођем на Свету Гору као калуђер у свој манастир Кастамонитски*, ипак је уговорио адрфате и у Ватопеду.¹⁰² Управо у имовинским правима ктитора треба потражити и разјашњење појаве да поједина прогнана и разбаштињена властела може да се замонаши и да обезбеди уточиште себи и својим породицама (Хреља, Зојићи и др.). Управо се у оваквој могућности може потражити и један од мотива задужбинарства, или приложништва манастирима, посебно код властеле с краја 14. и из 15. века. Интересантно је да се међу ктиторима у овом периоду помиње већи број монаха, који своју имовину завештава манастирима у којима и сами бораве, а међу таквим властеоским храмовима издвајају се Дренча, Сисојевац, Каленић и др.¹⁰³ Ктиторска права у манастирима подизаним крајем 14. и у 15. веку показују готово исте одлике као и у ранијем периоду, с тим што се и у властеоским задужбинама уочава појачана нота утицаја владара, тако што су они сликани и у властеоским задужбинама. Ктитор Каленића протовестијер Богдан приказан је како држи модел цркве заједно са деспотом Стефаном, а још је израженији пример ктиторске композиције у Руденици, где ктитори Вукашин и Вукосав показују на своју задужбину, која је у рукама деспота Стефана. Разлози оваквог положаја ктитора и њихових задужбина леже у чињеници да властела овог доба своју моћ, поседе и привилегије стиче кроз службу владару, а не црпи их из старих баштинскихседа, племенитог порекла на које се ослањала властела немањихког доба.¹⁰⁴

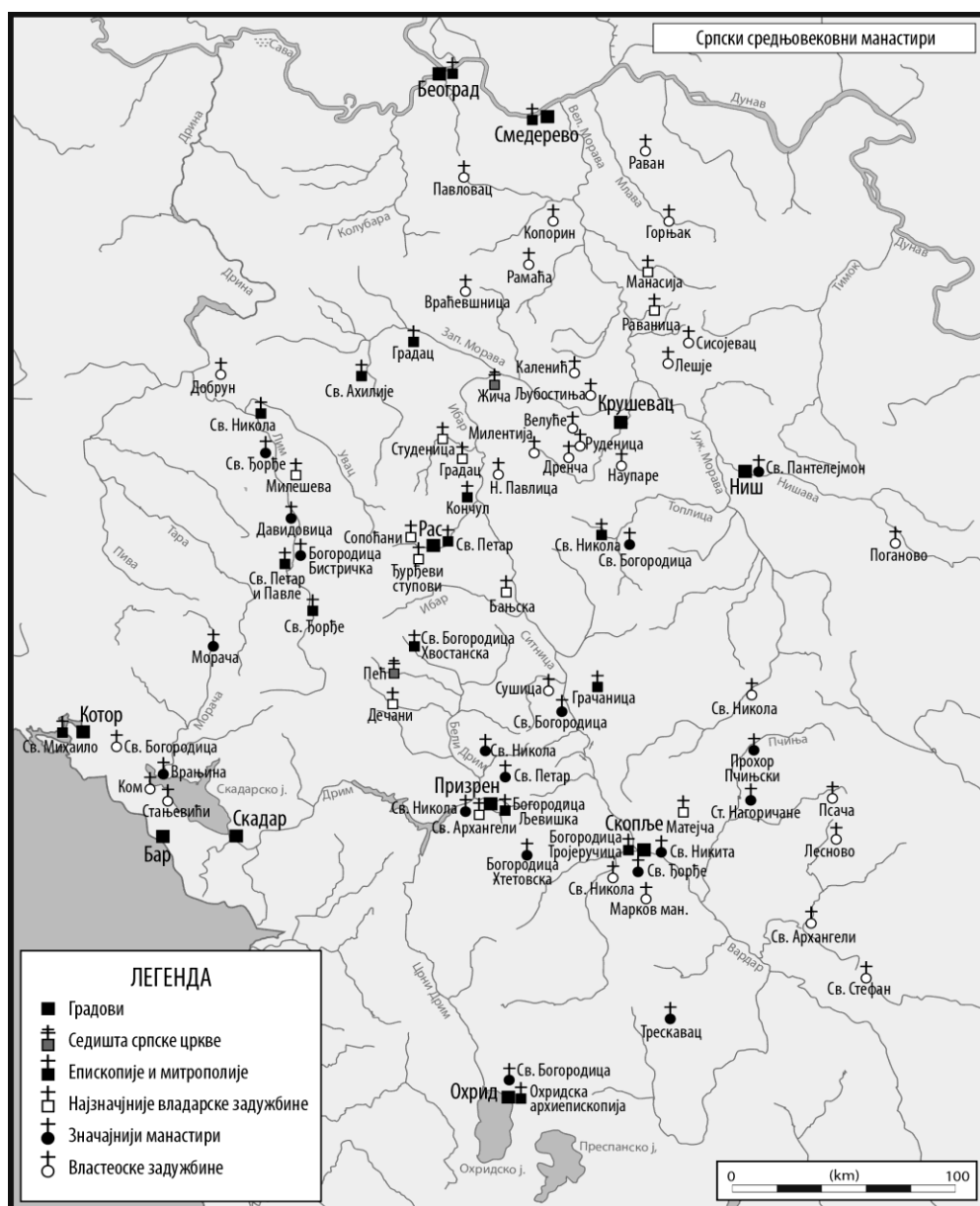
¹⁰⁰ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 358–369; М. Ивановић, *Света Гора као уточиште*, 359–369; М. Живојиновић, *Аделфати*, 241–270.

¹⁰¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 191–199; 315–328.

¹⁰² М. Живојиновић, *Света Гора у светлу аката великог челника Радича*, 57–61; С. Pavlikianov, *The Athonite Monastery of Kastamonitou*, 85–86.

¹⁰³ Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, Моравска школа и њено доба, Београд 1973, 143–155; М. Ивановић, *Света гора као уточиште*, 358–369; Т. Стародубцев, *Прилози проучавању цркава и манастира осниваних или обнављаних у области Бранковића од 1371. до 1455. године*, Косовско-Метохијски зборник 6, (2015), 65–95. Иста, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића I*, Ктиторски натпис, Саопштења 45 (2013), 133–146; Иста, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића II*, повеље, Саопштења 46 (2014), 107–123; С. Мишић, *Манастирски поседе у земљама Лазаревића*, ЦС 14 (2017), 293–298.

¹⁰⁴ С. Мишић, *Велможе и ктиторско право*, 61–65.

Може се закључити да су у српским манастирима надлежности владара и ктитора постављене веома високо. Дајући на самом почетку српске цркве и државе манастирима велику улогу, српски владари су их богато даривали и били сигурни да ће игуман манастира увек стати на страну живог ктитора и да ће достојно прослављати умрлог. Разлози за ктиторство су током целог периода остајали у домену духовности и побожности и потребе за поменом и приближавањем Богу. Монашке заједнице су своју обавезу помињања ктитора и служења

панихида ревносно спроводиле. У бројним манастирским повељама *помен* се појављује као један од основних мотива прилагања дарова манастирима.¹⁰⁵ Поменици, у којима су бележена имена ктитора и дародаваца представљају посебну врсту грађе за сагледавање ктиторства. Хиландарски поменици са краја 14. века показују да су имена само најистакнутијих дародаваца уписивана у поменике и да су им припадале почести ктитора.¹⁰⁶ Величање ктитора достиже и веће домете, те они бивају прозвани *светим ктиторима*. У изворима се понекад формулација „свети ктитор” појављује у значењу већ канонизованих владара ктитора, који добијају обележје заштитника манастира, новог патрона, чије мошти почивају у самом храму. Ктиторство у средњовековној Србији оставило је немерљив допринос очувању помена и традиције немањићке династије. Манастири су одржали свој завет према ктиторима и давали им „вечни помен”, на тај начин сачували су их од заборавља, те је њихов допринос манастирима био узвраћен.

Манастири између црквеног и државног уређења

Манастири делују као монашки центри, светилишта и првенствено су црквене установе. Најпре треба истаћи разлику између храмова епископских седишта и манастира, која није довољно истакнута у историографији. Епископске цркве, Жича и Пећка патријаршија као престоне, а затим и Грачаница, Богородица Љевишка, Мала Студеница у Хвосну, Свети Никола у Топлици, Свети Михаило на Превлаци, и друга седишта епархија у средњем веку, нису манастири. Оне не делују на исти начин као манастири, нису обухваћене ктиторским правом, утицај владара и представника световне власти у њима је јако мали.¹⁰⁷

Однос епископских и ктиторских права веома је сложен и зависи од начина на који је прописано манастирско уређење типиком или повељом. Пре свега, за оснивање или обнову манастира неопходан је благослов надлежног епископа. На тај начин, као и епископовим освештањем изграђеног храма, истакнута је његова црквена намена. У истраживању односа црквене власти и манастира намеће се подела манастира на: *епархијске* и *ставропигијске*. Ставропигија представља манастир који је потчињен директно поглавару цркве. У православном свету изразите ставропигије су *патријаршијски манастири*, док су *царски манастири* могли имати овакав статус, али он није обавезан, већ је прописан типиком или оснивачком повељом. У ставропигијама рукоположење јеромонаха, судске послове и надзор над манастиром врши поглавар цркве. Стога није исправно сматрати да су овакви манастири потпуно или у великој мери изузети из надлежности црквених власти, већ само да уместо подручног

¹⁰⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 431, 455, 466, и даље по регистру.

¹⁰⁶ С. Новаковић, *Српски поменици од XV до XVIII века*, Гласник СУД 42 (1875) 1–152; ЛССВ, *поменици*, Д. Даниловић, 551.

¹⁰⁷ С. Троицки, *Ктиторско право*, 93; Р. Поповић, *Мотиви задужбинарстава у средњовековној Србији*, Богословље 31 / 1 (1987), 243–248.

епископа те надлежности прелазе на више црквене инстанце: на архиепископа или на патријарха.¹⁰⁸

Пећки комплекс храмова се може ставити у групу манастира чији би се статус могао означити као *патријаршијски манастир*, али би се за услове српског средњег века пре могао назвати *архиепископским*. У време када се још увек ствара организам Српске цркве, уочена је потреба за овом врстом храмова, а чини се да се замисао о развију ктиторија српских архиепископа развила паралелно са формирањем скупине краљевских манастира, у првој половини 13. века. Други по реду поглавар Српске цркве, Арсеније, вероватно уз савет и сагласност Саве Немањића, оснива манастир на поседу под својом јурисдикцијом, на жичком метоху у жупи Хвосно. Археолошка и архитектонска истраживања потврдила су сложеност Пећког комплекса храмова који је дограђиван вековима. Уз постојећи храм Светих апостола, најпре је архиепископ Никодим доградио цркву посвећену Светом Димитрију. Затим је Данило II зналачки употпунио целину доградивши уз јужну страну храм посвећен Светој Богородици Одигитрији и параклис посвећен Светом Николи, а све грађевине је повезао заједничком припратом са звоником.¹⁰⁹ Изгледа да су творци храмова у Пећком комплексу имали уобичајена ктиторска права, а указано је на сахрањивање и сликање ктитора у храму.¹¹⁰ Како се ради о монашком центру посебно наглашене црквене власти, имао је и посебан типик, који су се сасвим извесно разликовао од Студеничког и Хиландарског, који су уређивали краљевске задужбине. Детаљ из Даниловог житија сведочи да је у свом Манастиру Богородице Одигитрије поставио посебно *правило за чрнце*.¹¹¹ Може се закључити да је овде остварена самосталност храма у односу на световну власт и једино је архиепископ имао пуну власт управљања, односно ово је ставропигија у пуном смислу. Подизање храмова под директном јурисдикцијом поглавара српске цркве није било ограничено само на Пећки комплекс, забележено је још неколико задужбина српских архиепископа. Скупина оваквих манастира није била бројна и сасвим је извесно да нису имали значај, углед ни статус византијских

¹⁰⁸ Н. Милаш, *Црквено право*, 712–717. О уређењу византијских патријаршијских манастира *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 618–620, 869–871.

¹⁰⁹ Р. Љубинковић, *Црква св. Апостола у Пећкој патријаршији*, Београд 1964; G.Subotić, *The Church of St Demetrius in the Patriarchate of Pec*, Beograd 1964; М. Чанак Медић, *Прилог проучавању цркве Св.Апостола у Пећи*, Зборник заштите споменика културе 15 (1964), 165–169; В. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка Патријаршија*, Београд 1990; М.Чанак–Медић, *Архиепископ Данило и архитектура Пећке патријаршије*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 295–309.

¹¹⁰ В. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле* 3, ЗРВИ 11 (1968), 99–103; Д. Филиповић, *Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Патријаршији*, Зборник МС за ликовне уметности, 19 (1983), 75–93; В. Ђурић, *Свети покровитељи архиепископа Данила и његових задужбина*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 290–291; Д. Поповић, *Гроб архиепископа Данила II*, у истом зборнику, 329–342; С. Ђурић, *Портрети Данила II изнад улаза у Богородичину цркву у Пећи*, у истом зборнику 345–352; К. Валтер, *Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи*, у истом зборнику, 355–359.

¹¹¹ Данилови настављачи, 110–111; П. Симић, *Архиепископ Данило и црквени устав*, Архиепископ Данило II и његово доба, 101.

патријаршијских манастира, нити су достигли сјај српских владарских задужбина.¹¹²

Задужбине српских краљева остају најрепрезентативније сачуване тековине српског средњег века. Посебан статус владарских задужбина, које су називане „краљевским манастирима” наглашен је већ на самом почетку деловања Српске цркве. Жичка повеља истиче: *А четири манастира краљевска: Света Богородица Студеничка и Свети Ђорђе у Расу и Светогорски манастир и Света Богородица Градачка – над ова четири манастира или где су им села под којим епископијама, да над њима епископи немају никакве власти; а што се тиче постављања попова у овим манастирским областима и свакога духовног исправљања, све то преносим на архиепископа.*¹¹³ На овај начин, готово истовремено са стварањем Српске архиепископије, створене су прве ставропигије у Српској цркви. У каснијем периоду, број таквих манастира је увећан, а однос према представницима црквених власти регулисан је повељама и посебним уговорима.

Власт епископа у краљевским манастирима ипак није потпуно оспорена, одражавала се у домену богослужбених процеса, помена у службама, рукоположењу свештеника, освећењу храмова и сл. На Светостефанском властелинству чији је већи део улазио је у састав Рашке епархије, краљ истиче право епископа рашког да поставља попове и ђаконе на простору манастирског властелинства. Посебно треба размотрити питање црквених пореза, бира (пореза који је падао на све вернике) и врховине (дажбине коју су плаћали свештеници надлежном епископу), који такође одражавају власт епископа. Сасвим ретко су у средњовековној Србији манастири добијали ове приходе, и тада се радило о храмовима највишег ранга, а епископи су добијали одштету због губитака ових прихода у виду откупа или уступања нових поседа. Како је Светостефанском манастиру краљ Милутин уступио ове приходе, објашњава речима: *да су глобе и дохоци цркви (Бањској), а епископу за све за то да краљевство ми шесто перпера да скује кандило цркве Св. Апостоли.*¹¹⁴ Поред тога, епископу будимљанском даје извештај откуп у виду нових поседа у жупама Гацко и Пива, као накнаду за онај део поседа који је улазио у његову епархију.¹¹⁵ Дечанске хрисовуље сведоче да је однос између епископа хвостанског и Пантократоровог манастира био на сличан начин уређен. Краљ Стефан Урош III образлаже да је већ раније, пре издавања Повеље, уговорио да епископу хвостанском исплати 400 оваца са јагањцима и 500 перпера, а да немају обавезе према архиепископу ни епископу моје цркве попови, ни зависни људи, ни врховину да не дају ни јагњетине нити ког дохода ког су давали.¹¹⁶ Забелешке каснијих хвостанских митрополита на крају књиге са текстом дечанских исправа указују на поштовање ове одлуке, као и на то да су

¹¹² М. Копривица, *Задужбине српских архијереја средњег века*, ЦС 16/2 (2019), 145–155.

¹¹³ Зборник, 94; Стефан Првовенчани, 112.

¹¹⁴ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска* 126.

¹¹⁵ Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана*, 184–191.

¹¹⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 64; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133.

митрополити посећивали Пантократоров храм, те да су остваривали добре односе.¹¹⁷ Однос између старешина Призренске епархије и Манастира Светих арханђела био је можда и срдачнији. Приликом посете митрополита Манастиру предвиђено је да се дарује са дванаест перпера или ждрецем.¹¹⁸ Регулисање односа између два духовна центра решено је у склопу ширег питања о замени поседа, која је извршена када су одузети тврђава Вишеград и још нека насеља од Митрополије и приписана Манастиру.¹¹⁹ Могло би се рећи да деловање краљевских јаких манастира утиче на слабљење позиција епископија, и у материјалном и у погледу утицаја. Посебно су неке епархије попут Рашке, Хвостанске, Призренске биле оптерећене великим манастирским властелинствима. Чини се да и Душанов законик штити позицију великих владарских манастира и њихову изражену аутономију, када чланом 27 предвиђа: *Цркве царске да се не потчињавају црквама великим*.¹²⁰ Уколико синтагма *цркве велике* подразумева епископије и митрополије, ова одредба је вероватно само узаконила постојеће стање и организацију, јер је већ од издавања Жичке повеље положај краљевских манастира уписан као ставропигијски.¹²¹

Осим задужбина поглавара српске цркве и најзначајнијих задужбина владара, сви остали манастири спадају у епархијске. У оваквим храмовима власт епископа над црквеним пословима је изражена, те поред неоспорних духовних надлежности и помена у службама, има право и на црквене порезе са метохије таквог манастира, учествује у постављању свештенства и игумана, има судску власт у свом домену, извесне приходе од чинодејствовања и глоба, као и остале надлежности. У таквим манастирима ктитори имају уобичајена права, али се она суштински не косе са духовним надлежностима епископа.¹²²

Средњовековни извори препознају посебну категорију задужбина које се називају *баштинске цркве*. Ради се о храмовима које су подигли чланови властеоских породица на својим баштинским поседима. Број ових храмова у средњовековној Србији, посебно крајем 14. века, није био мали. Такође, постојале су знатније разлике у њиховом богатству, опремљености и значају, неке су деловале као мале сеоске цркве, а било је и манастира са знатним властелинствима. Душанов законик положај ове врсте храмова регулише на следећи начин: *и властела и други људи, који имају баштинске цркве у својим баштинама, да није властан господин цар, ни патријарх, ни други епископ*

¹¹⁷ М. Копривица, *Записи и печати хвостанских митрополитана крају рукописне књиге Дечанских хрисовуља*, Натписи и записи 3 (2017), 45–52.

¹¹⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља* 111, 141.

¹¹⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља* 113, 143.

¹²⁰ Полемику је у науци изазвало тумачење термина *Велике цркве*. Поред овог, још један члан Законика помиње Велику цркву у значењу Патријаршије. Новаковић је сматрао да се овај највиши ранг цркава односи на Пећку патријаршију и на Охридску архиепископију. Соловјев ову одредбу тумачи у смислу забране да се краљевски манастири потчињавају другим великим манастирима. Радојчић и Бубало сматају да се краљевски манастири не смеју потчинити епископијама и митрополијама. С. Новаковић, *Законик*, 27, 162–163; А. Соловјев, *Законик*, 193–194; Н. Радојчић, *Законик*, 96, 101; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 80, 158–159.

¹²¹ М. Копривица, *Краљевски манастири*, 147–162.

¹²² Н. Милаш, *Црквено право*, 715–716.

подложити те цркве под Велику цркву, осим да је властан баштиник да постави свога калуђера и да га доведе архијереју, да га благослови архијереј у чијој буде епархији, и да има архијереј у тој цркви власт у духовним стварима.¹²³ Чини се да је овом одредбом управо постигнута равнотежа између права ктитора и епископа. Поред гарантовања баштинских права, што Законик на више места јасно истиче, овде су потврђена ктиторска права на постављање старешине манастира или цркве, ипак, наглашено је да се ради о калуђеру и да га епископ мора потврдити. Остаје питање да ли је циљ овог члана Законика да спречи злоупотребе ктитора у баштинским црквама и покушаје да без епископове сагласности постављају свештенике, или да ојача баштинска права и на црквеним задужбинама.¹²⁴

Ктитор свом манастиру може завештати само имовину над којом има пуно право својине, баштину. Однос између баштинских права и ктиторства је веома сложен, али стоји у основи разумевања манастирске имовине у средњем веку. Већ у сукобу Немање са браћом око подизања топличких манастира, стоји непоштовање имовинских односа и околност да Немања подиже манастир на удеоној кнежевини, а не на баштини. Генерација Немањиних унука је посебно интересантна са становишта потребе да принчеви који нису наследници престола, подигну свој храм. Сваком принцу из куће Немањића припадала је титула жупана и део породичне баштине по праву наслеђа. Како су могли несметано располагати само баштинским поседима, принчеви из бочних грана су подизали задужбине на њима.¹²⁵ Владислав је Милешеву подигао као веома млад, у време када је располагао само својим делом породичне баштине у жупи Црна стена. Углед и значај манастира нагло је порастао када су у задужбину тадашњег краља Владислава положене мошти Светог Саве.¹²⁶ Вуканови синови се прикључују већ заживелој традицији подизања манастира за вечни помен и починак у широј породици. Димитрије (Давид) вероватно није имао владарских амбиција нити прилика, те се посветио манашком животу. Он је свој Манастир Давидовицу подигао у жупи Љубовићи. На исти начин је и Манастир Морача, задужбина Стефана Вукановића, подигнута на баштинским поседима који су припали овом принцу.¹²⁷ Јасно је да су принчеви ове генерације поштовали принципе баштинских права истовремено настојећи да се остваре као ктитори подижући

¹²³ Н. Радојчић, *Законик*, 58, 101; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 84, 165.

¹²⁴ Р. Михаљчић, *Правни положај баштинских цркава*, 63–79; М. Ивановић, „Заборањени” ктитори у средњовековној Србији, 49–51.

¹²⁵ М. Благојевић, *Титуле принчева из куће Немањића*, Немањићи и Лазаревићи, 143–147.

¹²⁶ С. Петковић, *Настанак Милешева*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 1–8; С. Мојсиловић Поповић, *Истраживање средњовековних манастира: Милешева*, Саопштења 15 (1983), 25–34.

¹²⁷ *Историја Црне Горе* 2/1, 11–14, 50, 155–159, 257; М. Чанак-Медић, *Да ли је Давидовица изгледала као гробне цркве Немањића*, Саопштења 13, 1981, 68–75; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986; Д. Поповић, *Ктитор Мораче и његов култ*, Манастир Морача, Београд 2006, 55–72; Д. Војводић, *Портрети Вукановића у манастиру Морача*, у истом зборнику, 73–92; М. Благојевић, *Титуле принчева из куће Немањића*, Немањићи и Лазаревићи, 147; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018, 56–58.

монументалне храмове. Уз то они су то свакако радили уз сагласност и поштовање владара. На ктиторском натпису Мораче поменут је и краљ Урош.¹²⁸

Душанов законик посебно наглашава баштинска права и предвиђа да своју баштину властелин: *вољан под цркву дати, или за душу одати или некоме продати*.¹²⁹ Статус властеоске баштине на сличан начин потврђен је у бројним повељама српских владара.¹³⁰ Властелин баштином слободно располаже те је исту могао продати, дати у мираз, поклонити, заменити или дати јој црквену намену. Поред тога, Законик изричито прописује: *од пронијарске земље да нико нема право подложити под цркву, ако ли подложи, да није тврдо*.¹³¹ На овај начин, поседи дати на условно коришћење (проније) без баштинских права, остају под директом надлежношћу владара, корисник – пронијар, нема права да их прода, поклони, нити цркви завешта. Остаје питање да ли касније моћна властела, односно *силни*, своје задужбине подижу на поседима које су држали као *државе*. Како је већи број Душанових властелина добио велике поседе у грчким областима царства, не треба искључити могућност да им је цар неке од њих и уписао у баштине.

Оснивање манастира има трајне последице у имовинско-правном погледу. Имовином коју је завештао манастиру, ктитор не располаже на исти начин као и баштином, не може је продати, заменити, дати у мираз. Имовинска права ктитора у манастиру су, пре свега, садржана у томе да се може лично издржавати од завештане имовине свом манастиру, да има право на известан број адрфата, да може учествовати у управљању приходима и сл., али трајност црквене намене остаје. Штавише, ктитор иступа као заштитник саме цркве и њених поседа, често преузима на себе део обавеза или се стара о насељености, и обезбеђује бољу обраду земље и више прихода.¹³² Стога имовинска права ктитора не нарушавају модус црквене намене добара и стоје у корелацији са општим прописима о црквеној имовини, али и у сагласју са баштинским правима прописаним Душановим закоником и другим документима.

Интересантан пример о односу баштинских и ктиторских права представља суђење између Хиландара и властеоске породице Вукославић око цркве у Лештју и њених поседа. Жупан Вукослав и његови синови Држман и Цреп подигли су својим *трудом и на својој баштини* цркву у селу Лештје у Петруском крајишту. Црква је затим поклоњена Хиландару вољом њеног ктитора. Из Повеље кнеза Лазара види се да су овим даром Вукослав и његова деца стекли право на помене у Светогорском манастиру. Неколико година касније, наследници жупана Вукослава, монах Дионисије и Цреп, жале се цару Урошу „о запустелости манастира од владајућих Хиландара”, па је цар вратио цркву Вукославићима. Р. Михаљчић је сматрао да се овакво потраживање Вукославића *веро-*

¹²⁸ Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974, 43.

¹²⁹ Н. Радојчић, *Законик*, 58, 99–100; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 83, 163.

¹³⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 305, 30, 309, 311, 313–314, 334; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 469–479.

¹³¹ Н. Радојчић, *Законик* 54, 95; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 87, 170.

¹³² С. Троицки, *Ктиторско право*, 119–120.

ватно косило са обичајним, а сигурно са писаним правом, посебно са чланом 47 Душановог законика.¹³³ Заиста, Законик веома јасно прописује да: *властелин који се нађе да је подложио своју цркву под другу цркву, више над том црквом да нема власти*.¹³⁴ Међутим, све највише инстанце судске власти у земљи, сам цар, затим патријарх Јефрем, а касније и кнез Лазар, пресудили су у корист властеоске породице. Кључно за разумевање овог судског спора је примена Законоправила у питањима која су у вези са црквом, њеним правима и имовином. Интересантна је и одредба којим се регулише да запустело имање од ког црква не може имати корист, треба вратити власницима или њиховим наследницима, да црквена институција не би претрпела штету због одржавања таквог имања.¹³⁵ Из одлуке кнеза Лазара јасно се види да је једини разлог враћања имовине управо запуштање и лоше управљање метохијом. У овом случају јесте посед враћен властели ктиторима, али он није изгубио своју црквену намену. Лештјанска црква је обновљена од монаха Дионисија, дати су јој још неки поседи и она постаје самостални манастир. Из овог примера произлази да су баштинска и ктиторска права усаглашена у великој мери.¹³⁶

Учешће владара у пословима око оснивања и даривања манастира потврђено је у бројним документима. Улога владара је заснована пре свега на ексклузивном праву владара на земљу. Повељама је владар уписивао баштине властели, али је могао и извршити разбаштињење властелина због невере, или се таква властеоска баштина могла вратити владару уколико нема наследника поседа.¹³⁷ Такође, владарски *земљани суд* потврђен је у више средњовековних докумената, и подразумева да се у имовинским споровима излази пред владарев суд.¹³⁸ Међутим права владара у питањима црквених поседа још су израженија него код властеоских. Душанов законик на више места истиче улогу владара у пословима око *црквене земље*, па чак предвиђа да се у споровима око црквене земље и црквених људи *цар упита* без обзира на изнете повеле и сведочења пред судијама.¹³⁹ Оваквим ставом цар је стављен изнад свих других институција средњовековног друштва и лично пресуђује у споровима око црквене имовине. Пракса српског средњег века потврђује владарске надлежности у споровима и суђењима око црквене земље. Такав пример представља суђење пред краљем Стефаном Дечанским о међама Хиландара и породице Хардомиловић око села Косорића. Такође, Стефан Душан је издао неколико повеља са сабора у Крупиштима у форми пресуда које се баве међама црквених села. Касније је и

¹³³ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, 99–106; исти, *Хрисовуља цара Уроша Хиландару*, ССА 4 (2005), 151–160.

¹³⁴ Н. Радојчић, *Законик*, 52, 102; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 85, 166.

¹³⁵ *Законоправило*, 704.

¹³⁶ А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35/ 3 (1929), 188–197; Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, 99–106; Р. Михаљчић, *Правни положај баштинских цркава*, 63–79.

¹³⁷ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 462, 547–552.

¹³⁸ Светоарханђеловска хрисовуља потврђује: *за вражду, за земљу, за коња и за превод да се иде пред цара*. С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹³⁹ Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 90, 176.

деспот Ђурађ организовао суђења о разграничењима црквених поседа Хиландара и Светих арханђела.¹⁴⁰

Душанов законик поред власти цара у црквеним пословима наглашава и надлежности патријарха и логотета. *Црквама да влада господин цар и патријарх и логотет, а други нико*, гласи члан 25 Законика. Док је власт цара врховна, а власт патријарха духовна, у овом члану је посебно интересантна надлежност логотета. Као старешина канцеларије и задужен за издавање владарских исправа, логотет се свакако старао и о регулисању имовинских односа, посебно када су у питању црквене институције. Он се појављује и као извршилац царске заповести у питањима која се тичу Цркве, па је логотет често милосник у црквеним исправама. Царев логотет Хрс писао је исправу којом се потврђује Хрељин поклон Хиландару, а учествовао је и у пословима око регулисања односа између Стефана Душана и Светогорског протата.¹⁴¹ Такође, велики логотет Гојко био је милосник приликом потчињавања Цркве Светог Николе у Псачи Манастиру Хиландару. Логотет потврђује дар властелинке Вишеславе и њених синова за село Лесковљане и записује владареву потврду Архиљевичком храму, као и дар жупана Вукослава. Такође, логотет је присутан у правном чину којим се старцу Григорију даје стара Црква Светог Петра Коришког као харистика.¹⁴² Све ове исправе показују да се у надлежности логотета налазе послови потчињавања мање цркве или властеоске задужбине, другој црквеној установи, већем манастиру. Приметно је да је у повељама којим владар директно дарује поседе манастирима, учешће логотета ретко или није забележено, док је његово учешће у повељама којима се потврђују властеоски дарови често, готово неопходно. Он верификује промене у имовинским и феудалним односима, које неминовно настају потчињавањем властеоских баштина манастирима и на тај начин логотет има право *над црквама да влада*.¹⁴³

Када властелин „пољуби цркву”, он мења феудалног господара и уместо у службу владареву ступа у службу манастира. Прелазак његове имовине из категорије властеоске баштине у црквену имовину носио је и извесне промене у обавезама, посебно у војном статусу. Црквена имовина не подлеже војним обавезама. Са овим променама, нарочито ако су се односиле на веће баштине, владар је морао бити сагласан и лично одобрити такав поступак. Исправа којом краљ Стефан Душан потврђује властелина Рудла са својом баштином Хиландару, показује насталу промену у феудалним односима: *и пољуби својом вољом*

¹⁴⁰ С. Божанић, *Спор између манастира Хиландара и браће Хардомилића око Косорића*, Рад Музеја Војводине 51 (2009), 229–233; М. Живојиновић, *Акти сабора у Крупишћима*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 16 (2012), 99–112; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 163–167; С. Младеновић, *Крушевска метохија*, 52–64.

¹⁴¹ В. Петровић, *Две хрисовуље краља Душана којима потврђује Хрељине прилоге Хиландару*, ССА 13 (2014), 3–32; С. Ђирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 103–117.

¹⁴² С. Новаковић, *Законски споменици*, 436, 740; Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша Хиландару*, 151–160; С. Мишић, *Повеља о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005), 135–149; Исти, *Повеља Стефана Душана којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010), 75–86; Исти, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, ССА 12 (2013), 21–29.

¹⁴³ М. Благојевић, *Државна управа*, 167–169.

и хтењем, а са милошћу краљевства ми, да буде човек свете Богородице Хиландарске Рудал са свим својим.¹⁴⁴ Овај струмички властелин је прешао у службу манастира и своје пореске, а вероватно и војне обавезе, до краја живота дуговао Светогорском храму, уместо краљу. Повелем је даље регулисано да Рудал држи своју баштину до смрти, а да ће Хиландар после тога потпуно доћи у посед његових имања. Могли би се на више начина тумачити мотиви овакве властеле да пређе у службу манастира, док је таква позиција носила извесну неутралност и сигурност. Властела без наследника често своју имовину завештава Цркви. Иначе, такви поседи би се након смрти властелина враћали под директну управу владара, стога се може тумачити да владар губи посед, ако га властелин завешта Цркви.¹⁴⁵

Већ је речено да Душанов законик гарантује право властели да своју баштину могу *под цркву дати*. Подаци о таквим давањима допиру преко повеља већих манастира, којима су поједине властеле баштине потчињене. Пример Иванка Пробиштитовића, показује да је властелин могао несметано своју баштину *под цркву дати*. Када су Иванкови наследници свој посед поклонили Хиландару, на постојећу повељу, којом владар убаштињује купљене поседе властеличићу, само је додата белешка о преузимању истог поседа од стране Светогорског манастира.¹⁴⁶ Светоарханђеловска хрисовуља забележила је више примера где представници крупне властеле своје поседе уступају највећој царској задужбини. Један од представника најкрупније властеле приложника Светих арханђела био је деспот Иваниш, а међу осталима се истичу кесар Гргур, властелин Раденко из Велеса и бројни властелини из Призрена.¹⁴⁷ У овом случају властела даровањем поседа царској задужбини прикључује се онима који се стављају под духовну заштиту Светих арханђела, а истовремено приближавају цару у његовом задужбинарском подухвату. Такви примери могу се пратити и у бројним другим исправама, а посебно су изражени у прилозима Светом Пантелејмону у време кнеза Лазара и његових наследника. У Повељи кнеза Лазара овом манастиру поменути су прилози његових рођака и крупних властелина Мусића, док је у повељи кнегиње Милице са синовима (1395) наведен читав низ прилога њихових властелина: Николе Зојића, Новака Белоцрквића, војводе Михаила, логотета Луке и других.¹⁴⁸ Ови и многи други примери показују да властела поред подизања мањих задужбина на својим баштинама, има удела и у већим ктиторским подухватима, као и да владари радо потврђују такве прилоге храмовима.¹⁴⁹

¹⁴⁴ С. Мишић, *Повеља Стефана Душана којом прилаже властелина Рудла*, 77–78.

¹⁴⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 512–515; М. Благојевић, *Државна управа*, 87–89.

¹⁴⁶ В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009), 69–80.

¹⁴⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 89–91, 120–122.

¹⁴⁸ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 294–296; Исти, *Повеље и писма деспота Стефана*, 165–167; Д. Јечменица, *Поседи манастира Св. Пантелејмона* 183–206.

¹⁴⁹ Р. Михаљчић, *Правни положај баштинских цркава*, 63–79; М. Ивановић, „Заборањени” ктитори у средњовековној Србији, 47–72; С. Мишић, *Велможе и ктиторско право*, 53–65.

Када властелин подиже баштинску цркву, мањи храм на својој баштини и када та црква нема додатних привилегија, она је и даље део властеоске баштине и има исти положај као и остала имовина властелина. Остаје питање да ли је била неопходна владарева потврда у виду посебне исправе да би сваки посед дат цркви био валидан, или су баштинска права властеле била довољна да могу на својим поседима подићи цркву и дати јој још имања.¹⁵⁰ Владарска исправа била је потребна да се обезбеди нека од привилегија која није била гарантована општим баштинским правом, те је била потребна владарска милост за овећењавање таквих додатних гаранција. Владар је морао потврдити и правни чин када властелин своју задужбину (баштинску цркву) жели потчинити већ постојећем великом манастиру, најчешће Хиландару. У таквим случајевима је запажена и надлежност логотета. У појединим случајевима, када се ради о тестаменталним одлукама властеле да после њихове смрти баштина припадне манастиру, најчешће је тражена и владарска потврда и гаранција да ће овакво завештање бити спроведено. Напослетку, у случајевима ако властеоска задужбина добија значајније место у црквено-управној организацији, какав је случај са Лесновом, које постаје седиште Епископије, неопходна је потврда владара, а по свему судећи, и сабора.¹⁵¹

Властелин своју задужбину није могао да ослободи од пореза у корист државе. Због тога владареve исправе издате манастирима чији су ктитори властелини углавном садрже имунитетне одредбе са детаљним списком ослобађања од пореза. Само један од таквих примера је Повеља коју Стефан Душан издаје за задужбину анагноста Драгоја и ослобађа поседе Манастира од: приселице, соћа, поклисара, псара, позоба, поноса, иномистра, траварине, градозидања, градобљуденија и других пореза. Све су ово пореске обавезе у корист државе. У исправи Стефана Душана, којом се Хиландару потчињава баштина властелина Рудала наведен је списак од 19 пореза и работа којих се ослобађа овај посед. У случају задужбине анагноста Драгоја владар је вероватно морао да потврди и посед који је крчевина, јер је својој задужбини *приложио земљу коју је растребио*, а познато је да су шуме, пашњаци, водни токови представљали део регалних поседа.¹⁵² Највећи број сачуваних примера потчињавања баштинских цркава односи се на имања која је добио Хиландар. Владарева сагласност била је неопходна да би се верификовале промене имовонско-правног статуса поседа и због уједначавања пореских и друштвених односа са осталим манастирским поседима. Осим тога, учешће владара може се тумачити иступањем владара као ктитора Хиландара, у чијој је надлежности управљање бревијаром. Већ је указано на пример када властелин Рудал своју баштину у околини Струмице завештава Хиландару, а сличан је прилог властелинке Радославе,

¹⁵⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 472. Сматра да: *Дотичне потврде владаочеве не служе за пуноважност дариваног акта поклонодаваоца, него убашињењу поклоњеног имања за поклонопримаоца.*

¹⁵¹ С. Мишић, *Оснивање Злетовске епископије 1347. године*, ЦС 11 (2014), 285–291; Исти, *Велможе и ктиторско право*, 60–61

¹⁵² В. Петровић, *Повеља цара Стефана Душана анагносту Драгоју*, ССА 15 (2016), 45–54.

Милшине жене, која Цркву Светог Ђорђа у Уложишту прилаже Хиландару, али доживотно користи баштинске поседе.¹⁵³ Њихови поседи већ издавањем повеља Стефана Душана добијају статус какав имају хиландарске метохије у погледу ослобађања од пореза и заштите од државних чиновника и властеле, иако ће тек после смрти властелина припасти Манастиру.

Повеља цара Душана којом задужбина деспота Јована Оливера постаје седиште Епископије специфичан је и веома важан документ, који између осталог открива и суштину владарских потврда властеоских задужбина. У Повељи је наглашено да ако деспот Оливер потчини неверу према цару (или његови наследници), што са собом повлачи разбаштињење његове имовине, поседи Лесновског манастира неће бити нарушени. Односно, *и ништа да се не узме од цркве због њиховог сагрешења нити због неке лукаве клетве, против манастира*.¹⁵⁴ Ова одредба указује да у осталим случајевима имовина баштинских црква и властеоских задужбина може бити одузета и разбаштињена ако ктитор почини неверу. Душанов законик једино за случај невере предвиђа одузимање баштине. За неверу је владар могао одузети властелину сву његову имовину. У исправи Иванку Пробиштитовићу који је, такође, на својој баштини подигао Цркву Јована Крститеља и обезбедио јој земљу коју је купио у околини Штипа, стоји да му ова добра владар може одузети *само у случају невере, а ни за једно друго сагрешеније*.¹⁵⁵ По свему судећи, баштинске цркве подизане на поседима властеле могле су доспети у такав положај. Да баштинска црква има исти статус као и остала властеоска имовина и да се може одузети због невере, указује случај Обрада Драгославића. Овај властелин кнеза Лазара је због невере према његовим наследницима разбаштињен, а његова задужбина Вазнесењска црква у Кукању потчињена је Лазаревићима, који су овај посед претворили у пронију.¹⁵⁶ Затим они одлучују хоће ли (или неће) испунити завет разбаштињеног ктитора да потчине Кукањску цркву Хиландару.

Када властела своје задужбине, а с тим и труд, имање и велико залагање, жели потчинити Хиландару, или некој другој краљевској задужбини, они желе обезбедити сигурност тој својој ктиторији. Можда са овог становишта треба размотрити и познате примере да властеле из друге половине 14. и из 15. века све чешће своје задужбине потчињавају светогорским храмовима. Тако и потомци славних породица Душанових најближих сарадника, Јована Оливера и Дејановића, своје богате задужбине потчињују Хиландару. Сасвим је неубича-

¹⁵³ С. Мишић, *Повеља Стефана Душана којом прилаже властелина Рудла*, 78, 75–86; С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару, Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложишта који је Хиландару приложила Милшина жена Радослава*, ССА 9 (2010), 63–73; Г. Томовић, *Манастир Светог Ђорђа и село Уложишта на Дреници*, Хиландарски зборник 13 (2011), 7–14.

¹⁵⁴ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стрефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА13 (2014), 188, 194.

¹⁵⁵ В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, 71.

¹⁵⁶ М. Шуница, *Повеља деспота Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже Црква Вазнесења Господњег на Ибру*, ССА 3 (2004), 107–123; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 155–162.

јено да један храм који је био епископско седиште постане метох другог манастира, какав је пример Леснова.¹⁵⁷ Да ли то чине бојећи се разбаштињења у смутним временима или нестанка пред непријатељем онога чиме су своју побожност посведочили, мање је важно. Светогорски храм пружао је трунку наде и утехе да ће успети да сачува и избори се за старање о својим метосима.

По начину држања земље и организацији властелинства манастири су деловали на сличан начин као и крупни властелини. Уместо војне обавезе коју су служили властелини, манастири су часно дужили свој духовни дуг. Међутим, манастири су слично као и властела имали и улогу у политичком животу средњовековне Србије. Друштвена улога манастира огледа се пре свега у чињеници да њихови игумани учествују у раду *сабора српских*, и *сабора отачаства*, односно црквених и државних зборава. Ингеренције сабора нису само саветодавне, а ова институција имала је улогу и у постављању владара и поглавара Српске цркве.¹⁵⁸

Елементи шире друштвено-политичке улоге манастира препознају се већ у Студеничком типичу. У чину избора и постављања игумана суделовали су старешине следећих храмова: Светог Ђорђа у Расу, Светог Николе у Топлици, Светог Николе у Казновићима (Кончуљ), Светог Николе и Светог Ђорђа у Дабру.¹⁵⁹ На тај начин надлежности њихових игумана излазе из делокруга управљања својом монашком заједницом и властелинством. Ова пракса се развијала током српског средњег века. Учешће игумана у раду сабора може се препознати већ у житијима Светог Симона, где се међу присутнима редовно помињу *часни чрнци*, као представници монаштва, односно манастира. Међутим, поуздани подаци о члановима сабора, посебно црквених потичу из сачуваних нотација из времена краља Милутина.

Списак игумана краљевских манастира, као чланова сабора српског, садржан је у Повељи архиепископа Никодима Манастиру Бањска и у фалсификованим уљарским повељама. Нотација је истоветна у оба документа, с малим писарским разликама, а поменути су игумани следећих манастира: Студенице, Милешеве, Сопоћана, Бањске, Манастира Градац (ибарског), моравског Манастира Градац, Рашки (Ђурђеви ступови), Кончуљски, Модрички, Хтетовски, Гостиварски, Ореховички, Нагорички, Скопски.¹⁶⁰ Попис српских епископија и краљевских манастира наведен је у једном запису, који је насловљен као: *Хрисовуљ светога краља Бањског и светог Никодима архиепископа српског*. Наведено је 14 *места игуманима српским*, а број и редослед потпуно је исти као у Светостефанској и Уљарској повељи, с тим што нису наведена имена игумана,

¹⁵⁷ С. Мишић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару за Лесново* (Хил. 68), ССА 17 (2018), 97–107; Исти, *Оснивање злетовске епископије 1347. године*, 285–291; В. Алексић, *Драгаш*, 176–178.

¹⁵⁸ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 97–105; М. Благојевић, *Српски сабори*, 1–37.

¹⁵⁹ Студенички типик, 72–73.

¹⁶⁰ Зборник, 474, 542.

већ само манастира.¹⁶¹ Како све сачуване нотације потичу из истог периода и осликавају исти број и положај манастира који су учествовали у раду сабора, ови спискови морају се сматрати само одразом тренутног стања. Током времена свакако је долазило до промена и у бројности и у хијерархији манастира.

Важно је указати на чињеницу да нотације саборских чланова показују да је постојала равнотежа у броју епископија и манастира – игуманија. Могло би се рећи да ови манастири имају исти положај као и епископије Српске цркве у средњем веку. Игумане краљевских манастира поставља владар као ктитор. На тај начин, он може остварити извештај утицај на црквена питања која се решавају на *саборима српским*, на којима учествују само црквени достојанственици и на чији рад световна власт не би требало да има велики утицај. Оснивачким повељама ктитори понекад и наглашавају забрану да њихове задужбине постану епископска седишта. Тако је у Светостефанској хрисовуљи речено: *да никако не буде архиепископија, ни митрополија, ни епископија, него само игуманија*.¹⁶²

Прва у хијерархији српских средњовековних манастира је Студеница, *прва архимандритија*. Студеница је задржала своју позицију првог међу манастирима током целог средњег века. Типик предвиђа да је манастир почаствован, те да је његов старешина: *архимандрит међу свим игуманима и пастир стаду овоме*, односно *игуман овај да је од свих игумана виши и да назива се првим*.¹⁶³ Поред тога она се назива лавром, односно *Велика лавра Светог Симеона*.¹⁶⁴ Као чувар мошти Светог Симеона и место у коме је Сава столовао као први архимандрит, Студеница по угледу и значају заслужује првенство. Уз то треба нагласити да кроз цео средњи век она задржава статус једине архимандритије и да њено првенство није угрожено ни после подизања других знаменитих манастира. Милешева и Сопоћани су одмах иза ње. Бањска је у време настанка ових нотација већ заузела своје место међу краљевским манастирима, а у Повељи је изричито наглашено: *Игуман на сабору да има место четврто*.¹⁶⁵ Задужбина краљице Јелене – Градац, вероватно је у приближно исто време уврштен, с обзиром на хронологију његове градње и чињеницу да представља гробну цркву краљице.¹⁶⁶ Краљ Стефан Дечански је својој задужбини обезбедио високо место међу краљевским манастирима. Хрисовуљом је предвиђено: *да не седи више игумана Пантократорова ниједан игуман*, односно, у чело стола седи архиепископ: *а поред њега да седи игуман Пантократоров, а наспрам њега да седи игуман светостефански*.¹⁶⁷ До извесних промена у редоследу и поретку

¹⁶¹ Зборник, 477–478; С. Ђирковић, *Српске Notitiae Episcopatum*, Споменица епископу Шумадијском Сави, Нови Сад 2001, 199–221. Иако запис потиче из 1453. године, писцу је као узор послужило извор који осликава организацију Српске цркве за период око 1317–1319. године.

¹⁶² Зборник, 458; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 118.

¹⁶³ Студенички типик, 73, 75–98.

¹⁶⁴ Теодосије, 186; Доментијан, 116, 123, 143–144, 183, 271.

¹⁶⁵ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

¹⁶⁶ О. Кандић, *Сопоћани, историја и архитектура манастира*, 192–206; Б. Тодић, *Сопоћани и Градац, узајамност фунерарне функције две цркве*, 59–77.

¹⁶⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 64; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 132–133.

игуманија дошло је после оснивања Светих арханђела. Настојници најзначајнијих манастира издвојени су за посебним столом да седи игуман Светога Стефана и Пантократоров и Арханђелов на сабору за посебном трпезом са игуманима забрдским.¹⁶⁸ Ови забрдски игумани вероватно су студенички, милешевски и сопоћански, који су одраније високо позиционирани у хијерархији манастира. Игумани осталих манастира, који су присуствовали саборима, имали су мањи значај, али ипак су могли чинити бројну групу на оваквим зборовима.¹⁶⁹ Добијањем шире друштвене улоге у српској држави, манастири превазилазе оквире које су имали на почетку свог деловања. Улога манастира није само духовна, или неговање култа светородних Немањића, или медиј показивања владаревог богоугодног деловања. Игумани истакнутих манастира ступају на политичку сцену и расправљају о избору архиепископа, или чак коме ће од тендената на престо указати подршку.

Касније, слабење централне власти довело је до тога да утицај патријарха јача. У време кнеза Лазара поглавари Српске цркве чешће потврђују манастирске повеље и у тим исправама уређују и унутарцрквене односе, попут смањивања надлежности митрополита, подређивања мањих храмова већим и сл.¹⁷⁰ Игумани старих краљевских манастира, који су имали велику улогу у држави Немањића, готово се и не помињу у овом периоду. Разлози леже у остваривању ктиторских права над овим храмовима, која не припадају облачним господарима, они немају права да постављају игумане ових манастира, па не могу ни да остваре већи утицај у њима. Мора се приметити да ни нови манастири не добијају велику друштвену улогу. Пример Раванице, најзначајније задужбине кнеза Лазара, показује да иако монументална и богата, она нема друштвено-политичку улогу какву су имале немањићке гробне цркве. У Повељи није предвиђено учешће игумана Раванице у раду сабора, нити његово високо место у црквеној хијерархији. Изгледа да се владари ове генерације нису усуђивали да смање или ускрате власт епископа и патријарха над својим манастирима. Кнез Лазар Раваници уступа само део прихода од црквених пореза манастиру: *бир браничевски и кучевски (дели) по пола са митрополитом*, док само *бир дубравнички до Ражња и до Сталаћа* у целости припада манастиру.¹⁷¹ Огромно раваничко властелинство имало је поседе и под јурисдикцијом других митрополија, али нема податка који би указивали на који је начин регулисан однос према њима. Смањивање улоге манастира у раду сабора уочава се у наредном периоду током владавине деспота Стефана Лазаревића. Тако се деспот Стефан 1411. године поводом поклона Хиландару у замену за Лештјански храм саветовао поред патријарха само са митрополитима и властелом, док се учешће представника манастира није могло очекивати на сабору на ком је решавано

¹⁶⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹⁶⁹ М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства*, 16–17; М. Копривица, *Краљевски манастири*, 147–162

¹⁷⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 41–48, 139–146, 209–214.

¹⁷¹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 55, 88.

државно питање и наследником проглашен Ђурађ.¹⁷² У постављању поглавара Српске цркве, старешине манастира, највероватније оних ставропигијских, имали су удела до краја српског средњег века. Могло би се закључити да манастири губе друштвено-политичку улогу у периоду крајем 14, а посебно у 15. веку. Игумани су укључивани у процес само ако се радило о важним црквеним питањима. Ова појава, свакако стоји у вези са јачањем властеоског слоја, као и са другачијим идеолошким основама на којима је почивала власт у овом периоду.

На крају може се само констатовати да су српски манастири веома успешно инкорпорирани у средњовековно државно и црквено уређење. Они представљају део сложеног феудалног система, те преузимањем великих земљишних поседа и под заштитом српских владара, постају део политичког живота.

¹⁷² А. Младеновић, *Повеле и писма деспота Стефана*, 193, 197.

МЕТОХИЈА И ВЛАСТЕЛИНСТВО

Храм и простор око њега

Избор места на коме се подиже храм никада није случајан. У одабиру локације за манастир неколико фактора има кључну улогу: географске одлике терена (рељеф, хидрографија, одлике тла), сакрална топографија простора, као и политичке околности у којима настаје. Поред тога, могу се издвојити два аспекта просторне организације: један ако се посматра положај неког манастира у ширем контексту у српској средњовековној држави, и други ако се посматра микролокација, односно природне одлике терена и организација простора око самог манастирског комплекса. Манастир у просторном погледу треба посматрати на сличан начин као и насеље.¹⁷³ Место на коме се формира манастирски комплекс морало је задовољити исте критеријуме као и формирање села или двора, односно постојање воде, обрадиве земље, путне мреже и привредних фактора. Манастир је само у симболичком и духовном смислу изолован, ограђен и посвећен простор. Наспрам тога, он је у привредном и економском смислу део средњовековног друштва, док је у просторном, административном и урбанистичком погледу потпуно повезан са околином. У ширем контексту просторног распореда унутар српске средњовековне државе уочава се веома важна одлика да су манастири потпуно уклопљени у постојећу мрежу насеља. У средњовековној Србији нема „светих гора”, или на посебан начин организованих група светилишта и монашких аутономија. Постојање монашких пустиња и испосница у изолованим планинским локацијама ипак је мањих размера и није остварило значајан утицај на организацију целокупног монашког живота средњовековне Србије.¹⁷⁴ Како је највећи број манастира организован по киновијском моделу, са великим монашким заједницама и на локацијама у непосредној близини села и градова, повезаност са околином постаје једна од одлика српског средњовековног монаштва. Штавише, у појединим сегментима деловања може се уочити и мисионарска активност манастира у ширењу хришћанске вере и култа светих владара и ктитора.

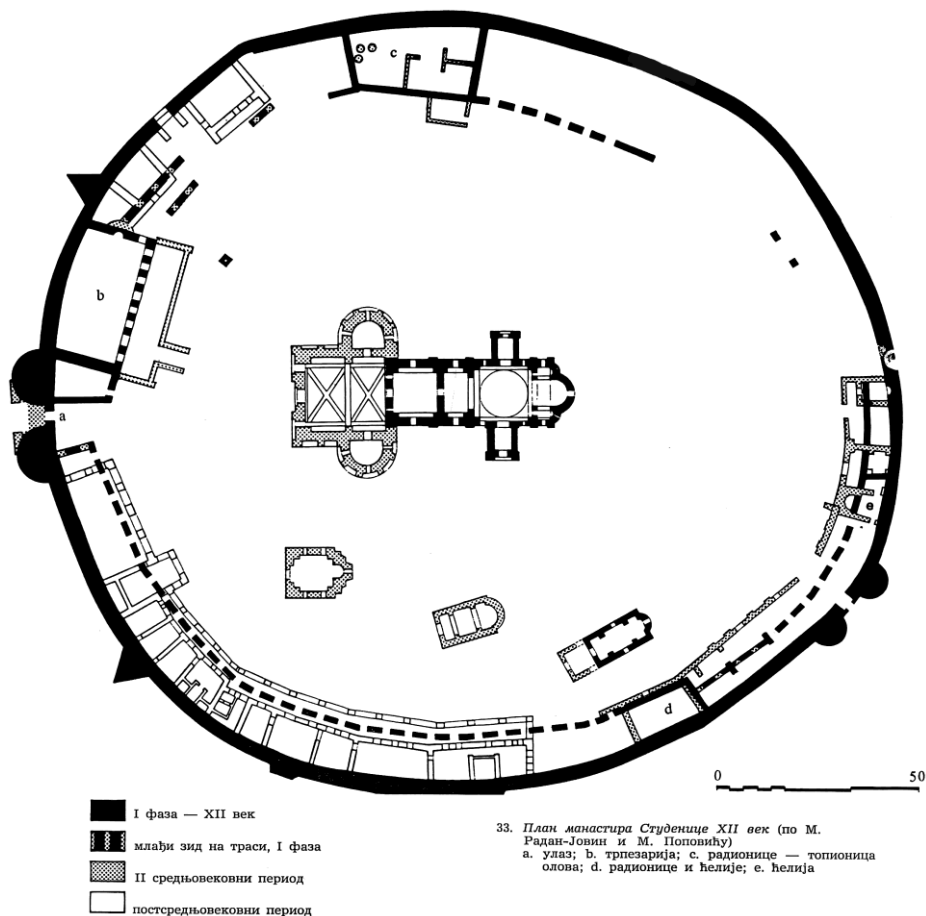
Житија српских владара на посебан начин описују мотиве за подизање храма као и чин одабира места за подизање задужбине. Тај одабир локације најчешће је приказан као чин дубоког духовног прожимања ктитора и његовог дела. Захвалност према Богу, Богородици или неком светитељу најчешћи је мотив за подизање храма.¹⁷⁵ Понекад је одабир локације за задужбину водио кроз

¹⁷³ С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, Саопштења 13 (1981), 7–45; С. Поповић, *Крст у кругу*, 45.

¹⁷⁴ Д. Поповић, *Монах пустињак*, Привантни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 552–585; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња, скитови и келије манастира Дечана*, Београд 2011.

¹⁷⁵ Р. Поповић, *Мотиви задужбинарства у средњовековној Србији*, 243–248.

дугу и не тако лаку потрагу. Настављач Даниловог Зборника опширно говори о формирању Манастира Дечани: *и тако подигавши се господин краљ са овим преосвећеним и са неколицином своје властеле, пође тражити такво место, на коме ће се саздати овај храм. И ходећи, нађоше равно место на обали реке зване Бистрице и видевиши господин мој рече: „Ево, место изабрано за храм Богу.“*¹⁷⁶ Нешто шири опис локације Дечанског манастира доноси Григорије Цамблук, описујући узвишеност и лепоту предела.¹⁷⁷ Константин Филозоф говори са каквом је пажњом деспот Стефан Лазаревић бирао локацију за подизање своје задужбине: *обилажаше горе и поља и пустиње тражећи где би могао подићи жељену обитељ, млчаницу. Нашавиши најприкладније и најбоље место, где је требало да буде црква, помоливиши се приступи делу...*¹⁷⁸

План Манастира Студеница (преузето из С. Поповић, Крст у кругу)

¹⁷⁶ Данилови настављачи, 56–57.

¹⁷⁷ Цамблук, 65.

¹⁷⁸ Константин Филозоф, 103.

Укупно сагледано, локације средњовековних манастира показују да су подизани на добро осунчаним падинама, са повољним струјањем локалних ветрова, углавном на платоима и заравнима у близини мањих и погодних водотокова. Обично се манастирски комплекс са једне стране наслањао на падину, питомих нижих планинских или брдовитих терена, док је са друге стране био отворен према котлини и усмерен на реку. Са хидрографског аспекта уочава се да су манастири позиционирани у непосредној близини водотокова или на самој обали мањих река. Манастирски комплекси имају стабилну и добру снабдевеност питком водом и преко бунара или извора у близини. Чести су случајеви подизања манастира у близини лековитих, минералних или топлих извора, чиме долази до изражаја исцелитељска и благотворна моћ. Манастири су грађени на теренима са стабилним тлом добре носивости. Чињеница да су се оваква здања одржала вековима и да су спонтана урушавања јако ретка, сведочи о значају овог сегмента. Стабилности градње доприносе и архитектонска решења средњовековних мајстора који су посебну пажњу усмеравали фондирању и статичким решењима. Наравно, свака локација је јединствена и има одступања у природним и просторном факторима, као и начину градње.¹⁷⁹

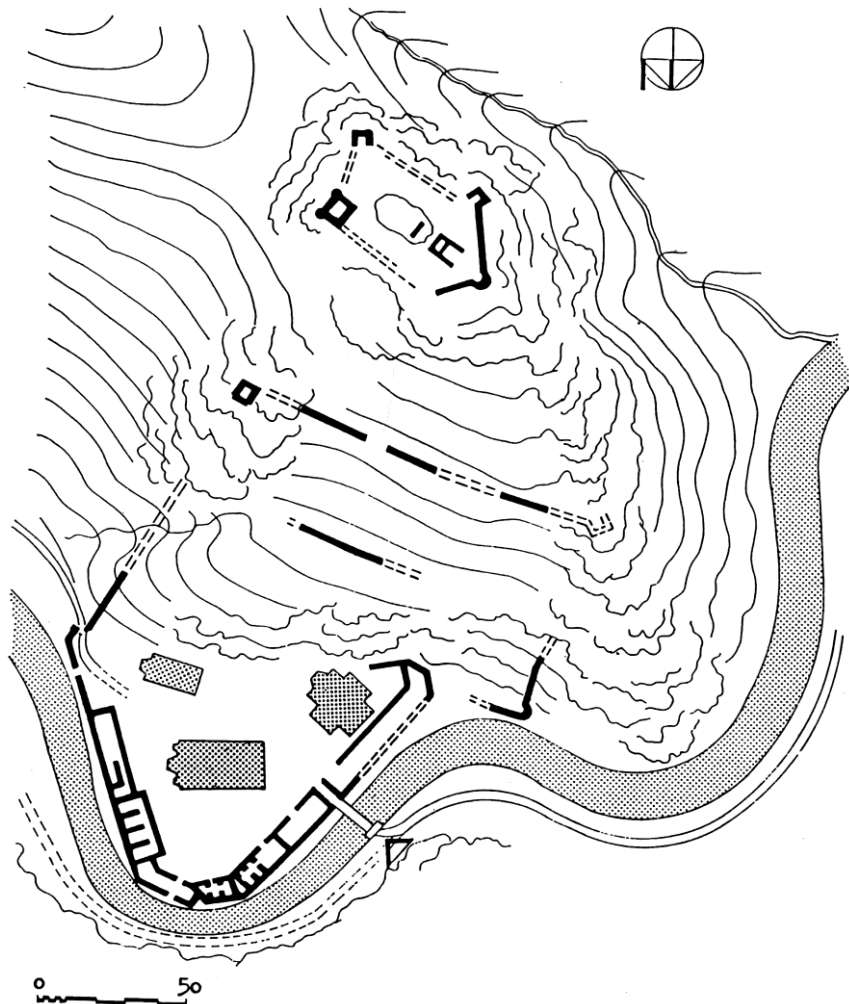
Старија сакрална топографија је, такође, један од елемената који стоји у вези са одабиром локације за подизање цркве у средњем веку. Бројни су примери где су српски средњовековни харомови подигнути на местима која су вековима уназад представљала светилишта. Археолошка истраживања показују да неретко испод бројних слојева хришћанских богомоља леже и остаци још старијих Јупитерових храмова. Потврђено је да скоро сва седишта првих српских епископија леже на местима ранијих светилишта.¹⁸⁰ Ипак, манастири у којима су владари из династије Немањића и каснији српски владари, па и представници крупне властеле, хтели да остваре посебан ктиторски траг и саграде монументалну задужбину, подизани су из темеља на новој локацији. Већ приликом подизања Студенице присутан је мотив одабира новог, *пустог* места. По сведочењу Саве Немањића, архимандрита овог храма: *Наши свети манастир овај, као што знате, било је ово место као пусто ловиште зверова, када је дошао у лов господин наши и самодржац Стефан Немања [...] изволи му се да овде у овом пустом месту сагради манастир овај.*¹⁸¹ Мотив *пустог места*, односно слободног, празног терена присутан је и код познатих описа подизања других манастира. Потврђено је да су Студеница, Ђурђеви ступови, Сопотани,

¹⁷⁹ Ђурђеви ступови су подигнути наврх брда и удаљени су од водотокова, тако да имају цистерне које су се пуниле са кровова храма; Давидовица на платоу изнад саме реке и на затвореној локацији. Свети арханђели код Призрена су у клисури и подигнути су на терену који нема добру стабилност, подложен речној ерозији, плављењу. С. Ненадовић, *Фондирање споменика архитектуре средњовековне Србије*, Зборник Завода за заштиту споменика културе 8 (1958), 21–33; Исти, *Осврт на начин зидања српских средњовековних споменика*, Зборник завода за заштиту споменика културе 15 (1964), 43–60; Исти, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд 1967, 4–10; С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 39–45; С. Поповић, *Крст у кругу*, 70.

¹⁸⁰ S. Popović, *The Serbian Episcopal Sees in the Thirteenth Century*, *Starinar* 51 (2001), 171–184.

¹⁸¹ Свети Сава, *Сабрани списи*, 97.

Милешева, Дечани и други истакнути манастири грађени из темеља, најчешће нема старијих слојева, или су јако скромни остаци старије градње.¹⁸² Изузетак представљају Свети арханђели код Призрена, где је најзначајнија задужбина Стефана Душана подигнута на остацима старијег храма, што је вероватно и имало за последицу лошије фундирање храма и просторна ограничења.¹⁸³

План Манастира Светих арханђела (преузето из С. Поповић, Крст у кругу)

¹⁸² О. Кандић, *Истраживање архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани*, Саопштења XVI (1984), 7–29; С. Мојсиловић Поповић, *Истраживања средњовековног манастира – манастир Милешева*, 25–34.

¹⁸³ Р. Грујић, *Откопавање Светих Арханђела код Призрена (прелиминарни извештај)*, Гласник СНД 3 (1927), 241–260; С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, 4–10; М. Милинковић, *Нова археолошка истраживања Св. Арханђела код Призрена*, Гласник САД 11 (1996), 208–224.

У периоду Моравске Србије за подизање манастира бирани су терени са нешто другачијим природним одликама, на затвореним просторним амбијентима, на платоима или речним котлинама које су са свих страна омеђене брдима. Такође, манастирски комплекси из овог периода ограђени су обимним зидинама. Ранија сакрална традиција терена има мању улогу него што је имала у 12. и 13. веку, па су манастири Раваница, Ресава, Љубостиња, Неупаре, Дренча, Милентија, Горњак и други подигнути на просторима који не показују старије слојеве грађње.¹⁸⁴

Просторни распоред средњовековних манастира у ширем контексту српске средњовековне државе условљен је и политичким околностима у којима је светилиште настајало. Монументалне и најзначајније задужбине скоро увек су подизане у средишњим и безбедним деловима српске државе. Стога се највећи број манастира из доба Немањића налази у Рашкој земљи, у долини Ибра, у Хвосну или Призренској области. Околност да су се баштински поседи владарске династије налазили у Полимљу условљавала је већу концентрацију манастира чији су ктитори принчеви из бочних грана породице у овој области. На крајиштима и у пределима који су подложни нападима углавном су српски владари само обнављали старе затечене храмове. Властела је позицијом својих баштинских поседа била условљена где може подизати задужбине.¹⁸⁵

Студеница, која је по много чему представљала узор и архетип у организацији српских средњовековних манастира, а овај модел је веома упечатљив и у просторном аспекту.¹⁸⁶ Манастирско обзиђе кружног облика са централно позиционираним храмом постаје модел који је примењен код бројних манастира. Манастирски комплекс је по правилу ограђен простор. Ограда има како заштитну, тако и симболичну функцију, она дели профану средину од духовне. Иако се зидање спољашњег зида, као и осталих објеката, могло одвијати постепено, целокупан манастирски комплекс са свим стамбеним, административним и економским објектима унутар њега, чини једну просторну целину. Изглед и структура манастирског комплекса није се значајније променила кроз средњи век.¹⁸⁷ Ипак, могу се уочити неке промене настале током времена. Најпре се манастирска трпезарија одваја од обзиђа и постаје самостални објекат у комплексу. Ова појава, по свему судећи, стоји у вези и са увећавањем бројности монаха у манастирима и чињеницом да је у киновијском концепту монаштва управо манастирска трпезарија, после храма, најзначајнији објекат у манастиру,

¹⁸⁴ С. Поповић, *Крст у кругу*, 70–71.

¹⁸⁵ М. Благојевић, *Титуле принчева из лозе Немањића*, Немањићи и Лазревићи, 144–147; С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш 2012, 35–49; С. Мишић, *Велможе и ктиторско право*, 53–66.

¹⁸⁶ Обзиђе Студеничког комплекса готово је идеалног кружног облика пречника око 125 метара, а центар тог круга налази се у унутрашњости саме Богородичине цркве. Првобитно црква је била једини самостални објекат у комплексу, док су трпезарија, ћелије и сви остали економски објекти позиционирани уз спољашњи зид. С. Поповић, *Крст у кругу*, 50, 131–153; М. Поповић, *Манастир Студеница*, 43–48.

¹⁸⁷ С. Поповић, *Крст у кругу*, 70–82, 100–126; S. Popović, *Dividing the invisible: the monastery space-secular and sacred*, ЗРВИ 44 (2007), 47–65.

који поред обедовања преузима и функцију молитвеног и саборног простора. Такође, крајем средњег века првобитна симболична ограда око храма услед политичких околности поприма одлике утврђења. Одлика храмова с краја 14. века је фортификација са кулама, пирговима и одбрамбеним бедемима, док манастири попут Раванице и Манасије представљају тврђаве са свим одбрамбеним елементима које садрже и градови тог доба.¹⁸⁸

Поред свих природних и просторних аспеката, одлика предела и сакралне традиције, треба узети у обзир и привредне аспекте. Не може се рећи да будући ктитори већ приликом одабира места нису водили рачуна и о могућностима за формирање манастирског властелинства. Са тим у вези стоји уклопљеност манастира у мрежу насеља средњовековне Србије. Манастири су формирани у непосредној близини села која су сачињавала језгро властелинства. Игумани и економи су имали непосредан надзор над својим поседима, као и над процесима пољопривредне, сточарске и занатске производње, над снабдевањем монашке заједнице и евентуалном продајом вишкова.

Метохија

Метохија је појам који има опште значење манастирског имања. Ради се о речи која је преузета из грчког језика, заједно са осталим терминима у вези са црквеном организацијом. Потиче од старогрчког *μετόχια*, pl. од *μετόχιον*, са значењем „монашка ћелија подручна неком манастиру”.¹⁸⁹ У основи грчког оригинала је глаголски облик *μετέχειν* у значењу „имати удела”, а такав облик је присутан и у старосрпском језику у виду глагола *метехати*.¹⁹⁰ Српски средњовековни извори често и у различитим значењима користе изразе *метох* и *метохија*. У средњовековној Србији термин *метох* не означава искључиво манастирско или црквено добро, већ има шире значење.

Познато је да се метохом назива и атар града, трга, рударског насеља, па и неких села. *Градски метох* као подручје градске земље у коме су своја имања имали становници града, а могло је обухватати и настањена подручја у подграђу и широј околини под директним утицајем урбаног насеља.¹⁹¹ Призрен је имао развијен градски метох који је обухватао земљиште, винограде,

¹⁸⁸ С. Поповић, *Крст у кругу*, 215–233; Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици 1381–1981, Београд 1981, 28–32; Г. Симић, *Деспотова кула у Ресави*, Саопштења 14 (1992), 64–79; Г. Симић, С. Вукадиновић, *Утврђење манастира Ресаве, од замисли до остварења*, Београд 2018, 57–186.

¹⁸⁹ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, дио 3, Београд 1864, 59; P. Skok, *Etimološki rečnik hrvatskog ili srpskog jezika*, том II, Zagreb 1972, 416.

¹⁹⁰ А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, Повеља краља Милутина Манастиру Бањска, Београд 2011, 144. Глагол *метехати* у повељама се најчешће сусреће у фразама типа: „да не метеха нитко над...”

¹⁹¹ М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник МС за историју 44 (1991), 8–9; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII века) Смедерево – Београд 1992, 67–84; В. Петровић, *Градски метох*, Споменица академика Милоша Благојевића, Боград 2015, 139–149.

млинове, дудињаке, ливаде и др. У Светоарханђеловској хрисовуљи помињу се бројни поседи које је цар заменио становницима Призрена у градском метоху, или које је директно потчинио Манастиру, а такође поменути су и називи одређених потеса који су припадали градском метоху Призрена: Кукљешево, Курило, Дреновац, Врбчино поље и други. Градски метох Призрена допирао је три до шест километра до града, те обухватао површину од око 50км².¹⁹² Град Скопље је такође имао развијено подручје градског метоха. У Повељи краља Милутина за скопски Манастир Светог Ђорђа поменути су поседи који су се налазили *хори скопски*, која је обухватала *селишта, виноградишта и винограде и њиве и вртове и периволе* у Скопском пољу.¹⁹³ Град Штип је имао свој метох, који је поред градског атара обухватао и једно сеоско насеље. Нешто већи градски метох налазио се око Новог Брда, који је поред градске земље обухватао и село Копривницу, и већи број рудних копова у околини овог најзначајнијег рударског насеља 15. века. Интересантан је и пропис који сведочи да се на вино произведено у градском метоху не плаћа такса на тргу. Други севернији рударски центар Рудник, имао је нешто већи градски метох који је обухватао најмање пет сеоских насеља. У градском метоху Рудника своје поседе имао је челник Радич, док подручје потчињено рударском граду помињу и први османски дефтери. Поред тога посведочено је и постојање градског метоха Ниша, Београда, Кроје, а овакво градско подручје са посебним правима свакако је постојало и око других градова, рударских насеља и тргова.¹⁹⁴ Кнегиња Милица даје Светом Пантелејмону *трг Копорићи са Јелашицима и са метохом и са правима и међама*. Поред тога, у истој исправи приложено је Светогорском манастиру неколико села *с метохом и с међама*.¹⁹⁵ Може се закључити да *метох* означава и подручје са посебним правима у ближој околини неког развијенијег насеља. Важно је нагласити да поред распрострањености термина *метох* и *метохија*, нема сведочанстава да су световна властелинства, властeosки поседи, били називани метосима или метохијама.

У схватању термина метохија као црквеног добра, могу се издвојити два значења: 1) целокупано имање једног манастира и 2) део поседа који је издвојен, а представља функциону целину под управом економа. Када се ради о мањим манастирима који су имали неколико села у близини храма, метохија означава целокупно манастирско имање. Код таквих манастира не постоји диференцијација на мања добра, сви поседи су под управом игумана и једног

¹⁹² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 120–122; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, 76–77; В. Петровић, *Градски метох*, 142.

¹⁹³ Зборник, 317; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 54–55; В. Петровић, *Градски метох*, 114–142, 147.

¹⁹⁴ С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски: по повод 75–годишнината од животот, Скопје 1986, 32; В. Алексић, „Градски метох” *Ниша по турским изворима*; Зборник радова Филозофског факултета 34, Косовска Митровица (2003), 299–315; Б. Јовановић, *Ново Брдо – средњовековни град*, Ново Брдо –Београд 2004, 24; В. Петровић, Д. Булић, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ 58 (2009), 43–62; В. Петровић, *Градски метох*, 139–150.

¹⁹⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 306–307.

економа. Поред тога термином метохија су понекад означена и велика манастирска властелинства која су веома сконцентрисана. У Светостефанској хрисовуљи целокупно имање манастира назива се метохијом у примеру: *када краљ долази у манастир или у метохију*. Међутим, у законским одредбама исте исправе препознају се диференцијација на мање целине унутар властелинства. Тако су неке радне обавезе меропаха прописане *а друге работе сви једнако осим Зете и Плава јер су далеко, а друге метохије све редом да држе недељину*. Извесно је да су светостефански поседи у Зети и Плаву имали своје међе и права, те су сматрани посебним метохијама.¹⁹⁶ Слични примери о значењу термина метохија препознају се и у дечанским хрисовуљама. Цело властелинство најпре је названо *метохија пантократорова* у имунитетним прописима, а затим је прописан облик моножине и **законъ метохиѧмъ црковнимъ**. Анализа поседа дечанског властелинства, такође, показује да су поједине целине имале одлике посебних метохија, изолованих поседа и целина имања.¹⁹⁷

Интересантан је пример Манастира Светог Ђорђа ког Скопља, који је у време када је прикључен српској држави, имао већ вековну традицију, поседовао је бројне поседе, али и разуђено властелинство. Сасвим је извесно да је већ у време краља Милутина Манастир имао већи број уређених метохија. Тако исправа српског краља предвиђа да **Въ всехъ метохиѧхъ гдѣ любо се вѣрѣтаю люди С(ве)т(а)го Геѡргиѧ Горга, 8 коки любо жоѡпи или оѡ градоѡ**.¹⁹⁸ Међутим, када Вук Бранковић 1365. године прилаже Хиландару овај храм са његовим поседима каже: **и дахъ манастирь Светаго Георгиѧ съ метоѡм**. Овде се метохом назива целокупно властелинство манастира.¹⁹⁹ Како постаје велика метохија Светогорског манастира, диференцијација на мање поседе унутар њега више није од важности.

Разматрање хиландарских повеља и поседа Српског светогорског манастира, омогућава сагледавање проблематике метохија. Изолованост манастира на Светој Гори Атонској и удаљеност од земаља ктитора, српских владара, условљавала је посебан вид организације и структуре поседа. Неке од хиландарских метохија представљају заиста репрезентативне примере манастирских добара, пре свега Хотачка и Крушевска метохија.²⁰⁰ Оснивачком Повељом монаха Симеона, Хиландар је 1198. године добио целину од девет села: Непробиште, Момуша, Славодрави, Ретивља, Трње, Ретивштица, Трновац, Хоча и

¹⁹⁶ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана*, 177–198; Г. Томовић, *Властелинство манастира Св. Стефана и Бањској*, 195–249.

¹⁹⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61–62; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133; Р. Ивановић, *Дечански властелинство*, 173–227.

¹⁹⁸ Зборник, 326.

¹⁹⁹ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009), 119–128.

²⁰⁰ О Хотачкој и Крушевској метохији постоје посебне студије, због тога овде неће бити детаљно разматрана проблематика поседа које су овухватале, њихова убијација, оснивање и развој. Ипак, биће узете у обзир као репрезентативни примери метохија и за сагледавање одлика и структуре овакве просторне целине. С. Младенивић, *Крушевска метохија*, 31–36; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 54–72.

друга Хоча. Поред тога у оквиру метохије деловао је трг, четири пчелињака, два засада винограда, пашњаци на планини Богдаци, као и два влашка катуна са укупно 170 влаха. У Повељи је и извештај о сточном фонду, и сигурно снабдевање сољу.²⁰¹ Хотачки поседи у том периоду представљају и целокупно властелинство манастира Хиландара и извесно је да су морали подмирити основне потребе српске светогорске монашке заједнице у настајању. Следећи светао пример свога оца, Стефан Немањић удвостручује хиландарске поседе и оснива Крушевску метохију са 12 села у Хвосну, тргом Книнац, ловиштем, два винограда и планином Добри доли.²⁰² Примери Хотачке и Крушевске метохије показују функционалност посела коју су удаљени од манастира, чији се развој углавном заснива на сопственим ресурсима. Како су ова црквена добра основана на стабилним основама, а током времена су надограђивана и економски оснажена, одржала су се до пред сам пад српске средњовековне државе.

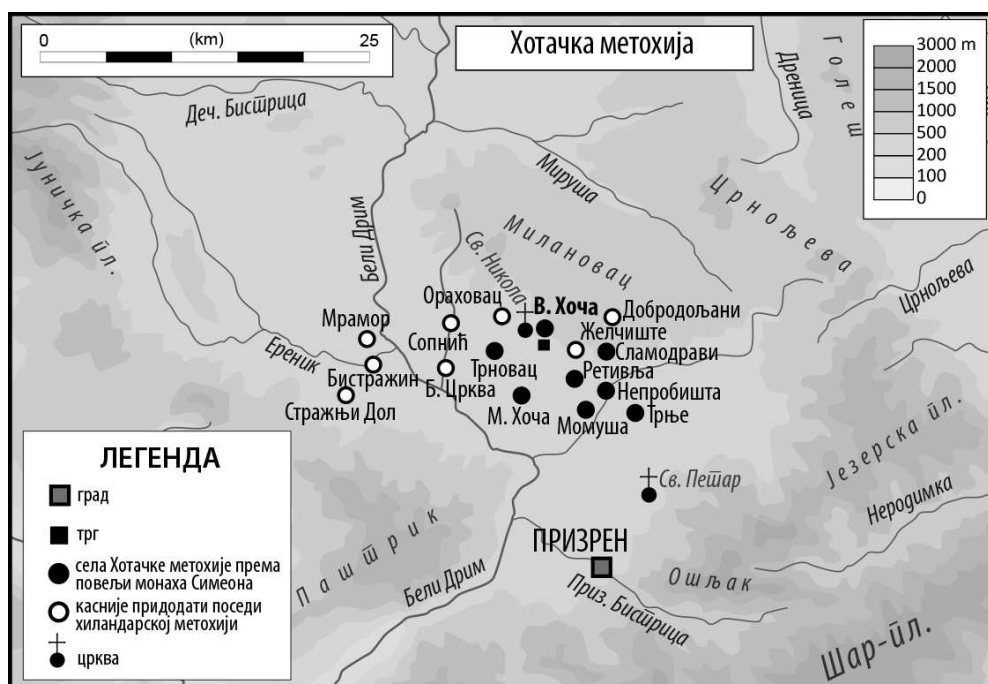
За сагледавање настанка и успона једне метохије, драгоцене податке пружају и подаци о Хиландарској метохији Свете Петке у Тморанима. Знатно мања од Хотачке и Крушевске, ова метохија је репрезент посела окупљеног око једне цркве и за земљишним поседима око ње. По свему судећи, овај посед је дар краља Уроша I Хиландару, али се из исправа краља Милутина уочава структура и развој овог црквеног добра.²⁰³ Првобитно су поред храма Свете Петке овом метохијом обухваћени и виногради око цркве, затим земљишни поседи купљенице на четири места од 100 кабала површине, и још извесне парцеле стечене, назване *задушине* и *њишита*. На овај првобитан посед краљ Милутин је додао још обрадиве земље, шумски простор са дозволом да се искрче лазови. Интересантно је то да је краљ најпре земљишни посед узео у *царину*: **и оузехъ ю оу цариноу и изискахъ ю кере не би ничиѧ вѧштина**, затим је од тога одвојио део од 300 великих кабала земље које је дао манастиру.²⁰⁴ На овом примеру уочљив је и сам процес настанка метохије, који је подразумевао да ктитор, макар и владар, мора имати неоспорна имовинска права над земљом коју даје манастиру. Такође, ово је једна од метохија која је прилично прецизно одређена и у оним групама посела који нису села, а овакви велики земљишни поседи убудуће представљају „властеоску резерву” манастира. Насељавање људи на овакве црквене поседе такође указује на стварање добих предуслова за развој и економско јачање оваквог посела. Овакве метохије које су обухватале цркву и земљу, са извесним бројем насељеника, честе су међу имањима великих манастира.

²⁰¹ Зборник, 69; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 54–62.

²⁰² Зборник, 83; С. Младеновић, *Крушевска метохија*, 31–35.

²⁰³ Зборник, 247–248.

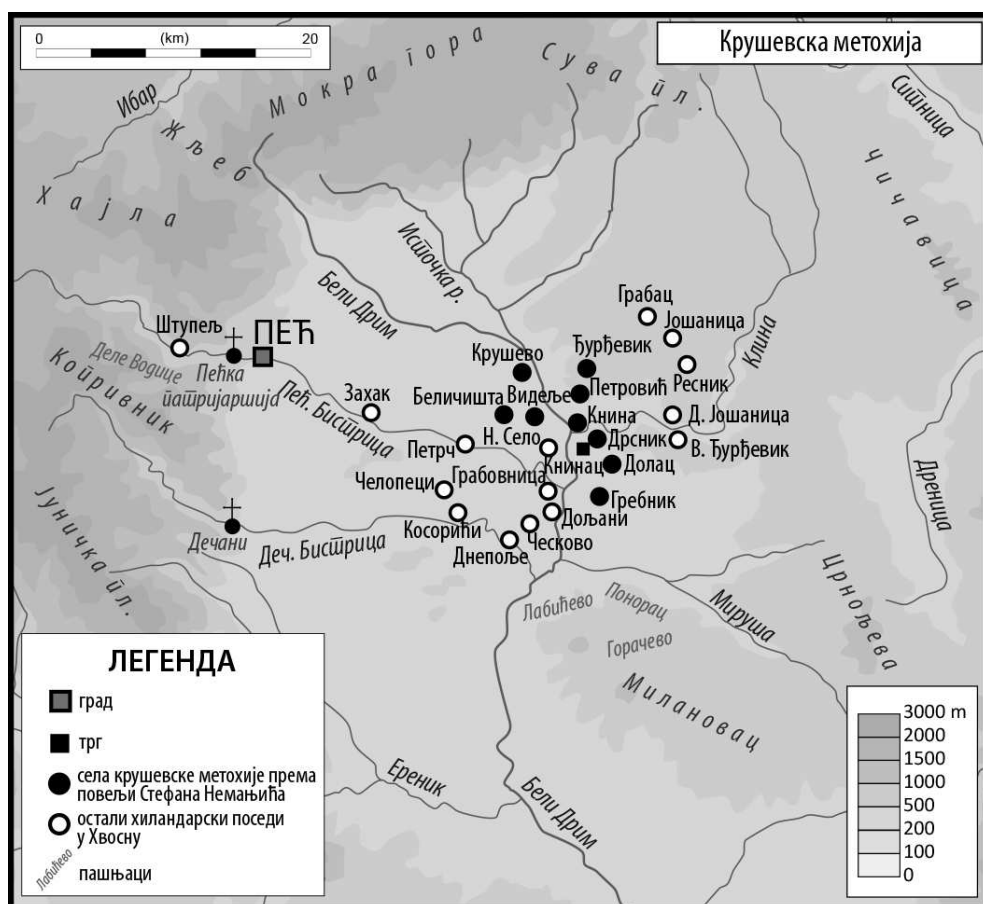
²⁰⁴ Зборник, 333.

Могу се издвојити следеће опште одлике метохије: целовитост поседа одређена међама и правима; такав посед представља функционалну и економску целину; и метохија делује као духовни центар са црквом у средишту.

Једна под израженијих одлика метохије – целовитост поседа, са прецизно утврђеним границама, обезбеђује континуитет деловања и постојаност. Ова одлика је веома важна за сагледавање места метохија у просторној организацији средњег века, али из ње произилазе и друге важне одлике ове врсте поседа. Познато је да село као целина има прецизно одређен свој атар и међе.²⁰⁵ Поред тога, у манастирским исправама често су описане и јединствене међе метохија. На тај начин ствара се једна компактна просторна целина, у којој границе сеоских атара остају у другом плану, а у први план избијају границе метохија. Простор метохије поред насеља, села, засеока и катуна, обухвата и пашњаке, планине, забеле, водотокове и др. Када је такав простор опасан заједничком међом, унутар њега права на коришћење добара су на посебан начин регулисана, али свакако остају у искључивом домену метохије. Могло би се рећи да на ступњу уређења средњовековног простора, метохија представља јединицу већу од села.

²⁰⁵ С. Мишић, *Српско село*, 35–48.

Метохије су биле омеђене на сличан начин као и сеоски атар. Одређивање међа је у средњовековној Србији био познат и прецизно утврђен поступак.²⁰⁶ Једном успостављене међе су штићене и потврђиване током дужег временског периода. На тај начин штити се право коришћења обрадивих и необрадивих површина, гарантује се извршавање колективних обавеза према држави и феудалном господару, и одговорност за дела почињена у том атару. Интере-

²⁰⁶ Постоје бројни радови о утврђивању међа и споровима око међа у средњовековној Србији, а како основни извор за овај проблем представљају манастирске повеље, проблеми разграничења поседа на манастирским властелинствима су углавном већ обрађени: М. Пурковић, *Одређивање међа*, Етнологија 12, Скопље 1940, 5–84; М. Барјактарев, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952; С. Новаковић, *Село*, Београд 1965; М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник МС за историју 44 (1991), 7–18; М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, Зборник МС за историју 71/72 (2005), 7–28; С. Мишић, *Међе у Светостефанској хрисовуљи*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 47–50; С. Божанић, *Чување простора*, 391–427; С. Божанић, *Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша*, Споменаца Историјског архива Срем 8 (2009), 117–127; С. Божанић, *О земљишним међама српског средњовековног села*, Истраживања 20 (2009), 47–64; С. Мишић, *Сеоске међе*, 41–55; С. Мишић, *Српско село*, 35–48.

сантна је забелешка која показује да је међа Манастира Зографа обележена тако да је на пограничним каменовима утиснут печат Светог Ђорђа.²⁰⁷ Већ у првом одређивању међа између хиландарских и ефсигменских поседа на Атосу, помиње се пет крстова у функцији међаша на малом простору који је разграничен.²⁰⁸ По наређењу краља Милутина, двојица његових људи поставили су крст као међник једног од поседа Манастира Бањска.²⁰⁹ Крстови се као међници које је човек поставио сусрећу у бројним примерима обележавања сеоског атара, ипак, са разлогом се може претпоставити да су крстови, или каменови међници са знаком крста, чешће обележавали границе црквених поседа него световних. Постављање крстова и других хришћанских знамења сасвим је у складу са обележавањем црквених добара, која су и на овај симболичан начин стављена под окриље свеца и заштитника не само манастира већ и свих његових поседа.²¹⁰

Спорови око утврђивања међа у средњем веку били су чести како на световним тако и на црквеним поседима. Решавани су најчешће у складу са обичајним правом, где одлуку доносе *стариници*, најчешће у присуству *пристава*. У појединим случајевима утврђивање међа се обавља пред судијом, уз исказе сведока и уз учешће представника власти у том процесу. У случају спорова о међама манастирских поседа скоро увек се ради о спољашњим границама метохија. Како спорови око земље, а посебно око црквене земље, спадају у искључиву надлежност владара, током средњег века српски владари се појављују у улози судија у таквим споровима и својим исправама потврђују међе.²¹¹ У појединим случајевима где је одређивање међа било отежано, или су оне биле од посебне важности, у том процесу су учествовали представници власти и државне управе. Јадан такав пример забележен је на дечанском властелинству на примеру Средњег Села и Куманова у Дреници. Ова два села су повезана у један изоловани манастирски посед, мању метохију, те их је требало добро омеђити у односу на околна насеља. Међе Средњег Села према селу Кузмина утесао је судија Парабак и са њима 24 сведока, док је на другој страни међе Куманова одредио судија Богдан заједно са *сабором тих села*, односно већим бројем сведока из суседних насеља.²¹² Прецизно утврђене међе Дечанског поседа у Дреници стоје у вези са променама географских одлика терена услед промене тока Ситнице, а како су суседни поседи припадали црквеним господарима, Архиепископији и Призренској епископији, постојале су старе

²⁰⁷ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље*, 353.

²⁰⁸ Зборник, 73; М. Живојиновић, *Најстарији период манастира Хиландара*, ХЗ 8 (1981), 7–17.

²⁰⁹ Зборник, 452; С. Мишић, *Међе у Светостефанској хрисовуљи*, 47–50.

²¹⁰ С. Божанић, *Чување простора*, 264–275; С. Бојанин, *Крст у сеоском атару, сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије*, ИЧ 56 (2008), 311–316; С. Мишић, *Српско село*, 35–48.

²¹¹ М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 7–28; М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, 7–18; С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, *Работници, војници духовници*, 341–348; С. Божанић, *Чување простора*, 376–390, 395–424.

²¹² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 26–27; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 99, 196.

исправе о њиховим границама и правима.²¹³ Забележени су и други примери где владари приликом формирања манастирског властелинства на одређеним потесима шаљу своје људе да *утеишу међе*.

Хиландар је више пута од српских владара тражио прецизније одређивање међа својих поседа, посебно на границама Хотачке и Крушевске метохије. Прве манастирске повеље с краја 12. и почетка 13. века, наводе села, друге поседе и поједине приходе, али не наводе прецизно описане међе поседа. У овом контексту треба размотрити и познате спорове око граница Хотачке и Крушевске метохије који су вероватно узроковани чињеницом да њихове међе нису наведене већ у првим повељама.²¹⁴ Наспрам тога у случајевима где су већ у оснивачким манастирским повељама наведене међе метохија, спорови о овом питању знатно су ређи, скоро да их и нема. Само краљ Стефан Дечански је бар три пута организовао суђења и својим исправама прецизирао међе појединих хиландарских поседа. Најпре су утврђене међе Крушевске метохије према селу Косорићи, које су држали синови тепчије Хардомила, а који су и били запосели споран потез, брдо између Косорића и хиландарских села.²¹⁵ Како је краљ Стефан Дечански извршио нека нова даривања и замене поседа у оквиру Хотачке метохије, издате су и две исправе о међама најстарије хиландарске метохије са новим прецизним границама. У повељама су детаљно описане међе ових метохија, док су села и засеоци које она обухвата само побројани.²¹⁶ На овај начин јасно је указано да ове метохије, које до тада имају већ век и по постојања, делују као целина. У последњој години владавине цара Душана на сабору у Крупиштима расправљано је о међама појединих хиландарских поседа.²¹⁷ Све до последњих година постојања српске средњовековне државе, питања међа метохија остају актуелна. Наиме, 1454. године вођен је судски спор о разграничењу између хиландарских поседа Хотачке метохије и поседа Светих арханђела. Ради се о два спора, један на потесу између Хоче и Јанчишта, и други на потесу између Момуше и Нистре. Судија Оливер Големовић послао је свог отрока на једну локацију, а Радослава Ђурађиновића на другу локацији да „разтеше међе Хиландару”.²¹⁸ Од важности за сагледавање територијалне целовитости метохије, треба нагласити да се приликом утврђивања међа 1454. године помињу исти међаши као и у Повељи краља Стефана Дечанског издатој више од 120 година раније. На другој локацији коришћени су подаци из Свето-

²¹³ С. Божанић, *Један спор о разграничењу међа на дечанском властелинству*, Истраживања 17 (2007), 16–27; С. Мишић, *Сеоске међе*, 47; Исти, *Српско село*, 40.

²¹⁴ Зборник, 68–69, 80–83.

²¹⁵ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3

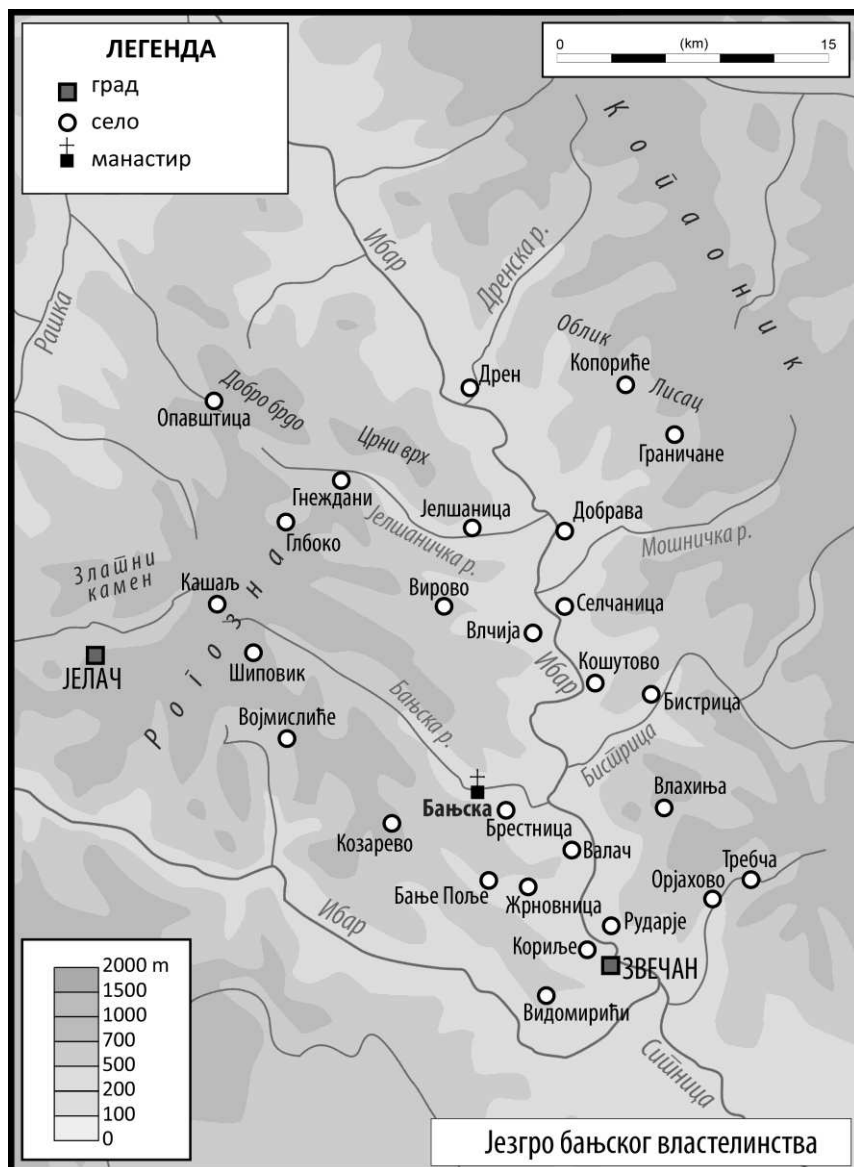
(2004), 3–18. С. Божанић, *Спор између Хиландара и браће Хардомиловића око Косорића*, 226–233.

²¹⁶ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 9. јул 1327, ССА 2 (2003), 29–40; Исти, *Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Хиландару*, 8. фебруар 1327, ССА 5 (2006), 65–81; С. Божанић, *Чување простора*, 396–399; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 95–110.

²¹⁷ М. Копривица, *Повеља цара Душана о забелима Понорац и Крушица и тргу Книнац*, ССА 15 (2016), 109–130; М. Живојиновић, *Акти сабора у Крупиштима*, 99–112.

²¹⁸ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 214–216; издање пресуда и у: Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 163–167; С. Божанић, *Чување простора*, 422–424; С. Мишић, *Српско село*, 41–42.

арханђеловске хрисовуље, која је такође издата више од једног века раније. Постојаност метохије као просторне целине одржано је, чак и оснажено током векова. У овако омеђеном потесу метохије нема туђих имања, владеоских баштина или владарских резервата, који би нарушавали јединство поседа. Српски владари током времена употпуњују ову целину додавањем појединих поседа: пашњака, планина, забела, или додавањем села, па су Хотачка и Крушевска метохија током средњег века увећане и ојачане.²¹⁹

²¹⁹ Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 128–136; С. Младеновић, *Крушевска метохија*, 45–94.

Примери омеђених и целовитих метохија, нарочито око самог храма, могу се препознати код више манастира. Бањска је имала целовит посед од 22 села и засеока у долини Ибра, а од тога је 13 насеља описано са јединственом међом. Извесно је да је овакво језгро властелинства представљало целовит посед у коме није било туђих имања, те је деловало као једна од највећих метохија у средњовековној Србији.²²⁰ На Дечанском властелинству поседи се могу сматрати посебном великом метохијом. У хрисовуљама је наведено засебно: *Алтин са свим селима и свим заселцима и свим међама*, а затим пописано 10 насеља у овој жупи са становницима, а тек су онда описане заједничке међе овог предела.²²¹ Трећа дечанска хрисовуља помиње и посебна права која се односе на становнике ове Дечанске метохије: *Алтињани да си стоје на свом закону старом*.²²² На овај начин формулација „са међама и правима” добија на значају, сведочи о целовитости поседа и указује да су друштвени односи унутар таквог поседа били на посебан начин регулисани.

У погледу целовитости поседа треба поменути и пример манастирског властелинства Архљевице, на основу ког се може уочити и сам настанак оваквих просторних комплекса. Деспот Дејан је својој задужбини обезбедио девет села и девет селишта у непосредној околини цркве. Интересантно је да је тај посед *усинорио*, односно повезао у јединствен комплекс са заједничким међама. У утврђивању граница такве метохије учествовао је сам деспот лично са *вештим људима*. Цар Душан је у својој повељи овако *усинорен* посед уписао са спољним међама, озаконои настанак такве просторне целине, која је дата Архљевичком Манастиру.²²³ На овај начин су вероватно настајале и друге метохије. Процес одређивања заједничких међа морао је бити извршен у складу са познатим поступком омеђивања који је укључивао ангажовање представника државске управе и виђенијих људи са терена.

Економски аспект метохије може се сагледати кроз призму привредне и управне функционалности оваквог поседа. Метохија је развијено феудално добро под управом економа, које може самостално деловати и манастиру остваривати приход. Иако у изворима ретко споменут, израз „икономија” или „иконство” треба схватити на сличан начин као и термин метохије када се говори о манастирским поседима. Студенички типик прописује да се економ/иконом манастира „у икономство поставља”.²²⁴ Дакле, област над којом економ има власт једна је од манастирских економија, односно метохија. Писац Житија архиепископа Данила II помиње да је Данило довршио цркву коју је започео његов претходник на трону Никодим, у месту званом Лизица *где је икономија црквене области*.²²⁵ Ради се о поседу који се налазио на једној од метохија Пећке арихерејске катедре. Није на одмет поменити да је крајем 13. века и

²²⁰ С. Божанић, *Ибарско језгро*, 83–101.

²²¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 27–39; Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 153–166.

²²² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 135.

²²³ В. Алексић, *Два преписа*, 35–36.

²²⁴ Студенички типик, 77.

²²⁵ Данилови настављачи, 116.

седиште Српске архиепископије из Жиче премештено на једну до тада мању метохију у Хвосну, из које се развила Пећ као црквени и привредни центар.

Начин на који су деовале Хотачка и Крушевска метохија удаљене од матичног манастира, може указивати на постојање позитивних аспеката у економском и привредном погледу. Производи са ове метохије су тешко допремани до манастира, али се зато развијао манастирски трг. Повластице за трговину вином, које је Стефан Душан издао трговима Хоча и Книнац, указују да је највећи део производње са ових метохија био намењен за продају.²²⁶ На овај начин метохија добија својства економске целине са посебним правима. На појединим манастирским поседима остварен је потпуно заокружени процес производње и трговине, који је манастиру доносио готов приход у новцу.

Метохија је и духовно средиште, својеврсна испостава манастира. Скоро по правилу, поседи удаљенијих метохија окупљени су око цркве, која је потчињена великом манастиру. Веома често метохије се називају по цркви и светитељу коме је посвећена. Један од илустративних примера представља начин набрајања хиландарских метохија у Општој повељи цара Стефана Душана из 1348. године, где су поседи наведени уз цркву која је средиште метохије са имањима која су јој потчињена. Села Хотачке метохије уписана су уз цркве Светог Николе, а призренски поседи око Цркве Светог Димитрија, затим посебне метохије око цркава Светог Власија, Светог Ђорђа у Уложиштима, Светог Петра Коришког, и око Цркве Светог Николе у Добрушти. Метохије хиландарске у овом периоду су и поседи Свете Богородице Хтетовске, Светог Николе Мрачког, Светог Николе у Врању, које су у ранијем периоду деловале као посебни манастири. У Струмичкој области забележено је неколико метохија, око цркве Светих арханђела у Штипу, Црква Светих Врача у околини Штипа и Црква Мати Божје у Просеку.²²⁷ Такође, и друге метохије које су тада деловале, а и оне које је Хиландар касније стекао, окупљене су око цркава. Повеље за манастир Трескавац, такође, показују да су метохије биле назване по светитељима и да је носилац метохије црква са малим имањем око ње. У Првој повељи Стефана Душана наведено је десетак таквих метоха: Светог Димитрија са људима и виноградима и њивама, метох у Прилепу Свете Теодоре, Црква Свети Илија у Лишињу са облашћу и др. Поред тога, поједине групе поседа окупљене су око старих и запустелих црквених центара, који носе називе *манастириште* или *калуђериште*.²²⁸

Може се закључити да метохија представља привредну, економску и духовну јединицу манастирског властелинства. Целину поседа која се најчешће

²²⁶ М. Коривица, *Повеља цара Душана Хиландару за забеле Крушицу и Понорац и трг Книнац*, 112–113.

²²⁷ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 69–71, 85–95; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Осам векова Хиландара, историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 2000, 35–50.

²²⁸ Споменици на Македонија 4, 77–92; Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008), 207–229; С. Смолчић-Макуљевић, *Манастир Трескавац*, Београд 2013; С. Смолчић-Макуљевић, *Цркве и приложници у трескавачким хрисовуљама краља Душана*, Зограф 40 (2016), 73–84.

састоји од једне цркве и имања окупљених око ње: села и засеока, са виноградима и пчелињацима, ливадама, њивама, понегде млиновима и трговима. Манастирске повеље сачувале су и термин **метохијци** који означава насељенике метохије.²²⁹ Код појединих властелинстава веома је изражена диференцијација поседа на метохије. Наспрам тога, има и манастира са концентрисаним поседима где таква подела није изражена, али је из практичних и економских разлога постојала извесна подела на мање целине. Кроз деловање оваквих мањих целина остварује се боља контрола економије манастирских прихода и лакше управљање. Удаљеним поседима било је тешко управљати из манастира, а сам игуман није могао контролисати све поседе. Због тога поједини већи манастири имају више економа, који се старају о појединим групама имања, метохијама. Положај и улога економа на појединим значајним метохијама може се поредити са господаром властелинства.

Манастирска властелинства

Властелинство јесте термин историографије, али је погоднији за сагледавање ширег контекста манастирских имања. Указано је да се термин метохија не може увек поистоветити са целокупним манастирским поседима. Властелинство је целокупан посед једног феудалног господара, како световног тако и црквеног, па и манастира.²³⁰ Оно подразумева разуђен посед који се најчешће састоји од више група имања којима је заједничко то што припадају истом господару. Опште одлике властелинства нису исте као и одлике метохије. Властелинство је подложно променама и ретко када је целовито имање. Манастирско властелинство се, савим извесно, разликује од световног, али су и таква добра подложна променама и најчешће се састоје од више целина. Како су метохијом означене мање или веће групе црквених имања, могло би се рећи и да метохија представља привредну и управну јединицу манастирског властелинства.

Настанак манастирског властелинства условљен је статусом ктитора, имовинским правима и природним одликама терена. Могло би се рећи да манастирско властелинство настаје и пре самог храма. Одабир места за подизање манастирске цркве у многومه одређује будуће језгро главне метохије. Просторна позиција српских манастира показује да су потпуно уклопљени у средњовековну мрежу насеља, те се већ приликом одабира локације водило рачуна о могућностима за настанак функционалног властелинства.²³¹ Настанак манастирског властелинства је процес који је понекад годинама трајао. Издавање повеље представља само круну дугогодишњег рада на формирању манастира и његовог властелинства. Ктитор је понекад морао да изврши читав низ корекција да би властелинство добило коначан облик. У том смислу, чињене су замене поседа,

²²⁹ М. Копривица, *Повеља цара Душана о забелима Понорац и Круичица и тргу Книнац*, 112.

²³⁰ ЛССВ, *властелинство*, С. Мишић, 89–91; С. Мишић, *Српско село*, 79–99.

²³¹ С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 21–24.

куповина одређених важних земљишних поседа, подизање винограда, обезбеђивање пашњака, пчелињака и сл. Манастирска властелинства не само да су формирана упоредо са самим храмом, она су одређивала снагу, богатство и позицију манастира у феудалном систему. Стога је властелинство нераскидиви део манастира.

У изворима се ретко може пратити настанак властелинства пре издавања манастирске повеље. Сложен процес настанка поседа велике владарске задужбине можда се најбоље може илустровати на примеру Светих арханђела код Призрена. Властелинство овог манастира почело је да се формира 1343. године, а коначан облик је попримило издавањем оснивачке хрисовуље 1349/50. године. Краљ Стефан Душан је након прележане болести, одабрао старо светилиште у близини Призрена, посвећено Светим арханђелима Михаилу и Гаврилу, да на том месту подигне монументалну задужбину. Полагање камена и крста и именовање игумана, означило је почетак живота манастира. Игуман Јаков, вероватно са мањом групом монаха смештен је привремено у нову Цркву Светог Петра Коришког. Та црква је постала метох Светих арханђела уз сагласност њеног ктитора монаха Григорија, са околним поседима воћњацима, млином и обрадивом земљом.²³² Могло би се рећи да је ово један од првих поседа и зачетак Светоарханђеловског властелинства, али по свему судећи, не и једини који је краљ определио за своју задужбину већ у раној фази. Подаци о неким поседима у Подримљу показују да су улазили у манастирско властелинство у периоду док је имањем још увек управљао игуман Јаков, односно у периоду 1343–1345. године. У атару села Сењани први игуман Арханђела је засадио велики виноград, те је извесно да је ово село тада представљало део властелинства.²³³ С обзиром да се ради о једном од највећих и најбогатијих у средњовековној Србији, процес његовог настанка одвијао се у више фаза, уз бројне замене и корекције које су изазване околношћу да је Призрен у непосредној близини, као и да су властелини и друге цркве већ имали поседе у околини.²³⁴

Настанак манастирског властелинства није смео битно реметити постојећи имовинско-правни поредак. Баштинска права властеле била су поштована и уколико би владар желео да њихове поседе потчини својој задужбини, они су могли добити достојно обештећење. Приликом настанка великих властелинстава, вршене су извесне корекције у имовинском смислу. У бањским исправама, како краља Милутина, тако и његовог брата и архиепископа Никодима, указано је да је међу имовином датом манастиру било и поседа који су купљени или замењени, али уз поштовање старих баштинских права. Својом Повељом архиепископ Никодим о настанку Светостефанског властелинства сведочи: *да ништа у овај дом неправедно не приложи, ни раније саздане цркве не повредивши, ни хрисовуља њихових не уништивши, само што из области*

²³² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 91; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, 21–29.

²³³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 93.

²³⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 40; Р. Ивановић, *Властелинство манастира Светих Арханђела*, 399–411.

краљевства свога даде или купљено или измољено или добровољну замену са благословом целог сабора; и за измољено или за замену или за куповину, не само одговарајући замену даде него и више.²³⁵ Сличну формулацију о начину настајања властелинства садржи још неколико исправа. Кнез Лазар уписујући Раваници велико властелинство, на крају Повеље каже: *и од свега што приложих не узех ничије наследство, не учиних то насилно, већ све откупом или заменом, онако како је ко хтео*.²³⁶ Већ је било речи о поштовању баштинских права приликом оснивања манастира.

Највећи број извршених корекција поседа приликом настанка властелинства, забележен је у Светоарханђеловској хрисовуљи. Најчешће су мењани поседи у градском метоху и то виногради, како би се постигло укрупњавање манастирских парцела, уписано је осам оваквих замена. Било је већих замена, па је цар двојици призренских властелина заменио веће и вредније поседе, који су обухватили баштинске цркве у граду са осталим имањима. Интересантан је пример Цркве Светог Спаса која је припадала властелину Младену Владојевићу, која је замењена тако што је добио Цркву Андрејчу у Охриду. Замена је извршена по принципу: *црква за цркву, села за села, винограде за винограде, млинове за млинове*, а притом је наглашено да је све урађено *њиховом вољом и с њиховим пристанком, а не неком принудом*. На сличан начин, замењени су поседи још неколицини властеличића, а извешан број њих је са својим пристанком ступио у службу Светих арханђела. Да је заиста поштована воља властелина да своје поседе замене или потчине манастиру, указује и пример Дмитра Утоличића, за кога је у Хрисовуљи наведено да несметано може држати своју баштину, јер „то му царство ми не узе”. Његов брат Никола Утоличић прилаже своје баштинско село Љубочево са заселком, али остаје на свом поседу до живота, а после смрти посед припада Арханђелима.²³⁷ Највероватније да је у језгру властелинства Светих арханђела било и других поседа који су остали у власништву властеоских породица, те није могла бити постигнута целовитост поседа као око неких других манастира.

Понекад су вршене замене и корекције имања са већ постојећим црквама, нешто ређе између два манастира, док су чешће нарушавана властелинства епископија или архиепископије. Стварајући Дечанско властелинство, владар је извршио замену поседа са Пећком архиепископијом: село Куманово за село Јабланицу, а Повеља сведочи да се са тиме сагласио тадашњи архиепископ Данило II.²³⁸ За потребе Светоарханђеловског властелинства цар Душан је заменио имања са Призренском епископијом. Град Вишеград и села Повилско и Врбичани уписани су Светим арханђелима, док је Епископија добила села Млачно, Милопусти и Заплжани. Ова замена је извршена „са пристанком епископа и свега клера”, као и „по договору и разматрању целог сабора”.²³⁹ Познато је да је

²³⁵ Зборник, 474; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 128.

²³⁶ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 88.

²³⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 40–44, 88–91, 120–122.

²³⁸ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 306.

²³⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 88, 120.

сам простор на коме је подигнут Манастир Бањска раније припадао Липљанској епископији: *И виде краљевство ми да беше Бањска уписана у очевој хрисовуљи и изузех је из очева хрисовуља и сазидах цркву Св. Стефана.*²⁴⁰ Овакве корекције су искључиво и најчешће последица договора између владара и црквених великодостојника и углавном су подразумевале обештећења.

Приликом оснивања манастира и посебно због решавања имовинско-правних односа, понекад је сазиван државни сабор. Оснивање Бањске озваничено је на сабору, а својим повељама и ненарушивост великог властелинства потврдили су „прежде бившег краља” Драгутина и архиепископа Никодима.²⁴¹ Сагласност сабора поменута је и за извесне поседе, замене и привилегије око оснивања властелинства Светих арханђела. По свему судећи, архиепископ и митрополит су на сабору потврдили своју сагласност око замене тврђаве Вишеград, за одређена села и приходе, а могуће да су и корекције властеоскихседа и права захтевале такву сагласност. Иако нема пуно директних сведочанства о састајању сабора приликом оснивања других великих манастира, могу се препознати такви подаци и у каснијим исправама.²⁴² Повеља о оснивању Манастира Дренча издата је у Жичи „пред пресветим патријархом српским господином Спиридоном и пред целим сабором Велике цркве”²⁴³ Оваква сагласност није била увек неопходна за само деловање манастира, пре свега владарских задужбина, али је давала снагу правном чину.

Стварање и нарастање манастирских властелинстава је процес који се развијао током дугог средњег века. Дарови које су манастири добијали од првих Немањића и начин на који су они градили манастирска властелинства разликује се од оног с краја 14. и из 15. века. У суштини, увек се тежило да метохија буде функционална и садржајна и да подмирује потребе манастира. Ипак, друштвене и политичке прилике диктирале су како могућности ктитора да дарују своју задужбину, тако и приходе које је манастир могао добити од својихседа.

Сведочанства о студеничким поседима сачувана су у каснијем препису, па се са великим опрезом морају користити као извор за сагледавање обима и организације првих манастирских властелинстава у Србији. Према сачуваној верзији повеље властелинство Студенице обухватало је 13 села у непосредној близини манастира, метох Павлица са имањима, метох Поповац са четири села, метох Подгорелица са три села. Овај модел о формирању језгра око самог храма и неколико мањих издвојених метохија постаје образац који се понавља током средњег века. Поред насеља Лавра Светог Симеона имала је већ од првих ктитора обезбеђено снабдевање пшеницом, рибом, вином, а наведена су и два

²⁴⁰ Зборник, 501; Р. Ивановић, *Земљишни поседи грачаничког властелинства*, ИЧ 11 (1960–1961), 256.

²⁴¹ Зборник, 471–475; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 127–128.

²⁴² Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 102–103, 115–116, 127–130; М. Благојевић, *Сабори српски и сабори отачаста*, 1–37.

²⁴³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, 188.

пчелињака. Подаци о студеничким имањима сачувани су исправама других манастира, где се помињу у међама или као посебни поседи. Познато је да је половина села Добродољане био студенички посед у околини Призрена, пре него што је краљ Стефан Дечански ово село у целости дао Хиландару, а Студеници уступио село Јариње на Ибру. Студенички поседи у околини Призрена поменути су у међама хиландарске Хотачке метохије и светоарханђеловских поседа.²⁴⁴ Студеница је модел српских средњовековних манастира – по архитектури, типичу, законским одредбама, а изгледа да је била модел и у организацији властелинстава. Почетком 13. века, Студеничко властелинство није било велико, али извесно није било ни мање од првобитног хиландарског. Може се са разлогом претпоставити да је краљ Стефан Првовенчани увећао властелинство цркве у којој је почивао Свети Симеон, а затим и сам себи обезбедио гроб у овом храму. Такође, краљ Радослав, као ктитор студеничке припрате, вероватно је издао повељу манастиру и допринео ширењу властелинства.²⁴⁵

Већи број сачуваних хиландарских повеља сведочи како о оснивању властелинства тако и о нарастању поседа и груписању у метохије. Већ на почетку треба указати да Хиландарско властелинство, иако разуђено и удаљено од матичног манастира, не показује исте одлике као највећи број српских средњовековних манастира. Хиландар је добио Повељом монаха Симеона из 1198. године целину имања окупљених око Хоче.²⁴⁶ У време настанка то није само једна од изолованих метохија, ово је скоро целокупно властелинство Хиландара, поред мањих имања на Светој Гори. Правац у коме ће се развијати хиландарско властелинство одредила је Повеља Стефана Првовенчаног. Дајући поседе у Хвосну, он формира Крушевску метохију, чиме је удвостручио поседе Хиландара.²⁴⁷ Јасно се уочава појава да се увећање властелинства не надовезује на већ постојеће поседе, већ да се формирају нове метохије. На овај начин постаје упечатљивији допринос нових ктитора, али и настаје форма разуђеног манастирског властелинства. Већ почетком 13. века метохија, као модел, део црквеног феудалног добра, добија своју форму затвореног и економски функционалног поседа.²⁴⁸

Групу хиландарских поседа, која од настанка Манастира представља део најзначајнијих добара, чине имања на самом Атосу и у непосредној близини. Језгра ове метохије чине поседи Милеје око самог Манастира до морске обале и запустелог Манастира Зиг. Највећи део ових имања Српски светогорски манастир је добио од византијског цара Алексија III већ 1199. године. Почетком 13. века Сава је куповином почео да увећава поседе на Светој Гори и да економски оснажује ову метохију, купивши од Протата место у Кареји где ће

²⁴⁴ Зборник, 62; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 9. јул 1327, 32, 34.

²⁴⁵ С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 311–319.

²⁴⁶ Зборник, 69; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 54–62.

²⁴⁷ Зборник, 83. С. Младеновић, *Крушевска метохија*, 31–35.

²⁴⁸ М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохии (XII–XV)*, Београд 2006, 16–22; Б. Зарковић, *Структура хиландарских поседа на Косову и Метохии у средњем веку*, ЦС 12 (2015), 357–371.

подићи испосницу, а затим и парцелу на којој подиже виноград.²⁴⁹ Овај метох је увећан 1288. добијањем имања у Хроматици, на коме је засађен простран виноград. До краја 13. века још неколико пута је увећаван број поседа на ободима Атоса, да би у Повељи цара Андроника II из 1299. били наведени као посебне метохије: *изван Свете Горе у Зигу метох Св. Илија и друга метохија на Превлаци, близу Јерисоса на име Светога Николе*.²⁵⁰ Према Практику из 1300. године обухватао је око 300 модија (кабала) земље и 18 модија винограда.²⁵¹ Важност ових поседа огледа се у томе што су се на њима налазили виногради и маслињаци, који су подмиривали примарне потребе Манастира. Близина храма омогућавала је и смањене трошкова транспорта и непосредно надгледање производње, уз то квалитет уља и вина са ових приморских предела је свакако био на високом нивоу.²⁵²

Податке о организовању манастирских властелинстава првих немањихких задужбина доноси и Повеља краља Владислава за Манастир Свете Богородице у Бистрици, јер ова исправа представља поновљену даровницу Стефана Немање. С обзиром да се ради о мањем манастиру, који никада није достигао углед и значај најистакнутијих немањихких задужбина, његови поседи су били скромнији. У близини храма с обе стране Лима имао је пет села, као и рибњак на Бистрици и друге ситније приходе.²⁵³ Поседи које је Манастир добио наведени су са међама, а затим су прецизно утврђене обавезе насељеника метохије, дажбине и работе различитих категорија становништва. Законски прописи указују на постојање друштвене диференцијације на манастирским поседима, која је по свему судећи, била изражена већ на Студеничком и Милешевском поседу.²⁵⁴ Навођење поседа са међама у оснивачким повељама није карактеристично за рани период настанка српских манастирских властелинстава, када су села само побројана. Ипак, од средине 13. века ктитори настоје да што прецизније у повељама наведу и међе поседа и друштвене односе и својим манастирима обезбеде стабилне приходе од уписаног властелинства.²⁵⁵

Пратећи развој манастирских властелинстава средином 13. века, уочава се да српски владари манастирима дарују мање скупине поседа него у претходном периоду. Ипак, веома је заступљена појава да су поседи груписани и да

²⁴⁹ В. Мошин, *Уговор Светог Саве са Светрогорским протом о земљи за виноград, са прилогом за историју српског брзописа*, Гласник Државног музеја у Сарајеву 1 (1946), 81–125; Зборник, 114–118.

²⁵⁰ Зборник, 297.

²⁵¹ Зборник, 314.

²⁵² Р. Грујић, *Топографија Хиландарских метохија у солунској и струмичкој области*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника, Београд 1924, 1–13. М. Живоиновић, *Најстарији периор манастира Хиландара*., 167–213; Иста, *La monastere de Chilandar et ses metiques dans la region l'Athos*, ЗРВИ 26 (1987), 36–45; Иста, *Историја Хиландара*, 213–214; Иста, *Струмички метох Хиландара*, ЗРВИ 45 (2008), 205–221.

²⁵³ Зборник, 166–167.

²⁵⁴ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 175–177; М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 191–245.

²⁵⁵ М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 13–14; С. Мишић, *Српско село*, 35–48.

представљају метохију по својој структури. Најчешће су дарови српских владара имања која су окупљена око неке цркве која се заједно са својим поседима у њеној близини дарује великом манастиру. Тако краљ Урош поклања Хиландару Цркву Свете Петке у Тморанима са метохом; затим краљ Драгутин даје призренски метох око Цркве Светог Димитрија код Призрена.²⁵⁶ Уочљиво је да ове метохије нису велике и економски снажне као Хотачка и Крушевска, које су још дуго времена чиниле језгро Хиландарског властелинства. У време владавине краља Уроша I и Милешевско властелинство добија подручну Цркву Светог Николе у Хвосну.²⁵⁷ Такође, Богородица Бистричка добија Кичавску цркву са имањем Цркве Светог Димитрија код Призрена и описаним међама од истог краља.²⁵⁸ Нажалост, оснивачке повеље најзначајнијих задужбина српских краљева, синова Стефана Првовенчаног, нису сачуване. Стога се не може поуздано говорити о томе на који начин се развијао процес формирања манастирских властелинства на великим владарским задужбинама средином 13. века.

Велика ктиторска оставштина краља Милутина условљена је развојем и проширењем, као и економским јачањем српске државе. До времена краља Милутина највећа и најбогатија манастирска властелинства имају двадесетак села (нпр. Свети Ђорђе Скопски 22 села), можда само Хиландар има око 30 села. Међутим, у првим деценијама 14. века број посела датих манастирима је знатно увећан. Најинтензивнија фаза у развоју манастирских метохија може се довести у везу са периодом највећег успона српске средњовековне државе, од времена владавине краља Милутина до краја живота Стефана Душана. Настанак монументалних краљевских задужбина праћен је формирањем обимних и богатих манастирских властелинстава. Светостефанско, Дечанско и Светоарханђеловско властелинство представљају највећи ниво у историјском процесу развоја манастирских добара у средњовековној Србији, не само по обиму, већ и по управној и економској функционалности. Одлика ових властелинстава је концентрисаност великих посела око самог манастира. Сва три имају сличну структуру, са великим бројем села и заселака, извесним бројем влашких катуна и великим простанствима под планинским пашњацима. Ова властелинства одликују се и великим степеном имунитета од представника локалних власти, али и епископских надлежности.²⁵⁹

Бањско властелинство је прекретница у развоју црквених добара у средњовековној Србији. Његово оснивање означава настанак до тада највећег црквеног феудалног добра. Светостефанско властелинство је обухватало 73 села

²⁵⁶ Зборник, 221–222, 267–269; М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару*, ЗРВИ 32 (1993), 129–136; Иста, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, ЗРВИ 35 (1996) 213–219; Б. Зарковић, *Прилог краља Драгутина манастиру Хиландару*, Баштина 27 (2009), 115–126.

²⁵⁷ Зборник, 249–251.

²⁵⁸ Зборник, 240.

²⁵⁹ Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 173–225; Исти, *Властелинство Св. Арханђела*, 345–360; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана*, 177–198; Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, 195–249; С. Мишић, *Српско село*, 79–99.

и засеока и девет влашких катуна.²⁶⁰ Располаже већим бројем пашњака и планина, пчелињака, рибањака, забела и других имања. По свему судећи, Бањска је први манастир који је добио приходе од рудника. Поред тога, обезбеђен је и новчани приход од рудника Брсково, снабдевање сољу и други доходи. По свему судећи, Бањска је господар и највеће целовите метохије, око самог манастира налазио се посед од 22 села и засеока, од чега је 13 насеља на левој обали Ибра описано са заједничком међом, што указује да су усинорена метохија.²⁶¹ И остали поседи су се налазили у близини, тако да Светостефанско властелинство, поред Дечанског, представља најконцентрисанији посед. Остали поседи Бањског манастира налазили су се у Расу, Ситници, Лабу, Плаву, Будимљи и Зети. Метохија у Расу се састоји од десетак насеља. Овај посед налазио се у близини старог дворског комплекса, а није искључено да су поједини поседи из ове целине припали манастиру. Плавска метохија обухвата седам села и представља богат посед са рибањацима на језеру и са тргом Крушево. Властелинству су припадали и неки удаљенији поседи: село Храстије у Зети и село Брестје на реци Сави. Поред тога, Бањској је припадало девет влашких катуна распоређених на неколико локација на властелинству. Планине и пашњаци су као посебан ресурс засебно уписни у Хрисовуљу и омеђени. Бањско властелинство представља узор будућим краљевским задужбинама, како у обимности поседа тако и у организацији самог властелинства, друштвеним и аграрним односима на њему.²⁶²

Дечанско властелинство формирано је у неколико фаза током четврте и пете деценије 14. века. Првом краћом хрисовуљом манастирско властелинство је добило обриси великог концентрисаног и садржајног добра. Конципирано је на сличан начин као и Светостефанско са богатим и целовитим поседом око самог Манастира и неколико изолованих метохија. Већ је краљ Стефан Дечански увидео да је поднебље повољно за развој сточарства, па је у Другој хрисовуљи повећао број планина и пашњака и додао још влашких катуна.

²⁶⁰ Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, 195. У ранијим истраживањима доминира становиште да је број села и заселака 75, засновано је на раду Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана*, 178. Разлика није велика, а за поједине поседе наведене у Хрисовуљи, заиста је тешко одредити да ли су самостална насеља на властелинству.

²⁶¹ С. Божанић, *Ибарско језгро*, 83–101.

²⁶² Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана*, 177–198; Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, 195–249; С. Божанић, *Становништво и привреда светостефанског властелинства*, Споменница Историјског архива „Срем” 3 (2004), 113–151; Иста, *Влашко становништво на поседима Св. Стефана у Бањској*, Рад Музеја Војводине 52 (2010), 167–177.

Подаци из опширније Повеле, практика из 1330. године, сведоче да се на Дечанском властелинству налазило 44 села, изван број заселака, девет влашких катуна и један арбанашки и чак 17 планина.²⁶³ Језгро властелинства чине насеља око самог Манастира и поседи у долини Дечанске Бистрице. Међе села су описиване појединачно за свако насеље, али се по свој прилици радило о целовитом потесу у коме није било баштина властеле или других цркава. Највеће село Дечанског властелинства је Чабић које заједно са заселком Добродоли представља издвојени посед и налази се у долини реке КLINE. Мању метохију чинила су два села у Дреници, Средње Село и Куманово, која су посебно омеђена по краљевом налогу. Већу скупину представљају поседи у Алтину, а по неким тумачењима Дечани су добили целу жупу, са десет села којима је описана заједничка међа. Значајан и богат део властелинства налазио се у Плавској жупи, са седам села и рибњак. Хрисовуља Стефана Душана, у многим елементима се поклапа са распоредом, концептом и садржином исправе његовог оца. Ипак, могу се препознати и нови дарови: село Кушево у Зети, села Орашац, Брестовац, Влахиња у Подримљу, катун влаха Парагушана, и још неки ситнији поседи. Као један од највећих доприноса Стефана Душана Дечанима јесте давање новчаног прихода Призренске царине у износу од 500 перпера годишње.²⁶⁴ Дечанско властелинство у прве две деценије постојања показује функционалност, стабилност и континуитет. И хрисовуљама насталим у распону од 15 година помињу се исти људи са истим обавезама, нема забележених пропадања имања, штавише, на појединим подручјима приметан је благи пораст броја становника и развој насеља стварањем заселака или њиховим прерастањем у села. Пред крај 14. века Дечанско властелинство се нашло у незавидном положају. У Повели кнегиње Милице наводи се да су Турци све спалили, порушили и опљачкали, а да су метоси отети од стране околне властеле. Кнегиња Милица најпре враћа одузета села и затим прилаже нека нова. Интересантно је да су међу враћеним поседима и села у непосредној близини Дечана, што указује да сам Манастир није могао да одржи ни само језгро властелинства у тешким временима.²⁶⁵

Светоарханђеловско властелинство је настајало у периоду 1343–1348. године. Према подацима из Хрисовуље цара Стефана Душана обухватало је 66 села, 11 заселака и 17 катуна, неколико цркава са њиховим имањима, али и низ других прихода које је ктитор обезбедио својој најзначајнијој задужбини. Иако је узор у организацији властелинства Светостефанско имање, постоје извесне разлике. Због близине града и постојања великог броја баштинских и црквених поседа у околини, није могла бити постигнута велика целовитост поседа у околини Манастира. Стефан Душан је извесно настојао да свом Манастиру обезбеди што веће поседе у непосредној близини о чему сведоче и бројне замене које је извршио са локалном властелом и Призренском епископијом. Највећи број

²⁶³ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 1–66; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 303–309.

²⁶⁴ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 37–53. са табеларним упоредним прегледом садржаја све три хрисовуље. Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 173–225; С. Мишић, *Српско село*, 84.

²⁶⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 392–393, 396–397.

поседа налазио се у Призренској жупи, око 40 насеља, поред тога већи број села и катуна позициониран је у Горској жупи и Подгори. Неколико издвојених целина се налазило у Пилоту, Дреници, Пчињи, у Скопској страни. Приметан је већи број мањих цркава које су са својим поседима потчињене Светим арханђелима, а неке су удаљенији поседи у Пчињи, Велесу, Струмици. За разлику од задужбина својих претходника Стефан Душан је свом храму обезбедио и куће у градовима и имања у самом градском метоху. Поред призренских поседа издвајају се и поседи у Скадру, дар царице Јелене. Поред земље, Манастир је снабдевен и другим важним приходима, новчаним доходком са Призренске царине, сољу са приморских тргова и товарима уља из Бара.²⁶⁶ Разматрање структуре Светоарханђеловског властелинства указује се није само аргарно усмерено, као Бањско и Дечанско, и трагови градске привреде постају израженији.

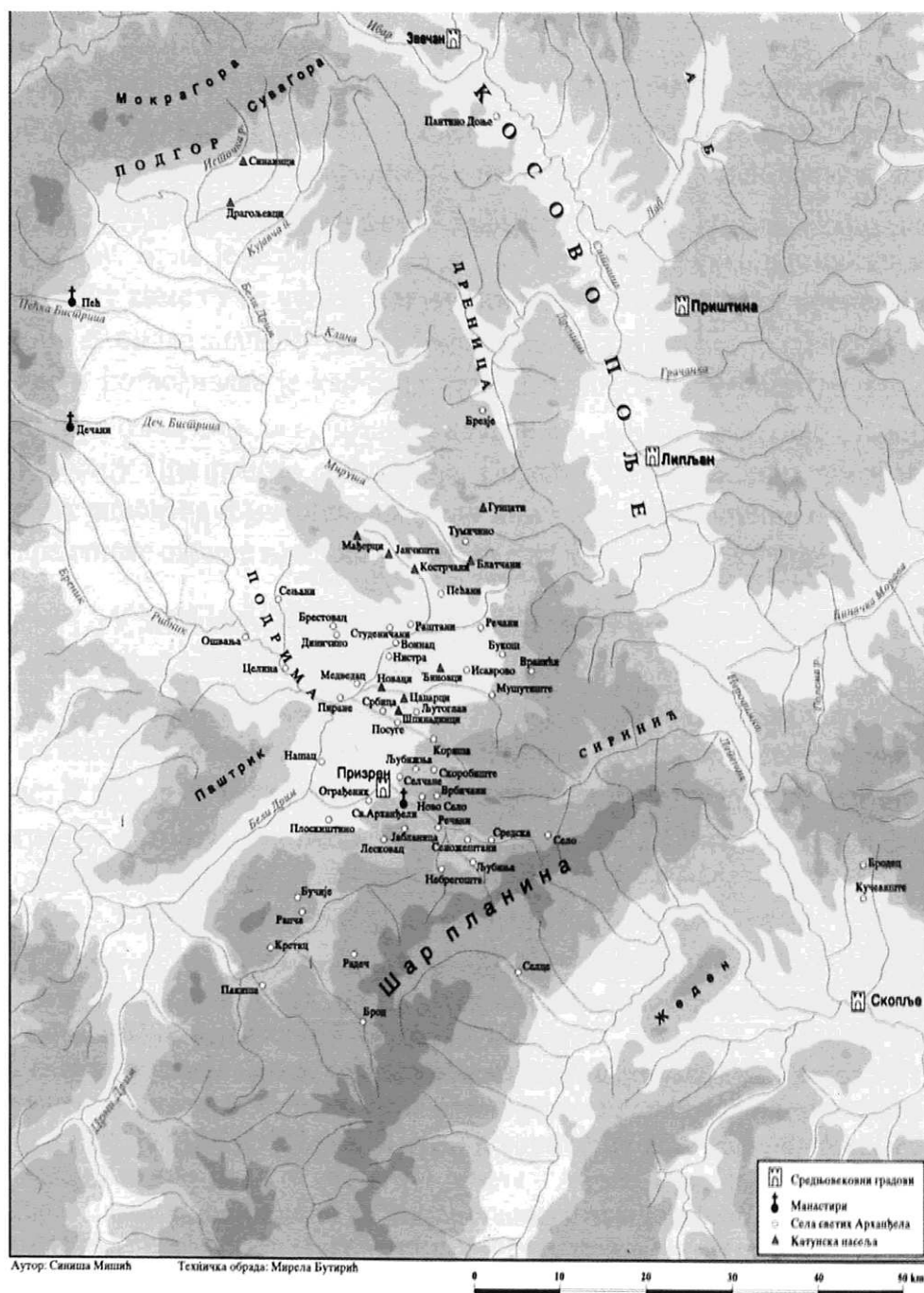
Остале манастирске повеље Стефана Душана показују да поред земљишних поседа све више директни новчани доходи употпуњују манастирске приходе.²⁶⁷ Ипак, овакви дарови никада нису надвладала основна аграрна обележја манастирских властелинства, заснована на великим земљишним поседима. У време Стефана Душана Бањско, Дечанско и Арханђеловско властелинство су највећа и економски најснажнија црквена властелинства у средњовековној Србији. Увећано бројним даровима, како самог Душана, тако и његове властеле, Хиландарско властелинство достиже снагу и богатство ових манастира. Томе је свакако допринео велики новчани дар који је цар уписао Светогорском манастиру 1348. године, али и додавање великих група поседа које су до тада представљале властелинства неких угледних манастира. Општа хрисовуља издата приликом посете царске породице Светој Гори сведочи о укупној величини Хиландарског властелинства у овом периоду, кроз уписне поседе у *Србији и Романији*, а бележи око 90 насеља или група земљишних поседа. Ова сумарна хрисовуља показује разуђеност манастирског властелинства, али и изразито груписање поседа у метохије.²⁶⁸

У периоду великих освајања краља Милутина, и касније Стефана Душана, у саставу српске државе нашао се велики број старих и угледних манастира о којима су ктиторско старање преузели српски владари. Овај својеврсни *други круг владарских манастира*, чинили су: Свети Ђорђе у Скопљу, Свети Никола Мрачки, Хтетовски манастир, Трескавац и др. Властелинства ових манастира су знатно мања од оних којима су располагале велике владарске гробне цркве, али се ипак може рећи да су сразмерна позицији манастира. Одлика властелинстава ових манастира је то што имају више фаза у развоју, углавном су увећавана, мада у одређеним периодима бележе опадање.

²⁶⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 51–56; Р. Ивановић, *Властелинство манастира Св. Арханђела*, 345–360.

²⁶⁷ Д. Кораћ, *Новчани дарови*, 5–18.

²⁶⁸ С. Мишић, М. Копривица, *Општа хрисовуља*, 69–71, 85–95; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, 35–50.

*Најзначајнији поседи Манастира Светих арханђела код Призрена
(преузето из С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, Светоарханђеловска хрисовуља)*

Такође, ова властелинства обилују ситнијим поседима и често разуђеним имањима. Ови манастири чувају старе исправе и поседују бревијаре или катастре своје имовине. Пример скопског Светог Ђорђа показује да је манастир чувао више владарских исправа и имао прецизну евиденцију о својим поседима, људима и њиховим обавезама, које су коришћене када је краљ Милутин издавао своју Повељу овом храму. Манастир Богородице Хтетовске је такође имао свој бревио са прецизном евиденцијом поседа, који је у виду посебног документа сачуван, а затим је даром Стефана Душана увећао властелинство. Манастир Трескавац показује сличне карактеристике, разуђеног властелинства са катастром поседа. Својим прилозима српски владари нису знатно мењали структуру властелинства, као ни концепт ових деловања манастира.²⁶⁹

Манастир Светог Ђорђа у Скопљу има веома специфично властелинство, које садржи велики број имања и кућа у самом граду, као и неколико разуђених поседа у скопској, поречкој, овчепољској и полошкој области. Језгро властелинства које код других манастира чине села и земља у непосредној близини храма, овде представља урбани простор. Манастир је имао преко 60 кућа у граду, а поред тога и извесне вртове, плацеве и сличне поседе у градском метоху Скопља. Вишевековно деловање овог Манастира доводило је до промена у његовим поседима, које нису увек биле усмерене на увећање имања. Тако је примећено да од 47 села која су поменута у Повељи бугарског цара Константина Тиха, краљ Милутин у својој Повељи помиње свега 18 насеља, а поред тога додаје још неколико нових. Разлози су могли бити политички и одраз различитих територија над којима су ови владари управљали, али приметни су и реални губици манастирских поседа у околини Скопља.²⁷⁰ Можда под утицајем овог или неких других сличних властелинстава, управо од краја 13. века долази до изражаја потреба да и други српски манастири развију своју градску економију. Стога владари својим задужбинама уписују куће у градовима или градске цркве са имањима, приходе од тргова и слична добра. Током 14. века, ова пракса постаје уобичајена па Свети арханђели имају више поседа у Призрену, док манастири из каснијег периода као посебне дарове добијају имања око Новог Брда и других важнијих градова позног средњег века.

Остали манастири из ове групе имају мања властелинства, те ретко располажу са преко десет насеља. Међутим, у повељама ових манастира сусреће се већи број прилога стечених током дугог периода деловања: задушнице, купљенице, мањи метоси који су обухватили њиве, ступове, винограде, сенокосе и друга имања. Свети Никола Мрачки у Повељи Стефана Дечанског имао је властелинство од четири села и пет селишта, три винограда, имања и људе у

²⁶⁹ Зборник, 316–329; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 45–74; Споменици на Македонија III, 277–299; Споменици на Македонија IV, 55–185; Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, 207–229; М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 149; С. Смолчић Макуљевић, *Цркве и приложници у трескавачким хрисовуљама краља Душана*, Зограф 40 (2016), 73–84.

²⁷⁰ Зборник, 253–258; 315–329; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 45–74.

граду Софији и још неколико мањих поседа.²⁷¹ Хтетовски манастир имао је девет села, и још два која нису цела припадала Манастиру, једну цркву са метохом, забел и два пашњака, као и неколико ситнијих поседа.²⁷² Свети Никола у Добрушти има пет села и још неколико мањих имања.²⁷³ Свети Петар Коришки је располагао са пет села и заселака, а поред тога са чак шест планина.²⁷⁴ Ови манастири уживали су велики углед у време краља Милутина, али у време Стефана Душана губе не само на значају, већ губе и самосталност и постају хиландарски метоси. Могло би се, веома опрезно, констатовати да је Стефан Душан настојао да изврши извесно укрупњавање. Уместо да издаје повеље и стара се о бројним манастирима у којима је наследио ктиторска права, али и обавезе да води рачуна о њиховој имовини и приходима, он их потчињава Хиландару и ставља под управу његових игумана и економа. На тај начин у једном великом и сложенем систему хиландарског властелинства, сви поседи и људи имају исте повластице и обавезе, чиме је изједначен статус већег броја манастирских поседа. Посредно, из одредби Законика може се закључити да се Стефан Душан залагао за уједначавање обавеза становништва, положаја црквених добара, као и за уређење положаја манастира у друштву.

Од времена Стефана Душана све је израженија тенденција подизања властеоских задужбина и формирања знатнијих властелинстава око ових храмова. Задужбина деспота Јована Оливера, Манастир Светог арханђела Михаила у Леснову, од самог ктитора је добио знатно властелинство које је обухватало осам села и заселака, један влашки катун, метох око Цркве Светог Николе у Штипу. Одлуком цара Душана и Сабора 1347. године Лесново постаје седиште Злетовске епископије, а том приликом властелинство је увећано новим поседима и приходима.²⁷⁵ Манастир Архиљевица, задужбина севастократора, касније деспота, Дејана од првог ктитора је добио посед од девет села и девет селишта. Цар Душан је овом имању додао још четири села. До потчињавања Хиландару 1381. године властелинство је нарасло на 18 целих села и метох Светог Николе у Нерчи и ситнијим поседима.²⁷⁶ Нешто мањим властелинством

²⁷¹ С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002), 55–68.

²⁷² М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 143–179.

²⁷³ Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, ССА 4 (2005), 51–67; С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добрушти*, ССА 15 (2016) 131–141; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, ИЧ 24 (1977), 73–82.

²⁷⁴ С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Светог Петра Коришког из 1355*, ИГ 1–2 (1993), 121–133; Исти, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупишћима*, ССА 11, 59–90; Исти, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, ИГ 1–2 (1989), 39–54.

²⁷⁵ Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977), 83–122; С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању злетовске епископије*, 181–206; Исти, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару за Лесново*, 97–107; Исти, *Оснивање злетовске епископије 1347. године*, 285–291.

²⁷⁶ В. Алексић, *Два преписа Архиљевичке*, 35, 38–39; П. Драгичевић, *Повеља царице Јевдокије и њеног сина Константина*, 89–92.

располагао је Манастир у Псачи, задужбина севастократора Влатка Паскачића, које се састојало од пет села и још неких мањих поседа.²⁷⁷ Црква Светог Стефана у Кончи, задужбина великог војводе Николе Стањевића, располагала је једним од највећих властелинстава од преко десет насеља у време када је потчињена Хиландару.²⁷⁸

Властелинства властеоских манастира из доба Српског царства показују неке заједничке одлике. Најпре, ктитори формирају језгро властелинства око самог храма, које је скоро по правилу целовит посед од неколико села. У већини случајева, то је и једини већи земљишни посед манастира, који је вероватно био снабдевен виноградима, ораницама, млиновима и другим потребним објектима. Уколико је манастир имао још неки посед, ради се о мањим метохијама са црквом и земљишним деоницама око ње, али најчешће не и селима. Поред тога, већи број познатих примера показује да је у развоју манастирских поседа властеоских задужбина постојала и друга фаза, у којој владар својим даром увећава властелинство. Поседи стечени у овој фази, могу употпуњавати већ постојеће целине и представљати само њено проширење, а понекад се ради о имањима која су удаљенија од самог манастира, те делују као друга метохија. Владар својим прилогом манастиру може уступити и неке поседе из владарских резервата, као и новчане дохотке и прилоге од пореза у корист државе, што није мали допринос унапређењу манастирских прихода. Ова друга етапа настанка властелинства следи свега неколико година после оснивања властеоске задужбине, стога су ови поседи брзо инкорпорирани у манастирску економију и равијају се складно и истовремено са старим имањима. Међутим, све поменуте властеоске задужбине као и многе друге, у наредним деценијама потчињене су Хиландару. Развој властеоских манастирских властелинстава из доба Немањића који је кренуо узлазном путањом, штавише, за крако време забележио је велики процват, тако је заустављен.²⁷⁹ Са друге стране, властелинство Хиландара превазилази не само потребе манастира већ и његове могућности да контролише сопствене ресурсе.

Лештјанска Црква Пресвете Богородице, задужбина жупана Вукослава, има специфичан развој властелинства у неколико фаза. Најпре, скромна баштинска црква добија од свог ктитора три села и два засеока, као и извесни сточни фонд, рибњак, пчелињак и остале потрепштине. Пред крај живота жупан Вукослав своју задужбину потчињава Хиландару, о чему је посебну Повељу издао цар Урош.²⁸⁰ Међутим, због лошег управљања овом метохијом од стране Хиландараца, посед је запустео и пропао. Ова околност покренула је дуготрајно суђење између Вукославића и Светогорског манастира пред неколико владара и црквених поглавара. Већ цар Урош је вратио имање баштаницима и тада настаје

²⁷⁷ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклону цркве св. Николе у Псачи манастиру Хиландару*, 135–150.

²⁷⁸ С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002), 103–115.

²⁷⁹ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство властеле*, 30–31; М. Ивановић, „Заборањени” ктитори у средњовековној Србији, 47–72; С. Мишић, *Велможе и ктиторска права*, 53–66.

²⁸⁰ Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, 151–160.

следећа фаза у развоју овог манастирског властелинства. Цреп и Држман Вуко-славић обновили су цркву и дали јој нове поседе, пет села у околини храма. На овај начин она наставља да делује као самостални манастир са солидним властелинством и под окриљем властеоске породице ктитора.²⁸¹ Властеоске задужбине из времена кнеза Лазара и његових наследника бројне су, а њихови поседи обимнији и опремљенији. Манастир Горњак у Ждрелу Браничевском, подигао је старац кир Григорије, а поред ктитора поседима га је даровао и кнез Лазар, властелинство овог храма обухватало је преко 20 села и заселака.²⁸² У Повељи за манастир Дренча, коју је 1380. године потврдио кнез Лазар, наведено је поименично 22 села, један влашки катун, четири *реке* – подручја од неколико села у долинама мањих река, два трга, један двор са придворицом, прелаз на Морави. По свему судећи, властелинство је обухватало више од 30 насеља, а поред тога новчане приходе.²⁸³ Овакво властелинство превазилази по величини и богатству све раније познате властеоске задужбине. Сасвим је извесно да властелинства и манастирске економије властеоских задужбина никада нису достигли снагу и величину владарских. Ипак, у структури поседана и организацији следе узор великих краљевских задужбина: властелинства су концентрисаног типа, добро опремљена, што свакако олакшава управљање поседима и приходима.²⁸⁴

Присвојивши регална права на територијама којима управљају, обла-сни господари располажу великим приходима и у могућности су да своје задужбине обдаре већим поседима. Поред тога, веома је изражена потреба да стекну подршку црквених институција на свом путу ка власти. Овакве околности доводе чак до периода „хиперпродукције” манастирских поседана у другој половини 14. века.

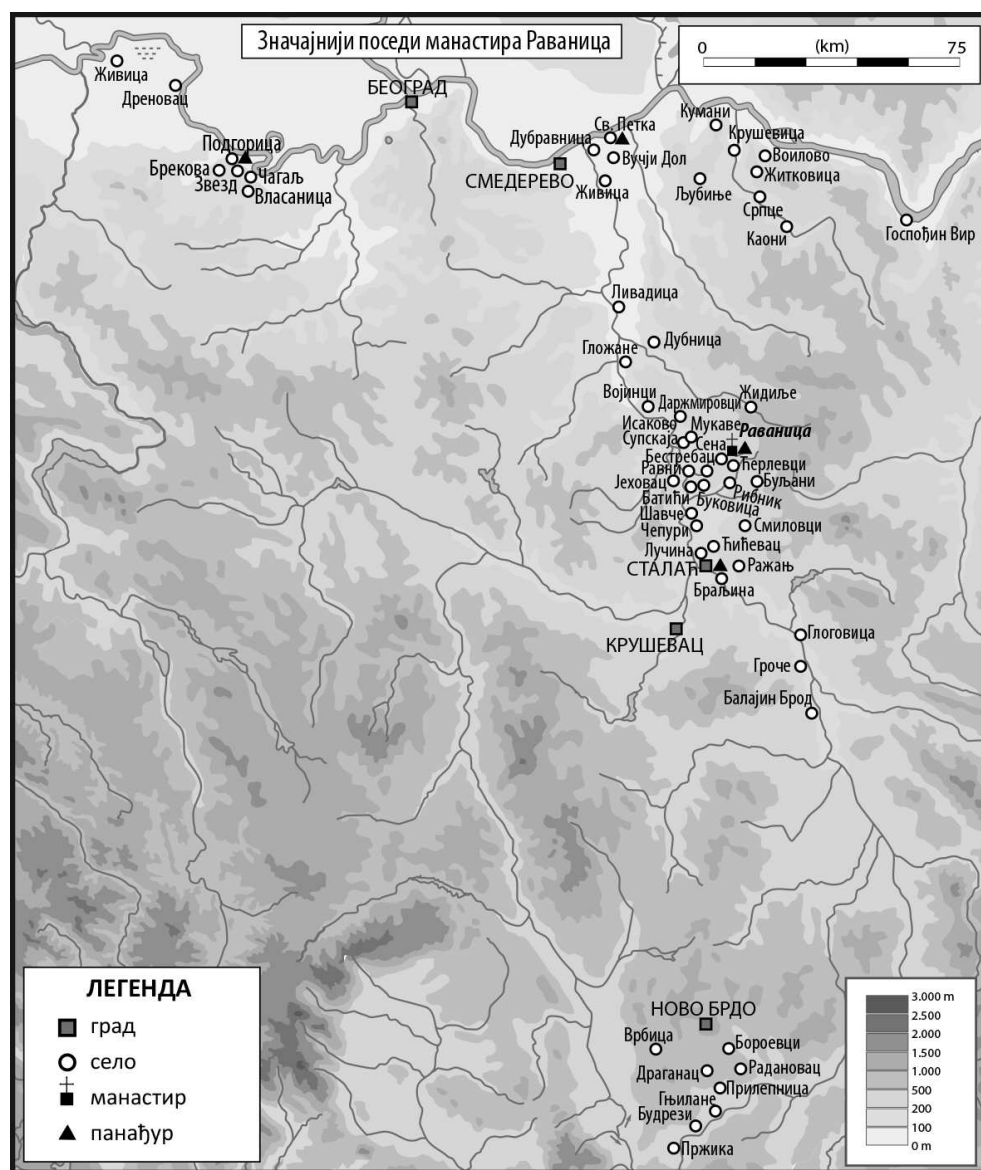
Подизање Раванице и стварање највећег манастирског властелинства у средњовековној Србији, не само да следи традицију великих гробних манастира из доба Немањића, већ и настоји да надмаши претходне такве поступке. Раваничко властелинство највеће је црквено имање у средњовековној Србији, штавише, могуће је да је у време када је формирано било уопште највеће властелинство у држави кнеза Лазара. Обухватало је укупно 146 села и заселака, неколико подручних цркава са метосима, пашњаке, воденице, имања и поседе у градовима.

²⁸¹ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, 104–105; С. Мишић, *Моравска Србија, историја и историјска географија*, Београд 2017, 78–79.

²⁸² А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 23–48.

²⁸³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–190; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48.

²⁸⁴ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство властеле*, 23–25; Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори у Србији у доба Лазаревића*, Саопштења 42 (2010), 45–53; М. Ивановић, „Заборањени” ктитори у средњовековној Србији, 47–72; С. Мишић, *Манастирски поседи у земљама Лазаревића*, 293–298; Исти, *Велможе и ктиторска права*, 53–66.

Поред тога, ктитор је обезбедио и прилоге у соли, новчане приходе 150 литри сребра од новобрдске царине, приходе од панађура и прелаза на рекама, приходе од појединих пореза са манастирских метоха. По структури властелинство је разбијеног типа, или се чак може рећи да представља једну необичну али складну комбинацију поседa са великим концентрисаним језгром и такође са великим метохијама. Само језгро око манастира чине 62 села, која су у Повељи пописана, а затим су им описане заједничке међе. Ако је овај посед заиста био целовит, без туђих баштина у оквиру њега, онда је то највећа метохија која је постојала у средњовековној Србији. Поред овог, Раваница је имала веће цели-

не имања у Браничеву, Пеку, Звижду, као и две веће метохије у Мачви са 14 села и на Битви са 17 села.²⁸⁵ Раваничко властелинство је по броју насеља која је обухватало дупло веће од најзначајнијих немањинских задужбина. Новчани прилог од 150 литри сребра, већи је оног који је Стефан Душан дао Арханђелима и Дечанима заједно. Када се овако сагледају поседи и приходи Раванице, чини се да су идеолошки разлози кнеза Лазара надвладали сагледавање политичких и економских прилика у односу на територију којом је управљао и опасност која је претила његовој држави.

Хиландарско властелинство у периоду од 1371. до 1389. године бележи велики процват. Током поменутог периода од две деценије, манастир је успео да добије три нова ктитора, кнеза Лазара, Бранковиће и Драгаше, који су се утркивали у даривању великих поседа. Вук Бранковић је укупно Хиландару дао макар десет села, потчињавајући своје баштинске поседе, као и велики метох скопског Светог Ђорђа, који је вероватно имао поред градских поседа и још двадесетак села.²⁸⁶ Прилози породице Драгаш Хиландару су још већи, укупно преко 40 насеља, пет цркава са имањима, те се могу мерити са прилозима владара из династије Немањина. Међу већим даровима издвајају се цела властелинства Архиљевице и Леснова, која су потчинињена Светогорском манастиру.²⁸⁷ Прилози кнеза Лазара у земљишним поседима знатно су мањи, међутим, новчани прилог од 100 литри новобрдског сребра највећи је после оних које је дао Стефан Душан.²⁸⁸ Чини се да ни сам Манастир није могао да ефикасно искористи своје нове поседе. После ове интензивне фазе у увећању Хиландарског властелинства, уследио је период када је Хиландар остао без бројних имања, а она која су преостала, била су оптерећена новим порезима и дажбинама. Деспот Стефан Лазаревић је обновио старање о Хиландару и велики новчани прилог свога оца. Поред тога даје Манастиру 11 села, од тога девет села се налази у близини Новог Брда.²⁸⁹ На овај начин формирана је нова велика Хиландарска метохија, по узору на прве поседе у Србији, а Повеља сведочи да је њоме управљао посебан економ. Међутим, ово је један од последњих већих поседа које је Хиландар добио од српских владара.

У Моравској Србији крајем 14. и у 15. веку настао је велики број метохија светогорских манастира. Велике поседе стекао је Свети Пантелејмон, захваљујући бројним даровима две значајне породице, Драгаша и Лазаревића. У држави Лазаревића овај манастир је имао укупно 34 села, шест заселака, седам цркава, један трг, као и забеле, пашњаке, куће и људе у градовима и друге при-

²⁸⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 49–128; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 235–253; Исти, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 87–99; С. Мишић, *Српско село*, 87.

²⁸⁶ М. Спремић, *Бранковићи и Хиландар (1365–1427)*, Прекинут успон, 421–434.

²⁸⁷ П. Драгичевић, *Повеља царице Јевдокије и њеног сина Константина* 89–92; С. Мишић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару за Лесново*, 103–105; М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, ЗРВИ 46 (2006), 41–57; В. Алексић, *Драгаша*, 146–147.

²⁸⁸ М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Немањини и Лазаревићи, 344–351.

²⁸⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 191–198; М. Благојевић, *Хиландарски поседи на Косову и метохији*, 26; С. Мишић, *Манастирски поседи у земљама Лазаревића*, 293–298.

логе.²⁹⁰ У области Драгаша руски манастир је имао укупно 28 села и селишта, и 16 цркава са метосима, бројним виноградима и воденицама, поседе у граду Штипу и друга имања.²⁹¹ Поред чињенице да је Манастир ове поседе стицао у неколико етапа, извесно је да се ради о веома разуђеном властелинству, са великим бројем ситнијих метоха и раштрканих села. Лавра Светог Атанасија је, такође, крајем 14. и у 15. веку стекла покровитеље у српским владарима и имања у Моравској Србији. Једна познија исправа деспота Ђурађа сведочи да је Лавра имала 12 села у Србији, а њена метохија се налазила на Петруском крајишту. Овај српски део властелинства угледног Светогорског манастира развијао се у неколико етапа даровима Црепа Вукославића, кнеза Лазара, Стефана Лазаревића, да би на захтев Лавријата, деспот Ђурађ заменио земљишне поседе новчаном сумом.²⁹² Овај поступак сведочи о урушавању онога што је манастирска метохија, као велики земљишни посед са развијеном аграрном привредним, представљала.

Деспот Ђурађ Бранковић је свега неколико села је потчинио манастирима, два Светом Павлу, ако се изузме враћање и заменаседа Лаври Светог Атанасија. Суштински, ни сами манастири више нису били заинтересовани да од старог деспота траже нове поседе; они су тражили новчане приходе. Сама села, крајем 14. и у 15. веку, услед увођења нових пореза и вероватно смањеног обима производње, нису могла својим господарима да донесу велике приходе. Као последица смањеног прихода од села, јављају се две појаве, ктитори дају манастирима већи број села да би ови ипак остварили извесну добит од њих, или уместо тога дају новчане дохотке. Директни новчани прилози које су манастири добијали од српских владара тек у 15. веку и то само у неким манастирима, почињу да доминирају у односу на прилоге у земљишним поседима. Међутим, концепт манастирских метохија и стара црквена властелинства одржала су се до пада Српске Деспотовине на оним поседима које су дуго времена неговали у традицији оваквог начина деловања, попут Хотачке и Крушевске метохије. Подаци из већ помињаног суђења о међама из 1454. године сведоче да се у суседству хиландарских метохија још увек налазило властелинство Светих арханђела, са ненарушеним међама, пашњацима и околним поседима.²⁹³ Ипак, процес слабења и урушавања манастирскихседа током 15. века кренуо је незауствано.

²⁹⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 147–153, 163–170; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ 5 (1954–1955), 65–77; Д. Јечменица, *Поседи манастира светог Пантелејмона* 132–207.

²⁹¹ С. Божанић, *Повеља деспота Јована Драгаша, брата му Константина и мајке им царице Јевдокије Манастиру Пантелејмону*, ССА 16 (2017), 105–118; Г. Бојковић, *Повеља деспота Драгаша и брата му Константина Манастиру Пантелејмону*, ССА 16 (2017), 119–139; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, 60–61; М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 48–49; В. Алексић, *Драгаша*, 145–148, 334.

²⁹² С. Новаковић, *Законски споменици*, 502; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 17–21; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 223–265.

²⁹³ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 215; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 163–165.

Нарастање и осипање манастирских властелинстава

Формирањем манастира и издавањем оснивачке повеље, властелинство почиње да живи, да се развија и расте. Према начину стицања манастирске имовине издвајају се: поседи и приходи који потичу од првог ктитора, оснивача манастира; прилози других ктитора, наследника или обновитеља старих храмова; прилози или тестаментарна завештања властеле манастирима; ситнији прилози монаха и верника (за гроб и душу, за постриг, за помен); куповине или замене које је вршио игуман и само манастирско братство из својих средстава.

Већина манастира је током дужег периода деловања располагала имовином коју је стекла на сваки од ових различитих начина. Ипак, њихов удео у укупној имовини није био једнако заступљен, нити је доносио сразмерне приходе. У појединим повељама, сусрећу се формулације које указују да су се поседи у оквиру властелинства састојали из различитих имања. Трескавичко властелинство у повељама Стефана Душана пописано је као својеврстан катастар: **Ѧ се катастихъ о метоухѣхъ црьковнихъ, о нивькѣхъ о виноградѣхъ о задоушьнихъ и о кѹпленицахъ.**²⁹⁴ Навођење хтетовских поседа почиње исказом: **въ вѣласти С(вѣ)тык Б(огороди)це Хтѣтовъскык, села съ вѣсѣми правинами и съ вѣсѣми мегами, и съ заселитали и съ винограды и съ коѹпакницами и съ зад(оу)шинами и съ подарованьными крал(к)вѣства ныи.**²⁹⁵ И у другим манастирским повељама, које потврђују старе поседе, углавном је назначено да ли су поједина имања дар ктитора, прилог ситне властеле, купљенице или задушнине.²⁹⁶

Приликом оснивања манастира, ктитор је дужан да обезбеди материјалну егзистенцију у виду сталних прихода за издржавање. Он креира основну структуру властелинства и одређује права и обавезе, законом уређује друштвене и аграрне односе метохија.²⁹⁷ У већини српских средњовековних манастира поседи које је манастиру дао први ктитор остају убедљиво највећи део властелинства. Примери Бањске, Дечана, Светих арханђела показују да су властелинства од оснивача конципирана тако да нови прилози нису неопходни. Пример Дечана у овом погледу дозвољава сагледавање обима прилога првог и другог ктитора. Хрисовуље Стефана Уроша III сведоче да је овезбедио властелинство које је сасвим подмиривало потребе Манастира. Стефан Душан, иако је интензивно радио на завршетку задужбине свога оца, у Повељи Дечанима додаје свега неколико села и неке ситније поседе, што битно не мења ни структуру ни привредну функцију властелинства.²⁹⁸ Може се само претпоставити да је слично било и са другим краљевским манастирима, Бањском, Градцем, Сопоћанима, и

²⁹⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 664; Споменици на Македонија IV, 78.

²⁹⁵ М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 149–150.

²⁹⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 657–661, 664–669, 671–674, 702–703.

²⁹⁷ С. Троицки, *Ктиторско право*, 113–117.

²⁹⁸ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 144–277; М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу?*, ИЧ 16–17 (1970), 79–86; Ђ. Бубало, *Ктиторски портрет и ктиторска повеља (Двојно ктиторство на фрескама дечанског храма и у трећој дечанској хрисовуљи)* Саопштења 48 (2016), 93–111.

да су први ктитори обезбедили велика властелинства која није било потребе знатније дограђивати.

На другом месту по значају јесу прилози других ктитора, наследника или оних који су дериватно стекли ктиторска права или обновили стари храм. Знатно ређе, али могу се уочити и примери где су дарови познијих, других ктитора, превазилазили дарове оснивача, као и да су обновљени стари храмови надилазили размере првобитних скромних богомоља. Било је манастира који су запустели или били веома скромни, тако да су дарови нових ктитора омогућили њихов опстанак.²⁹⁹ Међу српским манастирима утицај имовине добијене од других ктитора најупечатљивији је на примеру Хиландарског властелинства. Документима је посведочено да су сви владари из династије Немањића (сем краља Радослава) даровали Светогорски храм, а да је њихов пример следила и угледна властела. Први ктитор, монах Симеон, обезбедио је Манастиру Хотачку метохију са девет села, а поред тога Манастир је располагао и мањим поседима на Атосу. Други по реду ктитор даровао је већу метохију, Крушевску, са 11 села. Укупни дарови краља Милутина Хиландару и његовом Хрусијском пиргу превазилазе дарове оснивача.³⁰⁰ Слично је и са прилозима које је Манастир добио за време владавине Стефана Душана. У постнемањићком периоду трка за ктиторством над Хиландаром кулминира, па дарови властеоских породица Дејановића, Бранковића, Лазаревића, већи су од оних које је обезбедио оснивач, те су знатно увећали властелинство.³⁰¹

Манастири који су уживали посебан углед нису занемарени ни у тешким временима, па тако Лазаревићи издају повеље којима придодају села Дечанском и Милешевском властелинству.³⁰² Дарови ових познијих приложника нису велики, али је важно настављање традиције и бриге о најзначајнијим задужбинама српских владара и о надокнађивању губитака које су претрпели у немирна времена.

За мање прилоге манастирском властелинству, дародавци нису добијали статус ктитора. Ипак, мотивисала их је жеља да остваре помен, да својим даром обезбеде спасење душе или достојно гробно место. Имовина коју је манастир могао да стекне од властеле, монаха, верника није била тако велика, али су се током дужег временског периода такви поседи увећавали и могли су да прерасту у знатнија имања. Примери навођења оваквих поседа нису чести у оснивачким повељама, али су зато веома заступљени у повељама које су српски владари издавали старим храмовима који су дошли под власт српских краљева. Неке од таквих потврдних повеља, попут трескавичких или Богородице Перивлепте, садрже уписане поседе које је манастир стекао примањем задушнина или куповином и заменама кроз своје вишевековно деловање. Већи број

²⁹⁹ С. Троицки, *Ктиторско право*, 97–99.

³⁰⁰ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 199–225.

³⁰¹ М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Немањићи и Лазаревићи, 335–353; М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, 409–420;

³⁰² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефан*, 361–367, 391–398; М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Немањићи и Лазаревићи, 391–405; М. Шуница, *Један прилог тумачењу икспозиције повеље монахиње Евдокије Дечанима из 1397*, *ССА* 16 (2017), 161–171.

уписаних таквих прилога поменут је и у сачуваном бревијару поседа за Хте-товски манастир.³⁰³

Посебну групу поседа којима су увећавана манастирска имања представљају тестаментарна завештања баштинске имовине. Душанов законик, као и бројни прописи црквеног и грађанског законодавства дозвољавају да се имовина са пуним правом власништва (башина, купљеница) могу завештати, поконити, или под цркву дати.³⁰⁴ Ради се о посебној врсти уговора где властелин остаје доживотно на свом имању, али после његове смрти, манастир добија његову баштину. Може се навести неколико примера таквих уговора, који су забележени у манастирским повељама. Како се ради о имовинским односима, такве исправе издаје владар и често логотет. Властелинка Радослава, удовица Милшина своју баштину је завештала Хиландару, тако да се **храни Радослава, Милшина жена до не смърти а по не смърти да не овлада мѣстомъ тѣмъ ни сынъ ни дѣшти ни ко од рода...нѣ да овлада игѹменъ хиландарски.**³⁰⁵ Властелин Рудал своју баштину уз сагласност Стефана Душана прилаже Хиландару, али уз услов: **а Роудѣ свок все да дрѣжи до смърти а по смърти ко да кстѣ црьковно.**³⁰⁶ Свакако да је постојао већи број оваквих прилога. Манастир је имао дугорочну корист од оваквих завештања, иако у прво време није могао остваривати приходе са таквих имања. Са друге стране, и баштинска и ктиторска права дозвољавају да се властелин издржава од своје имовине, чак иако је она потчињена или само завештана цркви.

Манастирска властелинства су се увећавала и ситнијим прилозима побожних људи. У изворима се за овакве прилоге сусрећу различити термини и формулације таквих дарова: *задушина, за постриг, за помен, за спас душе и помињање, за гроб и душу*. Оваква даровања црквеним установама присутна су од давнина и забележена су већ у раном хришћанству. Поред земље, у ову групу дарова често спадају и различити предмети, свећњаци, завесе, иконе, књиге и др.

Један од обичаја је да монах који приступа манастирском братству свој део имања завештава манастиру *за постриг*.³⁰⁷ Овај начин стицања манастирске имовине регулисан је и Закономправилем Светог Саве: *Имање пострижника треба да узме манастир у којем се постриже*. Такође, предвиђено је да онај ко је ушао у братство као пострижник и „иметак унео са собом”, такав посед

³⁰³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 657–661, 664–674; Споменици на Македонија III, 177–199, Споменици на Македонија IV, 69–126; В. Алексић, *Повеља краља Стефана Душана охридској цркви Богородице Перивлепте*, ССА 14 (2015), 23–39.

³⁰⁴ С. Шаркић, *Покон у средњовековном српском праву*, Истраживања 17 (2006), 7–15; С. Шаркић, *Појам тестаментa и римском, византијском и средњовековном српском праву*, Трећа национална конференција византолога, Београд – Крушевац, 2002, 85–90.

³⁰⁵ С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару, Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложисти који је Хиландару приложила Милшина жена Радослава*, 65, 67.

³⁰⁶ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, 77–78.

³⁰⁷ Н. Милаш, *Црквено право*, 701–712.

оставља манастиру и ако напусти монаштво и врати се световном животу.³⁰⁸ Прописи који регулишу имовинска права манастира на поседе својих пострижника веома су добро регулисани, разрађени су различити случајеви имовинског статуса и права наследника. Ови приписи су преузети из вишевековне византијске и хришћанске праксе, па су уносом у Законоправило наставили да се примењују и на српске манастире.

Српски типичи такође садрже прописе који регулишу права манастира на имовину својих монаха. Студенички типик предвиђа: *ако је штогод пострижник донео то да примимо јер је ово вољно, а не прислино, и вољно дело доброљубља и милостије*.³⁰⁹ Међутим, типичи веома јасно истичу да положај монаха у братству неће зависити од прилога који су донели са собом. Такође, предвиђено је да ако је неко као испушеник нешто дао манастиру, а затим иступио из братства и вратио се световном животу, не може добити натраг даровану имовину.³¹⁰ Имања која су манастирском властелинству приложена за постриг ретко се помињу у повељама. Хтетовском манастиру део села Седларево дао је извесни Исак за свој постриг и своје супруге постриг, баштина је обухватала и двор са воћњаком, ливаде и дубраву и млин. За овај посед манастир је преузео издржавање дотичне калуђерице која је вероватно наставила да живи на овом имању.³¹¹ У Хтетовском бревију записано је још неколико таквих поседа које су уписли они који су се замонашили.³¹² Међу поседима властелинства скопског Светог Ђорђа поменута су и нека имања која су дали монаси и јеромонаси, па се може претпоставити да су такође дата за постриг.³¹³

Нешто бројнију групу поседа представљају *задушнине*. То су имања која су верници давали манастиру као прилог за спас душе своје и ближњих, за помињање имена у богослужењима и молитвама, за посмртне парастосе и слично. Поред тога извори бележе као посебну групу и имања која су верници давали *за гроб*. На примеру Хтетовског бревија поменут је велики број таквих прилога: од тога 14 *за гроб*, 24 *за душу* и три *за гроб и душу*.³¹⁴ Разлика у уговореним обавезама које су монаси имали према таквим дародавцима вероватно је постојала, од опредељивања гробног места на некрополи у близини манастира, до служења парастоса и помињања имена током служби. У повељама којима владари властели уписују поседе у баштину скоро увек се гарантује право да такво имање могу „за душу под цркву дати”.³¹⁵ Пратећи задушнине у бревијарима и повељама, уочава се да су овакве прилоге манастирима остављали како представници крупне властеле и носиоци високих титула и представници локал-

³⁰⁸ Законоправило, 622, 630–631, 669.

³⁰⁹ Студенички типик, 117.

³¹⁰ Студенички типик, 117; Свети Сава, *Сабрани списи*, 79–80; Ф. Гранић *Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о ступању у монашку заједницу и о делокругу братског сабора*, Гласник СНД 15 (1935), 53–60.

³¹¹ М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 149–150, 157, 174.

³¹² Споменици на Македонија III, 293.

³¹³ Зборник, 320–322.

³¹⁴ Споменици на Македонија III, 291–299.

³¹⁵ С. Новаковић, *Законски споменици* 305, 306, 309, 311, 313.

них власти, тако и ситни властеличићи. Подаци о садржини прилога манастиру крећу се од давања једне њиве, или земље, међу прилозима има винограда, млинова, па и читавих газдинстава са двором и воћњацима, мање метохије са баштинском црквом и поседима око ње.³¹⁶

Манастирско властелинство је увећавано и куповином поседа. Удео таквих поседа је мањи не само од ктиторских дарова, већ често и од прилога властеле и властеличића који су земљи дали „за гроб и душу”. Ипак, важност оваквих поседа огледа се у томе да су куповани поседи који су из неког разлога били потребни манастиру. На купљеницама су често подизани виногради, а куповане су парцеле које су се међиле са старим имањима, те је на тај начин стварана комплетнија целина манастирске земље. Куповину имања обављали су и игумани и економи манастира из својих средстава. Иако ређе забележени, овакви примери указују на самоодрживост и економску снагу манастира који из својих прихода може куповати поседе. Хиландарски игумани куповали су поседе на Атосу и у околини. Због близине, могли су лакше и са мање трошкова да остваре приходе са таквих имања, те су ове куповине представљале добро улагање. Већ је Сава Немањић купио од Светогорског протата за цену од 300 перпера земљиште на Атосу и подигао виноград на њему, намењен Карејској ћелији.³¹⁷ У каснијем периоду хиландарски игумани куповали су земљу запустелих манастира и на тај начин увећавали своје поседе под виноградима и маслињацима. Залагањем игумана Геврасија 1325. године купљен је запустели Скорпијски манастир са имањима.³¹⁸ Не само у близини манастира, важност винограда указује да су такви поседи куповани и у околини Призрена, те је за један хиландарски виноград упсано: *који су купили од метохијског човека Будимирца Првославовића*.³¹⁹ Хтетовски бревио обилује имањима која су купљена залагањем игумана Игнатије, и економа Богородичиног манастира. Интересанто је да њиве нису увек плаћане новцем, па је забележен пример где је игуман дао коња ког је манастиру завештао извесни властелин у замену за њиву. Посебну пажњу привлачи податак да су две сестре, вероватно удовице, продале игуману Исаији њиву у потесу Царев Студенац *за 20 кабала жита у гладно време*.³²⁰ Забележена су и четири случаја где је њива делом поклоњена, а затим је манастир купио остатак, те је на овај начин укрупњен посед.

Замена поседа је знатно чешћа у фазама настанка манастирског властелинства него када је оно већ формирано и стављено под управу игумана.³²¹ По свему судећи, надлежности игумана нису биле такве да би самостално могао већ уписану манастирску имовину мењати, а савим је извесно да је није могао отуђити продајом или поклоном. У надлежности владарског суда били су сви

³¹⁶ Споменици на Македонија III, 291–299; С. Новаковић, *Законски споменици*, 658, 665, 673.

³¹⁷ В. Мошин, *Уговор св. Саве са светогорским пропатором о земљи за виноград, са прилогом за историју српског брзописа*, Гласник државног музеја Сарајево 1946, 81–104.

³¹⁸ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 172–174, 213–214; М. Живојиновић, *Le monastere de Chilandar et ses metoques dans la region de l' Athos*, 36–45.

³¹⁹ Зборник, 382–383.

³²⁰ Споменици на Македонија III, 298.

³²¹ Р. Михаљчић, *Замена поседа у средњовековној Србији*, 123–125.

односи на земљи, те и ако је долазило до каквих замена или секуларизације манастирске имовине, она је обављана од стране владара. Познато је да је краљ Стефан Дечански заменио село Добродољане који су на пола држали Хиландар и Студеница. Ово село је припало Хиландару у целости, док је Студеница добила село Јариње.³²² Кнегиња Милица је исправила погрешку којом је посед који је припадао Светогорској лаври дала монаху Сисоју, те је извршила замену, односно надокнаду поседа.³²³ Захтевима монаха Лавре Светог Атанасија да им замени поседе у Петруском крајишту, деспот Стефан Лазаревић није изашао у сусрет, већ је настојао да им увећа приходе додајући још неколико села.³²⁴ Међутим, незавидан положај ове Лаврине метохије навео је деспота Ђурђа Бранковића да уместо села да новчани доходак.

Кроз развој манастирских властелинстава у средњовековној Србији забележени су и подаци који указују на одузимање манастирских поседа, коришћење такве имовине на специфичан начин или на потпуну секуларизацију. *Харистикије* су запажене као појава специфичног коришћења манастирске имовине, где се црквени поседи дају одређеним лицима на коришћење, најчеће доживотно. Док у Византији 10. и 11. века ова појава поприма размере злоупотреба црквених добара у циљу богаћења привилегованих световњака, у каснијем периоду је ређа и нема тако негативну конотацију.³²⁵ Међу средњовековним српским повељама само неколико докумената представља нарочите даровнице којима којима се предаје црквена, манастирска имовина, на лично и доживотно уживање. Један од најизраженијих примера харистикије у средњовековној Србији је уступање Цркве Светог Николе Мрачког старцу Јовану, хочаком економу. Стефан Душан је 1342. године издао даровницу економу Јовану којом је награђен за своју верну службу коју је обављао са *трудом и усрдношћу, а понајвише и смерношћу*, према храму Свете Богородице Хиландарске. Међутим, црква са свим својим поседима остаје метох Хиландара. Поред обавезе *да се храни старац Јован до смрти своје у тој цркви*, наглашена су и остала права на управљање имовином и људима са Ореховачког метоха *а што се људи налази у цркви тој, да га слушају са сваким страхом од краљевства ми, као и сваког господара игумана, о свим работама црквеним које заповеда краљевство ми не само о работама, него и у служењу црквама*.³²⁶ Старац Јован није игуман Ореховачког храма, али борави у Манастиру и има посебне привилегије, које се могу упоредити са статусом боравка самог ктитора. Хиландар за то време има смањене приходе са овог метоха, или их уопште не добија, али дугорочно није нарушена супрематија Светогорског манастира над овим поседом.

³²² С. Мишић, *Повеља манастиру Хиландару 9. јула 1327*, 29–40; С. Мишић, *Повеља манастиру Хиландару 8. фебруара 1327*, 65–81.

³²³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 229–235.

³²⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 253–257.

³²⁵ Н. Ahrweiler, *Charisticariat et autres formes d'attribut de fondations pieuses aux X–XI siècles*, ЗРВИ 10 (1967), 1–27; J. F. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, 1987, 167–185.

³²⁶ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана старцу Јовану*, ССА 3 (2004), 35–44.

У харистикије се може убројити и чин којим краљ Душан уступа старцу Григорију Цркву Светог Петра у Кориши. Овај догађај поменут је у неколико исправа, а сачувана је и посебна повеља краља Душана из 1343. године.³²⁷ Старац Григорије је „трудом и откупом сазидео цркву и украсио је како доликује” и обезбедио јој имања, винограде и млинове. Ова нова Црква Светог Петра у Коруши „са вољом и жељом” њеног ктитора монаха Григорија приложена је великој краљевској задужбини Свети арханђели. Важност овог прилога огледа се и у томе што је у овој цркви привремено смештен игуман светоарханђеловски и братство манастира који се градио.³²⁸ За своје заслуге и овај вредан прилог краљевој задужбини старац Григорије је добио адекватну надокнаду, те му је краљ дао као харистикију стару Цркву Светог Петра Коришког. Овај посед је од времена краља Милутина био хиландарски метох, а пажњу привлачи изјава краља да после смрти Григоријеве стару Коришку цркву „нећемо никамо одузети Хиландару”.³²⁹ Заиста, извори из каснијег периода помињу цркву Светог Петра Коришког међу бројним хиландарским метохијама. Поред враћања поседа, Хиландар је добио и одштету: половина села Сиштевица и заселак Орашак, као и још неке приходе од царина са призренског трга.

Забележено је неколико примера где је српским митрополитима обезбеђено издржавање и одређени поседи: серски митрополит Јаков је добио Цркву Светог Николе на Пчињи под Кожљем, а нешто касније и митрополит Бенедикт Цркву у Враћевштици.³³⁰ У поменутим примерима уступања манастирске имовине у виду харистикија не могу се уочити примери нарушавања црквене намене добара или злоупотреба. Имања се увек уступају привремено са обавезом да се врате матичном манастиру. Давање оваквих привилегија проистиче из ктиторских права, али српски извори показују да исправе о овом правном чину издаје владар у виду давања милости. Сви познати примери показују да су корисници црквени достојанственици или истакнути монаси, а у исправама су увек истакнуте њихове заслуге у обављању духовних послова и залагања за Цркву. Метох се и даље развијао и могао је бити унапређен за време уривљања харистикијара.³³¹

Секуларизација представља претварање црквених поседа у световна имања, или проније. Ова појава је присутна у позном средњем веку у европским земљама и у Византији, па и у Србији. Узимање земљишних поседа од манастира је вршено само у случајевима нарочите потребе усмерене пре свега на одбрану земље. Иако ова појава није честа, она је ипак присутна у српском средњем веку. За разлику од харистикијског уступања манастирске имовине, секуларизована имовина трајно је отпадала од манастирских метохија. Било је примера где је за одузета имања манастир добијао одштету, али и оних где су

³²⁷ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, ССА12 (2013), 21–29.

³²⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 80.

³²⁹ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, 23.

³³⁰ Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, 93.

³³¹ М. Копривица, *Харистикије у средњовековној Србији*, БИГ 11 (2020), 23–36.

поседи одузети без обештећења. Постоје и случајеви када је локална властела присвајала манастирска имања, што су српски владари санкционисали и враћали добра манастирима, или им је за то обезбеђена надокнада.³³²

Иако има више примера када су извори забележили да се извештај о поседу налазио најпре у манастирској метохији, а затим у рукама властелина, то не мора увек указивати да се ради о секуларизацији. Српска дипломатска грађа располаже великим бројем интерполираних, па и фалсификованих исправа, а присутне су и тежње манастира да добију одређени посед на основу лажних хрисовуља, што се поклапа хронолошки са временом политичких и војних претњи које би могле довести до секуларизације манастирске имовине. У овом смислу треба размотрити проблем села или засеока Ческово, које се кроз исправе прати као хиландарски, па властеоски посед, па село уступљено Карејској ћелији, да би почетком 15. века опет било државно, тако да је кнегиња Милица могла да га поклони Дечанима.³³³ Могуће је да је у извесном периоду и дошло до секуларизације овог имања, али је такође могуће да су неке од исправа, у којима се помиње ово насеље, интерполисане.

Један од израженијих примера секуларизације манастирске имовине представља одузимање села Карбинци на Брегалници од Хиландара и његово уступање штипским стражарима. Село Карбинци Хиландар је добио међу бројним Хрељиним даровима, а поменут је и у општој Хрисовуљи цара Душана 1348. године.³³⁴ Међутим, 1355. године хиландарски игуман Доротеј повео је судски спор тражећи „земљу Карбиначку”, коју су до тог периода већ запосели стражари града Штипа. Стражари (**Бџи**) су доказали да су спорно земљиште држали са одобрењем државних власти. У коначној пресуди цар Душан је одлучио да се стражари не премештају са карбиначког земљишта, и наложио да се мањи део тог потеса **сѣ краѣ одтешоу цркви и оутврде**, као и да се одреде међе уз учешће игумана, стараца, кефалије и стражара. По свему судећи, потреба и важност овог војничког задужења у околини Штипа налагала је да спорно земљиште буде додељено царским стражарима. У Повељи цар Душан не оспорава валидност хиландарских доказа, али како и сам признаје *у то време не нађе Царство ми где би дало чуварима да се преселе*.³³⁵ Ова секуларизација имања је извршена тако да Светогорски манастир није добио адекватно обештећење, а спорно имање је трајно претворено у световни посед. Ипак, дарежљивост Стефана Душана према Светогорском храму далеко превазилази овај мали искорак на штету Хиландара.

³³² М. Благојевић, *Секуларизација*, 51–58.

³³³ Д. Живојиновић *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Св.Саве Јерусалимског*, ССА 1 (2002), 77; М. Благојевић, *Секуларизација*, 53–54.

³³⁴ В. Петровић, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару о селу Карбинцима*, ССА14 (2015), 107–114; В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици*, ССА 13 (2014), 3–32; С. Ђирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 103–117.

³³⁵ В. Петровић, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару о селу Карбинцима*, 107–114; А. Соловјев, *Бџи у Душановој повељи г. 1355*, Прилози КЛИФ VI – 2 (1926), 184–190; Ђ. Бубало, *Још једном о термину бџи* Прилози КЛИФ 70 (2004), 143–154.

У Повељи Стефана Душана коју је светогорском манастиру Дохијару издао 1349. године цар даје нове поседе и потврђује старе, али поред осталог помиње да је раније секуларизовао два села овог храма. Како у повељи наводи: *ради неке неопходне службе царству ми била су та два села недавно одузета овој часној обитељи*, а пошто села нису могла бити враћена манастиру, цар му даје градић Равеникију са приходима.³³⁶

Потреба за пронијама и војном службом још је израженија у каснијем периоду. Претварање црквене земље у проније уочава се и у примеру Цркве у Кукању, коју су Лазаревићи одузели због невере – властелину Обраду, иако ју је он завештао Хиландару. Овај посед је затим као пронија уступљен неком властелину Лазаревића. Међутим, на инсистирање Хиландараца, млади кнез и његова мајка предали су Кукањску цркву са поседима Светогорском манастиру.³³⁷ По свему судећи, црквена земља је накратко била претворена у световно имање, пронију, а затим поново враћена у корпус црквених добара.

У секуларизацију се могу убројити и ускраћивања извесних новчаних давања на које су се ктитори обавезали. Раскол настао између Лазаревића и Хиландара у последњим годинама 14. века за последицу је имао обуставу исплате од 100 литри сребра годишње, коју је кнез Лазар уписао Манастиру. Ова својеврсна секуларизација прихода довела је до тога да хиландарски монаси услед петнаестогодишње обуставе овог прихода, а вероватно и губитка земљишних поседа који су потпали под турску власт, западну у *скръбъ зъльноују* односно веће потешкоће. Такво стање трајало је до 1406. године, када се деспот Стефан прихватио ктиторстава над Хиландаром, обновио ову исплату, а затим даровао нове поседе и приходе.³³⁸

Црквена добра са територија које су потпале под османску власт крајем 14. и у 15. веку најчешће су губила привилегије и поседе, али када су поново враћена у окриље српске државе, неким од њих су враћене метохије, док су нека од имања секуларизована. Могу се навести и други појединачни примери посебно с краја 14. и из 15. века где манастири траже да им се врате или надокнаде секуларизовани поседи. Потреба за земљом која би била уступана у проније, али и да се манастирима обезбеде сигурни приходи, доводи до тога да у 15. веку владари манастирима чешће дарују новчане дарове него земљу.

Нису турски упади и ратна и гладна времена били једини узрок опадања манастирских властелинстава, већ је и осиљена локална властела угрожавала црквене поседе. Дечанско властелинство поред тога што је претрпело штете од упада турске војске, суочило се са губитком поседа које су запосели властелини. Кнегиња Милица у својој повељи Дечанима пре свега враћа стара дечанска имања, док су нови дарови у другом плану.³³⁹ Урушавање Бањског властелинства показују већ подаци из времена владавине цара Уроша, да би

³³⁶ В. Мошин, А. Соловјев, *Грчке повеље*, 168–173.

³³⁷ М. Шуица, *Повеља деспота Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже Црква Вазнесења Господњег на Ибру*, 107–123; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 155–162.

³³⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 183–199.

³³⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 391–397.

крајем 14. века претрпело веће губитке.³⁴⁰ Вероватно су се са истим проблемима суочили и други стари манастири. Милешева је нашла покровитеља у деспоту Стефану Лазаревићу, који у својој Повељи помиње незавидан положај манастира.³⁴¹

Турским освајањима српских земаља, манастири остају без већег дела својих имања, док су само ретки успели да задрже део поседа уз обавезу да прихвате османску власт и буду укључени у нови административни и фискални поредак. Међутим, о учвршћеној традицији о поимању манастирског властелинства као територијалне целине, сведочи податак да је од поседа који су представљали језгро Раваничког властелинства основана *нахија Раваница*, што је изузетан пример да је управно-административна област Османског царства названа по православном манастиру.³⁴²

Структура манастирског властелинства

Села, селишта, засеоци, катун и тргови су манастирима давани као целовита насеља и они су своје одлике задржавали и унутар манастирских властелинстава. Када манастир добије насеље *са међама и правима*, сасвим је јасно прецизирано о ком простору се ради, која је социјална структура насељеника и које су обавезе према господару.³⁴³ Све оно што насеље обухвата: људе, земљу, винограде, млинове, места за трговину, сенокосе или пашњаке, најчешће је подразумевано навођењем само назива места у повељама издатим манастирима. Ипак, и поред тога у појединим повељама села су уписивана са неким од ових важнијих добара унутар свог атара.

Села су основа манастирских властелинстава, такође, она су најчешће додељивана у посед црквеним господарима. Село у овом смислу треба схватити као складну целину земље и људи, као и стабилан приход који произилази из ове симбиозе. Село на манастирском властелинству представља и економску јединицу са затвореним процесом производње. Добит коју манастир остварује од села, могуће је вишеструко сагледати, кроз експлоатацију земље, кроз радне и пореске обавезе људи и плаћање новчаних доходака и натуралних давања. Приходи од села нису ни једнаки, ни континуирани: зависе како од природних

³⁴⁰ С. Божанић, *Промене на простору језгра бањског поседа у светлости повеље коју издаје цар Урош 1363. године челнику Муси*, Споменица Историјског архива „Срем” 4 (2005), 131–155; Иста, *Промене на поседима Бањске према попису нахије Звечан из XVI века*, Истраживања 16 (2005), 53–66.

³⁴¹ А. Младеновић, *Повеље и тисма деспота Стефана*, 361–366; М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Немањини и Лазаревићи, 389–395.

³⁴² Е. Миљковић-Бојанић, *Смедревски санџак 1476–1560: земља насеља, становништво*, Београд 2004, 281–282, 285. Калуђери Манастира Раванице држали су тимар који се састојао од села Доње Сење у непосредној близини Манастира, мезре Куљани, винограда и воденица, а заузврат имали су обавезу да два војника опреме и шаљу у поход. У каснијем периоду имања којима је располагала Раваница смањена су, али су у Попису из 1516. уписана као вакуф, чиме им је дат већи степен својине.

³⁴³ С. Мишић, *Српско село*, 21–48.

одлика терена, тако и од броја становника, али и ангажованог рада, врсте култура које се гаје, временских услова и других фактора. Велика манастирска властелинства у свом саставу имају различита села, како она која су велика, богата, равничарска са добрим условима за производњу житарица, тако и села на брдовитим теренима погодна за виноградарство или сточарство.³⁴⁴

Законске одредбе манастирских повеља штите интегритет села. Наглашава се да „потеса сеоског у свој области црквеног да не буде” или да се издваја земља из атара ни за бољара ни за сокалника и ни за ког другог *осим коме краљ да*.³⁴⁵ На овај начин права феудалног господара над регулисањем сеоског атара и располагање земљом ограничени су. Село задржава целовитост унутар метохије, али истовремено постаје градивни елемент веће структуре – метохије и властелинства.

Са селима су веома често уписивани и засеоци, издвојени делови насеља који су у оквиру сеоског атара. Чешће су само поменути: *село са свим засеоцима међама и правима*, док су негде засеоци поименично навођени. У неким случајевима засеоци имају и посебне атаре и међе и тада се може говорити о настајању нових села. На појединим манастирским властелинствима може се пратити развој насеља, посебно нарастање заселака и њихово прерастање у села. На пример, село Стрелци на Дечанском властелинству имало је 1330. године 52 куће, а у Повељу Стефана Душана уписано је са 68 кућа и имало је два засеока Љубиши са девет кућа и Бохорићи са 23 куће, који су и даље у атару истог села.³⁴⁶ На веома изражен процес настанка и развоја заселака на Дечанском властелинству указује и познија Повеља кнегиње Милице, у којој, враћајући одузете манастирске поседе, наводи чак 15 заселака.³⁴⁷ Повољан положај становника на црквеним поседима утицао је на развој сеоских насеља, па су се у оквиру села формирали засеоци који су временом прерасатали у нова села.³⁴⁸

Селишта су, такође, честа на манастирским властелинствима. Под овим термином подразумева се напушено насеље или атар на коме се може формирати ново село. Селишта се такође дају са међама и правима, односно јасно су просторно одређена и аграрно усмерена подручја.³⁴⁹ Селишта, односно њихови атари, могли су бити претворени у ступове или царине, и на тај начин је био повећаван фонд земље која се обрађује директно у корист господара. Ипак, чешће су селишта насељавана, тиме су постајала права села. Пример неколико селишта на властелинству скопског Светог Ђорђа показује начин коришћења оваквих поседа и њихове могућности за унапређење манастирског газдинства. Краљ Милутин је приложио селишта Дубница и Ракита и прописао да ако *туђи*

³⁴⁴ М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, 7–18; С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, 341–348; С. Мишић, *Српско село*, 65–78.

³⁴⁵ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62; С. Мишић, *Српско село*, 35–36.

³⁴⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 48, 97.

³⁴⁷ А. Младеновић, *Повеље деспота Стефана Лазревића*, 391–398.

³⁴⁸ С. Мишић, *Засеоци у средњовековној Србији*, БИГ 4 (2013), 39–49; Исти, *Српско село*, 54–64.

³⁴⁹ Р. Михаљчић, *Селишта, прилог историји насеља у средњовековној Србији*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 131–191; С. Мишић, *Српско село*, 49–54.

људи, а не црквени, седе на селиштима Светог Ђорђа, да дају цркви од жита четвртину, а од уља десетину и од свиња десетну и да ору цркви дан бербе и жању дан и да косе дан.³⁵⁰ На овај начин селиште је вероватно дато у закуп, што се види по томе да се даје четвртина жита. Манастир на овај начин успева да убире сасвим довољно производа, тј. прихода, са селишта, иако је број људи на њему мањи него у селима. Поред ова два селишта, краљ Милутин Скопском манастиру поклања и селиште Дубравице са *ловиштем рибним и зверним, и са бластом и дубравом*. На овом поседу краљ је населио једну породицу пчелара *да роји уље цркви* и једну породицу рибара *да лови рибе у том бласту* и ослободио их свих работа.³⁵¹ Ово селиште није постало село, већ ловиште са посебним правима.

На појединим манастирским властелинствима се помиње велики број селишта. Потврђујући Хрељине поклоне Хиландару, Стефан Душан помиње групу селишта која су *запустела од века*: Брест, Сухогрл, Лесковица, Китче и Дренук. Ради се о већем потесу у коме је било и пашњака и ступова обрадиве земље, а помињу се и подаци да је ранији господар населио неке људе из туђих земаља.³⁵² Интересантан је пример Архиљевице где севастократор Дејан оснивајући манастир, прилаже девет села и девет селишта.³⁵³ Како је целокупна метохија усинорена заједничким међама, на овај начин Властелинство добија додатне земљишне парцеле које су одрађивали становници околних села. До времена потчињавања Архиљевице Хиландару (1378/79. године) два селишта су насељена па су уписана као села, а нека се и даље обрађују давањем у закуп или расподелом рада унутар властелинства.³⁵⁴ Такође, на Трескавичком властелинству поменут је већи број, међу којима се разликују она која су бивша насеља *са свим правима и међама*, од мањих селишта са стасима земље, окућницама бивших власника.³⁵⁵ Термини село и селиште у неким случајевима означавају и окућницу или имања једног домаћинства. Имања запустелих домаћинстава понекад су посебно уписана у манастирским исправама, најчешће као селишта. Богате окућнице са вртovima и дворовима или сличним поседима у случајевима када се кућа гаси, прелазе у посед господара. Такви поседи се у повељама или практицима често уписују са именима њихових бивших власника. Кончански практици помиње: *Вранино селиште са 18 ораха, три оскоруше, две црнице (дуда) и присад (млади засад)*. Иста исправа помиње и Вранино Село, односно њиве које су прешле у руке других поседника, који их обрађују.³⁵⁶ Попис имања Хетовског манастира помиње *Краимирово селиште што је купио игуман Исаија од осиромашених кћерки властелина Краимира*.³⁵⁷ Оваква селишта се могу препознати и у трескавичким повељама, архиљевичким, Богородице Пе-

³⁵⁰ Зборник, 323.

³⁵¹ Зборник, 325.

³⁵² С. Новаковић, *Законски споменици*, 403; А. Фостоков, *Зборна повеља*, 93, 100.

³⁵³ В. Алексић, *Два преписа*, 35, 38–39.

³⁵⁴ П. Драгичевић, *Повеља царице Јевдокије и њеног сина Константина*, 89–92.

³⁵⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 665–666; *Споменици на Македонија IV*, 77–92.

³⁵⁶ А. Соловјев, *Кончански практици*, 86.

³⁵⁷ *Споменици на Македонија III*, 298.

ривлепте и другим исправама које наводе прецизније структуру поседа. Манастир је њима располагао као и другим селиштима, могао их је населити, уступити људима који би обављали посебна задужења или припојити постојећим метохијама.³⁵⁸

Могло би се закључити да су селишта могла бити добро инкорпорирана у метохије и на тај начин искориштен запустели простор. Изворни подаци указују да су манастири имали допуштења да насељавају људе на својим поседима, те су на овај начин могли оживети запустела села. Са друге стране, услед ослобађања од војних обавеза, и работа према владару, појављује се повећана потреба за обрадивом земљом на манастирским поседима, која је могла бити задовољена бољом експлоатацијом селишта. Може се закључити да су селишта на манастирским властелинствима успешно развијана, и да је уступањем оваквих поседа манастиру могло доћи до оживљавања запустелих села и до унапређивања раније нерентабилних поседа.³⁵⁹

Оранице и остале обрадиве површине у оквиру сеоских атара је били су расподељени на поседе које су држали сељаци као зависне баштине и парцеле које су биле директни поседи манастира. Земља чији је власник био феудални господар, или манастир, називана је у изворима различитим терминима: *ступови*, *царине*, *параспори* или само *њиве*.

Ступови су углавном велике парцеле земље, али су се налазиле у оквиру сеоских атара и биле су измешане са осталим њивама, мада има и примера где су манастирске деонице издвојене из посебне целине. *Царине* су слична имања у власништву феудалног господара, а могуће је да су биле и веће парцеле од ступова, ипак, у изворима се ређе помињу као манастирска добра, а чешће као владрски поседи.³⁶⁰ Манастирске повеље ређе помињу мање парцеле, оне називане њивама, ораницама или једноставно земљом. Такви примери забележени су када се ради о специфичним њивама које су се раније налазиле у поседу владара или су обезбеђене куповином или заменом, те је било важно нагласити порекло.

Бањска је уз село Кострц добила *краљеве оранице са ратарима*.³⁶¹ У Светоарханђеловској хрисовуљи помињу се посебне оранице, неке као ступови земље, а неке мање, али ипак важне парцеле. Цар уписује између осталих имања и *њиву Ђуровишта између путова и водовође, како водовођа из Бистице иде у Ограђеник*, која је наводњавана и стога била вреднија.³⁶² Поред овог имања поменути су ступ названи Долци у селу Ставици, уз село Пантино Доње дао је и *ступове које су орали царству ми*, а у Горњој Брњашчи два ступа и сви ти

³⁵⁸ Р. Михаљчић, *Селишта, прилог историји насеља у средњовековној Србији*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 133–135; С. Мишић, *Српско село*, 49–50.

³⁵⁹ С. Мишић, *Српско село*, 49–54.

³⁶⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 282–290; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 196–197; С. Божањић, *Чување простора*, 157–162.

³⁶¹ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 119.

³⁶² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 91, 121.

ступови са међама како су испрва били цареви.³⁶³ Ови ступови су по свему судећи, били велике парцеле, које нису могли обрађивати само мештани овог села, па је прописано да Сењани због недостатка земље у свом атару раде на ступовима у Брњашци. Дечанске хрисовуље сведоче да се у атару села Дечани налазио један ступ црквени, а уз ступ три њиве улоћске, извесно је да се ради о великој парцели дугачкој као три суседне њиве.³⁶⁴ Поред тога поменуте су и оранице уз Цркву у Ботушу као црквена земља: ступ на Русној пољани од брда до луга, ступ у селу од преког пута до цркве, њива коначица и други слични поседи.³⁶⁵ Бројни су примери таквих великих земљишних парцела и на Хиландарским поседима. Краљ Милутин је увидевши да Црква Свете Петке у Тморанима има мало земље, придодео овом хиландарском метоху већи потес земљишта у непосредној близини. Повеља сведочи да је краљ најпре утврдио да земља није ничија баштина, те је краљ узео у царину, односно у свој посед, а затим је од те парцеле издвојио 300 кабала великих и поклонио Цркви Свете Петке.³⁶⁶ Царине се помињу и на властелинству скопског Светог Ђорђа, такође као крупни поседи. Краљ Милутин је за Скопски манастир куповином обезбедио и друге веће земљишне парцеле, међу којима се помињу и њиве од 15 зевгара у пољу Маглавитском, и у Пресчишту, а судећи по наведеној великој мери за површину земље, ради се о вредним парцелама.³⁶⁷

Већи број ступова, њива и и сличних парцела у власништву манастира помињу сачувани практики. Хтетовски бревијар помиње да су старешине манастира настојале да купују њиве које су суседне већ постојећим црквеним имањима, те да тако укрупњују поседе. У попису имања Хтетовског манастира из 1343. године, насталом пре него што је Стефан Душан даровао Богородичин храм, уписано је око 83 парцеле, највећим делом њиве у власништву Манастира.³⁶⁸ У исправама за Трескавички манастир уписано је преко 20 њива, од којих су неке веома велике парцеле од по 30, 45 или 80 кабала земље. Поред тога, уписана су два већа потеса *нивије* од којих је један одухвата 100, а други 200 кабала земље.³⁶⁹

Интересантне податке о микроструктури посела на манастирским властелинствима, и посебно о броју ораница и винограда, пружа Кончански практик. Посебан одељак ове исправе обухвата пописане ступове и њиве у Кончи, Лубници и Трескавцима. У овој групи имања издвајају се поједини поседе за које је назначено да су пре уступања манастиру представљали део личне имовине самог војводе Николе Стањевића, тако се помиње *војводин ступ под Воденим долем*, *војводина њива* и још неколико сличних посела.³⁷⁰ Поред ступо-

³⁶³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 92, 123.

³⁶⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 71; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 146.

³⁶⁵ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 59; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130.

³⁶⁶ Зборник, 333; Споменици на Македонија I, 257.

³⁶⁷ Зборник, 316–329; Зевгар у значењу мере за површину земље подразумева 144 модија; С. Ђирковић, *Мерење и мере*, 160.

³⁶⁸ Споменици на Македонија III, 277–299.

³⁶⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 667–670

³⁷⁰ А. Соловјев, *Кончански практик*, 89.

ва, већи број парцела назван је њивама, док је за извешан број ораница наведено да су *требежи*, односно очишћене нове парцеле. У селу Конча постојало је пет ступова, 39 њива и 12 требежи, а поред тога у посебном ступцу Пракатика наводи се још 18 њива, један требеж и четири ливаде.³⁷¹ Овако велики број ораница представља значајан земљишни фонд у директном поседу манастира за једно село величине око 50 кућа. У селу Лубница, са свега 12 меропшких домаћинстава и 12 отрока, број уписаних ступова износи 15, поред тога 29 њива и шест требежи. У селу Трескавици било је око 15 домаћинства, а уписан је један ступ, 30 њива, ланиште, воденице, и други поседи.³⁷² На основу података из Кончанског практика могло би се закључити да просечно једна кућа обрађује око две манастирске парцеле. Наравно, ово запажање се мора узети са великом резервом јер ни величина парцела ступова и њива није једнака, као ни обавезе свих уписаних домаћинстава. Ипак, овакво становиште је у складу са сазнањима о земљорадњи у средњем веку и прописима о обавезама меропаша, па су вероватно сејали на једној парцели озима жита, а на другој јара. Могло би се претпоставити да су манастирске парцеле биле распоређене широм атара поменутих села, као и да су она имања која су називана њивама, била просечне величине, као и парцеле зависних сељака, за разлику од ступова који су веће парцеле.

Специфичне парцеле биле су и *стаси*, које најчешће подразумевају вреднија имања са окућницама или вртовима и воћњацима. Трескавичке повеље поред великог броја селишта, њива и метоха, помињу и неколико стаси. У поседу овог Манастира налазила се стас у Росној од 100 кабала земље, а и други овакви поседи били су велики.³⁷³ У сличном контексту поменуте су стаси и у Светоарханђеловској хрисовуљи, где су људи из Призрена потчињени Манастиру *са својим стасима*, односно са својом земљом у околини града.³⁷⁴

Изворни подаци, а посебно практики указују и на појаву да су манастири настојали да укрупњују своје ступове, њиве и уопште поседе у свом директном власништву. Неколико примера из хтетовског бревија указује да су старешине манастира куповали земљу која је суседна манастирској и на тај начин укрупњавали парцеле.³⁷⁵ Овај процес је могао бити чињен и растребљивањем додатне земље и повећањем укупног фонда манастирских ораница. Један од честих начина је крчење лугова и другог шумског растиња, тиме су настајали потеси земље који су се називали *лазови*. Поред лазова у изворима се сусреће темин *требеж*, који се односи на земљу добијену растребљивањем ниског и жбуновитог растиња. На овај начин припремљена земља, припада феудалном господару и углавном је додавана ступовима, или већ постојећим њивама властеоске резерве. Овако добијене парцеле су чешће у добро настањеним подручјима где је потреба за додатним земљишним деоницама била израженија.

³⁷¹ А. Соловјев, *Кончански практик*, 87–88, 90.

³⁷² А. Соловјев, *Кончански практик*, 90–91.

³⁷³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 668–669.

³⁷⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 120–122.

³⁷⁵ Споменици на Македонија III, 277–299.

Добро организована манастирска властелинства имала су интерес за увећањем земље процесима крчења и требљења, па се у повељама помиње велики број лазова и сличних парцела у међама насеља или као посебне деонице земље.³⁷⁶

Интересантна је повеља Стефана Душана о задужбини анагноста Драгоја, где је готово цело црквено властелинство настало на крчевини. Драгоје је почео зидати цркву више Габрова у Беласици пред Требљегрмом, на поседу који је већ делимично искрчен. Цар му је потврдио и ослободио поседе, растребљену земљу око цркве и ниже цркве, даровао још неке поседе и дозволио даље крчење и насељавање људи на ову земљу.³⁷⁷ На овај начин не само да је проширена обрадива земља, већ је и подизањем цркве и насељавањем један пусти предео оживљен.

У појединим исправама посебно је наглашено право манастира да могу крчити лугове и горе. Краљ Милутин поред тога што метохији Свете Петке код Тморана даје већ раскрчено земљиште, одобрава да „у гори секу лазове” односно да могу крчити нове површине.³⁷⁸ Већ је поменуто да је манастирско властелинство кончанског Светог Стефана располагало већим бројем имања која су названа *требеж*. Уз сваку овакву парцелу наведено је име, највероватније људи који су га обрађивали и који га користе уз одређене обавезе према Манастиру.³⁷⁹ Највећи број изворних податка указује да права над луговима, а и крчевинама, припадају господару властелинства.³⁸⁰

Напоследку, треба указати на неколико важних одлика оваквихседа земље, на тзв. властеоску резерву манастира. Овакве површине најчешће су оранице намењене сејању жита. У истраживањима М. Благојевића о земљорадњи у средњовековној Србији указано је да је око једна трећина укупних радних могућности земљорадника могла бити утрошена на рад на поседима феудалног господара.³⁸¹ Овакво запажање указује да земља која спада у *властеоску резерву* манастира може обухватати око трећине укупних обрадивих површина на целом властелинству. Стога, малобројни помени манастирских њива, ступова и царина у повељама и другим исправама не осликавају бројност ове групе земљишних деоница на властелинству. Оне су обухваћене селом које се даје манастиру, и стога их није било потребно посебно наводити, а исправе их помињу само изузетно, на пример када ктитор даје од своје земље посебне парцеле. Изнети подаци о броју манастирских ступова и њива уписаних у практике могао би поткрепити закључак да су овакве парцеле заиста биле бројне.

Манастирска земља је основни ресурс за деловање озбиљне црквене привреде у средњем веку. Земљишне поседе које је манастир добио, био је дужан да одржава и унапређује, а пре свега да обрађује. Поседи су били намењени само за потребе цркве: *Земља црквена, ни у подорање, ни у седње, уопште*

³⁷⁶ Р. Михаљчић, *Одредбе о крчевини*, Огледи о старом српском праву, Бања Лука –Источно Сарајево 2013, 109–135; М. Благојевић, *Земљорадња*, 65–74; С. Божанић, *Чување простора*, 186–188.

³⁷⁷ В. Петровић, *Повеља цара Стефана Душана анагносту Драгоју*, ССА 15 (2016), 45–54.

³⁷⁸ Зборник, 333.

³⁷⁹ А. Соловјев, *Кончански практик*, 90–91.

³⁸⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 65–75; Р. Михаљчић, *Одредбе о крчевини*, 117–118.

³⁸¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 310–319.

никоме да се не даје гласи једна од одредби Бањске повеље.³⁸² Вероватно у сличном контексту треба тумачити и прописе Повеље за Светог Ђорђа Скоропострижног: *експрика да нема на метохијама Св. Ђорђа, ни да се продаје изван ни виноград ни њива*, чиме се изричито забрањује отуђење земље.³⁸³ У дечанским исправама садржан је пропис да се земља у **БѢХЪ НЕ ДАВА**. Овај израз најчешће се тумачи као забрана да се земља даје у закуп. За разлику од приморских подручја где је давње земље у закуп посведочено у бројним исправама, изгледа да у централним областима српске државе ова појава није узела великог маха.³⁸⁴ Не могу се пронаћи подаци који би указивали да су српски манастири давали земљу и оранице у закуп. Штавише, имали су довољно људи на својим поседима да је обрађују. Целокупно сагледана одредба дечанских хрисовуља о заштити црквене земље указује да поред тога што се забрањује да земљу издаје у закуп, садржи у наставку и текст: *а ко приђе ако је сокалник да се к сокалницима насели, ако је меропак к меропсима тамо где има обиља земље*.³⁸⁵ Из овога произилази да је у циљу обраде манастирске земље било дозвољено населити људе и дати им такве поседе на обраду, али не и давање земље у закуп некоме изван властелинства. Подаци из Скопске повеље који указују да је краљ насељавао нове људе на манастирска селишта уз повољније услове рада, са циљем да земља буде обрађена, а селишта оживљена. Ова исправа краља Милутина предвиђа могућност: *и ко њиву црквену пооре или врт направи на црквеној земљи да даје цркви четвртину*. Овај вид ренте, која износи четвртину приноса, блиска је познатим подацима о давању земље у закуп. Могуће је да су прописи о забрани давања земље у закуп настали почетком 14. века и да је због околности у којима је деловао Скопски манастир такав вид коришћења поседа био дозвољен или пренет из ранијих уредби. У сваком случају, за неовлашћено запоседање црквене земље, без дозволе игумана, казне су биле велике, тако да целокупан принос жита припадне цркви, док онај који је запосео земљу плаћа владару казну од 12 перпера.³⁸⁶

У поседу манастира су се налазили **вртови, воћњаци, повртњаци, ланишта** и остале працеле специфичне намене. Овакве парцеле нису заузимале велике површине, и често нису навођене као посебна имања већ као део села или селишта. Вртови су се најчешће налазили уз окућнице или у оквиру дво-ришта, а ређе у удаљенијим деловима атара.³⁸⁷ На појединим манастирским властелинствима помињу се извесни поседи који су ограђени. У непосредној близини Хтетовског манастира, на првом месту у бревијару, наводе се два имања названа *ограде*. Ради се ограђеном добру које по свему судећи, није било мале површине, допирало је до реке (Вардара) и имало извод – канал за

³⁸² Зборник, 464–465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

³⁸³ Зборник, 326.

³⁸⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 182–210.

³⁸⁵ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 135.

³⁸⁶ Зборник, 327.

³⁸⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 137–142.

наводњавање, а поред тога обухватало је и један забел.³⁸⁸ Ова земља је од великог значаја за манастир, погодна за повртњак, и за подмиривање основних потреба за намирницама. Могло би се претпоставити да су и други манастири у непосредној близини на сличан начин организовали земљишне површине. Потреба за свежеом храном, поврћем, легуминозама, па и воћем, захтевала је да овакви засади буду у близини. Иако нема много података о изгледу вртова, узгајању поврћа, овакве парцеле су вероватно биле и наводњаване и ђубрене.³⁸⁹ Нема података да се међу обавезама меропаха или целокупног становништва манастирских властелинстава помиње рад у вртовима или натурална давања у поврћу, воћу, легуминозама. Бројне и честе радове у манастирским вртовима могле су обављати слуге манастирског двора, али и сами монаси.

Манастири су, као и сељаци и властела, воће и поврће гајили за сопствене потребе и у мањем обиму. Нису били у стању да прераде и сачувају веће количине, а осим трапљења и одлагања свежег воћа, најчешће се прибегавало његовом сушењу. Манастири су вероватно трошили воће у већој мери због сталних постова, а потреба за овом врстом хране уписана је и у манастирске типике.³⁹⁰ Писац Житија архиепископа Данила II у заслуге овог знаменитог црквеног достојанственика ставља и то што је подигао многе воћњаке.³⁹¹ Воћарство, као и виноградарство у средњовековној Србији добија замаха од 13. века, да би тек у 14. веку постало распрострањеније.³⁹² Воћњаци на манастирским властелинствима, ипак, нису чести, нити велики. У манастирским повељама посебно уписаних воћњака међу даровима ктитора нема, док су помени уз села, селишта или дворове и окућнице сусрећу спорадично. Нешто више података о воћарству на манастирским поседима доноси сачувани манастирски практици. Кончански практик чини се пописао је готво сва стабла воћака на властелинству. Највећи број стабала био је засађен уз винограде, тако је од укупно 69 винограда уз њих 45 уписано по које плодносно стабло. Овакав начин уписивања воћа треба довести у везу и са начином узгоја винове лозе при чему је дрво воћака коришћено као потпора за уздизање лозе. На Кончанском властелинству највише је било ораха (88 стабала) и трешања (86), затим крушака (29), оскоруша (11), јабука (14), шљива (6), а поред тога и већи број дудова. На једном селишту, вероватно напустелој окућници, у Лубници, уписан је воћњак са 24 стабла ораха и још неколико стабала крушака и оскоруша, што је и највећи овакав засад на властелинству.³⁹³ Међу хиландарским поседима уписаним у Практик за струмичку област забележени су посебни воћњаци међу имањима паприка. За разлику од ораница, воћњаци су захватили мале парцеле, до 2

³⁸⁸ Споменици на Македонија III, 279.

³⁸⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 137–141, 144–154.

³⁹⁰ Свети Сава, *Сабрани списи*, 36–37.

³⁹¹ Данилови настављачи, 116. *А када је дошло време да се воће сади, не само места која су припала манастирима испуни различитим насадима, но и брда и долине и пуста места насади многоплодним воћем.*

³⁹² С. Божанић, *Путевима агркултурне историје – воћњаци и воће у средњовековној Србији*, Између Подунавља и Средоземља, Пожаревац – Ниш, 2021, 105–131.

³⁹³ А. Соловјев, *Кончански практик*, 86–88.

кабала земље. На овде уписаним хиландарским метохијама доминирају крушке, а има и ораха.³⁹⁴ Поред оваквих податка, који ипак сведоче о броју воћњака и врсти воћака, бројни су примери у манастирским исправама где се село или селиште даје манастиру *са воћњацима*, али без напомена о коликим працелама и о којој врсти воћака се ради.³⁹⁵

Дудови су у средњовековној Србији били често дрво уз окућницу. Кончански практик помиње чак 58 дудова у три пописана села на властелинству.³⁹⁶ Постојање и бројност ових стабала указује и на неговање свилене бубе у средњовековној Србији. Производња свакако није била велика, али је посведочена и на другим манастирским властелинствима. Могуће је да су манастири били заинтересовани за производњу скупocene тканине из сопствених ресурса.

Као посебне обрадиве површине на манастирским властелинствима помињу се *ланишта*, парцеле на којима је сејан лан.³⁹⁷ Овакве њиве ретко су уписиване у повеље као посебни дарови ктитора или властеле. Разлози леже у томе да се манастир ланом снабдевао путем натуралних давања својих поданика, најчешће меропаха. На ораницама самог манастира сејане су најчешће житарице и веома су оскудни подаци о сејању лана на таквим њивама. Како је узгајање лана вероватно захтевало наводњавање, поједине парцеле су биле погодније за гајење ове културе, које су у исправама називане ланишта. Једну такву њиву знатније површине Манастиру Светог Ђођа у Скопљу поклонио је извесни Коста Љутовој. Ово ланиште налазио се између водовође и пута и простирао се на 85 погона земље.³⁹⁸ Неколико ланишта је пописано на дечанском властелинству, у међама села Комарани и Рибари на обалама Плавског језера, међутим не може се тврдити да ли су била у директном власништву манастира. На Светоарханђеловском властелинству не помињу се овакве парцеле, али је забележена производња лана и обавезе зависног становништва у давању прерађеног лана манастиру.³⁹⁹ На метохији коју је за потребе своје Цркве на Габрову припремио анагност Драгоје, налазила се и парцела намањена узгајању лана. Она је лоцирана испод воденице на Брегалници, а на истом потесу налазило се и *топило* – место на коме је предвиђено да се лан потапа и обрађује.⁴⁰⁰ Може се закључити да ланишта нису бројне парцеле у директном власништву манастира, али ова култура је гајена у довољној мери да подмирује потребе како становништва метохије тако и црквеног господара.

Виногради представљају извор снабдевања преко потребним вином за богослужбене, обредне и конзумне потребе монашке заједнице, стога овакви

³⁹⁴ Зборник, 308–312.

³⁹⁵ М. Благојевић, *Земаљорадња*, 131–136; С. Божанић, *Путевима агркултурне историје, воћњаци, воће у средњовековној Србији*, 105–131.

³⁹⁶ А. Соловјев, *Кончански практик*, 90–91.

³⁹⁷ С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији 14–16. века*, ИЧ 39 (1992), 47–57.

³⁹⁸ Зборник, 322.

³⁹⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140.

⁴⁰⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 759.

поседи имају велики значај на манастирским властелинствима. Постојање првих манастирских винограда може се пратити већ из првих повеља издатих задужбинама Стефана Немање и његовим наследницима. Развој виноградарства током средњег века доводи до повећања броја винограда на манастирским поседима. Међутим, учесталост засада винове лозе, иако знатано подстицана на црквеним имањима, зависила је и од природних, пре свега климатских услова и одлика тла.⁴⁰¹

Хиландар је прве винограде добио Повељом монаха Симеона, који оснивајући Хотачку метохију, каже: *и ту насадих два винограда*.⁴⁰² Убрзо затим два винограда засађена су у на простору Крушевске метохије по налогу Стефана Немањића.⁴⁰³ Подизање нових винограда указује да виноградарство није на високом нивоу развијено крајем 12. и почетком 13. века. Међутим, жеља и потреба да се манастирима обезбеди довољна количина вина, наводиле су ктиторе да својим ангажовањем и средствима обезбеде црквама преко потребне винограде. Сава Немањић је личним ангажовањем настојао да Хиландар добије виноград, ближе манастиру и економичнији за експлоатацију. Сава од Карејског протата купује земљу, за износ од 300 перпера, на којој ће засадити виноград. Из овог акта види се да је Сава већ раније подигао један засад винове лозе, у чијем се суседству налази поменута купљена парцела.⁴⁰⁴ Парцела је омеђена и обележена каменим међашима, поред тога, уговор предвиђа да то место има и стражу, а за потребе чувања винограда да се подигне и мала ћелија покрај винограда. По свему судећи, овај виноград није био мале површине. Сава је предвидео да на овај начин буду подмирене потребе Карејске ћелије Светог Саве Освећеног, коју је пре тога основао. На крају уговора са Протатом, предвиђено је да после Савине смрти половина винограда припадне овој испосници, а половина Протату, односно како у исправи каже: *Саборној цркви у Карејској за помен ми*.⁴⁰⁵ Без обзира на расправе о аутентичности овог документа, он недвосмислено сведочи о важности винограда на манастирским поседима, о великој потреби за подизањем нових засада, као и чувању и омеђивању таквих парцела. Овај Савин виноград помиње се у Повељи византијског цара Андроника II, која између осталог сведочи да је Српски манастир имао и друге винограде на Атосу, на Превлаци, Рудави, у Струми, у околини Солуна.⁴⁰⁶

У исправама краља Милутина поменут је већи број хиландарских винограда, од њих неки стари поседи, а неки које је краљ даровао Светогорском манастиру. Извесно је да се број винограда крајем 13. и почетком 14. века

⁴⁰¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 106–130; М. Штетић, *Виноградарство*, 61–212.

⁴⁰² Зборник, 69, Б. Зарковић, *Хотичка метохија*, 58–60.

⁴⁰³ Зборник, 83, 279; С. Младеновић, *Крушевска метохија*, 33–35.

⁴⁰⁴ В. Мошин, *Уговор Светог Саве са Светогорским протатом о земљи за виноград, са прилогом за историју српског, брзописа*, 83. Стари виноград је описан: *са обе стране дела мог винограда оног, наиме, који сам ја већ дотле засадио, а који сам примио од проте који је пре био, јеромонаха кир Теоктиста и осталих пречасних игумана*.

⁴⁰⁵ В. Мошин, *Уговор Светог Саве са Светогорским протатом о земљи за виноград*, 83; Зборник, 114–118.

⁴⁰⁶ Зборник, 294–300.

повећао у готово свим пределима где је манастир имао своје поседе. Први хиландарски виногради у околини Призена и у Хвосну неговани су током дужег временског периода, а о винарству у овој регији сведоче повеље које их континуирано помињу, као и прописи о заштити манастирских интереса и продаји вина са Хотачке и Крушевске метохије. Посматрајући развој и бројност винограда на хиландарским поседима, уочава се да се до времена краља Милутина виногради готово редовно посебно наводе међу имањима уписаним у повеље. Такође, за многе је назначено да су нови засади и да су неговани уз метохијске цркве. Исправе из времена Стефана Душана винограде наводе уз села или метохе, најчешће само констатујући њихово постојање напоменом „са виноградима”. Хиландару су припали виногради уз метохије Светог Николе Мрачког, Светог Николе у Добрушти, Светог Петра Коришког, Светог Ђорђа у Полошком, Богородице Хтетовске, Светог Николе Врањског и других цркава, али су само поменути, док се ретко срећу подаци који би указивали на њихову величину, старост или значај на метохији.⁴⁰⁷

Манастир Светог Ђорђа код Скопља имао је више винограда широм властелинства. Најпре су уписни важнији и већи манастирски виногради: половина винограда у Тресци, који је окарактерисан као 25 *мужем копаније*, други који је у целости припадао Манастиру био је 70 *мужем копаније* и још један од 10 таквих мерних јединица, оба у Пресчишћу. Поред тога виногради су уписни у селима Чрешевљани, Глумово, Бутеља, Сушица, Градечница, Брод, Речица, као и на метосима уписаним уз цркве Свете Недеље, Свете Богородице у Велбужду и др. Углавном се ради о старим виноградима од којих је за поједине назначено да су дар цара Романа, док је велики број оваквих поседа поменут и у повељама Константина Тиха. Међу даровима краља Милутина су се свакако налазили виногради на Водном и Нерезима. Виноградарство је на поседима овог властелинства било у великој мери развијено већ крајем 13. века о чему сведоче и одредбе о забрани уношења вина на метохије, као и други прописи о вину.⁴⁰⁸

Интересантно је да међу бројним имањима Светостефанског манастира у Бањској нема уписаних винограда. Наспрам тога законски прописи су веома строги и предвиђају да све категорије манастирских поданика имају обавезу да копају виноград, а *ко ли га не окопа до Васкресења да му се узме во*.⁴⁰⁹ Овакви прописи указују да су у корист Манастира обрађиване извесне парцеле

⁴⁰⁷ Један од већих винограда налазио се и на простору Желчишта у околини Призрена, а ову парцелу винове лозе делили су Хиландар и Студеница. За виноград у Билуши стоји назнака: *који су купили од метохијског човека Будимирица Првославовића*. Један се налазио у оквиру метоха Светог Димитрија код Призрена, а у каснијим исправама поменут као „Иванов виноград”. У Повељи о даривању метохије Свете Петке код Тморана помињу се засади лозе око саме цркве. С. Новковић, *Законски споменици*, 402–436; Зборник, 279–280, 382–383, 332–333; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 89, 97; С. Ђирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 315–316; М. Штетић, *Виноградарство*, 133–145.

⁴⁰⁸ Зборник, 318, 320, 322–323; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 54–55; М. Штетић, *Виноградарство*, 111–117.

⁴⁰⁹ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122.

под виновом лозом, али се о њиховој локацији и величини не може ништа рећи. Могуће је да се ради о младим засадима насталим у време или после издавања оснивачке повеље.

Дечанске исправе дају више информација о виноградима на властелинству Пантократоровог манастира. Група винограда се налазила у непосредној близини Манастира, најпре је описан онај најближи храму: *испод манастира до великог пута и до воде која тече у Дечане до цркве Св. Тројице* други је *виноград Дечанин* са свим међама; трећи – *виноград Харац* такође уписан са међама. Већи манастирски виноград су се налазили у селу Стрелци и у Чабићу. Уз метох Светог Николе у Ботуши уписана су два винограда, један као *Радоев виноград*, а други *виноград који је дао Добрачин*, док о замени поседа сведочи пример извесног Хвалоја, коме краљ *даје село Бродалиће и замених му виноград у Љуболићу за његов виноград*. Такође, поменути су и други овакви поседи уз које су уписна имена бивших власника, па се помиње Бојков виноград, Драгољев виноград, виноград на земљи попа Богдана и др. Према дечанским хрисовуљама од 46 села са властелинства, виноград се помињу у њих седам.⁴¹⁰

На поседима Светих арханђела уписан је већи број винограда, а највећи број налазио се на подручју градског метоха Призрена и њему најближих села. Царској задужбини биле су потчињене три призренске цркве са виноградима. Црква Светог Николе (Рајкова црква) поседовала је укупно 16 винограда. Потчињавајући поседе ове Цркве Светим арханђелим, цар Душан је извршио извесну комасацију винограда, односно заменом поседа укрупнио је манастирске винограде, тиме што је образовао комплекс од 10 засада лозе на локацији Курило. Друга градска црква посвећена Светом Спасу имала је четири винограда на подручју градског метоха, док је за Цркву Светог Стефана само назначено да су се на њеним имањима налазили и виноград. Извесно је да су ових двадесетак винограда у градском метоху представљали језгро виноградарске производње за потребе Светих арханђела. Један од значајнијих арханђеловских засада, а можда и највећих, налазио се у атару села Сењани. Овде је први игуман манастира Јаков подигао нови виноград у периоду од 1343. до 1348. године још током изградње храма. Како је „виноград велик, а са мало људи”, цар је је у Хрисовуљу уписао посебан закон Сењанима, који су добили задужење да се старају о овом винограду, уз умањење других радних обавеза. Поред тога, бројне парцеле под виновом лозом уписане су уз села широм властелинства. Од око 56 укупно уписаних земљорадничких села на властелинству, њих 15 је са виноградима. Виногради су се налазили и на поседима потчињених властеличића манастиру, као и на поседима католичке парохије у Штимљи.⁴¹¹

⁴¹⁰ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 64–65, 81–82, 96–97, 157–158, 305–306. Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 182; М. Штетић, *Виноградарство*, 143–153.

⁴¹¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 121–130; М. Штетић, *Виногради на поседима манастира Св. Арханђела код Призрена*, БИГ 6 (2015), 119–128; Иста, *Виноградарство* 153–164.

Позније манастирске исправе све ређе помињу винограде. Развој виноградарства крајем 14. и у 15. веку и заступљеност винограда у сеоским атарима, довели су до тога да они буду подразумевани. Веома је интересно да Раваничка повеља кнеза Лазара не помиње ниједан виноград на веома обимном властелинству, иако је извесно да је Манастир имао своје засаде у близини храма.⁴¹² Изгледа да се богатији виноградарски крај налазио око Рудника. Челник Радич својој цркви у Враћевшници уписао је засаде лозе, а један виноград површине 8 мати дао је Ватопеду.⁴¹³

О учесталости винограда у микроструктури метохије сведоче сачувани манастирски практики, као и документи сличног садржаја. Попис имања Манастира Хиландар за Струмичку област из 1300. године показује да је велики број уписаних парика на својим имањима имао винограде. Овај документ доноси значајно сведочанство о површинама засађеним лозом, преко 400 кабала (модија) винограда на поседима уписаним у овај практик. Највеће површине под виноградима уписане су у Градцу, где је под лозом било око 300 кабала (модија) земље. Према истраживањима Г. Острогорског, релација односа прихода од ораница и од винограда износи 1:10, такође уочио је да приходи које је манастир добијао од паричких винограда износе на 5 кабала винограда по 1 перпер.⁴¹⁴ Међутим, укупно сагледано, површине под виноградима су биле знатно мање у односу на оранице. Домаћинства која имају и по 100 кабала ораница, имају засађене винограде на свега 5, а највише 8 кабала земље.⁴¹⁵ Слична релација између површина под ораницама и површина под виноградима била је и на другим манастирским властелинствима.

Подаци из Кончанског практика указују на висок ниво развијености виноградарства на поседима Светог Стефана, а касније Хиландарског метоха. У селу Конча уписано је укупно 69 винограда. Ако се сагледа да је то село са око 50 кућа и да су у истом документу уписне 83 њиве у селу, онда број винограда превазилази уобичајене податке о величини поседа под виновом лозом.⁴¹⁶ Поред тога у селу Лубница уписано је 20 винограда. Интересно је да је уз велики број винограда уписано и воће, а највероватније се ради се о таквом начину узгоја, где се лоза повијала уз дрвеће воћака. Овај начин виноградарства познат је и из других средњовековних извора и спада у групу *нереза* или високо подигнутих виноградара. Извесно је да се ради о виноградарском подручју са развијеном производњом и начином узгајања, који је доносио веће количине плодова.⁴¹⁷ Велики број винограда у једном селу указује да се ради о ситнијим парцелама. Подаци из Кончанског практика знатно одступају од уобичајених становишта заснованих на другим изворима о односу између ораница и

⁴¹² Османски пописни дефтери помињу винограде у близини Манастира, као и порез од шире са поседа Манастира. М. Штетић, *Виноградарство*, 195–196.

⁴¹³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 755; В. Тошић, *Велики Челник Радич*, 17–18; М. Штетић, *Виноградарство*, 199–200.

⁴¹⁴ Г. Острогорски, *Византијске катастарске књиге*, 17.

⁴¹⁵ Зборник, 308–314; Г. Острогорски, *Византијске катастарске књиге*, 14–17, 26–30.

⁴¹⁶ А. Соловјев, *Кончански практик*, 86–88, 97–99.

⁴¹⁷ А. Соловјев, *Кончански практик*, 97–99; М. Штетић, *Виноградарство*, 219.

винограда, али треба указати да су у овај документ уписане парцеле, али не и њихова површина. Стога број уписаних парцела не мора осликавати и површине које су оне обухватале, па је могуће да су њиве биле вишеструко веће од винограда, што је случај и на другим познатим властелинствима. Наспрам тога, међу имањима уписаним у Хтетовски бревио, број винограда је знатно мањи у односу на број ораница. Уписана су свега два винограда као „комат лоиза”, која је манастир добио од приложника „за гроб и душу”, док је број уписаних њива око 70.⁴¹⁸ По свему судећи, виноградарство на овом подручју није било тако развијено као у јужнијим областима, нпр. у Струми.

Позиционираност виноград на манастирским властелинствима показује да је најчешће главни виноград смештен у близини манастира и да се најчешће ради о новом засаду или о откупом или заменом стеченим парцелама. Поред тога на неколико локација на властелинству налазиле су се групе црквених винограда, свакако формиране у складу са природно погодним одликама тла за узгој лозе. Виногради у власништву сељака мање су парцеле, али у зависности од система опорезивања, манастир је могао имати добит и од оваквих засада.

Необрадиве површине, пашњаци, ливаде и шуме у оквиру манастирских властелинстава по економском значају не заостају много за култивисаним. Брдовита и планинска подручја под шумама или пашњацима постају предмет својине или права на уживање које владари уписују својим задужбинама са подједнаком ревношћу као и села и земљу.⁴¹⁹ Травнате површине се деле на оне које се косе: *сенокоси* и *ливаде* и оне који служе за испашу, који се у средњовековним изворима називају *планинама*, *пасиштима*, *летњим* и *зимским пашњацима*. Шуме су такође груписне у неколико категорија у зависности од врсте дрвећа, те су четинарске називане *црним горама*, док су храстове шуме у изворима називане *дубравама*, а мањим дрвенастим и жбунастим растињем обрасли су *лугови* и *гајеви*.

Планине су дароване најчешће као посебне целине и предео са сопственим називима и нису биле обухваћене сеоским атаром. Под термином планина у средњовековним манастирским исправама најчешће се подразумевају пашњаци на вишим надморским висинама. Овакве поседе манастирима најчешће поклања владар, али у позном средњем веку овакви поседи су прелазили у својину крупних властелина те су они поред права да користе ове површине, могли њима располагати и тако што их уступају црквама, има и примера где властела својим задужбинама прилаже овакве поседе.⁴²⁰

⁴¹⁸ Споменици на Македонија III, 293, 298.

⁴¹⁹ М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 14–15, 23–35; Исти, *Земљораднички закон*, 209–210.

⁴²⁰ Протосеаст Хреља је заједно са Манастиром Светих арханђела у Штипу даровао Хиландару планине на Беласици, Ограждено и Драгуљево. Деспот Јован Оливер обезбедио је Лесновски манастир планином Пашица. С. Новаковић, *Законски споменици*, 679, 681; Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 83–122; М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 29–31.

Већ од краја 12. века и првих повеља издатих српским манастирима, ова врста поседа издвојена је као посебан дар ктитора својој задужбини. Стефан Немања Хиландару уписује планину Богачу, на ободу Хотачке метохије. Поред других дарова, овим поседом употпуњени су предуслови за развој сточарства, јер је истом исправом манастир добио и извештан сточни фонд и професионалне сточаре.⁴²¹ Убрзо затим властелинству Светогорског манастира додата је планина Добри дол, дар Стефана Немањића.⁴²² Овај узор следили су и наредни ктитори, па тако и краљ Драгутин дарује планину Често камење са уписаним међама.⁴²³ У време краља Милутина питање хиландарских планина и даље је отворено, а у једној од повеља краљ је уписао ново пасиште Лабићево, са образложењем: *видевши да манастиру недостају паињаци у хвостанској земљи.*⁴²⁴ Увећавање ове врсте поседа настављено је и у каснијем периоду, при чему су Хиландарци настојали да прецизније омеђе своје пашњаке и заштите их од властеле. Краљ Стефан Дечански уписао је Хиландару пашњаке на Беласици, а касније у време цара Уроша управо на овом подручју поново уз помоћ стариника одређује међе забела Кунари (Кунарани) више Сикирника.⁴²⁵ Неколико исправа сведочи о судским споровима око међа на простору планина и пашњака у Хвосну. Са сабора у Крупиштима једна исправа за предмет има пашњаке Понорац, Лабићево и Крушчица.⁴²⁶ Поред неоспорниг закључка да је Хиландар располагао великим бројем планина и пашњака на свом властелинству, уочава и се и континуирана потреба да се такве површине додатно заштите и омеђе, те чвршће повежу са постојећим метохијама.

Бањске планине уписане су у посебан део исправе и груписне су у неколико целина. Неколико значајнијих планина уписано је посебно: једна се налазила *над Сасима требачким*, затим посебно је уписана планина Јеребиње (део Мокре горе) и Диношка планина. Са заједничким међама уписана је целина североисточно од Плава, која је обухватала шест планина: Бабе, Газибаба, Витицрев, Јеленак, Чахор и Драгојло. Због прецизнијег разграничиња, краљ је у Повељу уписао и међе између плавских и алтињанских планина. Затим су уписане и међе црним горама између Плава и Будимље, тако је прецизирана граница и у шумовитом подручју у овој регији.⁴²⁷ На Светостефанским поседима налазило се више планинских регија богатих пашњацима, а највећа целина се налазила на рубовима властелинства.

Краљ Стефан Дечански је свом манастиру потчинио знатан број планина и пашњака. Једна таква група поседа налазила се у непосредној близини храма: *планине које су над Дечанима, све што је остало за хрисовуљом светогорским и градачким.* Овај потес пашњака је затим увећан куповином планине

⁴²¹ Зборник, 69; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 62.

⁴²² Зборник, 83.

⁴²³ Зборник, 263.

⁴²⁴ Зборник, 278–280.

⁴²⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 400.

⁴²⁶ М. Копривица, *Повеља цара Душана о забелима Понорац и Крушчица и тргу Книнац*, 112–114.

⁴²⁷ Ђ. Трифуновић, *Бањска* 122; М. Благојевић, *Планине и паињаци*, 35; С. Божанић, *Ибарско језгро*, 130–135; Г. Томовић, *Властелинство Св. Стефана*, 235–238.

Ујездину која је повезана са осталим алтинским планинским пространством. Дечани су располагали са 17 планина на свом властелинству, груписаних у две целине – плавске и алтинске планине.⁴²⁸

Свети арханђели имали су искључиво право коришћења на 12 планина, груписаних у неколико целина и са уписаним међама. Поред ових сталних пашњака, помињу се и четири сезонска, летња пашњака. Највећа скупина планина, њих девет, налазило се у Опољу, а две, Сињавица и Бељаница, на међи Опоља и Кострца, док се једна налазила на изворишту Бистрице. Свети арханђели су располагали и са неколико забела, од којих се за неке поуздано може рећи да су пашњаци, као што је Крушчица. Пашњак је био и забел у Овчем пољу, који је био намењен *црквеном добитку у стоци*, односно сточном подмлатку.⁴²⁹

Тежња да се овезбеди што више оваквих поседа посведочена је и у подацима који указују да су на простору који је обухваћен густом мрежом манастирских имања, готово сви пашњаци били уступљени црквеним господарима. Дечанска повеља сведочи да је краљ Стефан Урош III дао својој задужбини *све планине што су остале за црквама, дадох Пантократору*.⁴³⁰ На подручју Плава поред дечанских помињу се и светостефанске, хиландарске и градачке планине. Изгледа да су на и на подручју Алтина, Коритника и других подручја доминирали манастирски пашњаци.

Могло би се навести још много примера манастирских планина на бројним властелинствима. Већ је указано да ни пред сам крај српске средњовековне државе, планине на манастирским поседима нису губиле на значају, те се редовно помињу у оквиру властелинстава како великих храмова, тако и властеоских задужбина. Обезбедивши својој задужбини готово све групе поседа, Иван Црнојевић је Цетињском манастиру поклонио и планину Ловћен.⁴³¹ Покекад су уписивана и села заједно са планинама и пашњацима или забелима. На оваквим површинама нису напасана манастирска стада, већ су коришћени за потребе зависних људи. Такви пашњаци су посебно бројни на Светоарханђеловском властелинству где их је двадесетак.⁴³² Кроз велики прилив сточних производа, пре свега јагњећих кожа, које су давали поданици манастиру, црквени господар је свакако имао добит од бројних мањих травних површина широм властелинства.

Поред давања великих планинских травних површина, које су коришћене током целе године, манастирске исправе помињу и сезонске пашњаке, летишта и зимовишта, као и пределе са посебним наменама. Зимовишта се нешто чешће помињу, вероватно због важности обезбеђивања боравка и исхране стоке током хладнијег периода године. На пример, Богородици Хтетовској

⁴²⁸ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 55–56; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 128–129; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 177–179.

⁴²⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 133, 138–140; М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 24–25.

⁴³⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 55–56; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 128–129.

⁴³¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 779.

⁴³² Р. Ивановић, *Властелинство манастира Св. Арханђела*, 244–247; М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 24–25.

краљ Душан даровао је свој забел Жеден да буде зимовиште кобилама и овцама.⁴³³ Дечанским стадима обезбеђено је зимовиште Модра Слатина.⁴³⁴ Подаци из законских одредби о власима, сведоче да су имали обавезу да припремају јагњила и сено у зимовиштима. Сасвим је извесно да је сточарска производња захтевала постојање таквих посебних простора на великим властелинствима, ипак није увек назначено где су се они налазили и како су били организовани.⁴³⁵

Манастири су и поред потребе за ораницама, настојали да одрже потребан ниво пашњака, те је било забрањено да се овакви поседи култивишу. Светоарханђеловска повеља посебном санкцијом штити пашњаке на Шар-планини изнад села Љубиљње и Кориша: *а нико више пута да не пооре планине, а ко ли пооре да плати господару земље 100 перпера*.⁴³⁶ Готово по правилу, манастирске планине биле су заштићене од околних властелина, влаха, Арбанаса, и свих који би их могли нарушити, а у појединим случајевима прописане су и високе материјалне санкције за неовлашћено коришћење. Планински предели и пашњаци се стављају под игуманову управу и дозвољено је да их манастир користи као ресурс из ког би могао добити додатне приходе. Повеља Скопском Светом Ђорђу сведочи о томе на које је све начине Манастир могао остварити додатне приходе од својих планинских посета: *ако ко јагњи на земљи црквеној, црква да узима торовнину по закону; ко планинује на црквеној планини да даје цркви травнину закониту*. Затим се приликом коришћења жираносних шума за испашу свиња могла узимати *жировина*. Интересантна је и одредба у којој Манастир добија и одштету у случају неовлашћеног коришћења његових пашњака: *Ако ли ко улази у црквена пасишта без игуманова благослова са којим год добитком, да плати у царину 100 перпера, а од тога цркви трећина. И што помре цркви, црквени добитак, те зиме да све плате ти који су попасли пасишта црквена*.⁴³⁷ Дечанском игуману дозвољено је да издаје манастирске пашњаке уз прописану цену која је повељом одређена: *а цена им од стада 2 ована и 2 јагњета и сир и динар*.⁴³⁸ За коришћење пашњака на Коритнику у поседу Добруштског Светог Николе, црква је узимала само један проценат од стада, односно: *од сто кобила – кобилу, од сто оваца – овцу, од сто говеда – говеда*.⁴³⁹ На готово исти начин и Душанов законик прописује узимање дажбине за напасање туђих стада или зимовање стоке, тј. наплату *травнине*.⁴⁴⁰ Могло би се претпоставити да је овај планински потес превазилазио потребе за напасање само манастирских стада на Добрушкој метохији, те је радо издаван, Међутим, казна за улазак у забел без игуманове дозволе износи 500 перпера или 500 овнова, и спада у једну од највећих за сличне преступе. На дечанским

⁴³³ М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 151, 158.

⁴³⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 55–56; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 128–129.

⁴³⁵ М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 39–45.

⁴³⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 122.

⁴³⁷ Зборник, 328.

⁴³⁸ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 64; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 137.

⁴³⁹ С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добрушци*, 133, 135.

⁴⁴⁰ Н. Радојчић, *Законик*, 197; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 223.

поседима за неовлашћено коришћење пашњака плаћа се 500 ованова, а на Светоарханђеловским казна износи 300 перпера цару, а *цркви доходак по закону*.⁴⁴¹ Висина ових казни, такође, сведочи о важности пашњака за сам манастир и настојањима да се њихови ресурси искористе искључиво за манастирске потребе.

Ливаде представљају површине обрасле квалитетнијом травом, намењеном кошењу. Ливаде су се налазиле у близини насеља и у оквиру сеоских атара, а често и измешане са ораницама. Овакаве површине су као и њиве готово увек имале свог власника, односно не спадају у групу поседа са колективним правима коришћења, као пашњаци. Искључиво право коришћења ливада припада власницима и забрањено је нарушавање таквих поседа. Ливаде се ретко спомињу у манастирским повељама, а најчешће су наведене заједно са селом, односно као део сеоског атара.⁴⁴² Површине зване *сенокоси*, такође су намењене кошењу и прикупљању сена. Овакве травне површине су веће, најчешће су издвојени поседи, не налазе се у рејону ораница, винограда и вртова, а најчешће су на узвишењима и брдовитим теренима. Право коришћења сенокоса спада у колективна права свих становника села или више насеља. Међутим, било је и сенокоса са искључивим правом коришћења од стране једног господара, тада су кошењем оваквих површина подмириване потребе великих газдинстава, па и манастира.⁴⁴³ Чињеница да кошење сена спада у основне радне обавезе готово свих друштвених слојева указује на распрострањеност травних површина и велике потребе за сеном. Ипак, подаци о оваквим земљишним парцелама у манастирским повељама нису бројни. Такође, уочене су и извесне недоследности у навођењу оваквих поседа, па поједине исправе помињу само сенокосе, а друге само ливаде, а има и оних које помињу оба термина.⁴⁴⁴

Сачувани практики помињу манастирске ливаде у атарима појединих села и указују да овакве парцеле нису биле бројне. Хтетовски попис имања помиње три ливаде и две пољане које је манастир добио од дародаваца или купио својим средствима.⁴⁴⁵ Кончански практик помиње нешто већи број ливада, највише у селу Конче, укупно девет оваквих парцела.⁴⁴⁶ Ове ливаде биле су у атарима међу ораницама и по свему судећи, нису представљале велике парцеле. Међутим, у односу на број поменутих њива, у истим документима долази се до запажања да је број ливада био вишеструко мањи (чак мањи од 10%). Међутим, велики манастири са веома развијеном сточарском производњом нису своје снабдевање сеном заснивали на малим ливадама у сеоским атарима, већ на сенокосима као посебним добрима и већим површинама.

⁴⁴¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 64; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 138.

⁴⁴² М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 57–59; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 209–210.

⁴⁴³ М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 65–68; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 210–212.

⁴⁴⁴ Бањска и Дечанска повеља на властелинству помињу само сенокосе, док друге исправе, међу њима и Светоарханђеловска хрисовуља, помињу само ливаде. М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 57–65.

⁴⁴⁵ Споменици на Македонија III, 277–299.

⁴⁴⁶ А. Соловјев, *Кончански практик*, 88–91.

Травне површине за кошење нису биле правилно распоређене на властелинству те нису сва села имала у непосредној близини овакве парцеле. Велика властелинства су по свему судећи, имала и посебне пределе богатије травама, те су у време косидбе ангажовани и људи из удаљенијих села. Из законских одредби манастирских повеља јасно се уочава да се обавеза кошења морала извршавати без обзира на удаљеност парцела за кошење. Дечанске хрисовуље бележе: *која села имају сено тако и да га косе, а у којим селима нема црквеног сена они да косе где им игуман каже*.⁴⁴⁷ У Бањској повељи је забележено да сви косе једнако и то *накоснисцом свако ко може да држи косу*. На овај начин кошене су ливаде и сенокоси у атару села, међутим *ако ли буде далеко онда по један из куће*.⁴⁴⁸ О начину расподеле послова око кошења сена сведоче и прописи *Закона старог Србљем*, који предвиђа *наждебециом делећи да косе* манастирске ливаде, а овај термин је најчешће тумачен тако да се жребом одређује ко ће где косити.⁴⁴⁹ Овакав начин рада односио се и на удаљеније манастирске сенокосе. У сваком случају, из бројних одредби о кошењу сена јасно произилази да су манастирске ливаде и сенокоси у великој мери експлоатисани и да су и законодавци и сами господари настојали да прикупе што више сена са својих поља.

На основу података о радним обавезама мерапаха који имају обавезу да девет дана ору и један дан косе, могло би се претпоставити да су и површине за кошење биле вишеструко мање од ораница. Међутим, један човек је дневно могао покосити и више од једног мата површине, а у пословима кошења је ангажовано по више људи из једне куће. Пашњаци су заузимали велика пространства на властелинствима, а ако се узме у обзир и чињеница да су велика властелинства имала више од 10 пространих планина, онда су она заузимала и знатан део властелинства. Развој сточарства на манастирским поседима није заостајао за земљорадњом, те је потреба за великим пашњацима и сенокосима била сасвим оправдана.

Манастири немају велике потребе за шумама, те се оне као примаран дар ктитора готово и не појављују. Ипак, како су део природног амбијента сеоског атара, брдских подручја и планина, улазиле су у састав манастирских властелинстава. Простор Балкана је у средњем веку у већој мери био покривен шумом, а већ током 12. века процес крчења шума узима маха.⁴⁵⁰ Сеча и крчење шума остали су у надлежности владара и господара властелинства, с тим да од 14. века прописи из ове области постају строжи, те се посечена шума морала обнављати.⁴⁵¹ Шуме су могле бити део сеоског атара и најчешће су се налазиле

⁴⁴⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61. П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133.

⁴⁴⁸ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122.

⁴⁴⁹ Зборник, 503; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 149; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 281.

⁴⁵⁰ J. Mrgić, *Some Considerations on Woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, BIG 1 (2010), 87–101.

⁴⁵¹ Душанов законик дозвољава рударима Сасима да секу горе за потребе рударске производње, међутим, забрањује им се претварње оваквих површина у лазове и оранице. Законик налаже да земљиште остане необрађено како би се обновила гора. На тај начин и поред рентабилног

на ободним деловима и сумеђним брдима, те су коришћене за добијање огревног дрвета, дрвне грађе, за одмор и напасање стада.

Највећи део шумског фонда манастирских властелинстава чине *лугови*, мање површине под шумовитим и жбунастим растињем у нижим пределима. Овај вид шумског покивача је чешће крчен и претваран у обрадиво земљиште, међутим, корист од оваквих површина била је вишеструка те су господари властелинстава пажљиво балансирали између потреба за ораницама и потреба за другим незаменљивим видовима коришћења ових природних ресурса. Манастири су у своје лугове често смештали пчелињаке. Како је потреба за пчелињим производима црквених господара била повећана, тражена је сигурна испаша пчела током целе године. Бањска повеља сведочи да је једна група уљара била смештена у месту под називом Лугови.⁴⁵² Поред тога, иако фалсификована, Повеља краља Милутина о уљарима, сведочи да су и хиландарским пчелињацима били намењени посебни лугови.⁴⁵³

Горе и гвоздови најчешће представљају шуме на вишим надморским висинама и са јачим дрвећем. Крчење оваквих површина ради добијања обрадиве земље није чињено. Горе су сечене за добијање квалитетнијег и калоричног дрвета и за потребе рударске производње. На Светоарханђеловском властелинству ковачу Радулу који је одржавао топионицу и подмиривао манастирске потребе, поред старих поседа, Стефан Душан потврђује и забел Раванштицу гору.⁴⁵⁴ На Дечанском властелинству рудно коло је постављено на алтинску земљу, а ковачима је дата између осталих имања и гора Пустош.⁴⁵⁵ Међутим, само су велики и најзанчајнији манастири унутар својих властелинстава имали топионице. Шуме за сечу су посебно одређене од владара или господара властелинства. На пример, на поседима Светих арханађела налазили су се шумски потеси звани Црни Гвозд и Чисте, који су били предвиђени за сечење дрвне грађе, али право да секу ове шуме имала су села Орђуша, Глубочица и Брод.⁴⁵⁶

Значајније шуме у нижим пределима представљале су *дубраве*, храстове или жирородне шуме које су знатно доприносиле развоју сточарства. Основна исхрана свиња у средњем веку предствљао је жир. У условима када житарице нису биле довољне за прехрану и људи и стоке, жир представља квалитетан и калоричан извор исхране не само за свиње, већ и за овце, козе, магарце, посебно у зимском периоду. Дубраве од 14. века постају значајан ресурс на властелинствима, тако да се посебно уписију као имања и штите се од крчења. На манастирским властелинствима често имају статус забела и посебна права коришћења за сопствене потребе, напасање својих крда и прикупљање жира за

коришћења шумских ресурса, шуме су природним путем обнављане, те није нарушаван знатно екосистем планинских предела. Н. Радојчић, *Душанов законик*, 66; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 92, 123.

⁴⁵² Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 119.

⁴⁵³ Зборник, 542.

⁴⁵⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 138–139.

⁴⁵⁵ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 131.

⁴⁵⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 130.

зиму.⁴⁵⁷ Поред тога уз добро управљање оваквим поседима, храстове шуме су могле донети и додатне приходе господару, у виду убирања *жировине*, пореза који се плаћао за нажиривање свиња. У Повељи краља Милутина за Манастир Светог Ђорђа код Скопља предвиђено је: *и ко свиње изжирује у црквеним горама, црква да узме од њих десето браво*. По свему судећи, ради се овде се ради о убирању жировине, која је износила десетину од крда свиња, те се овај порез може изједначити са *свињским десетком*.⁴⁵⁸ Уступање права на жировину манастирима, које се готово редовно помиње у повељама од времена Стефана Душана, и указује на начин располагања шумама. Шуме све више бивају потчињене феудалним господарима, па и манастирима.

Као и за располагање пашњацима и сличним добрима, шумски ресурси у поседу манастира ставаљају се под управу игумана – управитеља читавог властелинства. Прописи о заштити манастирских шума сачувани су у одредбама Повеље Светом Ђорђу Скопском: *ко лес сече или дрва у црквеном брду да даје цркви четврто дрво. Ако без игуманова благослова сече било шта да плати 12 перпера у царину, а црква лес све да му узме*.⁴⁵⁹ Коришћење са дозволом игумана, како обрадиве земље тако и шума, најчешће се давало уз надокнаду од четвртине добити. У овом случају манастир је могао добити извесно снабдевање дрветом, давањем својих шума на експлоатацију уз ову ренту.

Забели су забележени на манастирским властелинствима као поседи са израженим правима на коришћење таквог простира и природног ресурса. Најчешће се ради о пашњацима, мада међу њима има и ловишта, рибњака, дубрава, лугова.⁴⁶⁰ Забели су уписани често са међама, а за неке је назначена и посебна намена, као што је зимовиште стоци, или за црквени добитак, или за постваље пчелињака и сличне намене. На бањском властелинству помиње се неколико забела: посед Ботуња, Плавски рибњак. Интересантан је пример Чрмње, који је најпре био *сопотски забел*, вероватно посед Манастира Сопоћани, али је краљ извршио замену, те је Чрмња припала Светостефанском властелинству заједно са Рогозном и Рудинама, а Сопоћани су добили Камичницу на Сеницама.⁴⁶¹ На Светоарханђеловском властелинству такође је уписано више забела: у Овчем пољу, намењен црквеном добитку у стоци; у Слатини уписани су лугови, а затим и пчелињак на том простору, док за забел на Гадру није назначено о којој врсти поседа се ради.⁴⁶² Без обзира на намену, овакви поседи очигледно имају велики економски значај, пре свега у сточарству и пчеларству, и представљају вредно добро на манастирским властелинствима.

Рибњацима и ловиштима располагали су само велики манастири. Значај рибе у исхрани монаха наводио је ктиторе да својим задужбинама

⁴⁵⁷ С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, БИГ 3 (2012), 95–103.

⁴⁵⁸ Зборник, 327; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 261–262.

⁴⁵⁹ Зборник, 327.

⁴⁶⁰ М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1963–1965), 1–17.

⁴⁶¹ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 119, 121; Г. Томовић, *Сопотски забел Чрмањ*, ИЧ 34 (1987), 37–59.

⁴⁶² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 138–140.

обезбеде сигурно снабдевање овом врстом хране. И мањи манастири су имали сигуран прилив свеже рибе за своје потребе, међутим, праве рибњаке на рекама или језерима са професионалним рибарима имали су само највећи манастири.

Манастир Богородице Бистричке је већ од првих ктитора добио посебна права на риболов у реци Бистрици. Привилегије које је овај манастир добио од Стефана Немање, потврдио је краљ Владислав, који је додатно регулисао прописе о риболову на овом властелинству. Добро којим је Манастир располагао у Повељи је наведено као: *мрест који је на Бистрици да је црквени*.⁴⁶³ Овај мрест представља неку врсту природног рибњака, место где се риба мрести, а како је Бистрица планинска, хладна и бистра река, претпоставља се да је обиловала квалитетном рибом. Поред овог ресурса, Повеља прописује да меропси Богородичиног манастира лове рибу и доносе у Манастир када се прославља празник или када долазе уважени гости, архиепископ или краљ.⁴⁶⁴

Скопски Манастир Светог Ђорђа имао је више рибњака на Катлановском језеру. Као стари манастирски поседи уписана су села Брод, Нахово, Дондица са *ловиштем рибним*, док краљ Милутин придодaje још три села која су у својим атарима имала ловишта риба или звери. Поред тога, на селишту Дубравица насељен је Георгије Грк са својим родом „да лови рибе у том блату под Дубравицама цркви”. На истом селишту налазило се и ловиште звери. Уколико се уз дозволу игумана користе ловишта, црква има право да узме четвртину улова. Међутим, за неовлашћено коришћење оваквих ресурса плаћала се казна од 50 перпера.⁴⁶⁵

Плавско језеро представља једно од најзначајнијих места за снабдевање рибом. Ту су се налазили и владарски рибњаци, а поједина таква подручја са посебним правом коришћења дата су у најзначајнијим манастирима: Бањској, Дечанима и Светим арханђелима. Бањска је на Плаву добила рибњак који је пре тога био краљев забел, а задржао је посебну намену и када је потчињен Цркви: *да нико други не лови ту сем цркви*. Велика казна од 12 волова предвиђена је за нарушавање ових права.⁴⁶⁶ Дечани и Арханђели су имали потчињене рибаре са Плавског језера, међутим, о конкретним риболовистима ових манастира у Плаву нема података. Светостефански манастир је располагао и ловиштем рибе на Сави, а село Брестје уписано је као посебан дар са ловиштем и ловцима.⁴⁶⁷ Манастир Светих арханђела имао је и друге рибњаке. Посебан посед је *ловиште на Дриму слан у Кореној*. Свакако се ради о ловишту риба на реци Дрим. Оваква врста рибњака звана *слан* подразумевала је преграђивање реке у виду мањих брана, испод којих су постављане плетене кошаре у које се сакупљала риба.⁴⁶⁸ Село Тмава уписно је *с рибником*, а половина овог рибног ловишта припадала је селу Шикља. Арханђели су рибу, по свему судећи, добијали и са Скадарског

⁴⁶³ Зборник, 167.

⁴⁶⁴ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 184–185; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 91–92.

⁴⁶⁵ Зборник, 327; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 69.

⁴⁶⁶ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 121.

⁴⁶⁷ Ђ. Трифуновић, *Бањска* 122.

⁴⁶⁸ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 94–95.

језера. Поред једне куће у Скадру, Манастиру је припадао и јаз Светога Стефана и посед *Гориње код са међама и рибама*.⁴⁶⁹

Околност да је кнез Лазар постао господар Подунавља, утицала је да својој задужбини обезбеди достојно ловиште риба на Дунаву. Раваница је располагала поседом који је назван Вир Гопођин на Дунаву.⁴⁷⁰ Овај посед био је познато ловиште рибе и захваљујући дубини реке, на том месту ловило се мрежама и могли су се ухватити јако крупни комади рибе.

Хиландар је на више места широм својих метохија имао ловишта риба и звери. Ипак, Светогорски манастир се рибом снабдевао на посве другачији начин неко храмови унутар српске државе. Морска риба је свежа стизала на хиландарску трпезу редовно. Манастир је располагао чамцима за риболов, а није искључено и да су сами монаси ловили за потребе манастирске трпезе. Интересантан је детаљ да Стефан Душан хиландарској болници даје један чамац, а затим и ловиште Оркиљарије на мору, које је купио од других светогорских манастира. По свему судећи, ради се о рибњаку крупне морске рибе каквих је било дуж обале Атоса.⁴⁷¹ Рибњаци и ловишта забелешени су ширим хиландарског властелинства на речним токовима и језерима. Један такав посед је половина ловишта на Морачи, код села Каменица, старо хиландарско имање у Зети, други се налазио на Вардару на метоху Светог Ђорђа у Солунској регији.⁴⁷² По свему судећи, рибњаци и ловишта су могли бити издавани на коришћење на одређено време уз дозволу игумана и уз прописану ренту, те су манастирима могли доносити поред улова и другу добит.

Лов је примарно у сфери интересовања властеле, а манастири имају мало додирних тачака са овом делатношћу. Простор средњовековне Србије обиловао је дивљачи, како крупном тако и ситном, али и посебним резерватима за њихово неговање, обуку у лову и слично. На властелинству Манастира Светог Ђорђа у Скопљу уписано је пет насеља уз која су наведена ловишта зверова. Изгледа да је ове ресурсе користио тако што је давао властели и људима да лове у тим шумама, а да четвртина улова припада манастиру.⁴⁷³ Ловишта су уписана на властелинствима још неких манастира: Богородице Перивлепте, Трескавичког манастира, Ждрела Горњачког и др. Оскудни подаци о лову и ловиштима указују да су манастири били заинтересовани за лов крзнашица, док података о лову звери готово и да нема, сем самих назива *ловишта зверињих*.⁴⁷⁴ Интересантан је податак из Грачаничке повеље где је обавеза меропаха да лове зечеве три дана годишње у корист свог црквеног господара.⁴⁷⁵ Свети арханђели

⁴⁶⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 140.

⁴⁷⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 94–95; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 250.

⁴⁷¹ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Св. Саве Јерусалимског*, 72–73, 77–78.

⁴⁷² М. Живојиновић, *Вардарски метох Хиландара*, Вардарски зборник 3 (2004), 1–7; С. Ћирковић, *Хиландарски метох у Зети*, Хиландарски зборник 10 (1998), 145–151; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 96.

⁴⁷³ Зборник, 315–329.

⁴⁷⁴ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995), 51–65.

⁴⁷⁵ Зборник, 503.

су од неких потчињених људи добијали лисичија крзна, те је улов ове крзна-
шице у околини Призрена могао бити знатнији.⁴⁷⁶

Пчелињаци на манастирским властелинствима су обезбеђивали сигурно снабдевање воском. Оваква добра готово увек су посебно уписивана у манастирске повеље као *уљаници*, са *уљарима* – пчеларима који су их одржавали.

Хиландар прве пчелињаке добија већ од монаха Симеона. Ради се о четири *уљаника* у Хотачкој метохији, који су распоређени у селима: Трпеза, Добшори, Голишева и у Парицима. Сваки од ових пчелињака опслуживала су по два пчелара.⁴⁷⁷ Позиционирање у селима указује на сталност ових пчелињака, односно да нису сељени, већ да су локације кошница и испаша биле седелачке. Интересантно је да је број пчелињака велики у односу на величину метохије: на девет села уписано је четири пчелињака.⁴⁷⁸ Стефан Првовенчани, оснивајући Крушевску метохију, готово у свему следи модел Хотачке, ипак, не оснива нове пчелињаке. Разлози су можда у томе да се сматрало да постојећа четири могу подмирити потребе. До времена краља Милутина Хиландарско властелинство се увећавало, а Манастир је добио и нове пчелињаке. Један од већих основан је у селу Захаћ на Бистици, а опслуживала су га четворица уљара, док Хрусијском пиргу уписује пчелињак на Горачеви, где је поставио три своја човека уљара.⁴⁷⁹ Исправе краља Милутина помињу и неке од старих пчелињака у Хотачкој метохији, што указује на континуитет њиховог деловања.⁴⁸⁰ Током каснијег периода, број хиландарских пчелињака се увећавао добијањем нових већ функционалних метохија, уз Светог Николу у Врању на потесу Јагледница, на поседу који је жупан Вукослав приложио Хиландару, као и на имањима цркве Ваведења у Кукању.⁴⁸¹ У ранијим истраживањима изнета су запажања да је Хиландар имао око 15 пчелињака широм властелинства.⁴⁸² По свему судећи, ови пчелињаци су обезбеђивали довољне количине воска, али и меда за потребе Манастира.

Манастир Бањска имао је макар три пчелињака на свом властелинству, распоређена на различитим локацијама. Пчелари су боравили у Ситници на потесу Присојници, а друга група уписана је у Људској. Овде се Манастиру потчињавају људи уљари, док тачна локација пчелињака није у првом плану.

⁴⁷⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 91, 122.

⁴⁷⁷ Зборник, 69.

⁴⁷⁸ Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 54–62; С. Мишић, *Српско село*, 112–113.

⁴⁷⁹ Зборник, 378, 279, 368.

⁴⁸⁰ Б. Зарковић сматра да је током времена дошло до премештања и прерасподеле, те се један од тих уљаника усталио у селу Трновци, ниже Доње Хоче, а да се ради о уљанику који је првобитно уписан у *Парицѣхъ*. Такође, тумачи да се не ради о топониму већ о уљанику који је лоциран међу зависним становиштвом – парицима, односно у неком земљорадничком селу. Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 55–56.

⁴⁸¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 438, 458; Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша Хиландару*, 151–160; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 203, 221.

⁴⁸² ЛССВ, *пчеларство*, Ђ. Бубало, 607.

Трећи бањски пчелињак у Луговима био је највећи, опслуживало га је четири уљара, сви су уписани са породицама са децом, а поред тога овај пчелињак је уписан са међама.⁴⁸³ Ретки су примери где су пчелињаци овако просторно одређени. По свему судећи, ово добро је уступљено као стари већ устаљени пчелињак са испашама који се налази на повољном природном терену. Могуће је да су Лугови представљали извесно село настањено уљарима и да су се на овом потесу налазили како краљевски тако и пчелињаци неколико значајнијих цркава.⁴⁸⁴

Један велики пчелињак имали су Свети арханђели, налазио се на Слатини, и такође је уписан са међама. Манастир је на Слатини имао и забел, те су природна добра овог потеса била резервисана за потребе црквеног господара. Пчелари који су опслуживали манастирске кошнице посебно су уписани у Повељу, било их је десетак, а потицали су из Штимље, Лугова и Брнице.⁴⁸⁵ Ово није једини извор снабдевања воском за Призренски манастир, који је имао уписане и људе чија је дужност да дају восак.

Велике пчелињаке Стефан Душан је уписао Манастиру Светог Стефана за „свеће гробу матере царства ми”. Ради се о два уљаника у Дубочици уз која је уписано макар осам уљара са породицама.⁴⁸⁶ Интересантно је да је поред овако великог пчелињака, Манастир овом исправом од цара добио још само два села, што би се могло објаснити тиме да је села, земљу и остале поседе стекао ранијим повељама, а да је ово само мањи додатни дар који је Стефан Душан учинио после царског крунисања.

У просторном погледу посебни пчелињаци су најчешће били позиционирани ван села на манастирским властелинствима. Веома ретко су уписани приликом навођења села са бројним имањима и објектима у њему, тако да је село уписао „и са уљаником”.⁴⁸⁷ Пчелињаци су најчешће лоцирани на брдовитим подручјима у близини лугова, пропланака и ливада. Изгледа да су поједина подручја била посебно погодна за пчеларење. Највећи бањски пчелињак био је смештен у Луговима, а на локалитету истог назива уписан је и један од пчелињака Светих арханђела. Највероватније да су се овде налазили и владарски пчелињаци у близини дворског комплекса Штимље, те су владари од својих уљара и уљаника издвајали одређени број који би уступали најзначајнијим манастирима.⁴⁸⁸ Понекад су селишта оживљавана тиме што су на њих

⁴⁸³ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 119.

⁴⁸⁴ С. Мишић, *Српско село*, 112.

⁴⁸⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 97, 128. С. Мишић, *Српско село*, 113.

⁴⁸⁶ Исправа је оштећена и не могу се прочитати називи како пчелињака тако ни свих уљара. С. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Изабрана дела Стојана Новаковића 17, Правни списи, Београд 2007, 78.

⁴⁸⁷ С. Новаковић, *Законски споменници*, 438, 486. Такав је пример забележен у исправи Стефана Душана за Хрусијски пирг где је село Словиње уписано *са људима и ливадама и уљаником*, и у повељи о дару жупана Вукосава, где је село Невидово уписано *са рибарима и са људима и са уљаником*.

⁴⁸⁸ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 293–294; С. Мишић, *Српско село*, 110–113.

постављани пчелињаци. Средњовековне исправе у већој мери указују да су пчелињаци били стално позиционирани, да су имали сталне испаше и да нису сезонски сељени.

Из изложеног прегледа уочава се знатан степен одступања у деловању посебних пчелињака на манастирским властелинствима. Тако поједини велики и значајни храмови попут Дечана или Раванице немају уписане пчелињаке, док са друге стране неке цркве располажу великим фондом пчелињих друштава. Манастирске повеље с краја 14. века и из 15. века помињу мањи број пчелињака на властелинствима. Са друге стране, изворни подаци указују да су се манастири ревностно старали о својим пчелињацима, те се постојање појединих, попут хиландарских у Трпезама, може пратити кроз неколико векова. Такође, број пчелињака не стоји у сразмери са величином властелинства нити манастирског братства. Снабдевање воском могло се обављати на више начина, а сопствени пчелињаци са професионалним пчеларима само су један од начина. Стога, посебни пчелињаци представљају пожељно добро на властелинству цркава, али нису неопходни и незаменљиви за снабдевање манастира воском.

Млинове на манастирским поседима помиње велики број повеља, што указује на њихову велику распрострањеност на властелинствима. У средњем веку постојале су две врсте млинова: они које је покретала снага воде – воденице и млинови које је покретала снага животињске вуче или људског рада – жрвњеви. По свему судећи, воденице су у средњовековној Србији биле бројније. Млинови су готово увек имали своје власнике, а жито се млело уз давање одређеног процента власнику млина.⁴⁸⁹

Поједини манастири имали су млинове у склопу манастирског комплекса: Хиландар, Дечани, Студеница, Пећка патријаршија. На гравурама из 18. века забележени су такви објекти у оквиру зидина манастира, а неки су и археолошки посведочени.⁴⁹⁰ На манастирским властелинствима постојали су млинови који су били у директном власништву манастира, које су добили од ктитора или сами подигли, али и они млинови који су били у власништву властеличића. Бањска повеља сведочи о постојању таквих власника млинова на Светостефанском властелинству. Веома је важна одредба која указује на њихову обавезу: *Млинари који своје млинове имају, да секу жрвњеве и праве млинове црквене*.⁴⁹¹ Потреба за новим капацитетима за млевање жита је вероватно била изражена, а новоизграђени млинови су били у директном власништву манастира, те је он могао остваривати додатне приходе на тај начин. Израда млинова није био једноставан посао и захтевао је посебна техничка знања и алате, како у обради камена за прављење жрвњеватако и у конструкцији.⁴⁹² На Бањском властелинству постојао је и изванредан каменолом (*жрносек*), посед је са

⁴⁸⁹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 113–114.

⁴⁹⁰ С. Поповић-Мојсиловић, *Архитектура манастирског насеља Дечана*, Дечани и византијска уметност средином 14. века, Београд 1989, 239–248; Иста, *Крст у кругу*, 123–124.

⁴⁹¹ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

⁴⁹² А. Фостиков, *Занатство*, 103–104.

сличном наменом деловао већ у време краља Владислава, а у својој Повељи краљ Милутин налаже да настави да делује као и раније.⁴⁹³ Постојање овог жрносека треба довести у везу и са обдредбом из исте исправе којом се налаже да они који већ имају своје млинове, праве нове, овако им је обезбеђен камен, а техничка знања су у довољној мери поседовали. Колики је број млинова Светостефански манастир добио коришћењем оваквог начина рада и ресурса, тешко је утврдити. Чини се да није било много млинова у време оснивања Манастира. Повеља помиње само један млин у оквиру метоха Светог Димитрија, док у међама села Дежева помиње млиништа на реци Свинштици.⁴⁹⁴ Податак о млиништима ипак указује да су у ранијем периоду деловали млинови, који су вероватно запустели, а одредбе о подизању нових, указују да је у првој половини 14. века дошло до значајнијег напретка у овој облсати.⁴⁹⁵

Већи број млинова имао је Манастир Светог Ђорђа код Скопља, ако и други манастири у јужнијим областима и на чијим су властелинствима постојали системи канала и водовођа. Поред постојећих млинова у селима Водно, Речица, Брод, Чрешевљани, краљ Милутин је дао право Манастиру да подигне још две воденице на обали Велике реке, тј. Вардара. Поједине воденице налазиле су се на Туренском пољу, на каналима који су изведени из Вардара, а било је и локација на којима се налазило више воденица.⁴⁹⁶ Већи број воденица имао је Манастир Богородице у Хтетову, од којих су се неке налазиле у непосредној близини Манастира и уписане су самом селу Хтетову. Манастир је добио и искључиво право постављања нових воденица на простору селишта Брод, на реци Бистици до ушћа у Врдар. Поред тога још шест села на овом властелинству имало је у својим атарима уписане млинове.⁴⁹⁷ Већим бројем воденица располагао је Трескавички манастир. Према Повељи Стефана Душана на властелинству се налазило чак 12 воденица и четири воденичишта. За две воденице назначено је да их је краљ купио да би их приложио Манастиру.⁴⁹⁸

На Дечанском властелинству забележено је неколико млинова: у атарима села Приди и Кузмино, а у атару села Штитарице једно млиниште. Краљ Душан је прилажући Дечанима Цркву Светог Петра у Чабићу, овом метоху придодео и млин, који је купио и приложио Цркви, вероватно увидевши недостатак оваквих објеката на властелинству.⁴⁹⁹ Велико властелинство Светих арханђела имало је нешто већи број млинова, а разлози томе леже у развоју ове делатности током прве половине 14. века, али и у бројним прилозима које су најзначајнијој царској задужбини поклонили властелини из околине Призрена. На метоху Светог Спаса налазила су се вероватно четири млина, који су посебно и наведени. У множини су уписани и млинови на метосима призренских

⁴⁹³ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122; А. Лома, *Топономастичка сведочанства Бањске хрисовуље*, 85.

⁴⁹⁴ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 120.

⁴⁹⁵ Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана*, 241, 242; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 116.

⁴⁹⁶ Зборник, 315–329.

⁴⁹⁷ М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 156–157.

⁴⁹⁸ Споменици на Македонија IV, 113–126.

⁴⁹⁹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 57, 67; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 254, 265.

црква Светог Николе, Светог Стефана, Светог Петра у Кориши и на другим поседима. На нешто удаљенијим метохијама такође их је било неколико, уз Цркву Светих Петнаест у Струмици и уз Цркву Светих арханђела у Велесу и уз Цркву Преображања у Врању. Потчињавајући неколико властеличића са својим баштинама, у поседу Манастира се нашло и неколико млинова. Тако је Новак Пеција потчињен манастиру са својим виноградима њивама и млиновима, а било их је на поседима Орланда Мицовића, Раденка, Николе Утоличића и других.⁵⁰⁰ Поред већ постојећих млинова цар је својој задужбини доделио и посебно место за млин на међи Леховској на реци Невиној, а такође и два млина заједно са млинарком Жаном, са браћом и породицом.⁵⁰¹ Укупан број млинова на Властелинству Светих арханђела не може се прецизно утврдити, али је могао достизати и двадесет.

Хиландарске метохије, традиционално добро организоване и економски јаке, имале су бројне млинове. Сведочанство о вредности једног млина пружа акт којим је хиландарски игуман Геврасије 1333. године купио један млин са два жрвња у селу Кримни и још 50 модија земље за 300 перпера. Поседовање овог млина Хиландару је потврдио у својој Повељи и византијски цар Андроник III.⁵⁰² Млинови се не помињу на првим хиландарским метохијама у Србији, међутим, већ призренска метохија Светог Димитија располагала је млиновима. Овакви објекти уписани су и на поседима Светог Николе Мрачког, Светог Ђорђа у Полошком, Светог Петра Коришког, Светог Николе Врањског и на другим метосима Хиландара.⁵⁰³

И у позном средњем веку млинови су ревностно уписивани на манастирским поседима. У Кончанском практику, на поседима Светог Стефана уписане су четири воденице, од тога су уз три записана имена властелина који су их раније држали, а једна је пре потчињавања Манастиру припадала војводи Николи Стањевићу.⁵⁰⁴ Раваница је имала бар две воденице у непосредној близини манастира, а још неколико на властелинству.⁵⁰⁵ Интересантно је да Раваничке воденице бележе и први османски пописи, који у поседу Манастира бележе поред обичних и оне млинове са два камена и три камена.⁵⁰⁶ Млинови су постојали на готово свим значајнијим манастирским властелинствима и нема потребе за навођењем већег броја оваквих објекта.

Након формирања обимних црквених властелинстава, изричита права на подизање нових млинова стављена су под ингеренције игумана. Светоарханђеловска хрисовуља наглашава: *нико да не постави млин на црквеној земљи, ко ли га постави да плати 500 перпера и да му се млин узме*.⁵⁰⁷ Казна за неовлаш-

⁵⁰⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 89–91, 109–110, 120–123, 139.

⁵⁰¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100.

⁵⁰² М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 174.

⁵⁰³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 388, 396, 412–414, 447, 455, 470.

⁵⁰⁴ А. Соловјев, *Кончански практик*, 88–91.

⁵⁰⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 91–95.

⁵⁰⁶ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 119–120.

⁵⁰⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 130.

ћено подизање млина је једна од највећих забележених за угрожавање црквених поседа. Разлози томе свакако леже у приходима које је млин доносио. Блиска хронолошки исправа цара Душана издата серском митрополиту Јакову, а бившем игуману Светих арханђела, садржи готово идентичан пропис о забрани подизања нових млинова на властелинству. Овај документ открива и детаљ под којим је условима могао неки властелин и ко је већ био у могућности да изгради нови млин, на црквеним поседима: *само онај коме митрополит одреди место да направи млин и да даје половину од њега цркви*.⁵⁰⁸ Кроз овако велики удео у приходима туђих млинова, манастири су остваривали знатан приход. И у другим манастирским исправама препознају се одредбе на основу којих се може извести поуздан закључак да је игуман одређивао подизање нових млинова, њихове локације и бројност, и на тај начин на манастирском властелинству имао извешан монопол у млевењу жита.⁵⁰⁹ Када се узме у обзир количина произведеног жита на властелинству, приходи од млинова могу бити и већи него што се на први поглед чини.

Поред млинова, на водама су подизане и ваљаонице за прераду сукна. Овакви објекти се ретко помињу у власништву манастира. Једну ваљаоницу имали су Свети арханђели на Белом Дриму, док је Лесново имало ваљаоницу на Злетовској реци. Обрада вуне на манастирским поседима, по свему судећи, поверена је власима, те су они током зимског периода године на одређене начине у простијим или сложенијим ваљаоницама прерађивали сукно.⁵¹⁰

Располагање **воденим ресурсима** на манастирским властелинствима само се делимично наслућује из сачуваних повеља. Ипак, повеље сведоче да су постојали изводи за наводњавање, али и одводњавање, такође да се на самом властелинству радило на развоју и одржавању оваквих система који су доприносили повећању приноса.⁵¹¹ Повеља краља Милутина скопском Манастиру Светог Ђорђа је једна од ретких исправа која регулише питање располагања водом: *И ко вади воду која се изводи од црквеног места [...] да даје цркви рала кабал водоваиштину и од врта 2 динара. Ако без дозволе игумана неко поведе воду са црквеног извора, да плати 12 перпера у царину, а цркви половина приноса*.⁵¹² Могло би се претпоставити да су водним ресурсима на сличан начин располагали и други манастири, те да су корисници морали добити дозволу од игумана и платити извесну ренту. Такође, било је забрањено да се користе водовође и већ изграђен систем канала, као и да се граде нови изводи без дозволе игумана. У случају да неко неовлашћено користи манастирске изводе, утајивши плаћање дажбина за то прописаних, казна је износила три перпера. За коришћење црквене воде и водовође, плаћала се извесна дажбина названа *водоваиштина*,

⁵⁰⁸ Г. Бојковић, *Повеља цара Стефан Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, 95, 99.

⁵⁰⁹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 118–119.

⁵¹⁰ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 142–143.

⁵¹¹ С. Мишић, *Коришћење* Благојевић, *Спорови ње унутрашњих вода*, 29–33, 70–76.

⁵¹² Зборник, 327.

а поред тога манастир је имао право на део производа добијених са поља, која се на овај начин наводњавају. Минималан такав износ био је два динара по врту, док се вероватно за наводњавање већих парцела, могла тражити и већа сума. Скопски манастир на свом властелинству имао је развијену мрежу канала за наводњавање и већ током 13. века изграђен иригациони систем. Краљ Милутин је дозволио Манастиру да изгради канал за наводњавање који је истицао из Лепенца и из Вардара, чиме је постојећи систем додатно унапређен. Посебно је наглашено да се црквене водовође у селу Чрешевљани не нарушавају: *вода црквена да се не изводи из међе Чрешевљанске нити из које метохије*.⁵¹³ На овај начин природни водни ресурси остају у оквиру властелинства и не могу се градити нове водовође, које би смањиле капацитет црквених. Река у оквиру манастирског властелинства је сматрана извесном својином манастира, и само се уз дозволу игумана могла користити, нарочито за градњу водовођа и подизање воденица.⁵¹⁴

Хтетовски манастир имао је своје развијене изводе из Вардара и наводњавао је извесне површине у близини Манастира. Повела помиње извод који истиче из реке Хтетовштице и утиче у Вардар. У близини се налазило селиште Брод, уписано *са реком и са ловиштем*. На овом подручју забрањено је вађење рибе, али и подизање воденица, *осим коме црква дозволи*.⁵¹⁵ Ови поменути манастири, по свему судећи, имали су континуитет у употреби текућих вода у наводњавању из периода док су били под византијском влашћу.

Поменуте су водовође и на другим властелинствима, Дечанском, Бањском, Хиландарским поседима, али нема значајнијих података који би указивали да је начин располагања оваквим добрима. На поседима Светих араханђела поменут је већи број таквих водовођа, а једна од њих иде и близу града Вишеграда и самог Манастира, свакако из Бистрице. Уз већину таквих поседа забележени су вртови или млинови, што указује и на намену поменутих канала. Посебна места на рекама одређивана су за топљење лана, за ваљаонице сукна и другу прераду.⁵¹⁶ Међутим, најзначајније је сигурно и стабилно снабдевање питком водом.

Неки манастири су унутар комплекса имали бунар, чесме, а нешто ређе цистерне за воду. Студеница је имала бунар у кругу манастирског комплекса, који се датира у прву фазу изградње. Поред тога Студеница је за снабдевање водом користила и посебан водовод. Археолошка истраживања потврдила су постојање канала за водоснабдевање који је био изграђен од мермерних плоча, са уклесаним удубљенима 10–12 цм кроз које је ишла вода, а чија је траса водила од извора на Радочелу.⁵¹⁷ Ђурђеви ступови су грађени на узвишењу где није било изворске воде, те су у оквиру манастирског круга изграђе-

⁵¹³ Зборник, 322.

⁵¹⁴ Зборник, 322, 325. С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 78–79.

⁵¹⁵ М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 149, 157; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 79.

⁵¹⁶ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 139–154.

⁵¹⁷ М. Миљковић, *Средњовековни водовод у манастиру Студеница*, Гласник Друштва конзерватора Србије 30 (2006), 64; М. Поповић, *Манастир Студеница*, 188–189.

не две цистерне које су се напајале кишницом са кровова Цркве. Једна од цистерни која се налазила уз саму Цркву припадала је типу цистерни без филтрирања, док је друга била већа и у њој се сакупљала филтрирана вода.⁵¹⁸ Цистерна је посведочена и у оквиру Богородице Хвостанске и у неким мањим манастирима. Такође, сматра се да је најнижи слој Деспотове куле у Манасији имао функцију складишта за воду.⁵¹⁹ Ипак, цистерне нису доминантан облик водоснабдевања у манастирима, јер се приликом одабира локације за подизање манастира водило рачуна о хидрографској мрежи и снабдевању водом, пре свега изворском и чистом. Постојање зиданих чесама посведочено је у Дечанима, Сопоћанима, Пећи, Хиландару.⁵²⁰ Постојање изворишта сусреће се и на властелинствима, па су тако понегде уписни *кладанци*, *студенци* и слични термини који указују на изворску воду. Могло би се закључити да средњовековни манастири нису имали потешкоћа са снабдевањем водом, а да су водотокове и изворишта са својих властелинстава користили да би унапредили пољопривредну производњу.⁵²¹

Брод најчешће означава газ, или прелаз преко реке скелом, а бродарина је такса која се плаћала за такав прелаз. На местима где су постојали мостови, господар је могао наплатити и *мостарину*. Скопски Манастир Светог Ђорђа добио је село Брод *са бродарином*, а ради се о прелазу на реци Треска. Међу поседима Хтетовског манастира уписан је *стари брод* код села Желиново, а ради се о прелазу преко Вардара у близини насеља Хтетово и самог манастира. Бродови и мостови забележени су и на поседима Светих арханђела, на Дриму и Бистрици, али нема података о бродарини или сличним таксама које би припадале Манастиру. Један од мостова на призренској Бистрици се налазио у близини Светих арханђела. Манастир Раваница добио је од свог ктитора између осталог и приходе од неколико бродова који су се нашли у оквиру властелинства: село Ливадицу са пола брода, брод код Равног на Морави, брод код Сталаћа, такође прелазе преко Мораве код села Обрасци и код села Гложања.⁵²² Уступање оваквих прихода манастирима није уобичајено у ранијим периодима, а свакако стоји у вези са развојем тргова и насеља у близини прелаза на Морави. Посед Паракинов брод, такође са приходима од прелаза преко реке, припао је Лаври Светог Атанасија. Међутим за разлику од располагања водовођама или правима на млинове, повелје ипак не помињу права монопола манастира над бродовима и мостовима, или да се без дозволе игумана не могу користити нити градити нове. Ово је део путног система и права феудалних господара у овој сфери нису била велика. Оно што манастир добија је приход од наплате који су

⁵¹⁸ Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Расу*, Краљево, 1984, 200–202; В. Петровић, *Водоснабдевање у утврђењима и градским насељима средњовековне Србије*, Између Подунавља и Средоземља, Пожаревац – Ниш, 2021, 135.

⁵¹⁹ С. Поповић, *Крст у кругу*, 124; В. П. Петровић, *Водоснабдевање у утврђењима и градским насељима средњовековне Србије*, 135.

⁵²⁰ С. Поповић, *Крст у кругу*, 125–126.

⁵²¹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 139–154.

⁵²² А. Младеновић, *Повелје кнеза Лазара*, 54.

путници плаћали на тим прелазима, који иначе спада у владарске резервате, али је вољом ктитора уступљен манастиру.⁵²³

Поједини манастири располагали су и извесним природним и производним ресурсима који су доприносили развоју појединих привредних грана и занатства. Манастир Свети Ђорђе код Скопља на свом властелинству имао је посебну парцелу за вађење глине за грнчарију. Овај посед Манастиру је приложио извесни властелин Каломан. Црква је располагала овим ресурсом на следећи начин: *И на тој њиви ко копа глину грнцем, да узима црква Светог Ђорђа грнце што јој је потребно.*⁵²⁴ За овај посед није као за друге на властелинству Скопског манастира назначено да они који користе ресурсе дају тачно одређен проценат производа или приноса (десетину, четвртину), већ је манастир од грнчара који користе ову парцелу добијао готове производе по потреби. Бањска је на свом властелинству имала извешан каменолом, жрносек, место са ког се вадио камен за прављење жрвњева за млинове.⁵²⁵

Поред ових природних богатстава има податка који сведоче да су поједини значајнији манастири располагали и рудним ресурсима. Међутим, рудници нису део манастирских властелинстава и не стављају се под ингеренције игумана, већ увек остају у домену владарских поседа. Манастири су могли убирати готове приходе од појединих рудника, или имати мања рудна кола на својим властелинствима. Тако је Стефан Душан и Дечанима и Арханђелима уписао по једно рудно коло, у виду топионица или већих ковачких радионица, које су израђивале металне предмете за потребе манастира.⁵²⁶

Тргови се на манастирским властелинствима јављају већ у првим повељама српским манастирима. Привредни и економски значај оваквих насеља је велики, а поред тога доприносе урбанизацији метохија на којима се налазе. Хиландар већ од монаха Симеона добија трг у Хочи, убрзо затим од Стефана Немањића добија трг Книнац.⁵²⁷ Изгледа да су већ прве метохије формиране тако да у њиховој структури није занемарена привредно-трговинска функција. Трг је постављен у селу Горња Хоча, која је као сеоско насеље постојала и раније, али се не може сасвим поуздано утврдити да ли је у овом насељу одраније деловао трг или је тек формирањем Хиландарске метохије успостављен. Овај трг активно је деловао током целог средњег века, знатно је доприносио развоју краја и функционалности Хотачке метохије.⁵²⁸

Трг Книнац је Хиландару уписао Стефан Немањић, као део Крушевске метохије. По свему судећи, није представљао посебно сеоско насеље, већ се ради о трговачком центру који је постављен у метохији. Не може се поуздано

⁵²³ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 161–171.

⁵²⁴ Зборник, 321.

⁵²⁵ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122.

⁵²⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 131; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светарханђеловска хрисовуља*, 138–139.

⁵²⁷ Зборник, 69, 83

⁵²⁸ Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 137–140.

рећи да је деловао пре формирања Метохије, али је вероватније да је управо почетком 13. века установљен, одлуком Стефана Немањића. На постојање насељеног места око овог трга указују и подаци из Хиландарске повеље краља Драгутина, која помиње ослобађање становника Книнца од војних обавеза, али им прописује неке транспортне дужности. Трг помињу и исправе краља Милутина, а у Општој хрисовуљи Стефан Душана из 1348. године помиње се: *трг Книнац са селом и међама*, што указује да се око трговачког центра развило насеље.⁵²⁹ За разлику од овог податка, Повеља цара Душана са сабора на Крупиштима сведочи да су се Хиландарци жалили: *како им властела и метохијски људи селе на друга места трг Книнац који имају у Крушевској метохији, и како им не дају царине од вина и од других манастирских работа*. Затим цар пресуђује: *а трг Книнац да се постави у метохији где је драго манастиру*.⁵³⁰ Утицај властеле на позиционирање трга је вероватно постојао, али се не може рећи на који су начин настојали да га изместе, као и да ли се ово пресељење односи на измештање из оквира саме метохије. Сасвим је извесно да манастирски трг слаби већ у овом периоду. Настојања властеле да изместе трг сузбијена су, а он се по свему усталио између села Книне (Клине) и Долца.⁵³¹ Међутим, назив Книнац се у познијим изворима не среће, док у османским дефтерима Долац има свој пазар, што указује и на поменуто измештање. Равој трга Книнац није достигао размере које је достигао хочачки трг, иако је организација хиландарских метохија првобитно била на сличан начин замишљена. Разлози се могу потражити у просторној позиционiranости ова два трга, а развоју Хоче допринело је то што се налази на *тржном путу*, као и сталност трговачког места, чиме се Книнац није могао похвалити. Трг Хоча се током средњег века развио у веће и привредно значајније место, а у 15. веку овде је боравила и омања дубровачка трговачка колонија. Као трговачки центар наставио је да делује и у периоду турске власти, а у попису из 1571. године Хоча је и седиште нахије.⁵³²

Поред ова два, Хиландар је располагао већим бројем тргова широм свог властелинства. Извесно је да је у Штипу Манастир добио један трг, а у околини и други уписан као трг Светог Илије, са поседа које је приложио прото-севаст Хреља. Трг у Липљану Хрусијском пиргу уписао је Душан већ у првој години своје владавине.⁵³³ У време Стефана Душана, број тргова на Хиландарском властелинству се знатно увећао. Припајањем хтетовског Богородичиног манастира, Хиландар добија и овај већ развијени трг у Хтетову, а затим и уз

⁵²⁹ Зборник, 269, 278–279, 368–369; С. Мишић, М. Копривица, *Општа хрисовуља*, 69. У Новаковићевом издању Сводне хрисовуље краља Милутина стоји „трг Долац“, а ради се о погрешном читању, које је у новијим издањима исправе исправљено, међутим, ова грешка оставила је трага у интерпретацијама и лоцирању трга. С. Новаковић, *Законски споменици*, 393.

⁵³⁰ М. Коприлица, *Повеља Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушицу и трг Книнац*, 112–113.

⁵³¹ М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији*, 21; С. Младеновић, *Крушевска метохија*, 34, 73.

⁵³² Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*, Косовска Митровица 2017, 163–178.

⁵³³ М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом Хиландарском пиргу Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, ССА 13 (2014), 42, 45.

друге сличне, економски већ развијене метохије.⁵³⁴ Хиландар и остали светогорски манастири имали су израженију потребу за деловањем трговачких центара на својим метохијама, због удаљености манастира и разуђеног Властелинства, постојала је потреба да се производи продају, а у Манастир да се слију готови приходи.

Један од најзначајнијих тргова је Пријепоље. Већ 1343. године када се први пут појављује у дубровачкој архивској грађи као караванска станица, уписано је као трг Манастира Милешеве: *ad forum Millesseua in loco dicto Prepolie*.⁵³⁵ По свему судећи, овај трг у почетку није био посебно насеље, већ само место које је манастир добио од ктитора за обављање повремене трговине. Устаљење трга и формирање насеља код ушћа Милешевке у Лим, одвијало се постепено током друге половине 13. века и под снажним утицајем путног правца који је овде постајао прометнији. До средине 14. века Пријепоље добија карактер посебног насеља, са тргом као централним простором, са наглашеном неаграрном компонентом, чиме се издваја од околног сеоског амбијента. Пријепоље је позиционирано на путу који је од Дубровника ишао у Рашку и ка Косову, али овде се завршавала једна од караванских етапа, па се у трговачким уговорима често сусреће као уговорено место испоруке робе. Међутим, у бројним трговачким уговорима из друге половине 14. и из 15. века, у којима се појављује Пријепоље, готово и да нема помена Манастира Милешеве. Насеље се развија самостално и интензивно, а Манастир је вероватно имао приходе од тржних такси, повластице у продаји своје робе и набавци потребштина, ипак, не и велики утицај на пословање и развој трговине. Пријепоље је веома изражен пример да манастирски трг нема никаквих ограничења у свом привредном развоју, да се не осећа фаворизација Манастира и његове робе, нити велики утицај игумана или економа. Такође, манастирски поданици из овог насеља, као манастирски власи активно учествују у трговачким пословима.⁵³⁶

Захваљујући проласаку дубровачких каравана, развили су се и други тргови у Полимљу, од којих су неки деловали уз постојеће храмове, и називани су по њима. Уз храм Светих апостола Петра и Павла, који је постао седиште Хумске епископије, развија се значајнији трг, уз Цркву Светог Николе у Бањи, такође, као и уз Храм Светог Ђорђа и друге. Иако нема директних података који би потврдили да су епископске цркве или манастири имали ове тргове уписане

⁵³⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 400, 434, 486, 658–659,

⁵³⁵ С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3, Пријепоље 1976, 213.

⁵³⁶ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 122–125; С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, 209–222; Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у средњем веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, 8 (1980), 157–172; Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, Милешевски записи 2, (1997), 7–12; ЛГТ, Пријепоље, С. Мишић, 223–224; Г. Томовић, *Манастир Милешева и његов трг Пријепоље у средњовековној трговини Полимља*, Осам векова Милешеве, Милешева 2013, 61–78.

у своје исправе, могло би се претпоставити да су имали посебна права, повластице и извесне приходе од њих.⁵³⁷

Манастир Светог Ђорђа у Скопљу имао је село Брод са тргом и панађур, за које је у Повељи краља Милутина назначено да их је дао још цар Роман. Током времена трг и насеље око њега су се развијали, па је село Брод у Повељу српског краља уписано са великим бројем додатних имања, млинова, винограда, ловишта, мостарином и др. Трг у овом месту одржавао се недељом, а панађур 8. септембра, на празник рођења Богородице. Ово није једино пазарно место на Скопском властелинству, а краљ Милутин поставља нови панађур и помиње још један који је одраније постојао, истовремено прецизно регулише начин пословања на њима.⁵³⁸ Пример овог поседа указује на развој места за трговину на манастирским властелинствима, која се развијају из сеоских насеља и временом додајући трговачке и занатске активности, прерасатају у урбаније облике насеобина.

Манастир Бањска на целом великом властелинству имао је уписан само један трг уз село Крушево у Плаву.⁵³⁹ Мало података има о његовом пословању, а ради се о трговачком месту које је постављено у оквиру села на Плавском језеру. У истом селу уписани су и рибари Светостефанског манастира, док су у околини били настањени и дечански поданици са посебним задужењима. Како су се у Плаву рачвали трговачки путеви, могуће је да је снабдевање манастира са овог трга било олакшано. Крушево као трг није достигло већи степен урбанизације, те се у османским пописма појављује као село.⁵⁴⁰ Дечани нису имали уписан трг, нити панађур. Ипак, то не указује да је Манастир био онемогућен да тргује својом робом на другим, владарским или црквеним трговима. Велики манастир Светих арханђела, такође, није на свом Властелинству имао уписан трг. Међутим, за потребе трговине коришћене су већ развијене призренске тржнице, а Манастир је имао уписана два панађура, на Аранђеловдан и на Спасовдан.⁵⁴¹

По свему судећи, у 14. веку напуштена је првобитна замисао да манастирске метохије имају своје тргове са посебним правима. Владари прибегавају другачијим мерама из области трговине, а манастирима се даје право да на свим трговима у земљи могу продавати своју робу без царина и куповати за потребе цркава. Први такви прописи јављају се пред крај владавине краља Милутина, док су у Душановим повељама чешћи, али сличне садржине. Тргови се и у познијем периоду појављују на манастирским властелинствима, али број панађура као и њихов значај расте. Деловања посебних тргова на манастирским властелинствима опстало је на оним метохијама које су одраније имале овакве поседе.⁵⁴²

⁵³⁷ Р. Њук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 12–24; С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимаља у средњем веку*, Студије о средњовековном Полимљу, 77–84.

⁵³⁸ Зборник, 325, 328; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 71–73.

⁵³⁹ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 121; Г. Томовић, *Властелинство манастира Св. Стефана*, 233–234.

⁵⁴⁰ ЛГТ, Крушево, А. Фостиков, 160.

⁵⁴¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 140.

⁵⁴² ЛССВ, *панађур*, С. Ђирковић, 488–489; Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација*, 191–195.

Уместо сталних тргова, за манастирску економију значајнији допринос добијају панађури. Овај вид трговинских места не помиње се у првим немањинским повељама. Први помени манастирских панађура су из времена краља Милутина, да би касније постајали готово обавезни код свих већих манастира. Панађур означава привремени трг организован поводом хришћанског празника. Међутим, није фреквентност једино што разликује ова два вида трговачких делатности. Хришћански празници били су повод за окупљање већег броја људи под манастиром. Поред верског, таква окупљања имала су и обележје световног, привредног и трговачког деловања. Током трајања панађура је имао све одлике трга, наплаћивале су се царине на изнету и продату робу. Међутим, број посетилаца панађура је вероватно превазилазио број потрошача на недељним или сталним трговима, управо због празничне атмосфере на њему. Такође, за разлику од сталних тргова у оквиру метохија, на панађурама су манастири могли имати и додатне повластице у трговини, монопол на промет одређеним производима, као и посебна права у управљању.⁵⁴³ Панађури су као модел трговинске манифестације описани у исправи за скопског Светог Ђорђа, а већ овде се уочава да је таква пракса била позната и у другим деловима средњовековне Србије, те се за организацију панађура и плаћање царина прописује: *како је у Хтетову и у Грачаници и по свим другим црквама*.⁵⁴⁴ Ово сведочанство о деловању Хтетовског и Грачаничког трговачког места потврђено је и у исправама ових манастира. Такође, указује да је систем наплате такси на таквим манифестацијама био уједначен.

Прилог дат Грачаници назван је: *трг панађур, који је на празник Благовештење пресвете Богородице*.⁵⁴⁵ Конструкција **тргъ панагирѣ** вероватно указује да се овај панађур одржавао на истом месту где и трг, међутим, прецизније одређење локације није могуће установити. У Хтетову је такође забележен и трг и панађур. Најпре је уписано село Хтетова и у њему манастир *са свим људима и правинама и млином и панађуром*. Затим се помиње и хтетовски трг: *Нити у тргу који је у Хтетову нико да нема власт*.⁵⁴⁶ Пример Хтетова показује да се под самим манастиром могла успешно развијати трговинска делатност која је ово село до средине 15. века претворила у развијено насеље са урбаним елементима, те је у прве османске прописе уписано као средиште вилајета и кадилука Калканделан.⁵⁴⁷

Манастир Трескавац имао је панађур у Прилепу, који је уписан уз метох Светог Димитрија. Панађур је одржаван на дан прослављања овог светитеља и славио се три дана. Специфичност овог трескавичког панађура је и што је у Повељу краља Душана уписано и прецизно место на коме се одржавао – панагириште. Простор је омеђен: *од дола Јевреиска, све до дворишта*

⁵⁴³ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 137–148.

⁵⁴⁴ Зборник, 328.

⁵⁴⁵ Зборник, 503.

⁵⁴⁶ М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 149, 156–157.

⁵⁴⁷ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исхаковића, Збирни катастарски попис из 1455 године*, Сарајево 1964, 85.

Арсенова, до двора Петралетова, до урвишта Св. Врачева.⁵⁴⁸ Овај простор, по свему судећи, није био стални прилепски трг, већ се за потребе панађура посебно опремао и претварао у место за окупљање и трговину. Археолошка истраживања су показала да су на локалитету панагириште код Прилепа пронађени остаци пећи за топљење руде и радионице за израду предмета од метала.⁵⁴⁹ Поред тога, владар је Трескавцу уписао и трећину од прихода од продаје вина на прилепском тргу и још 100 перпера. Прилеп је по свему судећи, имао развијен трг, али он није у целости потчињен Манастиру, већ само неки његови мањи приходи.⁵⁵⁰

Оваква тенденција у управљању трговима присутна је и у другим исправама Стефана Душана. Тако Црква Светог Николе у Добрушти добија право на убирање прихода са призренског трга „сваке године царину тргу о Св. Николи”.⁵⁵¹ Иако је овај прилог уписан као царина са трга, по свему судећи, ради се о панађуру који је организаован на дан Светог Николе, а чији су приходи били преусмерени на Манастир. У корист Цркве Светог Петра Коришког уписана су два трга пред празник Светог Петра у трајању од 11 или 15 дана.⁵⁵² Ово је најдужи уписани панађур једној црквеној установи, а по свему судећи, организован је у самом Призрену. Законодавац штити права Манастира на убирање ових прихода од цариника, односно од закупаца царина којима је поверавана призренска тржница, тиме што је забрањена казна за задржавање царине 500 перпера. Највећа царска задужбина Манастир Светих арханђела имао је уписан панађур о прослављању арханђела Михаила у новембру. Поред тога уписан је и *трг пред Спасовим даном и други пред Арханђелима да се сабира цркви*.⁵⁵³ И овде се ради о уступању прихода са призренског трга поводом прослављања празника. Само из ових неколико сачуваних примера види се да је призренски трг, иако у владарској надлежности, повремено уступан манастирима из околине града, који нису имали своје личне тргове, да организују своје панађуре и да убиру приходе са њих. Како је Призрен био велики град и имао развијену занатску произвођу и трговинску размену, уступање оваквих трговачких манифестација Манастиру је могло донети веће приходе него када би панађури били организовани под самим манастирима и на местима који примарно нису тржнице.

Кнез Лазар је Раваници обезбедио чак пет панађура. Један од њих се на Спасовдан одржавао под самим манастиром. Панађур се на Петровдан одржавао у Сталаћу, а поред тога Манастир је имао и приходе од бродарине под овим

⁵⁴⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 670; Споменици на Македонија IV, 143.

⁵⁴⁹ Б. Бабић, *Покушај утврђивања места и граница панагиришта Прилепа у другој четвртини 14. века*, *Старинар* 20 (1969), 1–9.

⁵⁵⁰ Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација* 196.

⁵⁵¹ Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти*, *ССА* 4 (2005) 55, 57.

⁵⁵² С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о светом Петру Коришком са сабора у Крупиштиме*, *ССА* 11 (2012), 61, 65, 72. У исправи *Хил. 41.* стоји да трг траје 15 дана, док у исправама *Хил. 42* и *Хил. 43.* стоји да је трајање ове трговачке манифестације 11 дана.

⁵⁵³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 140.

градом. Уписан је и панађур Свете Петке на Дунаву, а по свему судећи, одржавао се код места Суботица, при ушћу Велике Мораве у Дунав. Два панађура, за празник Светог Ђорђа, пролећни и јесењи, одржавани су у Подгорици у Мачви, а ово место је убицирано на ади на Сави, југоисточно од Шапца.⁵⁵⁴ Могло би се запазити да се поред већег броја трговачких манифестација, водило рачуна и о њиховом распореду, те су распоређене широм властелинства и у току пролећног и јесењег периода године.

Интересантно је да се већи број трговачких места налази уз прелазе на рекама у другим исправма с краја 14. и из 15. века. Манастир Дренча имао је уписан: *И у Загрлатој трг на Морави са скелом*, вероватно данашњи Ђунис, а поред тога касније је у Повељу дописан и трг Кула, који се углавном доводи у везу са данашњим истоименим селом, код Малог Црнића.⁵⁵⁵ Нешто касније појављује се још један трг на Морави као манастирски посед. Ради се о Паракиновом броду (данашњи Параћин) који је најпре Цреп Вукославић приложио Лаври Светог Атанасија, а касније то потврђују кнез Лазар и деспот Стефан Лазаревић. У исправи деспота Ђурђа Бранковића Великој Лаври помиње се као *Паракин са панађуром*. Како деспот замењује поседе у Србији новчаним приходом, и овај трг је престао да буде манастирски посед и враћен је под власт последњих српских владара.⁵⁵⁶

Распрострањеност и бројност тргова на манастирским поседима није толико у вези са укупном величином властелинства и обимом производње, већ са структуром поседа и временом настанка метохија. Разуђена властелинства имала су потребу за трговима и панађурима, јер је снабдевање манастира са удаљених метохија било отежано док су продајом тих производа у оквиру саме метохије могли добити готов приход. На пример, сасвим је непрактично да се вино са Хотачке метохије допрема у Хиландар, Манастиру је више одговарало да се вино са метохије прода уз што мање трошкове и ангажовање око транспорта, у самој метохији. Због тога су Хиландарци настојали да од владара добију посебне повластице за такву трговину. Монопол на продају вина на трговима Хоча и Книнац треба схватити у таквом контексту манастирских интереса. Потреба за местима за трговину на удаљенијим поседима може се препознати и на Раваничком властелинству. Задужбина кнеза Лазара добила је више панађура, а њихов распоред указује да удаљенији поседи у Мачви имају два панађура. На овај начин се производи са ове метохије могу лакше продати, а Манастир се могао снабдевати са оних који су ближи.

Значајна карактеристика манастирских тргова је да делују у сеоским насељима или уз њих. Стога су окренути аграрној привреди. Највећи број манастирских тргова имао је локални значај. Наспрам тога већи број панађура лоциран је у градовима и имају одлике привременог коришћења градских

⁵⁵⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, 83; Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 96, 98; Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација*, 191, 204, 206.

⁵⁵⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, 190; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 38–39;.

⁵⁵⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 495, 497, 504; ЛГТ, *Паракинов брод*, А Узелац, 223–224.

тржница. Значај тргова и панађура на манастирским властелинствима је велики. Значај тргова који су се развили под појединим манастирима може сагледати и из контекста урбанизације, јер су поједина насеља развијена управо из манастирских тргова (Пријепоље, Тетово, Хоча).⁵⁵⁷

Манастири су могли имати мање **поседе у градовима**, дворове, куће, градске цркве са поседима па и веће целине од неколико дворишта, кућа или економских објеката. Такође, на простору градског метоха манастири су имали поседе или вртове и винограде у градском метоху. Због величине и развијене структуре поједини градски поседи манастира могу се сматрати и посебним метохијама. Могу се издвојити две основне намене градских поседа: за повремено пребивање манастирских посланстава или службеника, као и економског карактера, односно издавање и убирање прихода. У појединим случајевима такви поседи могли су бити намењени сталном боравку једног од економа или неког другог представника.⁵⁵⁸

Велики број поседа у граду имао је Манастир Светог Ђорђа у Скопљу. У Повељи краља Мулутина нека од градских имања су посебно наведена, неке је храм имао одраније, а нека добра је српски краљ откупио и приложио Манастиру Светог Ђорђа. Пажњу привлачи податак да је око Апокавкове Цркве Светог Ђорђа потврдио и поклонио 60 кућа са двориштва, у пределу од Царевог друма до централног градског Храма Богородице Тројеручице. Поред овог краљ наводи и неколико поседа у граду које је лично откупио и приложио Манастиру Светог Ђорђа. Међу њима се истиче посед који се назива **ръпинник** који је краљ купио од Николе, сина попа Димитра, за 200 перпера и ту подигао *палату и двор Светом Ђорђу*. С обзиром да је ово имање знатно скупље од осталих кућа у граду, по свему судећи је и веће и богатије, а поменута палата уистину велика резиденција. Поред ове, поменуте су појединачно још неке куће које је краљ Милутин откупио, а у исправи је наведено од кога и за коју цену.⁵⁵⁹ На овај начин формирана је својеврсна *градска манастирска метохија*, односно поседи у близини храма, које игуман и економ могу директно контролисати, а извесно је да су доносили манастиру приходе.

Хиландарски поседи у градовима су бројни, лоцирани у урбаним срединама средњовековне Србије и Византијског царства. У највећем броју случајева ради се о појединим градским црквама са неколико кућа и објеката окупљених око ње. Хиландарски монаси своју прву градску резиденцију добили су већ крајем 12. или почетком 13. века. Солунске хиландарске поседе је према казивању архиепископа Данила II прибавио сам Сава. По свему судећи, Сава је откупио имање у Солуну и обновио цркву, а о величини и броју кућа мало се може рећи. Међутим, изгледа да је латинска управа у Солуну довела до

⁵⁵⁷ Б. Зарковић, *Допринос црквеног поседа урбанизацији средњовековне Србије*, ЦС 16/2 (2019), 185–201.

⁵⁵⁸ Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 51–65.

⁵⁵⁹ Зборник, 324–325; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 54–55.

пропадања овог хиландарског поседа. Краљ Милутин је преузео на себе обнову овог метоха и цркве, радови су завршени око 1316. године, када су Хиландарци затражили од византијског цара да им одобри снабдевање водом, што је он и учинио. Данило II цркву бележи као Храм Светог мученика Христовог Георгија.⁵⁶⁰ Међутим, у време Стефана Душана Солунски хиландарски метох је окупљен око Цркве Свете Тројице. Извесно је да је дошло до промене у посвети храма, можда већ приликом обнове у време краља Милутина. Солунски метох је увећаван куповинама кућа и имања у Солуну и околини. Треба истаћи и реалне потребе Хиландараца за постојањем извесног пребивалишта у Солуну с обзиром на честа путовања и комуникацију са византијским и српским властима.⁵⁶¹

Хиландар је имао поседе и у Призрену. Могуће је да се ради о метоху окупљеном око Цркве Светог Димитрија, која се у Повељи краља Драгутина помиње као посед који је *имала испрва она света црква*.⁵⁶² О којим поседима у самом граду поред поменуте цркве се ради, тешко је рећи. Извесно је да је Хиландар имао и своје људе у Призрену, који су ослобођени обавеза према граду, а помиње се и млин, виноград и њиве вероватно у градском метоху. Повеља краља Стефана Дечанског од 8. фебруара 1327. године помиње да се хиландарски игуман Геврасије обратио краљу поводом међа Хотачке метохије и „покоишта које имају у Призрену”.⁵⁶³ Свакако се ради о овом старом поседу које су Хиландарци могли користити током својих путовања и посета Србији. Хиландар је захваљујући поклону протосеаста Хреље, добио знатан посед у граду Штипу. Ова метохија окупљена око Цркве Светих арханђела намењена је као *покоиште игуману и братији*. У самом граду Манастир је имао 50 потчињених људи, поред тога и трг у Штипу, као и поседе у градском метоху.⁵⁶⁴ Хиландарски штипски поседи увећани су касније даровима Стефана Душана, као и потчињавањем имовине властелина Рудла који је између осталог имао имања у овом граду, а затим и поседе које је у граду и његовом метоху купио властелин Иванко Пробиштитовић.⁵⁶⁵ У време цара Душана помињу се и Хиландарски поседи у Серу, који су окупљени око Цркве Светог Николе.⁵⁶⁶ У једној од Душанових исправа помиње се и Хиландарски посед: *у Пећи у тргу што имају покоиште, стас, виноград и ступ са воћем*. Ово имање је поменуто средином 15. века када су Хиландарци тражили да им патријарх Никодим

⁵⁶⁰ Данило II, 132; М. Живојиновић, *О боровцима Св. Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977), 65.

⁵⁶¹ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 215; М. Живојиновић, *Солунски метох манастира Хиландара*, ЗРВИ 37 (1998), 111–119.

⁵⁶² Д. Живојиновић *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 7, 9.

⁵⁶³ С. Мишић, *Повеља Краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру Хиландару 8. Фебруар 1327*, 67, 68.

⁵⁶⁴ Б. Петровић, *Две хрисовуље краља Душана којима потврђује Хрељине прилоге Хиландару*, ССА 13 (2014), 6, 9, 13, 16; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 93, 100; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 110–111; М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, ЗРВИ 45 (2008), 220.

⁵⁶⁵ С. Мишић, *Повеља Стефана Душана којом прилаже властелина Рудла*, 75–86; В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, 73–74; С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 29–30.

⁵⁶⁶ С. Мишић, М. Копривица, *Општа хрисовуља*, 71, 95.

ослободи намета поседе у Пећи.⁵⁶⁷ Оваквих поседа је било и у другим градовима, па су уписани мањи метоси са кућама, дворовима, земљом и виноградима.

Свети арханђели су сасвим извесно имали поседе у градском метоху Призрена. Ипак, о поседима у самом граду има мало података. Макар три градске цркве биле су потчињене Арханђелима, од којих је највећа и са највећим бројем поседа и потчињених људи била Спасова црква. Поред поседа у Призрену помињу се и друга имања у градовима. Манастир је имао и цркве са мањим метосима у Велесу, Врању, Струмици, Дању. Интересантан је и један Арханђеловски посед у Скадру: *кућу у Скадру, коју је купила царица Јелена на Згуровој кући*.⁵⁶⁸ По свему судећи ради се о вреднијем грдском имању.

Кнегиња Милица са синовима потчињава велики број поседа у Србији светогорском Светом Пантелејмону. Између осталог, помињу се и куће у градовима Крушевцу, Лесковцу, Прокупљу и Новом Брду. У већини ових случајева уз куће су дати и људи који су по свему судећи, опслуживали ове манастирске поседе и вршили одређене службе у градовима.⁵⁶⁹

Могло би се навести још неколико примера манастирских градских имања. Тако је Манастир Трескавац имао посед који је уписан као: *Двор унутра у граду са кућама и са житницом купљеница од Јексифелина*.⁵⁷⁰ Манастир Богородице Перивленте имао је у Струги *у граду гоњи двор и доњи двор*.⁵⁷¹ Ипак, јасно је да поседи нису били велики, да се углавном ради о појединачним кућама или градским црквама са мањим метосима. Урбани развој градова, њихових подграђа, доводи и манастире у ближи додир са оваквим срединама. Већ од 14. века и епископска седишта се смештају у градове, и у великој мери утичу на развој градских насеља и њихов утицај на околину. Такође, манастири се подижу у близини градова, или имају добру повезаност преко путних праваца са постојећим градским центрима.

⁵⁶⁷ М. Копривица, *Повеља цара Душана за забеле Понорац, Крушици и трг Книнац*, 113, 116; Иста, *Повеља патријарха Никодима за Карејску ћелију*, ССА 16 (2017), 145–146.

⁵⁶⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 101, 131.

⁵⁶⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 300–307.

⁵⁷⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 667; Споменици на Македонија IV, 114, 149.

⁵⁷¹ В. Алексић, *Повеља краља Стефана Душана охридској цркви Богородице Перивленте*, 26, 27.

МАНАСТИРСКИ ЉУДИ

Зависно становништво на манастирским поседима

Потчињавање људи манастиру има за циљ да они пореске обавезе и работе уместо краљу или властелину имају извршавати у корист манастира као господара. Зависни људи су ресурс, производна снага сложеног система средњовековног манастирског властелинства. Кроз манастирске повеље лакше се може уочити давање поседа – села и земље, али је могуће пратити и појаву директног даривања људи. Углавном су помињани људи са појединих значајнијих поседа, они са посебним задужењима, или припадници властeosког слоја. Представници властеле, чешће властеличића, навођени су поименично заједно са својим баштинама и обавезама које имају према манастиру. Такође, власи су најчешће пописивани у манастирским исправама и давани као посебан дар. Разлози су највероватније у обавезама које су прописане по глави или по заједници од 50 кућа, клетишту и катуну.⁵⁷²

Меропси, иако најбројнија и најпродуктивнија група људи, веома су ретко пописивани у манастирским повељама. Како је код ове друштвене групе најизраженија везаност људи за земљу, они су се подразумевали када ктитор уписује манастиру село. Зато су честе формулације уписивања села *са међама, правима и људима* или још којим додатним ресурсом попут винограда, сенокоса или млина. Већ је истакнуто да давање празне необрађене земље манастирима мало значи, једино са људима који је обрађују, она може бити корисна и обезбедити приходе. Малобројне су исправе које наводе меропхе као поданике манастира, а то је свега неколико повеља које имају својства практика. Међу њима најзанчајније су две опширније дечанске хрисовуље, које бележе поименично људе у свим селима властелинства.⁵⁷³ Такође, попис меропаха садржи и Повеља Стефана Душана за Цркву Светог Николе у Врању.⁵⁷⁴ Међутим, бројне су повеље у којима су поменуте само мање групе меропаха, са појединих новоприсвојених поседа, или људи који су насељени на манастирско властелинство по налогу владара. Међу бројним примерима навођења група људи нижег друштвеног статуса, издваја се уписивање људи на појединим метосима Светих арханђела, као што је Спасова црква или метох Светог Стефана.⁵⁷⁵

Парици се као поданици манастира помињу на подручјима која су освојена од Визанатије или на хиландарским поседима у оквиру Царства. Прва хиландарска повеља монаха Симеона саопштава: *и пошто испросих парике од цара у Призрену, дадох од њих манастиру*, а затим су наведена села Хотачке

⁵⁷² С. Мишић, *Законске одредбе о Власима*, 36–48.

⁵⁷³ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 4–61, 69–131; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 71–135, 141–265.

⁵⁷⁴ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 69–85.

⁵⁷⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 91, 120.

метохије, у којима су по свему судећи, ти парици живели.⁵⁷⁶ Парици су у Византијском царству располагали својом баштином и од ње давали господару порезе, најчешће у виду десетака, натуралних и новчаних дажбина. Поседи којима су располагали били су различите величине, па су се и приходи добијени од једне такве куће разликовали. Хиландарски практик за струмичке поседе из 1300. године углавном бележи поданике из ове категорије. Сагледавање овог извора даје драгоцене податке о имовини зависних људи и великим разликама у величини поседа које су држали и пореза који су плаћали.⁵⁷⁷ Повеља краља Милутина Хиландару о метохији у Тморанима, поред прецизно наведених нових поседа у обрадивим површинама – царинама, поименично наводи и људе. Највероватније се ради о насељеним људима због повећаних обрадивих површина, а исправа наводи 16 отрока и још 33 домаћинстава парика.⁵⁷⁸

Отроци нису били бројна друштвена група на црквеним имањима, а у исправама се сусрећу са различитим видовима задужења. Манастирски отроци су људи који су из службе личне послуге, или сличног положаја личне зависности, предати црквеном господару.⁵⁷⁹ Интересанто је да владари својим задужбинама ретко дају отроке, међутим, властела која своје поседе, или чак целу своју баштину завештава манастиру заједно са другим имањима, обично потчињава и отроке. Један од илустративних примера манастирских отрока су они штипског подграђа који су потчињени Хиландару. По свему судећи, ради се о људима који су раније били у служби протосеаста Хреље који су заједно са његовим баштинским поседима и црквом потчињени Српском светогорском манастиру. У повељи је наведено 50 поименично уписаних људи, а из закона који следи затим произилази да се ради о отроцима.⁵⁸⁰ Стефан Душан уз село Словиње код Липљана поред мештана села прилаже и 10 отрока.⁵⁸¹ Своје отроке Хиландару је потчинио и властелин Маљушат, који је заједно са Црком Светог Николе у Врању даровао три села и људе. У овој исправи је такође, положај отрока прописан у законским прописима Повеље, али њихове обавезе су земљорадничке и различите од оних које су имали меропси.⁵⁸² Такође, властеличић Иванко Пробиштитовић најпре је својој баштинској Цркви Светог Јована Крститеља потчинио групу својих отрока, а они су затим прешли у службу Хиландара.⁵⁸³ Судећи по подацима из Кончанског практика, своје отроке је Манастиру Кончи приложио и војвода Никола Стањевић, који их је настанио *на ждреби црквеној*. Овај податак сведочи да се ради о беземљашима, али када из службе властелина постају манастирски људи, они бивају стално настањени на

⁵⁷⁶ Зборник, 67–69.

⁵⁷⁷ Зборник, 307–314.

⁵⁷⁸ Зборник, 333.

⁵⁷⁹ Р. Михаљчић, *Отроци*, ИГ 1 (1986), 51–57; Ђ. Бубало, *Шта значи отрок у српским повељама?*, Зборник МС за историју 56 (1997), 19–58; М. Благојевић, *Меропси и отроци*, 37–59.

⁵⁸⁰ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 93, 100; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 104.

⁵⁸¹ М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана хиландарском тиргу у Хрусји*, ССА 13 (2014), 42, 46.

⁵⁸² С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 77.

⁵⁸³ В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, 73, 74.

црквеној земљи те су им одређене и земљорадничке обавезе.⁵⁸⁴ Разлози леже у околности да игуману није потребна група личних слугу. Црквени двор, лична послуга, или друга слична задужења, регулисани су на начин који се разликује од световних дворова. Такве дужности у служби манастира обављали су или чланови самог братства или властеличићи, сокалници, посебни придворци или дворани, а сасвим ретко отроци.⁵⁸⁵ Интересантно је да је у прве две Дечанске хрисовуље *пут са игуманом* уписан као обавеза отрока, да би у трећој верзији Хрисовуље ова реч била замењена те је прописано *и ко са игиманом на пут иде*.⁵⁸⁶ Слично је и у одредби која се односи на обавезе зависног становништва да помогну у случају да у манастиру избије пожар. Може се закључити да су отроци у служби манастира малобројни, а да су врло брзо засељачени, настањени на црквеној земљи, а да временом највероватније постају меропси и преузимају земљорадничке дужности.⁵⁸⁷

Повеља Стефана Душана за цркву Светог Николе у Врању, једна је од ретких исправа која садржи попис меропха и отрока из три села (Доње и Горње Врање и Собина). Ова повеља је и својеврстан практик који најпре садржи наведена села са свим међама, затим прецизно прописане законске прописе и поименично наведене пореске обвезнике који их имају извршавати. Укупно је у три села било око 75 домаћина, од чега четири жене на челу куће.⁵⁸⁸ Разлози оваквог навођења становника могу се потражити у наведеном *закону црквеним људима Врањанцима* у којем су основне радне обавезе, орање и производња житарица прописане *одсеком*, као заједничка обавеза свих насељеника са властелинства, да обраде укупно 200 кабала земље.⁵⁸⁹

Сокалници су у служби манастира били малобројни, а ради се о „еластичној” друштвеној групи која је могла примити људе из других слојева, како мепораха тако и синова мајстора или попова, али су такође сокалници лако могли бити преведени у меропхе.⁵⁹⁰ Повеља Богородици Бистричкој краља Владислава, поред четворице именом поменутих сокалника који су одраније служили Манастиру, овој категорији припадаје и групу људи која се на метохију настанила заједно са извесном *калуђерицом*. Повеља за њих превиђа „ко год од људи земљу узме да работају сокалничку работу”.⁵⁹¹ У дечанским

⁵⁸⁴ А. Соловјев, *Кончански практик*, 92, 96.

⁵⁸⁵ М. Копривица, *Придворци у средњовековној Србији*, Између Подунавља и Средоземља, Пожаревац – Ниш 2021, 173–186.

⁵⁸⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61–62, 133–134; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 271, 308.

⁵⁸⁷ М. Благојевић, *Меропси и отроци*, 49–57; С. Мишић, *Српско село*, 122–123.

⁵⁸⁸ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 69–85.

⁵⁸⁹ М. Благојевић, *Посебни закони*, 25–27.

⁵⁹⁰ А. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости*, Гласник СНД 19 (1938), 103–132; L. Margetić, *Bilješke o meropsima, sokalnicima i otrocima*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 35, 1–3 (1991) 91–115; С. Шаркић, *Маисторије, сокалници и сеоски попови*, Зборник радова правног факултета у Новом Саду, 45 (2011), 59–67; ЛССВ, *сокалник*, Ђ. Бубало, 680–682; М. Динић, *Сокалници*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 410–417; В. Тријић, *О сокалницима*, Прилози КИФ 68–69 (2002–2003), 3–28.

⁵⁹¹ Зборник, 167; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 181.

хрисовуљама пописано је око 70 сокалника у 11 села.⁵⁹² Сокалници су чешће помињани у законским прописима манастирских исправа где се готово увек јасно раздвајају сокалничке работе од работа за меропхе. Мања радна рента на земљи, у пословима орања, сејања, жетве, надокнађена је другим обавезама. Сокалници најчешће преузимају грађевинске и транспортне послове, за које се не може рећи да су лаки. Група људи из слоја сокалника у служби манастира је била блиска игуману, економу, имали су директне контакте са монасима. Како су поправљали манастирско утврђење или обављали друге грађевинске радове на трпезарији, или другим објектима, било им је омогућено да бораве у манастирском комплексу. На бањском властелинству обавеза сокалника је да иду на *пут са игуманом или црквеним послом*. Сокалници су од манастира добијали коња када су ступали у самосталну службу: *када на женидбу пође, ако буде достојан, игуман у договору с братијом да му даде коња*.⁵⁹³ Сокалници су, по свему судећи, своје радне дужности дужили лично, по одраслој мушкој глави. Већ у Повељи Богородици Бистичкој прецизирано је да сокалник оженивши се, још три године остаје са оцем у кући, а затим особно ступа у службу.⁵⁹⁴ Овакве одредбе за меропхе не постоје и стога су они могли остати у породничној задрузи те лакше обављати прописане работе.

Уређење друштвених односа на манастирским властелинствима је процес који се развијао током целог средњег века. Прве манастирске повеље не садрже законске одредбе, али како су се поседи дати црквеним властелинствима, епископијама и манастирима увећавали, постојала је потреба да се прецизније уреди положај зависних људи према црквеним феудалним господарима. По свему судећи, и разлике у положају становништва на црквеним и световним властелинствима током времена постају израженије.

Већ у првој половини 13. века уређење друштвених односа на манастирским властелинствима прописано је тако да се могло назвати *законом*. Ради се о *Закону Светог Симеона и Светог Саве*, односно о скупини прописа која је важила за поданике Студенице и Милешеве, а који су већ средином 13. века обједињени у јединствен склоп прописа који је регулисао друштвене и аграрне односе на манастирским властелинствима.⁵⁹⁵ Позивање на овај закон присутно је у Повељи краља Милутина за Манастир Светог Ђорђа у Скопљу, касније у бројним хиландарским исправама, па и у Светоарханђеловској хрисовуљи, иако су законске одредбе ове исправе усклађене са новијим прописима које предвиђа Душанов законик.

Учешће ктитора у прописивању закона манастирским људима показује пример врањске Цркве Светог Николе. У Повељи коју је Стефан Душан издао о потчињавању овог метоха Хиландару стоји: *а ево закона што га постависмо црквеним људима Врањанцима, а ту су били жупан Маљушат, игуман Арсеније*

⁵⁹² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 60; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 134.

⁵⁹³ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

⁵⁹⁴ Зборник, 167.

⁵⁹⁵ М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 191–246.

и братија која се ту нађоше.⁵⁹⁶ Нешто касније, Константин Драгаш и његова мајка Јевдокија, прописали су закон за властелинство своје задужбине у Архилевици: *Људима црквеним устависмо закон*.⁵⁹⁷ Значајнији и на ширим просторима заступљенији су закони које су владари постављали у својим великим краљевским манастирима, а поред већ устаљених студеничких и милешевских модела, помиње се онај који је краљ Милутин прописао у Бањској. Положај зависних људи није био исти на свим манастирским властелинствима, ипак, не може се рећи ни да су разлике биле нарочито велике. Важно је нагласити да иако манастирске повеље садрже сличне одредбе о положају манастирских поданика, ниједан од поменутих закона није преписан са већ постојећег заједничког предлошка.⁵⁹⁸ Овакви закони доношени су као *lex specialis* приликом оснивања манастирског властелинства. Опште познате и постојеће норме прилагођаване су условима и потребама манастира. О прилагођавању закона условима мањих метохија сведочи пример закона на поседима Светог Николе у Врању, Светог Николе у Дубруштини, на поседима Архилевице и другим. Иако су ове цркве са имањима потчињене Хиландару, посебни закони су остали на снази на овим мањим метохијама. Поред тога на Дечанским поседима Алтињани су добили повластицу да могу остати на *свом старом закону*, док су Плављани имали обавезе које им је уписала краљица Јелена, вероватно различите од осталих метохија. Такође, на Светоарханђеловском властелинству Сењанима је уписан посебан закон.⁵⁹⁹

Основне обавезе свих који држе земљу: меропаха, сокалника, отрока, мајстора, попова, и категорија људи са посебним задужењима, састојале су се у обављању аграрних послова у корист манастира. Ти послови су готово на свим властелинствима орање и послови око житарица, затим послови у виноградима, и кошење и сакупљање сена. У зависности од припадности одређеној друштвеној групи остале обавезе су се разликовале. Поред тога постојале су и натуралне дажбине које нису у истој мери оптерећивале насељенике метохија. Радне обавезе земљораника више пута су разматане у српској историографији.⁶⁰⁰ Ипак, неке од тих работа у корист манастира, важне су са сагледавања производних аспреката манастирске економије.

Повеља краља Владислава Манастиру Богородици Бистичкој, према речима самог аутора исправе, представља поновљену и реконструисану верзију повеље коју су издали његов отац и деда. Стога, законске одредбе ове исправе осликавају положај манастирских поданика не само из четврте деценије 13. века већ и одраније. Обавезе манастирских људи груписане су у две целине: *работа сокалника*, а затим и *работа меропаха*. По свему судећи, Манастир није имао влахе па нису прописане ни законске одредбе за ову друштвену групу. Основна

⁵⁹⁶ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 77.

⁵⁹⁷ П. Драгичевић, *Повеља царице Јевдокије и њеног сина Константина*, 89–92; М. Благојевић, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*, 447–458.

⁵⁹⁸ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 275.

⁵⁹⁹ М. Благојевић, *Посебни закони*, 21–32.

⁶⁰⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 291–324; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 267–288; С. Мишић, *Српско село*, 115–130.

обавеза и меропаха и сокалника је орање, разлика је у површини обрађене земље: меропси су имали 7,5 мати, а сокалници 4,5 мати земље да узору. На овој површини били су дужни да обаве и све друге послове око производње жита. Обавеза кошеља сена била је иста за обе категорије становништва, али није прецизирана површином нити данима рада, већ је речено *док га не нестане*. Још једну обавезу су подједнако сносили сви насељеници метохије, а то је *оброк*, односно давање хране када на манастирске поседе дође краљ или властелин или гост. Остале обавезе су зависиле од припадности једној или другој друштвеној групи. Сокалници су били дужни да *манастир окол*о и *трпезарују граде*, да иду на пут са товарним коњима, односно да учествују у транспортној служби. Обавезе меропаха су бројније, али углавном су аграрне природе, тако поред редовних дужности имају и додатна три дана рада на пословима жетве, вршидбе и плевљења жита. Следећа одредба је неодређена и гласи: *дело да делају колико је потребно*, односно по запосвести игумана извршавају и неке друге послове у зависности од потреба. Посебну групу обавеза меропаха чине натурална давања груписана у два временска периода. О Божићу су дужни да дају: слад, хмељ, луч и дрва, као и да припреме *кабал жита истребљен и умешен*. Друга група натуралних давања доношена је на Госпојиндан, манастирску славу: јагњећа кожа и уже. Меропси овог властелинства имали су једну специфичну обавезу – риболов, а рибу су имали да донесу за празнике и приликом посете краља или архиепископа. На крају сви црквени људи, који имају кошнице били су дужни да дају *десетак од уљи*, односну десетину произведеног воска.⁶⁰¹ Највећи број обавеза манастирских људи поменутих у овој исправи има потврду у каснијим изворима.

Одредбе *Старог закона Србљем* не могу се сматрати поузданим за сагледавања друштвених односа на манастирским властелинствима из више разлога. Поред тога, закон је део уређања на епархијском властелинству какво је Грачаничко, а епархије су имале сасвим другачије изворе и прихода и расхода. Међутим, положај становништва, како меропаха тако и сокалника и влаха, вероватно није био знатно другачији, ипак, постоје закони из приближно истог времена који се односе на манастирске поданике.⁶⁰²

Обавезе земљорадника у Светострефанској хрисовуљи и дечанским хрисовуљама такође су подељене у две целине: на работе за меропхе и за сокалнике. На Бањском властелинству помињу су следеће обавезе: меропси су орали редовном радном обавезом 8 мати земље, а сокалници 5, а поред тога још по један мат бедбом. Укупна обавеза орања и на Дечанском властелинству износила је 9 мати за меропхе и 6 за сокалнике, од тога 3 бедбом. Из тога произилази да су радне обавезе у погледу обраде житарица биле једнаке на ова два властелинства и да су се састојале из редовне и додатне (бедбене) дужности. Законски прописи помињу само овај први и најтежи посао – орање, међутим, тиме се

⁶⁰¹ Зборник, 197; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 175–189; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 269–274.

⁶⁰² Зборник, 502–503; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправма*, 149–151; Исти, *Стари српски закон*, Огледи о старом српском праву, 19–26.

подразумева и сетва, влачење, а најчешће и читав процес производње житарица. Такође, изражено је да су сокалници имали за три мата мању површину земље да обраде од меропаха, на сва три поменута манастирска властелинства. Њихови послови у узгоју житарица су мањи, али то је надокнађено ангажовањем на другим пословима у корист манастира. Обавезе које су падале на све категорије зависног становништва у истој мери су кошење сена и обрада винограда. Жетва на бањским њивама се обављала уз ангажовање максималног броја радника по три дана. На сличан начин обављано је и кошење сена, на које је излазио *свако ко може косу да држи*. Обавезе само меропаха су: *житотребљење, у мађупници стајати, давање слада, хмеља и оглава*. Сокалничка работа мимо пољопривредних послова је путовање и транспотр и грађевински радови. На Бањском властелинству обавеза свих насељеника је и *град да граде*, док се ово задужење ређе појављује као дужност свих категорија становништва.⁶⁰³ Поданици Дечанског манастира имали су сличан положај као и на Бањском властелинству. Обавеза која се не помиње у ранијим дужностима земљорадничког становништва је: *да храни свако село по једног товарног коња*.⁶⁰⁴ Натуралне дажбине зависног становништва готово да се не помињу у Дечанским хрисовуљама, што не мора искључиво указивати да нису постојале. Неке дужности које су у ранијем периоду обављали сокалници, овде се или не помињу или су на другачији начин регулисане.⁶⁰⁵

Од времена Стефана Душана обавезе зависног становништва прописане су на дугачији начин, па и манастирске повеље све чешће прописују број радних дана које су земљорадници радили за свог господара. Најпре се појављују законски прописи који уместо мати земље за орање помињу број дана намењен овом послу. Тако повеље за Светог Николу Врањског или Светог Николу Добрушког предвиђају за послове орања два или три с јесени, исто толико с пролећа. Установљено је да се ради о еквиваленту ранијим обавезама, јер се сматра да се један мат могао узорати једном запредом за један дан. Душанов законик доноси нове прописе о обавезама меропаха те члан 68 доноси: *закон меропсима по свој земљи: у недељи да работају два дана, а поред тога од радних обавеза превиђено је заманицом косе сено један дан и виноград један дан*.⁶⁰⁶ М. Благојевић је утврдио да промена у начину омеравања радних обавеза није битно мењала радно оптерећење становништва, односно да је око трећине укупног рада било утрошено на послове у корист феудалног господара.⁶⁰⁷

Светоарханђеловска хрисовуља и пре издавања Душановог законика, садржи прописе који радне обавезе меропаха одмеравају на два дана недељно. *Закон Србљем*, садржан у овој исправи, предвиђа: *да работају у недељи два дана надимицом што им рече игуман*. Поред тога, имају *бедбу сваког жита*, што

⁶⁰³ Зборник, 464–465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122–123.

⁶⁰⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61–62, 133; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133–134, 308.

⁶⁰⁵ Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 149–151; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 275–281; С. Мишић, *Српско село*, 116–119.

⁶⁰⁶ Н. Радојчић, *Законик* 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 88, 173.

⁶⁰⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 311–315; Исти, *Земљораднички закон*, 284–286.

би значило још два или три мата преко основне радне обавезе. Остале две основне работе, сено и виноград, такође су усаглашене са Закономиком и старијим манастирским повељама: сено да косе колико је потребно, а виноград да обрађују *по закону као у Студеници у Светог Симеона*. Натуралне дажбине су сличне као и на другим манастирским властелинствима: јагњећа кожа и *испорак*, лан, дрва и луч. Нема помена сокалника нити издвајања из општих *работа Србаља*, тако да су се прописане обавезе односиле на најшире категорије становништва.⁶⁰⁸

Поред Светоарханђеловске још неколико манастирских повеља из времена Стефана Душана садржи сличне законске прописе о положају зависног становништва које су усклађене са Закономиком. Две повеље са сабора у Крупиштима 1355. које се односе на хиландарске поседе садрже *закон метохији или закон метохијма хиландарским* који указује да су на поседима Светогорског манастира, такође, заживели прописи о раду два дана у недељи за господара.⁶⁰⁹ Интересантно је да међу бројним хиландарским повељама из ранијег периода нема уписаних закона који би се односили на целокупне поседе и све поданике овог Манастира. По свему судећи, после доношења Законака, владар је настојао да уједначи работе и давања на манастирским поседима, и да их усагласи са новим прописима. Уосталом и сам Законик, напомиње да члан 68 важи за меропхе *по свој земљи*, али такође каже и да се *мимо овог закона ништа не узима*.⁶¹⁰ Велики број радних дана у години који је предвиђен Закономиком, требало би да подмири све радне обавезе у корист господара, међутим има и манастирских повеља које поред два дана недељно, помињу и додатне аграрне послове или рад бедбом или натурална давања. Такође и после доношења Законака, владар и ктитори појединих манастира могли су одредити посебне прописе, рад одеком, или спечифичне радне обавезе појединих манастирских поданика.⁶¹¹

У пределима који су освојени од Византијског царства у великој мери се одржао стари порески систем који је вековима био заступљен, а који се углавном састојао од натуралних или новачних давања. Хиландар је већ од краја 12. века имао поседе и поданике у оквиру Византијског царства. Парици и елефтарии помињу се у хиландарском практику за струмичку област из 1300. године, који бележи велике разлике у имовинском стању међу становништвом ових метохија, па има веома богатих породица чија баштина износи и преко 100 модија земље, има оних скромних поседа, али велики је број беземљаша. Плаћање пореза је подељено на два дела, један се плаћао септембра, а други марта. Од осталих обавеза прописано је: **и одъ икомодѣ имѣщимъ стасѣ на т· перперѣ кьвломъ меренно винно на перперѣ метрѣ егарѣ дньевнага вѣ и законѣник**

⁶⁰⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 107–127; Исти, *Земљораднички закон*, 285–286; С. Мишић, *Српско село*, 116–117.

⁶⁰⁹ С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима*, ССА 11 (2012), 66, 69; М. Копривица, *Повеља цара Душана о забелима Понорац и Крушичица и тргу Книнац*, 111, 113.

⁶¹⁰ Н. Радојчић, *Законик*, 56, 108; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 173.

⁶¹¹ М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, 21–33.

г · **поклони**. Пореске обавезе које су дуговали Манастиру уписане су као готов новац у перперима, а износ је зависио од величине баштине, ораница и винограда, као и броја вучне стоке.⁶¹²

Хрисовуља цара Душана о уписивању Цркве Светог Николе митрополиту Јакову садржи инересантне прописе о уређењу друштвених и пореских односа на овом малом властелинству. На поседима ове цркве живело је неколико категорија земљорадника. Посебно се помињу *људи црквени*, а уписано је око 20 старешина домова. Затим, деветорица *слободних људи* за које се у Повељи каже да су *из грчких крајева дошли на цареву земљу за време светог краља*. По свему судећи, то су *елефтери*, људи који немају господара, али немају ни земљи, те су могли бити настањени на црквеној земљи, па су им уписане земљорадничке обавезе. По свему судећи, Црква Светог Николе имала је парике, који нису посебно уписани, међутим, у законским прописима ове исправе сусрећу се подаци који се односе на ову категорију поданика. Повеља помиње и *жупске људе* који имају винограде на црквеној земљи. Они нису потчињени Цркви и своје обавезе су дуговали држави или граду, али су за држање винограда плаћали цркви *доходак по закону како у Скопљу дају за винограде*. На датом простору било је и влаха који нису уписани у повељу, а можда и нису припадали манастиру, али су користили црквене поседе као зимовиште, и зато су имали обавезу да плаћају траварину. Метохија под Кожљем део своје земље из властeosке резерве давала је на обрађивање сељацима уз обавезу давања десетка. Повељом је прописано: *земљу нико на силу не обрађује, већ само онај коме митрополит даје из десетка. Осим парика који се нађу остали да обрађују своје баштине без десетка, а ону црквену земљу коју треба да обрађују...* Уочава се постојање различитих система обавеза па су тако парици по старом византијском управном систему имали своје баштине, а цркви давали дестак. Међутим, остале категорије становништа су имале обавезу да обрађују црквену земљу на исти начин као и меропси у српским земљама. *Људи црквени*, тј. меропси, имали су радну обавезу: *свака кућа да работа цркви два дана у недељи*. Такође, плаћали су соће, и још свака кућа по *две вреде звонцате вина*, што би био еквивалент пропису од *дан винограда* из Законика. Црква је узимала и десетак од кошница због својих потреба за пчелињим производима.⁶¹³ Манастир је имао своју добит од сваке од поменутих категорија становништва. Иако су обавезе биле различите, то не указује на велике разлике у оптерећености људи, већ напротив, да је без обзира на различит начин опорезивања њихово оптерећење било усаглашено. Поред тога што је ова исправа значајно сведочанство о разликама у друштвеној структури становништва, она осликава и разноликост прихода који су пристизали у манастир од његових поданика.⁶¹⁴

По свему судећи, оваква властелинства нису била реткост у пределима који су од времена краља Милутина прикључени српској држави. Већ крајем 13.

⁶¹² Зборник, 314; Г. Острогорски, *Византијске катастарске књиге*, 26–30, 59–60.

⁶¹³ Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, 98–99.

⁶¹⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 310–323; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 303–304.

века присутно је преплитање византијског управног и пореског система са већ развијеним аграрним поретком који је важио у старим српским земљама. Повеља скопском Манастиру Светог Ђорђа помиње упоредо и порезе карактеристичне за српске земље (оброк, позоб) и десетке (пчелињи, овчи, житни и вински) као део византијског пореског система.⁶¹⁵ Сасвим је извесно да је Хиландар на својим поседима имао парике и елефтере у грчким областима, као и меропхе, отроке и влахе, и потчињене властеличиће, а такође и многобројне скупине људи са посебним задужењима. Њихове обавезе према господару су се разликовале, али сви су економски доприносили у сложену организму средњовековног манастира. До промена у друштвеној структури долазило је споро и дуго су очувани наслеђени друштвени односи.⁶¹⁶ У постнемањинском периоду, настављено је раслојавање друштва, а манастири поред земљорадника и сточара на својим поседима имају све већи број занатлија, трговаца и људи из градских средина.

Земљорадници су своје радне обавезе обављали по кући, те стога домаћинства меропаха често чине велике породичне задруге.⁶¹⁷ Манастир као господар настоји и да очува деловање зависних баштина и кућа својих поданика, тако што им помаже у тешким периодима. У том смислу Бањска хрисовуља прописује: *ако неко осиромаши, нека га црква помогне, или да својом вољом пристане уз неког и работа док буде хтео, и опет да дође на своје место*. Слична овој је одредба која регулише положај самаца: *И који немају сина или брата или работника, самци (једици), два да се здруже иако разну работу и земљу имају, али на друге работе, осим орања и винограда; исто тако и сокалници и било који мајстори*.⁶¹⁸ Здруживање самаца који нису способни да сами преузму комплетне радне обавезе је олакшица која им помаже да одрже своје домаћинство, а да манастир има користи од њиховог рада јер основне обавезе, орање и виноград, су и они ипак морали извршити. Могућност да одрже кућу и баштину, уз смањене радне обавезе, имале су удовице на челу домаћинства. Бањска повеља предвиђа да *сирота која има малог сина, да држи све село*, односно своју зависну баштину. У случају када нема синове, удовица је задржавала окућницу *најбољу главну њиву своју*, чиме јој је ипак остављено довољно земље за издржавање.⁶¹⁹ Неколико манастирских повеља и практика помиње жене на челу домаћинства. Хиландарски практик за струмичке поседе помиње око 15 жена, најчешће удовица са синовима.⁶²⁰ Кончански практик помиње укупно девет удовица од којих је код већине назначено да су на *баштини*.⁶²¹

⁶¹⁵ М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 152.

⁶¹⁶ М. Благојевић, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 235–251.

⁶¹⁷ С. Мишић, *Српска породица у позном средњем веку*, Етнолошко антрополошки прилози 10-2 (2015), 368–369.

⁶¹⁸ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123; Р. Михалчић, *Закони у старим српским исправама*, 143–144.

⁶¹⁹ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

⁶²⁰ Зборник, 307–314.

⁶²¹ А. Соловјев, *Кончански практик*, 85–91.

Кроз овакве мере на манастирским властелинствима чува се зависна сеоска баштина и одржава минимум радних дужности.⁶²²

Кончански практик на 16 места помиње *две куће а једна работа* или *два дима једна работа*, а један пут и *три куће једна работа*. Соловјев указује да се ради о пореским олакшицама које су уживала многа домаћинства овог метода и да је Кончански манастир имао велико властелинство и довољно прихода за издржавање те је, вероватно, могао својим поданицима учинити овакве уступке.⁶²³ Поред тога, детаљније сагледавање структуре домаћинства која су спојена уочава се да се у извесном броју случајева ради о сродницима. Неколико примера из овог практика могу указивати на примену раније донетих прописа записаних у Бањској повељи о здруживању самачких кућа или помоћи угроженим и осиромашеним породицама. Тако се помињу *Војин Ников син са синовцима, две куће једна работа*, затим и *Јеман са братом две куће једна работа*.⁶²⁴ Примери породичних задруга из Дечанских хрисовуља указују на постојање домаћинства и са пет-шест мушких глава, па и више. Могло би се закључити да манастир као господар није настојао да разбијањем породичних задруга увећа број пореских обвезника. Штавише, увиђао се значај јаке куће која може ефикасније обавити послове како на својим личним ораницама тако и на манастирским.

Ктитори и владари су се старали да манастирски поседи буду добро настањени. У поједним случајевима било је дозвољено да се људи насељавају на манастирским поседима. Овај процес је у већој мери зависио од простора где се манастир налазио и од политичких околности. Прва хиландарска повеља монаха Симеона наглашава: *И ако ко од манастирских људи или Влаха побегне под великога жупана или код кога другог, да се опет враћају; ако ли од жупанових људи дођу у манастирске људе, да се опет враћају*.⁶²⁵ На овај начин мобилност људи је онемогућена. Међутим, у нешто познијој повељи за хиландарски метох Светог Димитрија у Призренској области записано је *и ко се досели да се над њим не старају ни севаст ни кнез, просто речено, нико од властелина малих ни великих*.⁶²⁶ Хронолошки следећа хиландарска повеља, коју је издао краљ Милутин, доноси извесна појашњења у начину насељавања људи на манастирским поседима, па дозвољава да се приме људи који долазе из „туђе земље” или „туђе земљани”.⁶²⁷ По свему судећи, ради се о оним људима коју су са византијске територије прелазили на српску. На властелинству Светог Ђорђа, краљ Милутин дозвољава насељавање људи на појединим метосима и уз одређене услове. Игуману је дозвољено да насели кога жели: *или из Грка или Србља или слободна или господита који је провео три године без господара или села*.⁶²⁸ Насељеном човеку игуман је дужан да *упише закон*, односно да одреди радне и

⁶²² С. Мишић, *Српско село*, 119–123.

⁶²³ А. Соловјев, *Кончански практик*, 94–95.

⁶²⁴ А. Соловјев, *Кончански практик*, 85–91.

⁶²⁵ Зборник, 69

⁶²⁶ Зборник, 269; Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина раније приписивана Драгутину*, 7–9.

⁶²⁷ Зборник, 277.

⁶²⁸ Зборник, 326.

пореске обавезе у зависности од категорије становништва којој припада.⁶²⁹ Интересантан је детаљ да се могу населити само слободни људи и они који су три године без господара, те на тај начин права властеле и других господара нису угрожена. Поред тога, досељавање новог становништва на властелинство, ставља се под директну контролу игумана и он одређује која подручја и у којој мери захтевају додатно насељавање. У овим исправама се ради о подручјима која су била погранична и где је услед политички нестабилних прилика долазило до демографских промена и миграција становништва. На великим манастирским властелинствима, која су се налазила у мирнијим пределима у унутрашњости српске државе, „пријем и превод људски” није био дозвољен, а мобилност зависног становништва ограничена. Једино се међу прописима Дечанске хрисовуље указује да је пријема нових насељеника ипак било: *а ко дође к цркви, ако је сокалник, да се са сокалницима насели, ако је меропих – са меропсима где буде обиље земље.*⁶³⁰ Ова одредба указује да се приликом досељавања поштовала постојећа друштвена структура и да се досељавање нових људи могло извршити само у пределима где им се могла обезбедити земља. Насељавање људи на истим основама: *и што је кметитина ту да се населе кметови црквени помиње знатно познија повеља Ивана Црнојевића Цетињском манастиру.*⁶³¹ У 15. веку услед турских упада долази и до већих демографских осцилација и расељавања људи. Повеља деспота Стефана Лазаревића Лаври Светог Атанасија наглашва право манастира да враћа своје одбегле поданике: *ако је неко из горепоменутих села побегао да га Хасан не би заробио, Лаврини се калуђери овлашћују да такве људе где их нађу враћају у поменута села хтели то они или не хтели.*⁶³² Како су се поседи Велике лавре налазили на Петруском крајишту, постојала је оправдана опасност од губитка људи са метохија.

Могло би се закључити да је било дозвољено умерено насељавање нових људи, посебно туђеземљана или слободних људи, док процес исељавања са црквених властелинстава није био прихватљив. Душанов законик чл. 32 насловљен је *О људима црквеним* и сведочи о таквим случајевима: *Људи црквени који држе црквена села и земље црквене а прогнали су меропхе црквене и влахе, они који су разгнали људе да се вежу и да им се узме земља и људи и да их држи црква докле скупе људе које су разгнали.*⁶³³ Ова одредба штити настањеност црквених поседа и усмерена је против престопа властеле и властеличића који преводе меропхе на световне поседе.⁶³⁴

⁶²⁹ Зборник, 327–328.

⁶³⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62, 134; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 135, 273.

⁶³¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 779.

⁶³² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 241, 244.

⁶³³ Н. Радојчић, *Душанов законик*, 49, 97; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 81, 160–161.

⁶³⁴ Т. Тарновски, *Историја српског права*, 382–386.

Власи на манастирским властелинствима

Нису сви манастири имали потчињене влахе, штавише, могло би се рећи да су само најистакнутији имали ову привилегију. Као део владарског резервата, власима су српски владари располагали и могли су их уступити црквеним институцијама. Влашки катунци на манастирским властелинствима уписивани су као насеља, често са одређеним међама, али поред тога у готово свим повељама где су наведени, у први план долазе људи-власи, који су најчешће и поименично наведени.⁶³⁵

Своје влахе већ у 13. веку имала су и нека епископска седишта, а знатна скупина потчињена је и Жичкој архиепископији.⁶³⁶ Хиландар је од Стефана Немање добио прва два влашка катунца: „од влаха Радово судство и Ђурђево, свега влаха 170”.⁶³⁷ Власи нису пописани поименично као у познијим повељама. Такође, овде се помиње *судство*, док су у каснијим изворима влашке заједнице груписане у катуне. Своје влахе су имали Студеница и Милешева, а законски прописи о положају манастирских влаха били су регулисани Законом Светог Симеона и Светог Саве.⁶³⁸ Милешевски власи су поменути у Повељи краља Уроша I којом прилаже Манастиру метох око Цркве Светог Николе у Хвосну.⁶³⁹ Иако остаје непознаница где су били настањени и колико их је било, милешевски власи су деловали кроз цео средњи век и забележени су у познијим изворима, као активни учесници у трговинској размени која се обављала на значајној траси која је водила преко манастирског трга Пријепоља.⁶⁴⁰

Положај влаха на властелинству Светог Ђорђа код Скопља уређен је на следећи начин: **а колици се обретають власи оу Светаго Георгиа да имъ ксть законъ Светаго Симеона и Светаго Сави, што к милешевским влахом и стоуденичскимъ.**⁶⁴¹ Власи овог Манастира нису уписани у Повељу, али је истакнуто да су имали исти положај као и друге скупине влаха на манастирским поседима. Овај податак је од велике важности јер указује на уједначен и законном регулисан положај ове друштвене групе, како на старим српским територијама тако и у новоосвојеним јужним областима.⁶⁴²

Краљ Милутин је на почетку своје вадавине потврдио Хиландару поседе и даровао нове, како земље тако и влахе. Међу старим манастирским

⁶³⁵ Р. Ивановић, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, ИЧ 5 (1954–1955), 399–408; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катунца*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 45–112; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 36–47; М. Максимовић, *Власи у склопу регалних права српских владара*, Српска краљевства у средњем веку, 401–415; С. Мишић, *Српско село*, 130–141.

⁶³⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 591–599, 635, 641; Зборник, 91–92, 230, 502.

⁶³⁷ Зборник, 69.

⁶³⁸ М. Благојевић, *Закон Светаго Симеона и Светаго Саве*, 215–234.

⁶³⁹ Зборник, 73–75.

⁶⁴⁰ М. Максимовић, *Милешевски власи*, ЦС 16/2 (2019), 213–236.

⁶⁴¹ Зборник, 328.

⁶⁴² М. Благојевић, *Закон Светаго Симеона и Светаго Саве*, 215–234; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 149–165.

власима уписано је 85 породица, а краљ је придодео још око 30.⁶⁴³ Влашке заједнице нису пописане по катунима, иако је извесно да нису сви боравили на једном месту, а на челу свих хиландарских влаха стајао је кнез Воихна.⁶⁴⁴ Изгледа да је краљ Милутин неколико пута додавао влашке заједнице Хиландару, међутим, они су некад пописани, а некад само поменути у повељама. Тако је Црква Светог Николе у селу Тморани уписана *са селима и људима и власима*.⁶⁴⁵ У време Стефана Душана Хиландару је потчињена и скупина влаха уз метох Светог Николе Врањског.⁶⁴⁶ Иако се ради о малој групи од 11 породица у катуну Псодерци, овим власима је уписан закон који је веома важан за праћење положаја и обавеза ове друштвене групе на манастирским властелинствима.

Краљ Милутин Светостефанском манастиру у Бањској даје девет влашких катуна: Пијајинаца, Шишатоваца, Бугарских, Барелевских, Пројиловаца, Урсоловаца, Бобојеваца, Смудирога и Војсиловаца. По свему судећи, градећи до тада највеће властелинство, краљ је својој задужбини приложио и највећи број влаха, укупно је уписано око 514 старешина кућа.⁶⁴⁷ Власи су уписани поименично као главе породице, а после прецизног навођења уписан је *Закон Влахом*. Међу Бањским сточарима уписана су три премићура, који су деловали као старешине заједнице. Бањски катуну су насеља са знатним бројем домова, а највеће насеље је Смудирог и броји око 105 кућа.⁶⁴⁸ Катуну су у Светостефанској повељи уписани са међама, што указује да се ради о сталним насеобинама.

Дечански манастир располагао је мањим бројем влаха. Најпре је у Првој оснивачкој повељи краљ Стефан Дечански уписао Манастиру седам влашких катуна: Раташевици, Сушичани, Вардиштани, Лепчиновци, Тудоричевци и још село Рзиниће са два катуну влаха, али нису уписана имена људи.⁶⁴⁹ У опширнијој верзији Повеље Стефана Дечанског пописани су људи и у влашким насељима, а поред поменутих додата су још два влашка катуну и један арбанашки.⁶⁵⁰ Дечански катуну су били мањи у односу на бањске, а насеља су бројала између 10 и 35 кућа, али је у једној кући често уписано и више од три мушке главе. Број влашких домова на Дечанском властелинству износи 268, према процени Р. Ивановића која су у већини познијих истраживања прихваћена.⁶⁵¹ У прве две дечанске исправе нису уписане старшине влашких заједница нити закон који би регулисао обавезе ове друштвене групе. Краљ Стефан Душан додао је властелинству још једну скупину влаха. Такође, извршена је и извесна

⁶⁴³ Зборник, 279, 370–374.

⁶⁴⁴ М. Благојевић, *Влашки кнезови, премићури и челници у држави Немањића и Котроманића*, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 53.

⁶⁴⁵ Зборник, 441.

⁶⁴⁶ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Св.Николе*, 73–74, 77–78.

⁶⁴⁷ Зборник, 465–468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124–126; С. Божанић, *Влашко становништво на поседима Св. Стефана у Бањској*, Рад Музеја Војводине 52 (2010), 167–177.

⁶⁴⁸ Зборник, 465–468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124–126.

⁶⁴⁹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 307–308.

⁶⁵⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 48–55; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 121–128.

⁶⁵¹ Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 215.

реорганизација, неки катуну су спојени, неки преименовани, док се укупан број увећао за двадесетак породица. У време Стефана Душана на челу свих дечанских влаха налазио се кнез Ђурађ Браниславић уписан у катуну Сремљана.⁶⁵² Дечанске хрисовуље не садрже посебан влашки закон, али забележени су поједини прописи који се односе на ову друштвену групу.⁶⁵³

Велику скупину влаха добио је Манастир Светих арханђела код Призрена. Стефан Душан је својој задужбини потчинио осам влашких катуну: Блатчани, Добрушинци Јанчишта, Гунцати, Голубовци, Кострчани, Сијаинци, Пинушинци, Драговелци. Катунска насеља су уписана са међама, док је укупан број влашких породица износио око 447 домова.⁶⁵⁴ У четири катуну уписани су примићури, а у једном кнез. Бројна скупина арханђеловских влаха имала је уписан закон којим су прецизиране њихове обавезе према Манастиру.⁶⁵⁵

Поред краљевских манастира влахе су имале и поједине властеоске задужбине. Један од најзначајнијих великаша цара Душана, Јован Оливер својој задужбини лесновској Цркви Светог арханђела Михаила приложио је један влашки катун, а овај посед је у исправе уписан као: *и катун Влаха на Стоји*. Међутим, заједница Влаха није дуго остала на овој локацији, јер се у Повељи из 1381. године у међама суседнихседа помиње *селиште на Стоји где су били власи*.⁶⁵⁶ Нешто касније Манастиру Дренча ктитор је даровао између осталог и *влахе Шиљеговце са засеоцима и међама*.⁶⁵⁷

У другој половини 14. и у 15. веку ктитори српских манастира ређе дају влахе манастирима. Раваница и поред великог бројаседа не располаже власима. Такође, не помиње се у манастирским повељама Лазаревића ни Бранковића. Власи у позном средњем веку су кориснији на световним добрима и имају већу улогу у трговини, транспорту, као и војним задужењима.

Међу самим власима постојало је извесно друштвено раслојавање. Бањске повеље разликују две категорије влаха: *војнике и ђелаторе*. На Светоарханђеловском властелинству уписани су: *поклоници, убоги власи и уни* (други, остали) власи. У хиландарској Повељи за Цркву Светог Николе у Врању помињу се *војници и уни (остали) власи*. Пореске обавезе ових група нису биле једнаке, као ни њихов углед унутар заједнице. Ђелатори и уни власи су представљали ниже слојеве влашких заједница. Положај војника је био нешто виши, али по свему судећи, на манастирским властелинствима није могла доћи до изражаја њихова примарна војна улога. Поклоници су били најугледнији и

⁶⁵² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 125, 256.

⁶⁵³ М. Благојевић, *Влашки кнезови, премићури и челници у држави Немањића и Котроманића*, 56–57.

⁶⁵⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 131–137.

⁶⁵⁵ Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 103–104, 128–130; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 36–47; С. Мишић, *Српско село*, 130–141.

⁶⁵⁶ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању злетовске епископије*, 203; Исти, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару за Лесново*, 99; Исти, *Оснивање злетовске епископије 1347. године*, ЦС11 (2014), 285–291.

⁶⁵⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, 188.

најутицајнији слој у влашким катунима.⁶⁵⁸ На челу влашког катуна стајао је кнез или примићур. Већ међу жичким власима први је уписан кнез, који је стајао на челу свих влаха потчињених архиепископији.⁶⁵⁹ Кнез се налазио и на челу свих хиландарских влаха. Такође, старешина влаха са овом титулом уписан је и у Дечанској хросовуљи Стефана Душана, и међу светоарханђеловским власима. У досадашњим истарживањима је потврђено да је кнез старешина свих влашких скупина на једном властелинству, као и да га је постављао владар. Примићури су стајали на челу појединих катуна, али не свих. Њихов положај је свакако нижи у односу на кнежев, али такође представљају представнике влашких скупина пред владаром или господаром властелинства.⁶⁶⁰

Радне и натуралне обавезе влаха углавном су у домену сточарске производње и транспортне службе. Закон Влахом Светостефанске повеље саопштава да је дужност ове друштвене групе да дају мали десетак: *да дају сваке године – од 50 оваца једну са јагњетом, а другу јалову*. Такође општа обавеза је: *И да дају цркви годишње сваки човек по два јагњета*. Остале радне и натуралне обавезе зависиле су од тога да ли су власи војници или ђелатори. Војници су били задужени за напасање пастува, а од натуралних дажбина давали су окрој. Ђелатори су се старали о стадима оваца, напасали их и приремали вуну. Обе групе су имале обавезу да носе сир с планине, вероватно до манастира. Интересантна је и одредба која се односи на оне влахе који *имају село*, односно који су стално настањени у зимовиштима, да косе сено три дана, на посебно одређеном потесу манастирских ливада. Ова работа је једина која је једнака као и меропси-ма. Као обавеза влаха помињу се: *и да доносе годишње товар жита, а други вина; да доносе соли црквене откуда им игуман рече 40 клетушта 10 товара*. Не може се поуздано утврдити да ли је ова дужност падала на целокупно влашко становништво, у сваком случају, транспортне дужности су честе међу влашким обавезама.⁶⁶¹

Дечански власи су потпуно ослобођени обавеза према краљу, тј. држави, а у Хрисовуљи стоји: *и освободи кралев'ство ми влахе Пантократорове ѿд в'сѣх работа и поноса кралевства ми пошеже ихъ мало приложихъ и то оубого*. Овакво опште ослобађање влаха се не појављује у другим исправама, па остаје питање да ли су на другим црквеним властелинствима где је било више влаха они можда задржавали део обавеза према држави. То би се посебно могло односити на влахе војнике и поклонике као истакнутију групу у овом друштвеном слоју, уз напомену да су дечански власи спадали у групу *убогих*, односно нижег друштвеног положаја. Обавезе влаха овог Манастира су пастирске, и оне су прописане и распоређене по катунима, четири катуна су била задужена за напасање лакимија кобила, два катуна су напасала стада оваца, и по један је био

⁶⁵⁸ С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 38–40.

⁶⁵⁹ Зборник, 91–92.

⁶⁶⁰ М. Благојевић, *Влашки кнезови, примићури и челници у држави Немањића и Котроманића*, 53–61; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 30–42.

⁶⁶¹ С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 38.

задужен за чување говеда и свиња.⁶⁶² Поред тога дечански власи су имали дужност да донесу со у Манастир, са трга Светог Срђа, а при томе су добијали половину овог драгоценог продукта.⁶⁶³

Обавезе влаха Арханђеловског манастира се у великој мери поклапају са оним на бањским поседима, али има и неке специфичности. Обавеза влашке заједнице је да од 50 кућа дају овцу са јагњетом, а другу јалову са руном. Такође, колективна обавеза је да дају манастиру сваке друге године коња или 30 перпера. Од куће сви дају по једну јагњећу кожу и испорак. Остале обавезе се разликују у зависности од тога којој категорији влаха припадају. Поклоници су сами себи обрачунавали десетак и двали у *јесен покриваче а у пролеће по два брава јалова*. Убоги власи су се старали о стадима оваца и давали вуну и обрађивали је. Остали, ини власи, давали су *окроје и клашње* од натуралних дажбина, а имали су већи број радних обавеза. Они су превозили со и жито, и имали дужност названу *товар са игуманом* која подразумева сличне транспортне послове. Тако су вероватно остали власи у зимовиштима, имали обавезу кошења сена и припреме сточне хране за зиму, градили ограде, торове и јагњила.⁶⁶⁴

Малобожна влашка заједница на метохији Светог Николе Врањског имала је важна задужења на Хиландарском властелинству, а уписан је и посебан закон за ову скупину влаха. Врањски сточари чували су велики број хиландарских коња, а од ових стада хиландарски игуман је узимао два коња годишње. Имали су обавезу *да носе со и све што треба манастиру*. Обавезе влаха војника биле су да дају покровац, а остали власи су давали вуну. Иако су ове дужности усклађене са оним које су имали власи Бањског и Арханђеловског властелинства, врањски власи су у већој мери засељачени, они преузимају и неке земљорадничке обавезе, што није случај у ранијем периоду. Ради се о обавези копања винограда, коју ови власи обављају бедбом, односно црква им даје храну док обављају тај посао.⁶⁶⁵ У поменутој Повељи поред катун Псордерца постоји и село истог имена, што указује на повезност влаха са земљорадничким окружењем.⁶⁶⁶

Могло би се закључити да власи на различитим манастирским властелинствима нису имали потпуно исти положај, али да су неке основне обавезе биле усаглашене. Катун као пореска јединица је присутан у свим законским приписима и односи се за групу од 50 влашких домова. Колективне обавезе заједнице су давање одређеног броја оваца и јагњади и јагњећих кожа господару. Радне и натуралне обавезе појединачних кућа су се разликовале у зависности од припадности одређеној групи унутар влашког слоја. Већ у Бањској повељи се помињу власи *који села имају*, да би на врањским поседима били готово потпуно стављени у контекст сталног боравишта у земљорадничком окружењу.

⁶⁶² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 131; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 269.

⁶⁶³ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 63; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 136.

⁶⁶⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143–144; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 38–39.

⁶⁶⁵ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Св. Николе*, 77.

⁶⁶⁶ С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 39–40.

Све ређе помињање влаха на манастирским поседима у каснијем периоду указује да они губе значај на манастирским властелинствима који су умали у 13. и почетком 14. века када су велике скупине потчињаване манастирима. Могло би се претпоставити да се положај манастирских влаха разликовао од положаја влаха на владарским поседима. Њихове дужности биле су усмерене на потребе господара, како манастири нису имали војне обавезе, нису ни њихови власи, што је остављало простора за њихово ангажовање на другим пословима. Могло би се претпоставити и да су манастирски власи имали мању слободу кретања и личне слободе у односу на оне са световних имања. Они са световних поседа у већој мери учествују у пословима трговине и транспотра, лично склапају послове са дубровачким трговцима, док манастирски власи транспортне послове обављају за потребе свог црквеног господара, те немају много могућности за остваривање личне зараде. Манастирски власи су пре свега пастири манастирских стада и личним великим ангажовањем у домену сточарства доприносе економији манастира.⁶⁶⁷

Поједини манастири имали су и катунска насеља Арбанаса. Дечани су имали један такав катун са уписана 44 домаћинства. Манастир Светих арханђела имао је девет арбанашких катуна, али они су само побројани без уписаних међа и људи.⁶⁶⁸ Арбанаси се помињу као поданици Манастира Светог Николе на Врањини, а краљ Милутин је у Повељи за једног од њих и назначио да је такође *работник светом Николи*, као и други уписани. Из тога произилази да је имао све радне обавезе као и остали манастирски поданици. На сличан начин Стефан Душан прописује положај Арбанаса и на Светарханђеловском властелинству: „да работају као и Србљи.” Једино је износ црквеног пореза – бира био упола умањен, те је уместо *лукна жита* узимана *полулукница* или један динар.⁶⁶⁹ Из оваг подтака би могло следити да ови Арбанаси нису били православне вере. На Светоарханђеловском властелинству било је и других католичких насеља, једно од њих је Шикља у Пилоту, чији су становници такође опорезовани на другачији начин, а за латинске попове прописан је посебан доходак од винограда.⁶⁷⁰ Овај и други примери показују да конфесиона струкура подручја није од примарног значаја за потчињавање поседа великом православном Манастиру.⁶⁷¹ Свети арханђели су овде гопосподар и сви поданици имају одређене обавезе према њему. Број катуна Арбанаса на Светоарханђеловском властелинству је већи него број влашких катуна, ипак није могуће утврдити однос у бројности људи јер су арбанашки катуни само побројани, док су власи

⁶⁶⁷ М. Благојевић, *Закон Светога Симеона и Светога Саве*, 215–234; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 40; С. Мишић, *Српско село*, 135–137.

⁶⁶⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 94, 125.

⁶⁶⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

⁶⁷⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 130; С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 240–258.

⁶⁷¹ М. Благојевић, *Арбанаси у светлу најстријих српских извора*, Зборник МС за историју, 75/76 (2007), 18.

поименично пописани. Међу Арбанасима Светих арханђела било је и сточара и земљорадника, док су дечански највероватније били сточари и имали сличан положај као и власи. Дечанске исправе сведоче о истим правима, али и санкцијама за коришћење манастирских планина и за влахе и за Арбанасе.⁶⁷² Може се закључити да су Арбанаси, као етничка заједница, уклопљени у постојеће правне норме које су важиле на великим манастирским властелинствима. Давање насеља настањених овим становништвом зависило је од територијалног положаја самог манастира и његовог властелинства. Арбанаси нису давани манастирима као људи са посебним задужењима или као друштвена група, већ су сврстани уз земљораднике или сточаре у зависности од примарних активности којима су се бавили.⁶⁷³

Људи са посебним задужењима на манастирским поседима

Друшвену структуру развијених манастирских властелинстава карактерише постојање људи са посебним задужењима и уговореним обавезама. Ови људи су углавном потицали из слојева меропеха или сокалника али су због својих дужности имали посебан положај или уживали пореске олакшице. Ради се о малобројним групама људи, али су због важности послова у манастирске повеље често уписани посебно или поименично навођени.⁶⁷⁴

Манастири су у својој служби имали посебне уговорене или „урочне” вршиоце неких послова. Као „урочни” изричито се помињу *коњуси* на Дечанском властелинству и ковачи на Бањском.⁶⁷⁵ Могло би се претпоставити да су постојали и други уговорени послови за потребе манастира, ипак они нису на овај начин означени. У зависности од послова које обављају разликовао се друштвени положај и пореске обавезе оваквих људи. Поједине групе за своје дужности имале су од манастира обезбеђено издржавање и чак плаћања, док су поједини били ослобођени свих работа осим поверених им послова. Знатно је већи број људи који су обављали одређене послове за манастир и за то имали само смањену радну ренту у пољима. У највећем броју забележених примера њима су уписане сокалничке работе, у погледу орања, винограда и сена, док су остатак дужности надомешћивали специфичним радним дужностима. Највећи број сеоских занатлија спадао је у овакво становништво. Поред тога ту је читав низ људи који опслужују манастир и братство, мађупци – пекари, и мађери – кувари, придворци или дворани белци, а поред тога помињу се и бивољари, постелыштаци и други.⁶⁷⁶

⁶⁷² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 56.

⁶⁷³ М. Благојевић, *Арбанаси у светлу најстријих српских извора*, 19–21.

⁶⁷⁴ С. Мишић, *Српско село*, 99–113.

⁶⁷⁵ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62; С. Мишић, *Коњуси*, 91–97; Исти, *Српско село*, 104–105.

⁶⁷⁶ С. Мишић, *Српско село*, 99–113.

Као посебна друштвена група заступљена на готово свим властелинствима издвајају се *попови*. Иако је међу парохијским свештеницима било и баштиника и властеличића, највећи број је потицао из нижијих друштвених слојева и био настањен у земљорадничким селима, заједно са меропсима и сокалницима. Како спадају у групу људи „који земљу држе” имали су и аграрне обавезе у погледу орања и послова око житарица у смањеном обиму, док су послове у винограду обављали подједнако као и сви радници. Сведочанство о обавезама попова садржи Светоарханђеловска хрисовуља која наглашава да је за попове важио: *закон о винограду и о орању и о другој работи као што је закон у Студеници и у Св. Симеона*.⁶⁷⁷ Бањска хрисовуља, такође, поповима уписује обавезе око винограда, међутим сведочи да нису имали обавезу кошења сена, која је на већини властелинстава оптерећивала најшире слојеве становништва.⁶⁷⁸ Да су сматрани за једну од најповлашћенијих група у радним аграрним пословима, указује и одредба Душановог законика да се удовцима излази у сусрет смањењем работа у истој мери као и поповима.⁶⁷⁹ Попови су малобројна група људи, а њихов положај и повластице стоје у вези са службом коју су обављали.⁶⁸⁰

Међу људима са посебним задужењима велику групу чине занатлије различитих профила, у изворима су најчешће обједињени називом мајстори. Законске одредбе Бањске повеље прописују друштвену позицију мајстора наглашавајући да су „као и остали радници”. Хрисовуља наводи и посебне занатлије који су деловали на Светостефанском властелинству и уписује им обавезе: *и ковачи уговорени и дрводеље и кројачи и итавиоци и седлари и грначари и зидари и златари – сви да ору и косе као и сокалници, и све што ураде да свршивши и извршивши донесу у манастир, ако ли што упропасте да плате од куће*.⁶⁸¹ Поред тога обавеза копања винограда падала је на све категорије становништва једнако. Смањење аграрне радне обавезе надокнађивали су обављањем занатских послова у корист манастира или давањем производа у натури. Дечанске хрисовуље садрже веома сличну одредбу о радним обавезама мајстора и, такође, њихове радне дужности изједначава са сокалничким рабoтама.⁶⁸² На властелинству Светих арханђела сусреће се можда и најразвијенија друштвена структура становништва, а посебно је слојевита групација људи занатских опредељења. Цар Душан је својој задужбини посебно потчинио кројаче свитне, обућаре, уздаре, коваче, који су директно именом поменути.⁶⁸³ У исправи цара Душана се јасно наглашава њихово издвајање из руралног окружења те нису означене аграрне радне обавезе за ове занатлије. Арханђели су имали у Доњем Пологу људе дужне да Манастиру испоруче одређену

⁶⁷⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143.

⁶⁷⁸ Зборник, 466; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

⁶⁷⁹ *Сирота кудељица да је слободна као и поп*. Н. Радојчић, *Законик*, 55, 107; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 172.

⁶⁸⁰ М. Копривица, *Попови и протопопови српске цркве у средњем веку*, Ниш, 2012, 195–208.

⁶⁸¹ Зборник 466; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

⁶⁸² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133.

⁶⁸³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 120, 143.

количину свиле, те се вероватно и они могу убројити у људе са посебним задужењима.

Истакнути манастири деловали су као својеврсни двор, те су имали и људе са посебним задужењима који су свакодневно опслуживали монашку заједницу. Међу њима се истичу *мађупци* који су посебно и поименично уписани у дечанске хрисовуље, а ради се о осам породица у селу Велика и још 19 у Комаранима.⁶⁸⁴ Интересантно је да су ови пекари, били настањени у Плавској жупи удаљеној од Манастира, те није сасвим јасно на који су начин обављали своје дужности. На другим манастирским властелинствима се не помиње ова дужност као професионализована. Штавише, међу обавезама бањских меропаха помиње се дужност: *у међупници стајати*, под чиме је вероватно подразумевано смењивање зависних људи на пословима око припреме хране.⁶⁸⁵ Изгледа да је током времена дошло до издвајања групе људи која је ослобођена неких работа за обављање оваквих послова.⁶⁸⁶ Дечанске хрисовуље помињу у служби манастира *придворце* којима је смањена радна рента чак и у погледу винограда, због дужности према Манастиру. Како су настањени у селу Дечани, најближем Манастиру, обављали су свакодневне и различите дужности у корист свог господара. Ова група световњака је стављена под челников надзор, па је прописано: *да долазе о празнику с поклоном, да седају под челниковом трпезом*.⁶⁸⁷ Слично придворцима, били су и *дворани белци* који су служили двор и братство Светих арханђела. Одредба о њиховом положају и дужностима је неодређена сем што сведочи да су били настањени подно манастира: *дворани световњаци да не станују у двору него да им се да стан изван манастира*.⁶⁸⁸ Овакви људи у свакодневној комуникацији са монашком заједницом, имали су одређене повластице на властелинству и уживали поверење игумана.⁶⁸⁹

Дечани су имали и посебне уговорене коњушаре, или како се у повељи каже *коњуси урочни*.⁶⁹⁰ Ова група људи са посебним задужењем на властелинству настањена је у Доброј Реци. Ови коњуси су претходно били у служби краљице Јелене и представљали део сложеног система владарских коњичких ергела. Коњуси су се бавили дресуром, обуком, селекцијом расних јашућих коња, те њихове дужности не треба поистовећивати са пастирским. Постојање овакве групе људи у служби манастира сведочи о високом ступњу развоја коњарства на црквеним поседима.⁶⁹¹ Завидан сточарски фонд којим су располагали манастири захтевао је и посебно ораганизовану пастирску службу. Чување манастирских стада: оваца, говеда, коња, поверено је малобројним групама пастира, који поред тога што су били ослобођени свих других работа за обављање овог посла, добијали су и издржавање од Манастира. Бањска повеља

⁶⁸⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 60; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 132.

⁶⁸⁵ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

⁶⁸⁶ С. Мишић, *Српско село*, 108.

⁶⁸⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 71; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 146–147.

⁶⁸⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

⁶⁸⁹ М. Копривица, *Придворци у средњовековној Србији*, 173–186.

⁶⁹⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 43, 117.

⁶⁹¹ С. Мишић, *Коњуси*, 91–97; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 100–101.

предвиђа: *Пастирима свим, овчарима и коњушарима, и јахачима и кобиларима, да се плаћа као и у Студеници.*⁶⁹² Прецизније податке о издржавању пастира садржи Светоарханђеловска хрисовуља. На појединим црквеним властелинствима пастири су имали право да узму *белег*, односно да издвоје младунче из стада које чувају и узму за себе. Како су пастирске дужности и начин издржавања регулисане на посебан начин, могло би се рећи да и ова служба спада у једну од уговорених на манастирским поседима.⁶⁹³

Важност пчеларства и производње воска за црквене потребе наводила је владаре да манастирима уписују велике пчелињаке са професионалним пчеларима – *уљарима* који их опслужују. У манастирским повељама уљари су најчешће посебно и поименично уписани и са локацијом пчелињака о коме су се старали. О мањим пчелињацима старале су се по две породице уљара, често су уписивани пчелињаци са четири пчеларске породице, док су понеки имали и осам-девет професионалних пчелара. Положај уљара регулисан је у неколико исправа краља Милутина. Најчешће се наглашава да пчелари немају никакве друге работе осим да снабдевају манастире пчелињим производима, или да *пасоу оулик*, односно старају се о пчелама и њиховој испаши. Готово редовно уписана је и одговорност пчелара: *ако у неко време настрада уљаник да га ти пчелари од себе поставе*, односно у случају да угину пчеле дужни су да надокнаде штету.⁶⁹⁴ Јасно је да уљари немају никаквих аграрних обавеза, у смислу обраде земље, винограда или сена, а по свему судећи, због природе својих задужења и локација пчелињака, често су били и издвојени из земљорадничких села.⁶⁹⁵ Деловање професионалних уљара од велике је важности за развој пчеларства на манастирским властелинствима, а по свему судећи, на овај начин су подмириване у знатној мери потребе цркава за воском.

Рибари као манастирски поданици помињу се на великим властелинствима. Бањска је имала потчињене рибаре, 14 кућа у Плаву *са својим местима како су били у краљевства ми.*⁶⁹⁶ Изгледа да су и друге две најзначајније немањихке задужбине у истом насељу на обали Плавског језера имале своје рибаре: Дечани 32 човека у 14 кућа, а Арханђели осам породица.⁶⁹⁷ По свему судећи, ради се о великом рибњаку, који је пре уступања манастирима снабдевао и владарски двор. Како је снабдевање рибом било веома важно за манастире, ангажовање професионалних рибара који су смештени уз богата рибом језера или посебне рибњаке, давало је сигурност црквеном господару.⁶⁹⁸ У случају потребе манастира за додатним количинама рибе, лако је могла бити затражена од одређених група меропаха или са појединих подручја. О положају

⁶⁹² Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

⁶⁹³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 14; С. Мишић, *Коњуси*, 94–95; Исти, *Српско село у средњем веку*, 104–105.

⁶⁹⁴ Зборник, 279, 368.

⁶⁹⁵ С. Мишић, *Српско село*, 110–113.

⁶⁹⁶ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 121.

⁶⁹⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 56; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 139.

⁶⁹⁸ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 89–99.

рибара и њиховим радним обавезама готово и да нема података. На властелинству скопског Светог Ђорђа краљ Милутин је населио рибара Георгија Грка на селишту Дубравници, а једино задужење му је да доноси рибу у Манастир, док је осталих обавеза ослобођен. За рибаре на осталим властелинствима није забележено да ли су учествовали у аграрним пословима, али вероватно су имали сличан положај на властелинству као и уљари – пчелари.

Групе људи са посебним задужењима који су у већој мери изузети од земљорадничких послова постају и лично везани за господара. Људи којима су уписане сокалничке работе, остају на земљи и у зависности од потребе служе манастиру. Највероватније је да је игуман у зависности од потребе могао повећати број људи у некој од ових категорија становништва или их вратити у ниже друштвене слојеве уколико престане да постоји потреба за њиховом службом. Уочавају се и неке разлике у структури посебних задужења на манастирским и световним властелинствима. Тако на манастирским поседима нема псара, соколара, сатника и других задужења у вези са војним, ловачким и сличним занимањима.⁶⁹⁹

Друштвену структуру манастирских властелинстава употпуњује градско становништво.⁷⁰⁰ Стефан Душан Светим арханђелима даје људе из Призрена, окупљене око градских цркава. У Хрисовуљи су наведена имена 15 људи уз Цркву Светог Спаса, међу којима има и занатлија. Поред тога, уз Цркву Светог Николе, Рајкову цркву, уписана су још тројица Призренаца, а уз Цркву Светог Стефана још шесторица. По свему судећи, ово нису једини људи из Призрена који су били манастирски поданици, а у Повељи се могу препознати још неке групе или појединци који су вољом цара потчињени Светим арханђелима.⁷⁰¹ Интересантан је и пример Дабижива каматника, кога је потчинио кесар Гргура Арнахђеловском манастиру. По свему судећи, ради се о човеку пореклом из нижих друштвених слојева, који се бавио новчаним трансакцијама, можда и трговином. Његова обавеза према Манастиру је да даје годишње 18 лисичијих крзна.⁷⁰² О обавезама других људи из Призрена који су потчињени Манастиру готово да и нема података, али с обзиром на близину Манастира и његову економску повезаност са градом, његовим тргом и панађурима, не би се могла искључити могућност да су ови људи имали задужења у трговинским или занатским пословима.⁷⁰³

Градске поданике имали су и други манастири, а од средине 14. века овакви поданици се све чешће помињу. Међу градским становништвом Штипа било је хиландарских поданика. Поред градскихседа и цркава, помиње се и 50 људи чија су задужења уписана у *закону подграђу*.⁷⁰⁴ Стефан Душан прилаже

⁶⁹⁹ С. Мишић, *Српско село*, 99–113.

⁷⁰⁰ Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, 51–65.

⁷⁰¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 89–90, 120–122.

⁷⁰² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 91, 122.

⁷⁰³ С. Мишић, *Друштвена структура Призрена*, 320–321.

⁷⁰⁴ В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици*, 6, 9; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 93, 100; С. Ђирковић, *Штип у XIV веку*, 32.

Лесновском манастиру између осталог и 20 домова у Штипу.⁷⁰⁵ Кнез Лазар Раваница потчињава велико властелинство, од људи посебно се помиње: у *Смедереву људина Богослав с опћином (породицом) и баштином*.⁷⁰⁶ Већи број на овакав директан начин потчињених људи помиње се у Повељи кнегиње Милице са синовима Манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори. По свој прилици, потичу из редова ситније властеле и грађанства, а поменути су: два човека из Болвана, у Сталаћу човек Станко, у Крушевцу кућа и човек Радослав Бугарин, у Лесковцу кућа и два човека, исто то и у Прокупљу. Поред тога Светом Пантелејмону су у Новом Брду биле потчињене *кућа у граду и Делфина са мужем*. На овај начин Манастир је добио дванаест људи у градовима и трговима у Србији.⁷⁰⁷ Развој градова и слоја грађанства у позном средњем веку одразио се и на структуру манастирских поданика. Ови људи су по свему судећи, потчињени са кућама, имањима и виноградима у градском метоху, а сасвим је извесно да су овакви поданици унапредили манастирску привреду.

Властеличићи у служби манастира

У друштвени слој војника пре свега се убрајају властеличићи и пронијари.⁷⁰⁸ Положај крупне властеле на друштвеној лествици је виши и поред војних обавеза карактеристичан га и учешће у политичком животу, раду сабора и локалних органа власти. Манастири по правилу немају потчињене властелине из групе крупне и средње властеле. Наспрам тога, бројни су примери где су на манастирским властелинствима боравили и службовали властеличићи, војници, баштиничи или пронијари. У појединим извориома они називају „црквени војници”. Потреба црквених установа за војним слојем друштва није била велика, ипак, чини се да је сваки од већих и значајнијих манастира имао своју мању војну посаду која је штитила сам манастир, његово утврђење, тргове, приступне путеве и безбедност имовине.⁷⁰⁹

Повеља краља Милутина скопском Манастиру Светог Ђорђа обавезе властеличића баштиника и пронијара са манастирског властелинства регулише позивањем на „војнички закон”. Један од таквих црквених војника Манастира Светог Ђорђа Скоропстрижног био је извесни Хранча за ког је назначено: *да је црквени војник у закон Светога Симеона и светога Саве, и да му се коњ не товари, ни товара да не води*. У Повељи није наглашено да ли је био властеличић или пронијар, али је извесно да је у војну службу у корист Манастира приступио да би наставио да држи посед који је добио као мираз: **по тѣстниѣ обљуби**

⁷⁰⁵ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању злетовске епископије*, 192.

⁷⁰⁶ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, 83.

⁷⁰⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 300–307; Д. Јечменица, *Поседи св. Пантелејмона у Моравској Србији*, 190–191.

⁷⁰⁸ Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Огледи о старом српском праву, Бања Лука –Источно Сарајево, 2013, 9–14; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 15–40.

⁷⁰⁹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 43–46; М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, 235–246.

црквѣ.⁷¹⁰ Како је у овој исправи присутно и позивање на „закон Светог Симеона и Светог Саве“, вероватно су обавезе *црквених војника* биле добро познате и регулисане у исправама првих Немањића.⁷¹¹

На властелинству скопског Светог Ђорђа у селу Речица постојала су још два поседа која су била оптерећена војном обавезом. Један је представљала Драготина пронија, коју је преузео његов зет Манота и потчинио се Манастиру уз обавезу „да работа цркви у војнички закон”.⁷¹² Поред тога краљ Манастиру потчињава и једног властеличића баштиника, Калогорија, који је имао уписане исте обавезе и права као и пронијари.⁷¹³ Може се закључити да су обавезе пронијара и баштиника исте, оне проистичу из војничког закона који је већ раније примењиван у српским земљама. Краљ Милутин је познавао институцију византијске проније, али је на црквеним поседима настојао да овај систем доведе у корелацију са већ постојећим и познатим прописима, тј. да и пронијаре стави под закон *Св. Симеона и Св. Саве*.⁷¹⁴

Манастир Хиландар је свакако на својим метохијама имао и овакве поданике. Повеља краља Драгутина Хиландару о метохији Светог Димитија у Призрену, помиње дужности да *чувају стражу од Грка у призренској метохији*, а затим и да уместо тога *дају човека у Свету гору, да чува стражу на мору на пристаништу*.⁷¹⁵ По свему судећи, ради групе црквених војника која се смењивала на овој дужности. Нешто касније краљ Милутин прилажући село Лесковац код Призрена, наишао је на посед који је држао извесни Богоје и потчинио га Светогорском манастиру.⁷¹⁶ За разлику од властеличића баштиника који су држали земљу и живели на њој, Богоје је вероватније био пронијар. Прилажући хиландарском Хрусијском пиргу поседе око цркве Светог Николе код Скопља, краљ Милутин је наишао на баштину извесног Калођурђа Репана у селу Глуци.⁷¹⁷ Владар потчињава овог властеличића Светогорском манастиру са његовим поседом „са местом”, али не одређује ближе његове обавезе и положај. Исти посед затим 1308. године, потврђује византијски цар Андроник II, који помиње војника Георгија Репана на њему.⁷¹⁸ Јасније је да се ради о истој породици која своју службу дугује Хиландару. У Повељи Стефана Душана за метохију Светог Николе у Добрушти поменути су именима шесторица црквених војника који су боравили у селима Добрушта и Жури.⁷¹⁹ Специфичност хиландарских црквених војника је у томе да они најчешће немају обавезе ка

⁷¹⁰ Зборник, 328; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 139; М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 238.

⁷¹¹ М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 237–239.

⁷¹² Зборник, 324.

⁷¹³ Зборник, 324.

⁷¹⁴ М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 235–239; Р. Михаљчић, *Војнички закон*, 4–6.

⁷¹⁵ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 7, 9.

⁷¹⁶ Зборник, 382–383.

⁷¹⁷ Зборник, 380.

⁷¹⁸ Зборник, 406–407.

⁷¹⁹ С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Св. Николе у Добрушти*, 133, 135.

манастирском утврђењу, јер је сам манастир удаљен. Међутим, имају одређене дужности у самим метохијама и заштити манастирске имовине, а вероватно и у пословима транспорта. За разлику од манастирских војника на другим властелинствима где је учешће бољарског коња у транспорту ограничено или забрањено, изгледа да су одређене дужности хиландарских војника у том погледу ипак постојале.

Формирајући велика властелинства за своје најзначајније задужбине, српски владари су наилазили на поседе бројних властеличића у потесима које су намеравали да потчине манастирима. Такви властеличићи су потчињавани манастиру, а могла је бити извршена и замена поседа. Краљ Милутин је своју најзначајнију задужбину у Бањској обдарио великим поседима, а сусреће се и извештај број потчињених властеличића. Један од њих је „Иван са децом и са селом својим на коме седи”, који је имао посед у селу Драмићи.⁷²⁰ На сличан начин своју половину села Чиготово, наставио је да држи и Доброслав Грбица. Краљ је на својој баштини затекао и браћу ђаконa Богоја и његовог сина, који су овај посед добили од краљице Јелене, па је потврдио да могу остати.⁷²¹ Сви ови људи су своје поседе држали раније, краљ Милутин је поштујући њихова баштинска права, наложио да службу коју су дуговали њему преусмере на Манастир. Поред ових затечених властеличића баштиника, краљ је Манастиру потчинио још једну групу „црквених војника” којима је приликом формирања Бањског властелинства одредио поседе које ће држати. Село Бољетино добио је извесни Војтех, село Доња Бистрица – Будоја, село Кривотуља – Жажа, а Пакљани су припали Влаху. Њима је краљ Милутин уписао поменуто села „*да су њима и њиховој деци после њих у баштину свагда*” уз услов да буду *верни цркви*. Уз ову петорицу затим се додаје и Доброслав Степковић коме је уписано село Беково у Рашком крају, које је и раније држао „и докле је веран цркви да га има”.⁷²² Иако се у Хрисовуљи не наводи да су у питању војници, нити властеличићи, бољари, али такав закључак неоспорно произилази из начина на који су посебно наведени, уписивања баштинских поседа и најзад захтева да буду *верни цркви*. *Верност* се никада не тражи од нижих категорија зависних људи, већ једино од припадника властеле.⁷²³ Бањска хрисовуља уз одредбу о потчињавању поменутих властеличића садржи и интересантну опаску **докле се не шврѣтоу татик црьков’нии**, односно „докле год се не нађу да краду цркву”.⁷²⁴ Овакав захтев се ретко среће у изворима, но изгледа да такве злоупотребе нису представљале реткост, те је краљ изреком настојао да сузбије бахато понашање властеличића.

⁷²⁰ Зборник 461; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 120.

⁷²¹ Зборник 463–464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122; С. Божанић, *Ибарско језгро*, 102–142; Г. Томовић, *Властелинство манастира Св. Стефана*, 212, 225, 229.

⁷²² Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122.

⁷²³ С. Ђирковић, „*Верна служба*” и „*вера господска*”, Зборник ФФ VI-2, 1962, 95–112; М. Благојевић, *Закон Светог Симеона и Светога Саве*, 240–241.

⁷²⁴ Зборник 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122.

На Дечанском властелинству је такође било властеличића, а може се пратити и процес насељавања нових, као и њихове обавезе према Манастиру. Већ у Првој хрисовуљи помиње се епископ Василија Леондичевића са његовим селом Зерзевом, док је краљ населио Радана ког је поставио за економа Манастира и дао му заселак Добродоли.⁷²⁵ Нешто већу баштину тада је имао властеличић Марко Костић који је држао село Јабучино са засеком Црни Врх, и једним сенокосом. Двојица од поменутих баштиника обављали су црквене дужности од посебног интереса за Манастир – економ и епископ, док је Марко Костић вероватно од оснивања Дечана био један од црквених војника. Другом дечанском хрисовуљом Манастиру је потчињено још неколико властеличића: Прокопије Богдановић, извесни Хвалоја. Протомајстор Ђорђије и његова породица је за своје заслуге приликом изградње Манастира добила село Манастирац, **да им к нихъ племѣневи въ вѣки аминъ**.⁷²⁶ На овај начин и ова породица је убашињена на Дечанском властелинству и своју службу дугују Манастиру. Текст који је дописан после Друге дечанске хрисовуље, највероватније 1335. године односи се на поседе неколико баштиника властеличића, али због мањих измена, нови српски краљ не издаје одмах повелеу, већ само врши допуну постојеће.⁷²⁷ Стефан Душан село Зерзево, вероватно после смрти епископа Василија, даје протопопу Прохору, а затим и овог свештеника властеличића са својим ранијим имањем потчињава Манастиру. Већ тада се јавља потреба да се истакне место челника, те бивши економ Радан добија још неке поседе и позицију челника Манастира Дечани.⁷²⁸ Трећа од хрисовуља указује да су раније поменутих властеличићима потврђени поседе, а неким су придодати нови због њиховог залагања и „верне службе”. Властелин и протопоп Прохор је са својим људима имао прецизно одређену дужност: **да блюде градъ црковъ нши**. У исправи је уз наведене поседе овог властеличића пописано и десет породица за које је назначено да су то *Прохорови људи*, па је извесно да је за нешто већу баштину, коју је држао, имао обавезу да за стражу обездеди већи број људу неко остали ситни баштинници.⁷²⁹ Поред раније поменутих листи ситних властеличића додата су још петорица црквених војника из Загоре: Моиша Грдушчић с децом, Богоје Цецун с браћом, Медоша Борислалић с браћом и још један чије име није познато, са децом.⁷³⁰ Обавеза ових новопридодатих властеличића је прецизно прописана **и тизи вси с’ своимъ людемъ и земломъ да држе градъ редомъ с Мар’комъ**, свакако Марка Костића, поменутог у претходним исправама. Интересантна је и одредба која налаже да се један од ових властеличића постави за *челника над коњима*, односно главног коњушара. Овај

⁷²⁵ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 306–307.

⁷²⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 58–59; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 129.

⁷²⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 66–67; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 139–140.

⁷²⁸ М. Благојевић, *Челници манастира Дечани*, Дечани и византијска уметност XIV века, Београд 1989, 26–27.

⁷²⁹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 129; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 263; М. Копривица, *Протопоп Прохор, свештеник и властеличић на дечанском властелинству у 14. веку*, БИГ 2 (2011), 75–89, 75–89.

⁷³⁰ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 266.

положај је и на световним и на црквеним властелинствима био резервисан за представнике властeosког слоја, најчешће ситну властелу.⁷³¹ На овај начин Дечански манастир добија солидан одред црквених војника, међу којима је постојала хијерархија и подела задужења, са челником на врху. Успон властеличића Радана, може се пратити кроз нарастање његових поседа. Најпре је располагао једним засеком, а потом је добио село и земљу звану Јабланица и један пашњак у Алтину, који су му убаштињени.⁷³² У Трећој дечанској хрисовуљи он се не помиње на властелинству Дечана. Подаци из дела Григорија Цамблака указују да су и у каснијем периоду челници руководили одбраном дечанске тврђаве и околине, као и да су поствљани директно од владара. Цамблaк помиње извесног властелина Јунца који је „послан од оних који су тада благочестиво владали да чува место”, односно Манастир Дечани, али сведочи и о окрутности поменутог војног заповедника према игуману и монасима.⁷³³

Властеличићи на метохијама Светих арханђела код Призрена представљају такође бројну скупину. Формирајући обимно манастирско властелинство у непосредној близини Призрена, цар је наилазио и на поседе ситније властеле. Неки од властеличића су пристали да буду потчињени манастиру, док су неки задржали своје баштине или добили друге поседе у замену за оне потчињене Арханђелима. Цар својој задужбини потчињава властеличиће Новака Пецију, затим Божића Крупичића са братом и зетом, Драицу Грковића, Доброслава Срдановића са својим породицама и поседима.⁷³⁴ Из формулације „и приложи царство ми” следи да су они као људи потчињени игуману и да убудуће службу дугују манастиру. Издавају се и група властеличића који су имали баштинске поседе у граду и градском метоху Призрен: Орланда Мицовић, Владимир Чрепнић, Бојко Петровић, а неки су добили нове поседе када су ступили у службу Манастира: Тодор Лепић и његовог зета Мирослава.⁷³⁵ Арханђелима је подређен и један властеличић који је у ранијем периоду био хиландарски поданик, извесни Прва који је *са благословом игумана хиландарског и све братије* приложен са синовима и баштинским поседом.⁷³⁶ Поред ових, Светоарханђеловска хрисовуља помиње још неколико властеличића који су са својим имањима у призренском метоху или околини потчињени Манастиру. По свему судећи, сви ови властеличићи су чинили скупину црквених војника. Бројна група властеличића са Светоарханђеловског властелинства највероватније је опслуживала тврђаву Вишеград, која предствала рефунгијум самог Манастира. Иако у Хрисовуљи нигде није назначено да имају војне обавезе нити прецизнија задужења, начин на који су приложени лично као људи именом и презименом, а уз то је јасно да су баштинници, подразумева њихову *верну службу* према Манастиру.

⁷³¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 128–129; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 265–266; С. Мишић, *Коњуси*, 94.

⁷³² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 67, 95; М. Благојевић, *Челници манастира Дечани*, 26–28.

⁷³³ Цамблaк, 78–79.

⁷³⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121–122.

⁷³⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 109, 139, 114, 144.

⁷³⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143.

Специфичност Светоарханђеловске хрисовуље огледа се и у томе што поред уобичајених помиње и извесне аграрне обавезе властеле: *и властела која се налази на црквеном поседу да ору сваког жита бедбу, и што узоре да завлачи и сена да коси један дан и здене; и по парцелу винограда; и пут са игуманом.*⁷³⁷ Обављање пољопривредних послова, обично није обавеза властеле, међутим, ове послове је вероватно извршавало зависно становништво насељено у селима на њиховим баштинама. Извесно је да су имали дужност *пут са игуманом*, својствену властеоском слоју и исту као и у другим манастирима, а која подразумева личну и оружану пратњу, коју има игуман манастира током својих путовања.

У постнемањинском периоду број властеличића поменутих у манастирским повељама, као потчињених цркви, све је мањи. Политичке околности захтевале су што већу бројност војника у служби владара. Тако кнез Лазар даје Раваници заиста велике поседе, међутим, за разлику од повеља из претходног периода, кнез не прилаже ниједног властеличића Манастиру.⁷³⁸ Раваница, ако и Ресава, с обзиром на утврђење које је обавијало манастире, морале су имати и посаду која би опслуживала такве трђаве. По свему судећи, таква посада је била потчињена директно владару и није поменута у повељи, нити је игуман имао надлежности над њима.

⁷³⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

⁷³⁸ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 49–128.

ИМУНИТЕТИ МАНАСТИРА

Развој слобода и имунитета манастира у средњовековној Србији

Слободе и имунитети прате развој хришћанске цркве већ од њеног настајања. Историјски узорци могу се пронаћи у јеврејској цркви или у религијским установама Римског царства, са друге стране, идеолошки и симболички, слобода цркве су потицале од *Божанственог закона*. Световне власти и владари потврђивали су слобода црквених институција, а често их и увећавали новим повластицама и економским имунитетима. Посебно интензивна фаза у развоју манастирских имунитета у Византијском царству одвијала се у 11. и 12. веку када се у манастирске типике и хрисовуље уносе одредбе о већој самосталности, наглашавању надлежности игумана и смањивању утицаја локалних власти. На развој имунитета манастира и њиховог јачања у економском погледу знатно утиче и давање посебних повластица, *екскусија*. Овај вид даривања најчешће подразумева преумеравање владарских прихода и радних обавеза у корист црквене установе. Ова појава добија на масовности у 12. веку, да би у каснијем периоду, услед слабљења централне власти у Византијском царству, постала све израженија, тако да и крупни феудалци, па и пронијари, почињу да убиру приходе који припадају држави.⁷³⁹

Могло би се рећи да су српски манастири своје имунитете градили на већ стабилним основама изграђеним током вишевековног развоја у хришћанској цркви. Први типичи српских манастира јасно истичу појам и садржину *слобода*. Прва сведочанства о повластицама црквених добара забележена су у жичким повељама и односе се на судске имунитете и извесне економске.⁷⁴⁰ Најстарије сачуване манастирске повеље, хиландарске, не садрже прописе о имунитетима. Иако недовољно поуздане, врањинске повеље, како архиепископа Саве, тако и краља Владислава, наглашавају *божастене слободе* и ослобађања од обавеза према световним властима.⁷⁴¹ Овај процес у српским манастирима наставио је да се развија упоредо са развојем феудализма у средњовековној Србији и са јачањем државе.⁷⁴²

Студенички и Хиландарски типик садрже поглавље насловљено „О слободи манастира”. Овај део текста, не само да се међусобно разликује у два српска типика, већ одступа од евергетидског узора, и прилагођен је условима у

⁷³⁹ К. Н. Успенский, *Эккусия – иммунитетъ въ Византийской имперіи*, Византийский временник XXIII (1923), 74–117; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 94–95; Г. Острогорски, *Прилог историји имунитета у Византијском царству*, О византијском феудализму, Београд 1999, 407–479; R. Morris, *Monastic exemptions in tenth and eleventh century Byzantium*, Property and Power in the Early Middle ages, Cambridge 1995, 200–220.

⁷⁴⁰ Зборник, 94–95.

⁷⁴¹ Зборник, 127–128, 162–163.

⁷⁴² Р. Грујић, *Имунитети и привилегије епархијских властелинстава*, Богословље 7/3 (1932), 181–200; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 94; М. Ивановић, *Развој институције имунитета*, 49–83.

којима су деловали српски манастири. Имуитет који је манастиру обезбеђивао типик, веома је широко дефинисан и односи се пре свега на слободу од световних власти и на онемогућавање потчињавања другим црквеним установама.⁷⁴³ У Хиландарском типик у предвиђено је да: *Овај свети манастир буде слободан од свих ту власти и од прота и од других манастира и да није ни под чијим правима ни царским ни другим ничијим*. Такође, типик садржи и посебне одредбе против покушаја ограничења или укидања његове самосталности, како од владара и властеле, Светогорског протата, тако и од самих игумана који би нарушили киновийско и саборно уређење монашке заједнице.⁷⁴⁴ Студенички типик садржи нешто краћу формулацију и прописује да Манастир буде слободан *од свих који ту владају и да ни под ким не буде*.⁷⁴⁵ Ипак, типичи прописују само статутарно уређење манастира, не могу давати економске, војне, судске имунитете, који су могли бити прописани само од стране владара. Овакав општи смисао слободе се помиње и у неким повељама. Пример Повеље краља Уроша I изадате Храму Светих апостола Петра и Павла на Лиму, показује да су слободе одређене на начин сличан оном који је дефинисан у манастирским типичима: **въ всакѡи свобода да прѣбываѣтъ, кѣе господствуюки сию землю да на владаѣтъ сѣю црквию, ни людѣмъ велицѣмъ ни малымъ, ны нѣгови владальцы**.⁷⁴⁶ У каснијим манастирским исправама све је јаснија диференцијација на војне, економске и судске имунитете, ипак, општепрописане слободе појављују се у неким повељама. У Повељи краља Стефана Уроша III Хиландару најпре се наглашава да краљ потврђује *утврђеније и слободу чисту*, а затим су наведене и посебне повластице у смислу ослобађања од *работа малих и великих* и извесне судске надлежности.⁷⁴⁷ Сличне формулације са потврђивањем „сваке слободе” или „да је утврђеније слободно” или „давање сваке слободе и правде” помињу се у бројним повељама Стефана Душана, који је током своје владавине обезбедио манастирима веома широке имунитете. Можда је ова тежња да се нагласи извесна аутономија манастира најбоље исказана у неколико исправа где је употребљен израз да је манастир *самовластан*.⁷⁴⁸

Слободе исказане кроз издвајање манастирских поседа из ингеренција представника државних и локалних власти, присутне су у исправама с краја 13. века. У Повељи Хиландару о метохији Светог Димитрија код Призрена садржана је одредба: *да им не пакости ни севаст ни кнез, просто речено, нико од*

⁷⁴³ Свети Сава, *Сабрани списи*, 61–62.

⁷⁴⁴ Ф. Гранић, *Црквеноравне одредбе*, 74–75. Ф. Гранић у Хиландару и одредбама његовог типика препознаје елементе потпуне манастирске аутономије. Овај аутор уводи поделу манастира на: автономне и несамосталне. Међутим, у ову другу категорију убраја царске, патријаршијске, митрополитске, епископске, оне стечене харистикијама, као и задужбине властеле. Аутономни манастири представљају реткост и њих дефинише као посед неограничене и потпуне административне самосталности уз искључење свих ингеренција црквених и државних власти. Јасно је да је идеал такве аутономије тешко био остварљив, а да су многи манастири тежили таквом уређењу.

⁷⁴⁵ Студенички типик, 68–71.

⁷⁴⁶ Зборник, 230.

⁷⁴⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 401; С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, 65–81.

⁷⁴⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 401, 411, 427, 437, 440.

властелина малих ни великих.⁷⁴⁹ Листа службеника и представника државне и локалне власти, који немају право да *накосте* манастирским поданицима и поседима је нешто дужа у повељама краља Милутина. Повеља Светом Ђорђу у Скопљу наводи читав низ таквих чиновника: севаст, прахтор, кастрофилакс, кнез, кефалија и други *владајући у краљевству*.⁷⁵⁰ Севаст и прахтори су службеници са извесним фискалним, катастарским или пореским задужењима, те су на овај начин истакнути и економски имунитети Манастира. Слична ослобађања од севаста и прахтора присутна су и у каснијим исправама, али само на јужнијим просторима у којима су они деловали.⁷⁵¹ У време краља Милутина у српске земље уведена је дужност кефалије, по узору на византијско уређење. Манастирска властелинства, скоро по правилу, стављена су изван надлежности кефалија, како градских, тако и жупских. Први пут се ослобађање од кефалије помиње у вези са хиландарском метохијом Свете Петке у Тморанима, а затим и за Манастир Светог Ђорђа у Скопљу.⁷⁵² У каснијим повељама скоро да се редовно напомиње да кефалије немају власти над црквеним поседима, а део њихових овлашћења пренет је на игумане.⁷⁵³ Од представника власти понекад су поменути и кнезови, војводе, двородржице, тепчије, судије. Ова ослобађања могу се тумачити као пренос ингеренција појединих представника власти на игумана као старешину манастира и господара властелинства. Такође, ускраћивање власти појединим чиновницима, стоји у вези са генералним ослобађањем од војске, као и са неким од економских и судских имунитета.

Имунитети давани манастирима веома интензивно су се развијали крајем 13. и у 14. веку. Није тешко огдонетнути да давање оваквих повластица стоји у вези са економским јачањем државе, консолидовањем пореског система и јачањем централне власти. Повеља краља Владислава Богородици Бистричкој помиње ослобађање од војске, а затим од обавеза према краљевим коњусима и псарима.⁷⁵⁴ По свему судећи, ове врсте манастирских имунитета су се и прве издвојиле. Ослобађање од војске је, по свему судећи, већ постојало током дугог периода црквеног деловања Православне цркве, док се ослобађања од других обавеза у корист владара одвијало у неколико фаза. Повеља краља Драгутина Хиландару о призренским метохијама садржи први пут генерално ослобађање „од свих работа малих и великих краљевства ми”.⁷⁵⁵ Поред тога посебно је наведено ослобађање од оброка, као и дужности према граду, у овом случају према Призрену. Повеља краља Милутина скопском Светом Ђорђу садржи веома исцрпан списак ослобађања: **ни оуџети кокга дохѡдка ни мала ни велика ни**

⁷⁴⁹ Зборник, 268–269; Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 7, 9.

⁷⁵⁰ Зборник, 317, 324.

⁷⁵¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 644, 455, 680; Зборник, 269, 317, 325; Ј. Максимовић, *Севастии у средњовековној Србији*, ЗРВИ 32 (1993), 137–147.

⁷⁵² Зборник, 317, 333.

⁷⁵³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 401, 407, 423, 428, 430, 432, 436, 452, 453, 455, 509, 520, 720, 759, 767; М. Благојевић, *Државна управа*, 246–286.

⁷⁵⁴ Зборник, 167.

⁷⁵⁵ Зборник, 268.

севасть ни прахторъ ни кнезь ни винарь ни позобъ ни конюхъ, ни писць, не геракарь, ни пьсь хранити, ни десетка пчелна ни вчегда ни житнога ни виннога, ни траварине, ни торовине, ни комота, ни микате, ни кошарьщине ни писа, ни димине, ни волобер'щине платити, ни приселице, ни наметкъ житни ни винни, ни чл(овѣ)ка гарепсати ни коня, ни вола и осла, ни цариноу да дають, ни соудити чл(ове)коу С(ве)т(а)го Гевргиѧ посиликмъ, ни поткоу, да оузима на немъ, ни поткоу, ни вдоби, ни кою глобоу или поткоу, или роукоу, и всакы бирькъ законны да оузима цр(ъ)к(ъ)вь. На овај начин поменути су и ослобађања од представника власти, од натуралних и радних обавеза различитих видова, а на крају и судски имунитети. Ова Повеља драгоцено је сведочанство о бројним обавезама зависног становништва у време краља Милутина, од којих су неке карактеристичне само за просторе освојене од Византије, а неке општезаступљене у свим српским земљама.⁷⁵⁶

Током времена владавине краља Милутина извршена је реформа у фискалном, војном, па и црквеном уређењу, чије су последице уочљиве и у развоју манастирских имунитета. Светостефанска садржи једну кратку одредбу о имунитетним правима, којом су бањске метохије ослобођене обавеза према краљу: *војске, ни града, ни соћа, ни коња, ни пса, ни друге какве работе краљеве да не буде.*⁷⁵⁷ Иако, наизглед, уопштена ова одредба представља велики искорак у развоју имунитета, посебно економских: владар се први пут одриче соћа са поседа једног манастира.

У каснијем периоду веома су честа ослобађања од *поданака и работа*, те овакве одредбе у српским повељама 14. века постају готово део формулара. Набрајање појединих пореза и работа као што су *оброк, позоб, поноса, приселице, градозиданије и градобљуденије, травнина, жировина*, као и обављања послова на владарским њивама: *орање, жетва, плева, кошење сена, копање винограда* и др., нису ништа друго већ оно што је назначено фразом *просто речено свих работа малих и великих*. Листа наведених ослобађања од обавеза садржаних у некој повељи не указује директно да је неко властелинство имало веће привилегије у односу на друго. За поједине видове имунитета постојала је готово општа усаглашеност на свим црквеним добрима, док је за поједина ослобађања било потребно посебно навести или описати на који начин се спроводе.⁷⁵⁸

Рад Стефана Душана на јачању црквених добара и манастира може се пратити кроз више видова делатности, како кроз давање бројних новчаних дарова, увећање земљишних поседа, тако и кроз повластице и имунитете записане у његовим исправама. Могло би се рећи да коначан облик црквених имунитета доноси Душанов законик у члану 26: *Цркве све што се налазе у земљи царства*

⁷⁵⁶ М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 149–165; Исти, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 235–251.

⁷⁵⁷ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

⁷⁵⁸ Р. Грујић, *Имунитети и привилегије епархијских властелинстава*, 181–200; М. Ивановић, *Развој институције имунитета*, 49–83.

ми, ослободи царство ми од свих работа малих и великих.⁷⁵⁹ Овај члан Законака је последица дугог развоја манастирских повластица и самог пореског система средњовековне Србије, те највероватније представља само озакоњење и усаглашавање прописа.

У постнемањинском периоду, развој манастирских имунитета није се могао одвијати истим темпом, нити у истом правцу. Нови владари, ипак, нису радо прибегавли ускраћивању већ стечених повластица манастирима. Ако је и било појединих ограничења раније стечених повластица, оне су стајале у вези са повећаним потребама државе за отпремање војске, као и за дужности одржавања и изградње тврђава. У Повељи деспота Стефана Лазаревића Хиландару из 1411. године потврђују се стари имунитети, али постоји извесна резерва да ако деспот нареди *ради неке потребе, да ураде шта им кажу*.⁷⁶⁰ На овај начин раније стечени манастирски имунитети стављени су у други план у односу на одбрамбене потребе државе. Нови порези уведени у српске земље крајем 14. и у 15. веку, пре свега *унче*, нису могли заобићи манастирске поседе и поданике. Политичке и економске прилике нису дозвољавале сувише велике повластице за црквена добра.

Говорећи о имунитетима, треба направити знатну разлику између оних дужности којих су становници црквених поседа били заиста ослобођени, у односу на оне обавезе које су и даље морали ревносно да извршавају, али су их дуговали манастиру уместо владару. Кроз имунитете владар чини уступак манастиру као крупном феудалном господару, ослобађајући га оних основних обавеза које имају други крупни земљопоседници – властела. Основне обавезе властеле према владару су војска и соће. Могло би се рећи да су ослобађања из домена војске највећи уступак манастирским властелинствима. Посредно или директно и поданици манастира су осећали овај вид војних ослобађања. Зависно становништво манастирских властелинстава могло је уживати и у ослобађању од неких обавеза из групе давања гостопримстава: оброк, позоб, понос и сл. Пре свега, становници метохија немају обавезу да издржавају краљевске коњушаре и псаре, као ни да укажу гостопримство уз оброк представницима државних и локалних власти. Ипак, лични владарев боравак на поседима манастира изискивао додатно ангажовање људи са метохија.⁷⁶¹ Са друге стране, сви економски и порески имунитети које је манастир уживао могу се сматрати преусмеравањем владарских прихода на феудалног господара. Становништво метохија у том погледу нема готово никаквих олакшица. Соће је по кући редовно наплаћивано, само иде у манастирску касу уместо у владарску.⁷⁶² Све радне и натуралне обавезе које су меропси, сокалници или власи до тренутка потчињавања манастиру дуговали владару, сада су морали извршавати у корист црквеног господара. Радне обавезе зависног становништва у већој мери су биле изједначене, како за поданике световних господара тако и црквених. Судски имунитети се могу

⁷⁵⁹ Н. Радојчић, *Законик*, 96; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 80, 158.

⁷⁶⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 197.

⁷⁶¹ М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971), 155–188; С. Мишић, *Српско село*, 64–69.

⁷⁶² М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 15–16.

сматрати повластицом којом је указана част игуманима и самим манастирима. Ова врста имунитета може се сагледати кроз директо преусмеравање судских надлежности на игумана, али много је израженији процес преноса прихода од глоба и судских такси на манастир.⁷⁶³ На крају, треба указати и да потпуни имунитет никада није достигнут, манастири делују у феудалном и управном систему српске државе. Њихове повластице и слободе су усклађене са постојећим деловањем средњовековног друштва и политичким околностима.

Војни имунитети

Подаци о ослобађању црквених добара од војне обавезе преузети су из визанатијског правног система и до 12. века војни имунитети црквених добара постају устаљена појава у Источном царству. Једна од првих исправа српских владара у којој су прецизније прописани имунитети манастира, Повелја краља Владислава Богородици Бистричкој, на првом месту ослобађа метохије од обавезе: *да не војују војску*.⁷⁶⁴ Бањска хрисовуља такође у својим имунитетним прописима на првом месту наводи ослобађање од војске.⁷⁶⁵ Светоарханђеловска посебно наглашава: *И да не буде војске ниједном човеку црквеном, ни Влаху, ни Србину*.⁷⁶⁶ На тај начин потврђена су генерална начела о ослобађању црквених властелинстава војних обавеза. Оваква и слична генерална ослобађања од војске присутна су у бројним каснијим манастирским повељама.⁷⁶⁷

Сасвим је извесно да манастир за разлику од властелина, нема обавезу да сразмерно поседу који држи, обезбеди владару одређени број војника када владар иде у рат. Међутим, обавеза у овом смислу отпремања војника у ратни поход није једина која би се могла окарактерисати као *војска*. Постојале су разне врсте страже, чувања и одржавања утврђења, снабдевања, транспорта и сличних обавеза, као и новчана давања у вези са одржавањем војске, којих нису били поштеђени манастири као институције, нити становници метохија. Иако је општи имунитет од војске готово редовно гарантован црквеним установама, треба размотрити и ситније војне или полувојне дужности које су могле оптерећивати манастирске људе.

Хиландарска повеља о метохији Светог Димитрија у Призрену, садржи важне податке о развоју војних обавеза на хиландарском властелинству. Ова исправа посебно помиње обавезе држања страже речима: *и да не чувају стражу од Грка у призренској метохији како су чували, него за ту стражу да дају човека у Свету гору, да чува стражу на мору на пристаништу*. Иста Повеља помиње да становници ове метохије због својих обавеза према Светогорском манастиру *не иду на војску ни са ким, само да путују на Свету Гору, или ако буде*

⁷⁶³ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 519–534.

⁷⁶⁴ Зборник, 167.

⁷⁶⁵ Зборник, 465.

⁷⁶⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 142.

⁷⁶⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 424, 455, 459, 470, 473, 486, 500, 590, 707.

неки напад на земљу. Само је трг Книнац имао привилегију да не *ходи на војску никад*.⁷⁶⁸ Помињање трга Книнац и осталих старих поседа Манастира Хиландара, може указивати да су се наведени прописи односили и на све старије метохије, а не само на нову окупљену око призренске Цркве Светог Димитрија. Време издавања ове исправе, смешта се у период упада најамника које су византијски цареви усмерили ка српским границама, или у првој фази ратовања српске војске у јужнијим пределима. Податак да су метохије дужне да учествују у одбрани уколико буде напада на српску територију указује на то да граница није била далеко на југу, стога је опасност од упада Грка била оправдана.⁷⁶⁹ Познат је обичај да се у случају одбране сопствене територије регрутовање војних ресурса подиже на највиши ниво, те црквена добра нису могла бити поштеђена извесних војних обавеза, јер у таквим околностима и штите саме себе. Слична појава сусреће се у 15. веку, такође, услед угрожености сопствених поседа.

Поменута Повеља сведочи и о другим обавезама становништва хиландарских имања у призренском крају као што су стражарење у пристаништу и транспорт производа. Стаража у манастирском пристаништу, није била обавеза становника српске метохије од оснивања Хиландара до друге половине 13. века. Потреба за бољим војним обезбеђењем Светогорског манастира појавила се касније, услед нестабилних политичких околности у Византијском царству. Учестали напади гусара и разних разбојничких дружина посебно су постали изражени у последњим деценијама 13. века, да би опасност по Свету Гору постала највећа почетком 14. века. Стража у пристаништу, коју је увео краљ Драгутин, била је привременог карактера и није била довољна мера. Изградња пирга на мору у време краља Милутина обезбедиће Хиландару сигурнију заштиту.⁷⁷⁰ Остаје отворено питање колико се дуго одржала на снази прописана дужност призренске метохије да шаље људе на стражу на Свету Гору. По свему судећи, ово је обавеза само властеличића са манастирских поседа, односно „црквених војника”, а не целокупног становништва метохије. Постојање властеличића *који работају у војнички закон* у служби појединих манастира указују да је и на метохијама боравио извесан број војника, који су своје обавезе дуговали Манастиру.⁷⁷¹ Као и у случају других имунитета и ослобађање од војних служби имало је смисао преусмеравања извесних обавеза које се уместо у корист владара извршавају у корист манастира, само што у случају војних дужности, оне на

⁷⁶⁸ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 7, 9; Зборник, 268–269.

⁷⁶⁹ Непоздани хронолошки оквири издавања, или ауторско, ове повеље, више пута су разматрани. Издавање повеље се мора сместити у време пре освајања Полога, Овчег Поља и Злетова и похода српских владара из 1282. године. Потпис на исправи *краљ Стефан* иде у прилог становишту да је аутор краљ Драгутин. О овом проблему и: М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 22 (1993), 129–136; Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 3–17; Зборник, 268–269.

⁷⁷⁰ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 15.

⁷⁷¹ М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 235–246; Р. Михаљчић, *Војнички Закон*, Огледи о старом српском праву, 9–14.

црквеним поседима никада нису могле достићи онај ниво какав је имао одлазак у ратни поход под владаревом заставом.

Развој војних имунитета на манастирским поседима имао је неколико фаза. Знатнија ослобађања црквених властелинстава од војних обавеза пада у време успостављања власти краља Милутина. Веће ослобађање манастирских поседа стоји у вези са неколико крупних мера у фискалној и војној политици српског краља: увођење соћа, прихватање пронија и ангажање најамничких војних одреда за војне походе. Соће, као основни порез који је падао на целокупно становништво, омогућио је српским владарима да обезбеде приход који би надоместио потребу за додатном војском. На повезаност увођења соћа и ангажовања најамничке војске у време краља Милутина већ је указао М. Благојевић. Поред тога, напредак у сфери привреде остварен, пре свега, развојем рударства, доносио је знатне приходе српским владарима.⁷⁷² Манастирска властелинства на простору српске државе до почетка 14. века нису била нарочито велика, нити су у повељама забележене велике повластице. Могло би се закључити да њиховим деловањем није била знатно ослабљена војна моћ државе. Нове мере краља Милутина допринеле су да манастирска властелинства могу постати већа и добити знатније имунитете, како војне тако и економске, а да при томе војне потребе државе не буду угрожене. Повеље Стефана Душана наглашавају већ стечене имунитете манастира, али поред тога знатније наглашавају и ослобађања од низа полувојних дужности, као што су разне врсте стража, обавеза према градовима и сличних послова.⁷⁷³

Постнемањићко раздобље српског средњег века отпочело је ратовањем са новим непријатељем, а употреба топова наметнула је нове захтеве у изградњи утврђења и начину ратовања. Већ општеприхваћене привилегије у смислу ослобађања манастирских имања и људи од војних обавеза морале су бити у извесној мери кориговане. Манастирске исправе и даље помињу генерално ослобађање од војске, и то у смислу отпремања одређеног броја војника за ратни поход. Становништво већ довољно нараслих метохија најпре је морало прихватити терет радних обавеза и полувојних дужности, пре свега оних у изградњи и одржавању утврђења. Током 15. века повластице у војном погледу су још више сужене. Последња Повеља деспота Стефана Лазаревића великој Лаври Светог Атанасија показује у којој мери су манастирска добра морала прихватити терет војних обавеза. Деспот предвиђа да поданици Лавре у три случаја имају обавезу да помогну у војним дужностима: ако би се десило да деспот лично предводи војску у ратном походу, затим да учествују у *потечицама и војсци крајишкој*, а поред тога били су дужни и да пођу на зидање Београда, али не и других градова у Деспотовини.⁷⁷⁴ Како се основано може претпоставити,

⁷⁷² М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 41; С. Ћирковић, *Рат и друштво, најамници и њихова цена*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 359–363; А. Узелац, *Најамничка војска краља Стефана Уроша II Милутина*, Војноисторијски гласник 2 (2011), 9–27; А. Uzelać, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview*, БИГ 6 (2015), 65–89.

⁷⁷³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 402–440, 470, 473.

⁷⁷⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 264.

слични прописи су важили и за друге манастире у 15. веку, онда би се могло закључити да су војни имунитети били знатно смањени. Ако се узму у обзир сви походи у којима су своју војску лично предводили деспот Стефан Лазаревић, а затим и деспот Ђурађ, онда број похода у којима су и манастирски поданици били ангажовани није тако мали. Поседи Лавре Светог Атанасија налазили су се на Петруском крајишту, те стога нису могли бити поштеђени убицајених обавеза, које су произилазиле из примарне одбрамбене функције уређења крајишта. Овде се помињу *потечице* које подразумевају извесне потере против разбојника, као и озбиљније војне акције којим руководи војвода крајишки.⁷⁷⁵ Како се ради о готово редовним активностима крајишника, ангажовање људи са таквих црквених поседа било је највероватније често. Последња обавеза коју помиње деспот у овој исправи може се сматрати *градозиданијем*, где се црквени поданици ангажују не само на радовима на свом манастирском утврђењу, или жупском граду најближем метохији, већ се по потреби могу слати на рад и на утврђивању удаљенијих градова. Узимајући у обзир ове и друге податке из 15. века, јасно је да се се војни имунитети знатно умањују, па чак на појединим подручјима или у периодима ратних сукоба, и потуно укидају. Поређења ради, пред сам крај постојања српске средњовековне државе један од крупнијих властелина тог доба, велики логотет Стефан Ратковић, од последњих српских владара добија повластицу: *да је слободан он и његова деца и његова кућа од војске, од турске и од друге сваке, изузев кад господство ни крене лично у војни поход, тада да и он буде поред нас са својим слугама*.⁷⁷⁶ Положај манастирских поседа који су се налазили на крајиштима, као у већ поменутој Повељи за Велику Лавру, нису били ништа повољнији од оног које је добио велики логотет, само годину дана пред коначан пад Деспотовине.

У време освајања и јаких турских продора, манастири који су имали јача утврђења, сасвим су укључени у одбрамбени систем српске државе. Активна одбрана захтевала је и више од анагажовања манастирских људи у изградњи тврђава, или у појединим полувојним дужностима. Пећка патријаршија поред утврђења које је штити у 15. веку, своју одбрану обезбеђује и тако што од Дубровчана купије барут за одбрану свог седишта. Дубровачки трговци „поклисару господина патријарха дају 10 либри праха за бомбарде”.⁷⁷⁷ Током археолошких истраживања на Манастиру Ресава, у једној од кула пронађено је око 2000 мањих топовских кугли.⁷⁷⁸ Овакви подаци потврђују да у последњим годинама деловања Српске деспотовине, цркве не само да нису рачунале на војне имунитете већ преузимају активну улогу у одбрани земље.

Како су манастири имали поседе на подручју градова, његовог метоха и жупа, по правима и обичајима становништво ових подручја требало би да

⁷⁷⁵ М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459*, ИГ 1–2 (1987), 29–42; С. Мишић, *Петруско и липовичко крајиште од половине XIV века до 1459. године*, 121–128.

⁷⁷⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 345.

⁷⁷⁷ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА (1934), 84. А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, Глас САНУ 9 (1961), 15–40; С. Поповић, *Крст у кругу*, 217.

⁷⁷⁸ Г. Симић, С. Вукадиновић, *Утврђење манастира Ресаве*, Београд 2018.

дугује и извесне обавезе према граду. *Градозиданије* подразумева радове на зидању и поправкама на утврђењима, док је *градобљуденије* обавеза чувања града.⁷⁷⁹ Становници града Призрена потчињени хиландарском метоху Светог Димитрија изузимају се од обавеза ове групе, речима: *да не работају с градом*.⁷⁸⁰ Обавеза према граду ослобођена је и метохија окупљена око Свете Петке у Тморанима. Поред наглашавања да им *не пакости кефалија градски*, краљ Милутин ову метохију ослобађа и *работа које бивају у граду*, свакако Скопљу.⁷⁸¹ У овим исправама није прецизирано да се ради о чувању или зидању утврђења или о другим обавезама или дажбинама, понегде називаним *наметак градски*. Краљ Милутин манастирске људе Светог Ђорђа у Скопљу ослобађа ове врсте обавеза речима: *град ни зидати ни чувати*.⁷⁸² По свему судећи, и ранији ктитори су поданике Светог Ђорђа ослободили ових обавеза, те српски краљ само потврђује стечене повластице.⁷⁸³ На овај начин манастирски људи, који живе у граду или имају имања у његовом метоху, издвајају се од оних који по законима дугују обавезе граду. Оваква ослобађања односе се на обавезе према владарским или аутономним градовима, међутим, манастирски људи су имали обавезе према свом манастирском утврђењу. Већ у првој половини 14. века манастирски бедеми добијају елементе фортификација са кулама, те њихово одржавање захтева веће ангажовање људи. Пиргови уз српске манастире почињу да се граде од времена краља Милутина, а узор грађње се препознају у светогорским пирговима, мада је приметан и утицај западне градитељске традиције.⁷⁸⁴ За простор средњовековне Србије поуздано се може рећи да су знатније пиргове у оквиру бедема имали Бањска и Дечани. Дечанске хрисовуље помињу да је протомајстор Ђорђије са својом браћом био задужен најпре да зида трпезарију и „велики пирг над портом”, а затим по завршетку изградње ова породица остаје у служби Манастира и одржава утврђење.⁷⁸⁵ У истраживањима о архитектонским аспектима указано је на сличности и заједничке узоре ова два манастирска утврђења, посебно улазног дела са пирговима.⁷⁸⁶ Стефан Душан је својој гробној цркви обезбедио сигурнији начин одбране и повезао Свете арханђеле са већ постојећом тврђавом Вишеград, која постаје рефунгијум Манастира, а у Хрисовуљи цар наглашава „да му је уместо пирга” и у ово утврђење смешта мана-

⁷⁷⁹ М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, 67–84; ЛССВ, *градобљуденије*, М. Шуница, 125–126; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 298–299.

⁷⁸⁰ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 7, 10; Зборник, 168–169.

⁷⁸¹ Зборник, 333.

⁷⁸² Зборник, 317.

⁷⁸³ Зборник, 257–258.

⁷⁸⁴ С. Ненадовић, *Одбрана манастира Хиландара*, Зборник МС за ликовне уметности 8 (1972), 91–115; С. Поповић, *Крст у кругу*, 188–193;; S. Popović, *Pyrgos in Late Byzantine monastic context*, Зборник Манастир Жича, Београд 2000, 103–107.

⁷⁸⁵ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 59; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130, 261.

⁷⁸⁶ М. Чанак-Медић, *Бањски храм и црква Вазнесења Христовог у Дечанима, сродности и узор*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица 2007, 99–103; Иста, *Узор и пројектантски поступак дечанског неимара*, Дечани и византијска уметност 14. века, Београд 1989, 159–166.

стирску виницу, житницу, а вероватно и ризницу у случају потребе.⁷⁸⁷ Манастирска утврђења грађена крајем 14. и у 15. веку имају све елементе одбрамбеног система као и градови тог доба. Манасија се издваја својим снажним утврђењем са донжон кулом.⁷⁸⁸

Обавеза градозиданије је падала на шире слојеве становништва метохија. Илустративан пример односа обавеза манастирских људи према работама из ове групе представља начин на који су исказане у Светостефанској хрисовуљи. Наиме, *закон људима црквеним предвиђа: и како сви косе сено тако и град да граде*.⁷⁸⁹ Ова одредеба односи се на све категорије становништва, меропхе, сокалнике, мајсторе, а ради се о пословима на зидању, оправкама и одржавању манастирског утврђења. Поред тога, међу обавезама сокалника помиње се и да *помажу поправљати (ишити) цркве и трпезе и краљеве палате*. Цитирани пропис је у делу Повеље који регулише обавезе људи према патримонијалном господару, тј. Манастиру. Међутим, у другом делу Повеље, који регулише слободе и имунитете самог Манастира у односу владара каже се да *нема никакве работе краљеве, војске, ни града, ни соћа*.⁷⁹⁰ Ово ослобађање се односи на одржавање градова и тврђава у српској средњовековној држави, односно на онај део обавеза који спада у дужности према владару. Могло би се закључити да насељеници бањских метохија нису имали обавезу да учествују у изградњи градова у српској држави, али су и сокалници и меропси имали обавезе према свом за то време солидно грађеном манастирском утврђењу са пиргом. По свему судећи, на већини других властелинстава важили су слични прописи.

Светорханђеловска хрисовуља садржи одредбу којом се неоспорно наглашава да зависно становништво царске задужбине нема никаквих обавеза према утврђењима *И ако се згоди свим црквама на град, а они да не иду да праве свој град*.⁷⁹¹ Дакле, градозиданија су били ослобођени сви становници метохије, чак и према свом манастирском утврђењу. Могло би се закључити да су имунитети у овом погледу достигли највећи ниво управо у време проглашења Царства и највећег успона српске државе. Обавезе око одржавања и чувања манастирског утврђења Светих арханђела специфичне су и условљене самом врстом рефунгијума која штити Манастир, а то је тврђава Вишеград.⁷⁹² Бројна група властеличића деловала је као војна посада поменуте тврђаве и штитила Манастир, док је цар доселио зидаре из Пнуће, који су ослобођени свих работа сем грађевинских послова око манастирског утврђења.⁷⁹³ Поред општих ослобађања, пажњу завређује и детаљ: *ако се згоди свим црквама на град (поћи)*, а ука-

⁷⁸⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 88, 120.

⁷⁸⁸ С. Поповић, *Крст у кругу*, 229–233; Г. Симић, С. Вукадиновић, *Утврђење манастира Ресаве*, 57–186.

⁷⁸⁹ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

⁷⁹⁰ Зборник, 465.

⁷⁹¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

⁷⁹² С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Прозрена*, 4–10; С. Поповић, *Крст у кругу*, 204–209.

⁷⁹³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

зује да су српски владари задржавали право да у случају потребе могу позвати становништво са црквенихседа на одржавање градова, уколико за то постоји велика потреба.

Стражарске службе су ретко падале на целокупно становништво и у зависности од потреба, ова обавеза је поверавана одређеним групама људи са метохија. Код великих манастира ова обавеза је падала на властеличиће и црквене војнике, а поједини су имали посебно уређен систем чувања манастирског комплекса, а неретко и важних тачака на властелинству. Како постоје разлике у самој стражи, постоји и читав низ термина који је означавају, поред речи *стража*, помињу се и *цаконство*, *бигља*, *парамуња*, *бдења* и *бљуденија*. У појединим случајевима чувани су путеви, погранични предели, забели и остала имовина од великог значаја за манастир.⁷⁹⁴ Већ је Сава Немањић одредио да стоји стража која би чувала виноград у Кареји, за који је купио земљу и засадио.⁷⁹⁵ Хиландарски поседи у призренској метохији извесно време *држали стражу према Грцима*, као и да дају човека да стражари у пристаништу на Светој гори.⁷⁹⁶ Већ је био речи о развијеној стражарској служби на Дечанском властелинству, повереној властеличићима који: *држе град редом*.⁷⁹⁷ Светоарханђеловска хрисовуља прописује посебна стражарска задужења за села у Горској жупи и село Шикља у Пилоту, а употребљени израз у исправи је: *да стој оу манастири на парамоуџѣ*.⁷⁹⁸ По свему судећи, ово није уобичајена дужност градобљуденије, већ се ради о специфичној стражарској служби. Ова села нису у близини Манастира, а ради се о већем броју насеља, те је стража на овај начин поверена већем броју људи који су се смењивали на дужности. Потврда да су све хиландарске метохије ослобођене обавеза према градовима налази се у Општој повељи цара Душана из 1348. године, у којој је наглашено *да немају градозиданија нити стражарења (цаконства) по градовима*.⁷⁹⁹ На овај начин потврђени су и усаглашени имунитети из ове групе на свим дотадашњим хиландарским метохијама. По свему судећи, сличну повластицу имали су и други манастири у време Стефана Душана, па би се могло закључити да је у време првог српског цара постигнут највећи имунитет манастира у односу на обавезе градозиданије и градобљуденије.

Политичке околности настале крајем 14. и у 15. веку захтевале су знатно ојачавање одбрамбених утврђења. Велике владарске задужбине овог периода опасане су тврђавама, те су обавезе из ове групе постале обимније и према

⁷⁹⁴ ЛССВ, *градозиданије, градобљуденије*, М. Шуица, 125–126; *стража*, Ж. Вранић-Бијелић, 714; А. Соловјев, *Бъци у Душановој повељи г 1355*, Прилози КИФ 6-2 (1926), 184–190; Ђ. Бубало, *Још једном о термину Бъци*, Прилози КИФ 70 (2004), 143–154.

⁷⁹⁵ Зборник, 117.

⁷⁹⁶ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 7, 9; Зборник, 267.

⁷⁹⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 66, 128–129; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 263, 265–266; М. Благојевић, *Челници манастира Дечани*, 26–27; М. Копривица, *Протопоп Прохор, Протопоп Прохор, свеишеник и властеличић на дечанском властелинству у 14. веку*, 75–89.

⁷⁹⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 140.

⁷⁹⁹ С. Мишић, М. Копривица, *Ошита хрисовуља*, 68, 73.

самом манастиру. Сачуване раваничке повеље кнеза Лазара указују да становништво овог великог властелинства није било ослобођено ни гардозиданија нити градобљуденија.⁸⁰⁰ Поред тога што манастири подигнути крајем 14. и у 15. веку нису могли добити такву привилегију, вероватно су и стари манастири, који су у ранијем периоду имали уписане такве олакшице, у појединим приликама морали преузети део обавеза из ове групе. У бројним повељама које су Хиландару издали Бранковићи, кнегиња Милица са синовим и касније деспот Стефан Лазаревић, ослобађања од обавеза градозиданија и градобљуденија не помињу се. У исправи деспота Стефана Лазаревића Хиландару из 1411. године, за неколико приложених села у замену за шест адрфата, стоји да су ови поседи ослобођени *од грађења кућа и дворова*. Ово, ипак, не значи да су ови хиландарски метоси били ослобођени од одржавања и грађења тврђава, као и дужности стража, те ослобађање *од грађења кућа и дворова* и није велики уступак.⁸⁰¹ У Повељи кнегиње Милице издатој Великој Лаври 1394. године, она потврђује да је манастирске поседе ослободила својих работа и данака, па и *од бигље, и грађења града и кућа*.⁸⁰² Специфичан је израз *бигља*, који се користи у овој исправи и још неким документима које је издала кнегиња, а означава врсту страже. У последњој Повељи коју је издао Лаври деспот Стефан назначено је да поданици Светогорског манастира ипак имају обавезе *да пођу на зидање Београда*, ако се деси да и друге метохије буду оптерећене овом обавезом, али не и на зидање другог града.⁸⁰³ Утврђивање Београда у време владавине деспота Стефана Лазаревића захтевало је ангажовање великих ресурса, па ни најповлашћенија црквена властелинства није могла бити поштеђена ових обавеза.⁸⁰⁴ Градозиданије постаје много значајнија радна обавеза него што је била у време Немањиха, а како је ова врста послова захтевала велики број радника, који нису морали имати посебна знања и вештине, у изградњу градова укључени су најшири слојеви зависног становништва, са свих властелинстава. Разноврсност војних и полувојних обавеза које помињу манастирске повеље показују да манастири нису могли уживати потпуне војне имунитете, а политичке прилике диктирале су у којој ће мери црквени људи бити укључени.

Колективне обавезе манастирских села према владару

У имунитетним одредбама у манастирским повељама често се сусреће ослобађање од низа колективних обавеза села које оваква заједница дугује владару. У вези са боравком угледних гостију или владара на манастирским поседима стоје обавезе познате под називима *оброк, позоб, понос, провода* и др.

⁸⁰⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 49–128.

⁸⁰¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 197.

⁸⁰² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 227.

⁸⁰³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 264.

⁸⁰⁴ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 90–104; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 93–108.

Оброк представља давање додатних намирница за исхрану владара и његове свите када борави у одређеној области. Слична овој је и обавеза позоб, која подразумева давање хране за владарске и властеоске коње, а ради се о давању додатне количине зоби. Обавезе поноса, повоза или повода су подразумевале пренос владаревих или властеоских ствари до стана или града или до одређеног места. Дужности становништва метохија према уваженим гостима тиме нису исцрпљене, а постојао је обичај да се такви уважени гости дарују поклоном, те је становништво могло имати и додатне натуралне или новчане издатке. У вези са извршавањем оваквих дужности стоји и *приселица*, која подразумева колективну одговорност села или господара поседа за надокнаду штете која је претрпљена на датом простору.⁸⁰⁵ Велики број манастирских повеља садржи ослобађања од ове групе обавеза. Илустративан је пример повеља Стефана Душана за Лесновски манастир која помиње само из ове групе обавеза ослобађања: *од позоба, приселице, поклона царског, од превода полисара, од псара и ђеракара и сваког поноса господског*, а поред тога наводи још низ других ослобађања од работа.⁸⁰⁶ Остаје питање да ли су манастири у потпуности били ослобођени оваквих дужности према владару, или су на овај начин манастирска властелинства само заштићена од обичаја бахате властеле или представника власти да траже додатне натуралне дажбине од зависног становништва.

Манастирске исправе садрже сведочанства о томе какве су биле обавезе становништва када краљ и његова пратња, као и црквени поглавари, посећују властелинство. Повеља краља Владислава Богородици Бистричкој прописује да: *кад долази краљ или властелин или гост да (сокалник) плаћа оброк као и меропх, и поп да приплаћа*.⁸⁰⁷ Поред тога, када архиепископ или краљ посећује Манастир, меропси су имали додатне обавезе око снабдевања манастирске трпезе рибом. Овакав обичај средином 13. века био је широко распрострањен у Српској држави.⁸⁰⁸ Светостефанска хрисовуља прописује: *када краљ доходи у манастир или у метохију, нека му се даје шта он хоће; а када архиепископ – да даје црква хлеб, и зоб и сено, а људи месо*. Поред тога, када уважени гости посете Бањску, за снабдевање рибом били су задужени становници метохија у Зети и Плаву.⁸⁰⁹ Може се уочити да је део трошкова боравка угледних гостију сносио сам Манастир, а део становништво метохија. Ни становници Дечанског властелинства нису били ослобођени обавеза према краљу и његовој свити, али изгледа да је краљ Стефан Дечански настојао да ове обавезе претвори у одмерену дажбину, како би оптерећење било распоређено по целом властелинству. Давање obroка се не помиње, али је зато краљ одредио да поданици Манастира на име позоба дају *кринџу прѣвод'ноу в'сако село*.⁸¹⁰ На овај начин тежило се

⁸⁰⁵ М. Благојевић, *Оброк и приселица*, 155–188; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 299–300; С. Мишић, *Српско село*, 64–69.

⁸⁰⁶ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 181–206.

⁸⁰⁷ Зборник, 168–169.

⁸⁰⁸ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 186; Исти, *Земљораднички закон*, 299–301.

⁸⁰⁹ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

⁸¹⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 133.

успостављању уједначених мера за ове, до тада произвољне дажбине, ипак, оне остају у домену колективне обавезе села и нису разрезане по кући. Крина (око 410 литри) највећа је запреминска мера којом се мерило жито у средњовековној Србији и користи се углавном за изражавање оваквих колективних обавеза села.⁸¹¹ На властелинству Светих арханђела становници су имали сличне обавезе, а позоб се помиње као одмерена обавеза села: *да даје село крину потпуну једну, а поред тога и соли два динара на јасле и оглав, а јаслене перпере да не дају ни покровце.*⁸¹² Уобичајеној количини зоби, додата је одређена количина соли, чија је вредност процењана на два динара. Из поменуте дужности давања једног *оглава*, произилази да је поред хране на терет становништва ишло и давање одређених видова коњске опреме, док су манастирски поседи овде ослобођени давања *потковица*.⁸¹³

Из изложеног прегледа обавеза из групе оброк и позоб, на највећим и најповлашћенијим манастирским властелинствима, уочава се да су обавезе ове групе постојале. Такође, током хронолошког развоја уочава се да од произвољних и уопштених, давања постају прецизније одмерена и правилније распоређена. Оброк је дужи временски период остао заиста давање једног ручка или вечере посетиоцима који имају право на то, а они су затим морали одлазити у следеће село, како би терет ових дужности био равномерније распоређен.⁸¹⁴ Позоб је већ почетком 14. века нормирана и одређена редовна натурална дажбина на којој се у великој мери заснивала исхрана бројних владарских коња. *Крина преводна* је по свему судећи постала уобичајена мера за позоб, док су уз ову количину зоби давана још нека натурална давања као со, или оглав и покровац, потковице, чак и новчано одмерена *перпера зајаслена*.⁸¹⁵ Интересантно је да обавеза позоба на неким значајним манастирским властелинствима остаје једина из групе пореских давања у корист владара. Такав је случај на Дечанском и Арханђеловском властелинству. Већ поменути Лесновски манастир који је од цара Душана добио дугачку листу пореских олакшица, ипак, задржава обавезу: *и о позобу да дају једну крину преводну као и друге цркве.*⁸¹⁶

Иако на први поглед давање позоба не делује као обавеза која је у великој мери могла оптеретити манастирске поданике, укупно сагледано, економска страна овог пореза није занемарљива. Ако се посматрају само два највећа властелинства, Дечанско и Арханђеловско, на којим је изричито поменуто да се даје *крина* зоби, долази се до интересантних података о прикупљеним житарицама по овом основу. Познато је да је Дечански манастир имао око 45 земљорадничких села на властелинству, када свако село да по крину жита добија се количина од 18.450 кг жита годишње. На властелинству Светих арханђела било

⁸¹¹ С. Ћирковић, *Мерења и мере* 152.

⁸¹² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 142.

⁸¹³ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 301.

⁸¹⁴ М. Благојевић, *Оброк и приселица*, 175. До прецизнијег одмеравања оброка, као дажбине у износу од 4 динара, дошло је касније, и вероватно само у неким подручјима.

⁸¹⁵ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 301.

⁸¹⁶ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 188.

је 66 земљорадничких села (не рачунајући засеоке), а када свако да по прописну крину, укупна количина износи преко 27 тона житарица.⁸¹⁷ Како се ради о порезу у корист владара, то су ове количине вероватно испоручиване владарској ризници сваке године, без обзира да ли владар и његова пратња бораве на манастирским поседима или не.

Скоро без изузетка манастирска властелинства нису имала обавезу да угосте псаре, коњушаре, соколаре и остале категорије владарских службеника, или представника локалне власти, којима је по праву следовао оброк. У манастирским повељама већ из прве половине 13. века, од Повеље краља Владислава Богородици Бистичкој, прописно је *коњ и пас да не долази*.⁸¹⁸ Касније исправе редовно помињу ослобађање од *псара и коњуха*, иако је овај вид имунитета постигнут веома рано.⁸¹⁹ Повеља скопском Манастиру Светог Ђорђа садржи читав списак представника локалних и државних власти који немају право да захтевају *оброк* од поданика метохија, а међу њима су севасти, прахтори, кнежеви, кефалије, судије, тепчије, остали представници локалних власти, као и краљевски коњуси, псари и соколари.⁸²⁰ Овај вид ослобађања представља реално олакшање за становнике метохија, јер је на световним властелинствима ова обавеза постојала и падала на готово села.

У имунитетним одредбама манастирских повеља веома се често помиње и ослобађање од *приселице*, која подразумева колективне обавезе села за надокнаду штете настале у сеоском атару.⁸²¹ Поданици скопског Светог Ђорђа ослобођени су плаћања *приселице*, а Повеља предвиђа и санкцију за оне великаше који неовлашћено узму овај намет од становништва метохија: *Приселице да не плаћају метохије Светог Ђорђа, ни волоберштинe. Ко ли се усуди од великаша да узме приселице или волоберштину да плати у царину 300 перпера*.⁸²² Може се закључити да се манастирска села штите од самовоље властеле да наплаћују одштету. Међутим, одговорност манастира и његових села је постојала пред законом за сва кривична дела и претпљење штете. У једном судском спору вођеном пред Константином Драгашом, између Хиландара и Светог Пантелејмона види се да је Хиландар своја права на спорну земљу, доказао Повељом цара Стефана, али и сведочанством да је у претоходном периоду платио *приселицу и вражду* због извесне крађе на том простору.⁸²³ Права на наплату приселице и извесна ослобађања црквених села од ове обавезе помиње и Душанов законик.⁸²⁴ Помињање приселице у имунитетним одредбама повеља треба схватити у смислу изузимања манастирских села из „смесних” жупа,

⁸¹⁷ Светоарханђеловском хрисовуљом прописано је управо да приликом регулисања обавезе позаба једна крина има 24 кабла царева. С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142; С. Ћирковић, *Мерења и мере* 152.

⁸¹⁸ Зборник, 168–169.

⁸¹⁹ С. Мишић, *Српско село*, 100–107.

⁸²⁰ Зборник, 317.

⁸²¹ М. Благојевић, *Оброк и приселица*, 176–187.

⁸²² Зборник, 236.

⁸²³ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170.

⁸²⁴ Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 209.

односно оних у којима је своје поседе имало више господара, те одговорност није могла равномерно падати на све.⁸²⁵

На крају, треба указати да реалативно често помињање ослобађања од оброка позоба, поноса, приселице треба схватити пре свега као ослобађање тих дужности према властели, представницима локалних власти, као и према владаревим псарима и коњушарима. Обавезе у корист владара посебно су регулисане у неким исправама, мада је било и властелинстава која су била изузета од ових дужности и према владару. Ослобађање овог вида давања на манастирским властелинствима представља реално олакшање и повластицу коју су поједина властелинства имала. Због тога, обавезе из ове категорије могу послужити и за упоређивање статуса становништва на световним и црквеним властелинствима.

Поред ових обавеза у владарске приходе спадају *жировина* и *травнина* и други намети који произилазе из коришћења планина, шума и других површина у владарском резервату. Трескавичке повеље садрже пропис: *травнина што је по свој метохији, жировина, све то даје краљевство ми цркви*.⁸²⁶ Ови порези уступљени су манастиру, те он на овај начин добија додатне приходе. Слично је и са другим наметима у виду десетка или натуралних дажбина који су првобитно били део владарских прихода.

Економски имунитети или порези као приходи манастира

Имунитети економске природе у манастирским исправама најчешће су обухваћени формулацијом ослобађања од *свих работа великих и малих*, или понегде томе додато и *свих намета и данака краљевства ми*. У основи ради се о ослобађању и изузимању манастирских поседа из пореског система средњовековне Србије. Економска страна ових имунитета за манастире означава добијање директних новчаних и натуралних доходака, али се може сагледати и кроз радне обавезе становништва метохија. Како је у средњовековној Србији доминирала радна рента зависног становништва, то се у повељама редовно појављује ослобађање од орања, жетве, одржавања винограда, кошења сена и других послова. Истовремено, у законским одредбама које дефинишу положај зависног становништва на метохијама, њихове редовне обавезе према свом патримонијалном господару управо су ови послови. Када се у имунитетним одредбама помиње ослобађање од ових пољопривредних послова, тад владар не захтева да манастирски поданици раде на имањима у директном власништву владара, док на поседима свог господара, тј манастира, имају дужност да редовно извршавају све обавезе прописане законом. Може са закључити да становници манастирских поседа нису имали никаквих олакшица у погледу радних пољопривредних послова у односу на оне који су живели на световним властелинствима. На сличан начин извршено је преумеравање натуралних давања. Имунитетне одредбе

⁸²⁵ М. Благојевић, *Оброк и приселица*, 176–187; С. Мишић, *Српско село*, 67–68.

⁸²⁶ С. Новаковић, *Законски спосменици*, 671; Споменици на Македонија IV, 125. Прва и друга трескавичка повеља помињу само травнину са свих метохија, док трећа додаје и жировину.

помињу и ослобађање од разних *десетака*: пчелињег, овчијег и свињског, или *десетка живог*, затим *десетка винског* или давања *чабрине* (пореза у вину), или уопштено речено: *од свих намета и данака*. Међутим, становништво је своја натурална давања редовно испоручивало свом црквеном господару, а неки од ових прихода представљају значајан доходак за манастир који је своје потребе подмиривао упараво из натуралних дажбина становништва. Иако је теже уочити економски значај имунитета у погледу ослобађања од радних обавеза, сасвим је извесно да је кроз рад земљорадника на црквеним пољима манастир могао остварити знатну добит. Не би се могла искључити могућност да су црквени господари на рачун тога што становништво метохија не дугује обавезе владару, већ само манастиру, могли ефикасније и профитабилније искористити ову радну ренту својих поданика.⁸²⁷

Већ је напоменуто да када се говори о економским, тј. пореским имунитетима, заправо се ради о *екскузији* владарских прихода у корист манастира. Стога се не може рећи да манастир на овај начин добија од владара сталан годишњи доходак. Ово је најуочљивије код уступања соћа, као и других новчаних пореза. Порески систем се живо развијао током средњег века, а са њим и имунитети манастира у овом погледу. Овакве повластице нису садржане у повељама српским манастирима 12. и прве половине 13. века. Тек Повеља краља Драгутина Хиландару, затим краљ Милутина за метохију у Тморанима садржи једну опште одредбе о ослобађању манастирских поседа од пореза у корист владара: *и од свих работа малих и великих*.⁸²⁸ Међутим, о каквим пореским олакшицама се ради нема података. Постојање разлика у пореском систему у српским земљама и оним освојеним од Византије уочљиво је у Повељи краља Милутина за скопски Манастир Светог Ђорђа, где се поред разних десетака или *наметака житног, винског, месног*, карактеристичних за византијске земље, помињу и друге пореске обавезе потут *оброка, жировина, травнина, приселице* и друге које су карактеристичне за српске земље. Иако, је обележје ове исправе навођење опширних имунитетних одредби, на више места и уз набрајање великог броја пореза, намета и работа од којих су ослобођене метохије Светог Ђорђа, овај Храм суштински није имао веће привилегије у односу на друге српске манастире. Овакав концепт је последица коришћења више старијих повеља, као и тежње владара да што прецизније уреди друштвене и економске односе на властелинству.⁸²⁹ Тек у последњим годинама владавине краља Милутина, сусрећу се имунитетне одредбе које имају већи економски значај. Светостефанска хрисовуља садржи кратку, али веома прецизну одредбу о имунитетима, којом је предвиђено ослобађање од основних обавеза у корист владара: *војске, града, соћа*.⁸³⁰ Први пут један знатан порез, какав је *соће*, помиње се као повластица учињена Манастиру.

⁸²⁷ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 294–304; С. Мишић, *Српско село*, 115–127.

⁸²⁸ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 7, 9.

⁸²⁹ Зборник, 316–328; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 149–165.

⁸³⁰ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122.

Најважнија дажбина – истински порез у корист владара, соће, уведен је у време владавине краља Милутина у склопу шире реформе која је захватала различите сфере друштва, управни апарат, па и порески систем. Душанов законик даје и податке о износу соћа, те напомиње да је ова обавеза одмерена као *перпера царева* или 12 динара или кабал пшенице.⁸³¹ Истраживања су потврдила да је порез разрезан на најшире слојеве становништва. Овај данак се одржао до пропасти српске средњовековне државе и представљао је знатан приход у владарској каси.⁸³² Душанов законик прописује да су властеоске баштине слободне свих обавеза осим да дају соће и војују војску, тиме су изрично наглашене две основне обавезе према владару.⁸³³ Из Повеље краља Милутина Бањској види се да је овај велики Манастир био ослобођен и војске и соћа. Већ тада су јасно наглашене разлике између црквених и властеоских поседа, које су у Законику добиле само шири оквир. Остаје закључак да је свака зависна кућа, и на црквеном и на световном властелинству, била обавезна да даје соће, најпре свом патримонијалном господару, а да затим такав феудалац тај порез дугује владару. О реалном ослобађању од пореза које би олакшало положај зависног становништва на манастирским поседима не може се говорити. Остаје питање да ли је у општим имунитетним одредбама у којима се метохије ослобађају *свих поданака и работа малих и великих* обухваћено и соће. Највероватније да соће, као ни војска, није спадало у работе велике и мале. Као изузетно важан порез и немали приход за господара, у повељама је најчешће назначено када је овај доходак уместо владару ишао манастиру. Тамо где није изричито наведено, ослобађање од соћа, са разлогом се може претпоставити, да је овај порез наплаћиван и прикључен владаревим приходима. Извесно је да су до проглашења Српског царства само поједини и најважнији манастири били ослобођени соћа. Епархијска властелинства задржавају обавезу плаћања овог пореза вероватно кроз цео средњи век.⁸³⁴ Једини изузетак у том погледу би било Лесновско властелинство које приликом оснивања Злетовске епископије цар Душан ослобађа, поред бројних обавеза, и соћа.⁸³⁵

Ослобађање манастира од соћа је процес који се одвијао споро и постепено. Краљ Милутин је једино својој најзначајнијој задужбини учинио овакав уступак. Поменуто ослобађање од соћа у Светостефанској хрисовуљи односило се на цело Бањско властелинство, које је располагало поседима и у Зети, Плаву, Рашкој, што указује да је порез до 1316. године већ потпуно био устаљен у свим областима Српске државе, и да је било сасвим познато шта је подразумевао, како је прикупљан и коме је припадао, те овакве детаље није било потребно наводити у повељи.⁸³⁶ Највероватније је да ниједан други мана-

⁸³¹ Н. Радојчић, *Законик*, 108; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 119, 223–224.

⁸³² И. Божић, *Доходак царски, поводи* 198. члана *Душановог законика Раковичког рукописа*, Београд 1956; М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 1–44.

⁸³³ Н. Радојчић, *Законик*, 100; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 83, 164.

⁸³⁴ Р. Грујић, *Имунитети и привилегије епархијских властелинстава*, 181–200; М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 24.

⁸³⁵ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 188.

⁸³⁶ М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 15.

стир није добио овакву повластицу од краља Милутина. Међутим, једном учињен уступак водио је ка уједначавању положаја црквених добара, макар оних у рангу најзначајнијих краљевских манастира. За друга два највећа манастира, Дечане и Арханђеле, нема тако директних и поузданих података да су ослобођени давања соћа владару. Имунитетне повластице ових манастира исказане су сасвим уопштено у овим исправама, док детаљно наведене обавезе становништва метохија пружају мало податка за сагледвања наплате соћа. Прва и Друга дечанска хрисовуља не помињу соће уопште. Трећа хрисовуља издата од Стефана Душана, соће помиње само у једном случају, у вези са манастирским коњушарима Доброречанима и Стрелчанима, напомињујући да поред уговорених обавеза: *и соће да дају цркви*. Јасно је да су сви становници Дечанске метохије плаћали соће, па чак и уговорени коњушари, питање је да ли је целокупан приход од соћа ишао Дечанима или владару. С обзиром на статус манастира и поменути детаљ да коњуси као једна од повлашћенијих група зависног становништва даје соће манастиру, може се претпоставити да су и други поданици на исти начин овај порез давали дечанским економима и игуману.⁸³⁷

На Светоарханђеловском властелинству једино је за зидаре које је цар доселио из Пнуће изразито назначено да су ослобођени соћа.⁸³⁸ Како је најзначајнија царска задужбина имала велике повластице, могло би се са разлогом претпоставити да је соће са свих метохија припадало Манастиру. У време Стефана Душана, посебно у периоду после проглашења Царства, и други манастири добијају овакаву повластицу. У прилог томе да је Призренски манастир располагао приходом од соћа иде и податак из исправе цара Душана који се односи на метох Светог Николе под Кожљем, који стоји у одређеној вези са Арханђеловским манастиром. У Повелји из 1353. године, којом цар овај црквени посед даје на доживотно уживање серском митрополиту Јакову, а бившем игуману Светих арханђела, уписана је повластица: *И што је било од људи црквених соћа царству ми, то приложи царство ми Светом Николи*. Иста исправа бележи да после смрти митрополита овај метох припада Светим арханђелима, па се са разлогом може претпоставити да је његов положај био исти као и осталих поседа Призренске царске задужбине.⁸³⁹

Хиландарско братство је током средњег века упоредо са увећањем поседа активно радило и на увећању повластица. Стефан Душан је међу бројним прилозима уступио Хиландару и приходе од соће са манастирских поседа. Податак о уступању соћа сачуван је у Општој хрисовуљи из 1348. године: *И онај приход царства ми од села црквених – соћ – и то даде царство ми цркви хиландарској. А од тога да се сваке године у ризницу црквену стави две хиљаде крстатих перпера*.⁸⁴⁰ Веома је интересантан податак о процењеној номиналној вредности овог пореза са хиландарских метохија на 2000 перпера крстатих.

⁸³⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 133; С. Мишић, *Коњуси*, 91–97.

⁸³⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светарханђеловска хрисовуља*, 110, 140.

⁸³⁹ Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, 95, 99.

⁸⁴⁰ С. Мишић, М. Копривица, *Ошита хрисовуља*, 68, 73.

Како се соће наплаћивало као перпер по кући, долази се до закључка да је Хиландар у време цара Душана имао око 2000 потчињених земљорадничких домаћинстава која имају обавезу да дају соће. Треба узети у обзир да иста Хрисовуља из 1348. године помиње преко 90 села у бројним метохијама. Међутим, Хиландар је располагао знатним поседима на романијском делу Српског царства, а не постоје подаци који би указивали да се соће наплаћивало на територијама које је Стефан Душан освојио од Византије, напротив, преовладавају становишта да је тамо задржан византијски фискални систем. Ако би се узела у обзир само она села за која је у самој Хрисовуљи назначено да се налазе у Српској земљи, а таквих је око 50, онда податак о процени соћа на 2000 перпера, добија и своју потпунију аргументацију.⁸⁴¹ Уједначавање положаја хиландарских метохија је настављено, па једном дата повластица важила је и за поседе који су у наредним деценијама придодати Светогорском манастиру, а ослобађање од соћа је изричито поменуто у царским исправама: за село Косориће, за село Потолино, за село Лесковљане, метохије Светог Николе у Врању, за Цркву Светог Николе у Псачи, као и у неколико повеља са Сабора у Крупиштима 1355. године.⁸⁴² Ову повластицу Хиландарци су затим примењивали и на новостечене поседе добијене од Драгаша, кнегиње Милице и Стефана Лазаревића. На пример, Архиљевица када делује као самосталан манастир нема привилегију ослобађања од соћа, али када је постала хиландарски метох, за њу важе права као и за остале поседе Светогорског манастира, па се међу имунитетима помиње и соће.⁸⁴³ Уступање соћа са својих метохија у Србији добио је и атоски Манастир Светог Пантелејмона већ од првог српског цара, а каснији ктитори Драгаши, кнез Лазар и његови наследници потврђују приходе од соћа овом Манастиру.⁸⁴⁴

Са економског становишта, уступање соћа манастирима представља знатан доходак у манастирској ризници и може се мерити са давањем знатних земљишних поседа са људима или директних новчаних дарова. Узимајући само износ од 2000 перпера које је добио Хиландар на име уступања соћа, јасно је да је овај уступак вреднији од бројних дарова које је српски цар исказао манастирима дарујући им по 100 или 200 перпера годишње у новцу. Ова повластица Хиландару учињена је тек после проглашења Царства, и завршетка исцрпне фазе ратовања, чиме су се стекли услови за веће повластице манастирима.⁸⁴⁵ Међутим, у другој половини 14. века ослобађање од соћа постаје готово уобичајен део манастирских имунитетних одредби. Кнез Лазар поред обилне дарежљивости у поседима, Раваници уступа и приходе од соћа са њених поседа.⁸⁴⁶ Деспот Стефан Лазаревић Милешеви поклања пет села у Моравици и налаже да

⁸⁴¹ М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 23–24.

⁸⁴² С. Новаковић, *Законски споменици*, 424, 427, 428, 431.

⁸⁴³ В. Алексић, *Два препис*, 31–65; П. Драгичевић, *Повеља царице Јевдокије и њеног сина Константина*, 89–92.

⁸⁴⁴ С. Божанић, *Повеља цара Стефана Душана манастиру Св. Пантелејмона*, 60, 62.

⁸⁴⁵ М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 16.

⁸⁴⁶ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, 62.

убудуће плаћају соће Манастиру уместо њему, међутим, ову привилегију ограничава на пет година.⁸⁴⁷

После преузимања обавеза према султану и после увођења летњих и зимских *унчи* и других намета којима су подмириване потребе за војском, манастирска властелинства су морала преузети део терета због ових тешких политичких околности. Српски владари су се определили да манастирима уступе соће као стари и устаљени порез, док су новоуведене пореске обавезе падале и на црквене поседе. Уступање соћа од једног перпера по кући, уз истовремено увођење унчи по душло већој вредности, као и других додатних радних обавеза, долази се до закључка да је учињен само мањи уступак манастирима.

Унче представљају порез који је уведен између 1392. и 1395. године у земљама Лазаревића због увећаних потреба за војском и исплате обавеза према султану. Сам назив сугерише на износ овог пореза, односно вредност која је исказана мерном јединицом за количину сребра. У овом периоду једна унча сребра вредела је 20 динара, а како се овај *доходак господски* плаћао у две рате, укупно оптерећење по кући износило је 40 динара, а приближно 1 дукат.⁸⁴⁸ У земљама Бранковића као еквивалент овој дажбини убирао се порез под називом *војштаник*, за подмиривање потребе слања војске, док се посебно прикупљао *данак турски* или *турска плата* ради исплате уговореног износа султану. У каснијем периоду долази до преплитања и вероватно уједначавања пореског система у овом сегменту.⁸⁴⁹

Политичке и војне прилике су условљавале да манастирска властелинства ретко буду ослобођена ових намета. Изгледа да су у почетку обласни господари настојали да манастире поштеде нових намета који су узроковани обавезама према султану, али се такве намере нису могле дуго одржати. Први такав гест забележен је у Повељи Вука Бранковића из 1392. године, којом се обавезује да ће преузети на себе да за хиландарске метохије које се налазе у области његовој, а које су оптерећене са 200 унчи, плаћати данак Турцима *од своје куће*. У исправи је веома јасно исказано да су као последица склапања мира са султаном Бајазитом пописане све земље у области Бранковића и да је за потребе исплате данака Турцима разрезана нова пореска обавеза свима.⁸⁵⁰ Овде се заправо ради о ослобађању од пореза, а не о томе да Манастир добија приходе који следе у владару. Како је у овој исправи исказан укупан износ, а не његова вредност по кући, како је вероватно био разрезан, тешко је доћи до прецизнијих података о реалном оптерећењу. Ипак, уколико је износ пореза износио једну унчу по кући, то указује да се ослобађање односи на 200 кућа. Извесно је да хиландарски поседи у земљи Бранковића нису били мали, чак ни после територијалних губитака 1392. године (града Скопља и великих хиландарских

⁸⁴⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 363–365.

⁸⁴⁸ ИСН II, 122 (М. Благојевић); ЛССВ, *унче*, М. Благојевић, 762.

⁸⁴⁹ Могуће је да су летње унче изједначене са војштаником, чиме су подриване потребе за отпремање војске, док су зимске унче остале за подмиривање новчаних обавеза према султану, тј. турског харача. ИСН II, 122–123 (М. Благојевић).

⁸⁵⁰ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар плаћања „турског данка“*, ССА 9 (2010), 147–158.

метохија у околини). У Повелји је наведено да се ова обавеза извршава за живота господина Вука, а по свему судећи, његови наследници нису могли да поштеде хиландарске метохије.⁸⁵¹

Лазаревићи нису ослободили хиландарске поседе у својим земљама додатних пореза које су увели после 1392. године. Повеле кнегиње Милице за неколико поседа, које је Хиландар и његов пирг Светог Василија добио, сведоче да су имали статус: *како је и на другим метохијама*.⁸⁵² Ни у исправи деспота Стефана из 1405. године, којом коначно преузима ктиторство и обнавља дар од 100 литри новоградског сребра, нема назнака о додатним пореским олакшицама. Штавише, Повелја из 1411. године, којом деспот купује шест адифата у Хиландару, садржи развијену имунитетну одредбу уз ослобађање од различитих обавеза (грађења градова, позоба, соћа), али не и обавезе *војнице и данка господског*, под чиме су највероватније подразумеване зимске и летње унче.⁸⁵³ Остаје закључак да према Хиландару Лазаревићи нису били посебно дарезљиви, или су можда само били свесни да ће стари богати Манастир са веома развијеном властелинством и економијом успети да издржи бреме тешких времена. Монаси светогорске Лавре Светог Атанасија обратили су се кнегињи монахињи Јевгенији и њеним синовима са молбом да њихове поседе у Петрушким пределима ослободе од појединих обавеза. По свему судећи, мотив овакве посете Светогораца управо је увођење нових намета који су разрезани и на манастирске поседе. Наведено је и да су метохије слободне од свих данака и работа укључујући и соће и унче, по свој прилици, само за једну сезонску исплату. Међутим, нису ослобођени *работе великога господара, која ће пасти на сву земљу српску*. Извесно је да се ради о данку према султану коју су кнегиња и њени синови имали дужност да извршавају.⁸⁵⁴ Тек после окончања неколико немирних фаза ратовања и завршетка борби за турски престо, деспот Стефан Лазаревић је могао учинити мање уступке манастирима у погледу ослобађања од унчи. Најпре је 1417. године, ватопедске поседе у околини Новог Брда ослободио делимично од ових намета. Последња повеља деспота Стефана коју је издао Лаври Светог Атанасија из 1427. године ослобађа метохије од неких обавеза, и коначно појашњава наплату унчи на овом властелинству. Ослобођени су свих работа у корист господина деспота: *од данка зимског, али не и од летњих унчи*. Поред тога, наведена су три случаја када се од поданика Лавре траже додатне работе односно извесне војне дужности.⁸⁵⁵ Редак пример ослобађања од унчи и војнице забележен је у Повелји деспота Стефана Милешеви. Ипак, ово ослобађање се односи на мање поседе, на само пет села која је деспот приложио храму, а веома је специфично и то да је ослобађање временски орочено: *да су две године слободни од унче, пет година да су слободни од великих и*

⁸⁵¹ М. Спремић, *Бранковићи и Хиландар*, 433–434.

⁸⁵² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 155–173.

⁸⁵³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 195; М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Немањићи и Лазаревићи, 350–354.

⁸⁵⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 277.

⁸⁵⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 264.

малих работа за мене, затим од војнице, од градозиданија и од свих дажбина, изузев унче.⁸⁵⁶ Из садржине ових редова упечатљиво је да се ослобађање од унчи односи само на двогодишњи период, а разлог оваквог уступака је велика штета коју је Манастир претпео у периоду пре издавања Повеље, па је циљ овог давања бржи опоравак манастирске економије.

Лазаревићи дају велике поседе и повластице Светом Пантелејмону, али нема конкретнијих податка о регулисању унчи на овим манастирским поседима.⁸⁵⁷ После смрти деспота Стефана, његов наследник Ђурађ Бранковић потврђује већ стечена добра, а том приликом руском манастиру је уступио неке приходе од пореза: **што соу на ниҳъ оуиче зим'нк и сокъ, онози имь освободи господство ми, да си събираю манстироу....а што соу оуиче лѣтнк, воиштаникъ, онози да се съвбра оу кокъю господства ми, да се тѣмзи отправаа воиска.**⁸⁵⁸ Ни овде ослобађања од унчи нису потпуна, већ само делимична, односно једна сезонска исплата остаје због подмиривања додатних војних потреба. Са друге стране, могућност Манастира да задржи половину овог немалог пореза (20 динара по кући), који становништво извесно плаћа, значи и додатни приход манастирској ризници.

Када почетком 15. века Бранковићи преузимају старање о запустелом Манастиру Светог Павла на Светој Гори, његова имања ослобађају бројних давања и работа, али не и **телва царева**. Ради се о једној сезонској исплати овог пореза познатог и као *турске плате*, односно оног дела дажбина којим су подмириване обавезе према султану.⁸⁵⁹ *Телос* и слични доходи, помињу се у повељама деспота Ђурђа и царице Маре и као једини данак ког манастири нису могли бити ослобођени средином 15. века.⁸⁶⁰ Једино потпуно ослобађање манастирског поседа *од унчи и од телоса, и свих плаћања* односи се на извесни мали посед Хиландара у Пећи. Поред тога интересанто је да ово ослобађање долази од патријарха Никодима 1450. године.⁸⁶¹ Посед на који се односи ово ослобађање чине хиландарски поседи на самом тргу Пећ, и чине га: кућа, ступ земље и виноград. Овај уступак скоро и да нема значаја за економске прилике Хиландара, јер извори показују да су остале метохије овог Храма имале обавезу да владарима дају порезе: унче, војнице, војштаник, телос.⁸⁶²

Могло би се закључити да манастирска властелинства скоро никада нису у потпуности ослобођана од ових дажбина, забележена делимична ослобађања потичу из периода мира или релативно стабилних политичких прилика. У анализираним исправама уочавају се и неке разлике, тако у појединим случајевима приоритет имају обавезе у опремању војске, док у другим предност

⁸⁵⁶ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003), 193–202; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 361–365; М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Немањини и Лазаревићи, 404.

⁸⁵⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 293–334.

⁸⁵⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 528.

⁸⁵⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 529, 531.

⁸⁶⁰ Р. Ђук, *Повеља царице Маре Хиландару и св. Павлу*, ИЧ 24 (1977), 107–108.

⁸⁶¹ М. Копривица, *Повеља патријарха Никодима карејској ћелији*, 144, 152.

⁸⁶² М. Спремић, *Турски трибути у 14 и 15. веку*, Прекинут успон, Београд 2005, 287–299.

имају новчана давања султану. Овакво стање свакако је диктирано политичким приликама и потребама владара. Деспот Стефан склонији је да од манастира захтева давања којима подмирује потребе војних похода, а од поданика метохија захтева и радна ангажовања на утврђењима. Деспот Ђурађ због знатно увећаних материјаних обавеза према султану, од метохија убире новац за подмиривање турског данка.

Судски имунитети

Питање судских имунитета манастира само се у одређеним сегментима може посматрати на исти начин као питање војних или економских имунитета, односно као део преноса владарских права на манастир. Судски систем средњовековне Србије веома је сложен, а надлежности у овом погледу су подељене између владарског, патримонијалног и црквеног суда, у зависности од области права и врсте спора. Већи уступци уочљиви су у судско-економском смислу, односно да манастир може убирати глобе, судске таксе и казне од својих поданика и са својих поседа.⁸⁶³

Развој судских имунитета у Православној цркви почиње много пре осамостаљивања Српске цркве и стога су многе од судских надлежности само преузете од византијских узора. Жичка повеља јасно истиче надлежности црквеног суда у области брачног и наследног права, а ови прописи су засновани на већ устаљеним принципима поделе судских надлежности.⁸⁶⁴ Такође, Повеља сведочи о постојању развијеног правног система и вођења процеса са позивом на суд *са печатом*, са правом на јемство (рука) и елементима друштвених разлика у погледу третирања самих дела и казни. Развој судских имунитета у средњовековној Србији не бележи велике искорак, мада се многу уочити пређене фазе увећавања ове групе повластица. Повеља краља Уроша I Храму Светог Петра и Павла на Лиму једна је од најранијих исправа која помиње судске имунитете. Предвиђено је да старешина Светих Апостола суди својим поданицима, такође учињен је уступак у погледу: *глобе никакве да се не узимају од црквених људи*.⁸⁶⁵ Овај Храм постаје седиште епископа хумског, тако да се судски имунитети у овом примеру морају посматрати шире у склопу општих права и повластица Цркве. Треба нагласити да су у погледу судских надлежности, епископије од оснивања имале велика права, те бројне повеље издате епархијским средиштима садрже прописе из ове групе, попут Грачаничке повеље, или исправа издатих призренској Богородици Љевишкој.⁸⁶⁶ Са друге стране, манастирски судски имунитети су се развијали упоредо са јачањем Српске државе и позиције краљевских манастира. Они своје повластице дугују залагању влада-

⁸⁶³ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 519–534.

⁸⁶⁴ Зборник, 94–95.

⁸⁶⁵ Зборник, 230.

⁸⁶⁶ Зборник, 503; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 149–150; Р. Грујић, *Имунитети и привилегије епархијских властелинстава*, 181–200.

ра и ктитора, а поред уобичајеног права да пресуђују у процесима пред патримонијалним судом, игумани значајнијих манастира добијају и одређене надлежности из домена епископских или владарских судова. Овај процес се одвијао споро и није уједначен у свим деловима Српске државе.⁸⁶⁷ У сагледавању судских имунитета манастира издвајају се две појаве: пренос самих судских надлежности на игумана, односно издвајање од надлежности представника световних власти; и као посебна повластица – уступање глоба и судских такси манастирима.

Од манастирских повеља које регулишу питања, како војних, тако и судских имунитета, издваја се Повеља краља Драгутина Хиландару. У овом документу јасно су разграничене судске надлежности и прописано је: *За спорове које људи ове свете цркве имају међу собом – да расправе пред игуманом или пред црквеним великодостојницима, осим невере, провода, земље, и вражде – а то да буде земаљски суд и да се држи пред краљем или пред неким од великаша са краљевог двора кога затраже игуман и братија.*⁸⁶⁸ Овако исказане надлежности владаревог суда за дела: *невере, вражде, земље и провода*, присутна су и у другим документима и у Душановом законуку. Уступака у преносу владарских судских надлежности на Манастир није било. Судски имунитети наглашени су само у домену међусобних спорова између људи са манастирских поседа. После овако назначене поделе на владарске резервате и манастирске судске надлежности, назначено је да *севаст и неки други од великаша да не суди у овим метохијама*, чиме је истакнута независност црквених поседа и поданика од представника локалних власти. По свему судећи, подаци ове Повеље одређују домен судских надлежности уопште и по већ устаљеним принципима, о деловању патримонијалног и владарског (земаљског) суда.⁸⁶⁹ Судски имунитет ојачан је одредбом да манастирским поданицима не могу судити представници локалних власти. Поред тога, посебно је назначено да је краљ *за помоћ и милост Светој Богородици и спасења ради свога* учинио да се извесни приходи од судских такси (послух) уступе Манастиру.⁸⁷⁰

Повеља карља Милутина за Манастир Светог Ђорђа код Скопља на више места наглашава имунитете и повластице које је стекао овај стари Храм. За сагледавање судских имунитета посебно је значајна одредба: *човеку Светог Ђорђа да не суди нико од великаша по држави краљевства ми, ни да даје отрока на њих, ни казнац ни тепчија малом, ни судија великом и малом, ни севаста, ни прахтор, ни севаст градски ни прахтор градски, ни старжа градска, ни судија у граду, ни судија жупски, ни кнез жупски*. Уз то, за оне који би то прекршили, прописано правило предвиђа духовну санкцију (проклетство од Бога и

⁸⁶⁷ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 519–534; М. Ивановић, *Развој институције имунитета*, 49–83.

⁸⁶⁸ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина претходно приписивана Драгутину*, 6–7, 9; Зборник, 268–269.

⁸⁶⁹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 526–527.

⁸⁷⁰ Зборник, 268–269.

Светог Ђорђа) и материјалну: *да плати 200 перпера у царину*.⁸⁷¹ Вид судских имунитета исказан је и кроз уступање готово свих глоба манастиру. Веома широке повластице које је скопски Свети Ђорђе добио од српског краља у великој мери су засноване на старим исправама. Бугарски цар Константин Тиха овом Манастиру уписао је и таксе од: *вражде, девич разбоја и коњске вражде да си узима црква од својих људи*.⁸⁷² Ова дела су у српским земљама спадала у домен владарских судова. Међутим, краљ Милутин вероватно није желео да ускрађује Манастиру већ стечена права, те их је потврдио и уписао у своју Повељу. Овај документ помиње и повластице у судском погледу, које се не јављају у каснијим исправама: *поротници да им се не именују од краљевских људи, ни властеоских, већ само од људи црквених*.⁸⁷³ Институција пороте и таквих суђења веома је развијена у Душановом законнику, а састав пороте одређен је према сталешкој припадности парничара.⁸⁷⁴ Ипак, нема података који би указивали да ли су и на другим црквеним поседима пороте састављане од црквених људи, мада се таква могућност не може одбацити.

Бањска повеља је један од ретких докумената који у надлежност игумановог суда ставља и дела из домена црквеног, односно епископског суда: *Игуман да суди сваки суд духовни, а епископа да извести*. Због оваквих уступака манастиру и смањивања надлежности и прихода, краљ је рашком епископу дао надокнаду у вредности од 600 перпера.⁸⁷⁵ Поред Бањске, још се једино у Светоарханђеловској хрисовуљи помиње пренос судских надлежности са призренског митрополита на старешину Манастира Светих арханђела: *о разводу бракова и о глобама духовним – митрополит тиме да не влада, само игуман*.⁸⁷⁶ На овај начин наглашено је да су игуману дата права да суди у процесима из области брачног права и преступа против вере, који су се налазили у домену црквених судова епископа и митрополита. Вероватно су оваку повластицу имали само велики и значајнији манастири. Са друге стране, чак и у процесима када су суђења обављана пред епископима и митрополитима, манастирима је потврђено право на глобе које су плаћали људи са метохија. Дечанске хрисовуље упућују на то речима: *где год се парниче људи Пантократорови, или пред краљем или пред архиепископом или епископом, или о духовном или простом суду никакве глобе да не узима краљ ни архиепископ ни епископ*.⁸⁷⁷ Дечанске исправе помињу могућност да црквеним људима буде суђено пред владарским или епископским судовима, што указује да нису све надлежности пренете на игумана манастира.

Душанов законик судске имунитете Цркве уређује на начин који је већ био прописан у повељама: *Црквени људи у сваком спору да се суде пред својим*

⁸⁷¹ Зборник, 317, 326. Одредба веома сличне садржине поновљена је у даљем тексту исправе, с тим што је материјална казна за онога ко би се усудио да суди црквеном човеку исказана као 100 перпера.

⁸⁷² Зборник, 257.

⁸⁷³ Зборник, 326; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 158–159.

⁸⁷⁴ Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 96, 187–188; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 598–607.

⁸⁷⁵ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

⁸⁷⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 143.

⁸⁷⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 64; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 137.

митрополитом и пред епископима и пред игуманима. И када су оба човека (парничара) од једне цркве да се суде пред својом црквом. Ако ли од две цркве буду два човека који се парниче да им суде обе цркве.⁸⁷⁸ На овај начин озакоњена је већ постојећа пракса о судским имунитетима свих црквених установа. Остаје питање да ли су судски имунитети увећани на овај начин, односно да ли су игумани имали право да суде у сваком спору. Цитирана одредба односи се на патримонијални суд у коме су оба парничара црквени поданици са истог или са два црквена властелинства. По свему судећи, ова одредба се не односи на суђења између црквених људи и световњака, или када сам манастир учествује у судском спору. У таквим процесима било је неопходно учешће владара или представника државне управе. Допунским члановима Законика прецизније су одређени и такви судски спорови, те је предвиђено (чланом 194) да се црквени људи могу судити и пред кефалијом, али да глобе припадну црквеној установи.⁸⁷⁹ За одређена дела, ипак се морало ићи пред владарев суд. Члан 78 регулише случајеве у којим се црква или манастир појављују као једна од страна у судском спору односно: *што има црква са ким спор*. Законик предвиђа да у таквим процесима не може потуно указати поверење ни *милосним књигама*, ни *милосницима*, већ да се суди по закону црквеном и царском, али да упитају цара.⁸⁸⁰ Из ове одредбе произилази да је у споровима о црквеним људима и земљи једини надлежни владар суд, штавише, цар лично. На овај начин нису умањени судски имунитети црквених установа, већ су оне заштићене од представника државних и локалних власти. По свему судећи, Душанов законик донео је неке измене у домену судских надлежности над црквеним људима. Члан 30 Законика јасно наглашава такву промену речима: *и од сада, да не присили ниједна власт калуђера нити човека црквеног*, а затим наглашава да ако је такав црквени поданик *коме крив* да се има спровести судски процес по закону.⁸⁸¹ На овај начин спречене су вансудска или присилна утврђивања кривице, или наплата дугова. Владар и законодавац, поред давања имунитета црквеним установама у искључивом пресуђивању својим поданицима, штити интересе Цркве и њену аутономију.⁸⁸²

Судске имунитете на манастирским властелинствима појашњава Светоарханђеловска хрисовуља. Најпре истиче већ устаљено правило да у међусобним споровима поданика Манастира пресуђује игуман. Затим расветљава: *а што се парниче са другим људима за вражду, за земљу, за коња, за провод, да*

⁸⁷⁸ Н. Радојчић, *Законик*, 49, 98; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 81, 159–160; А. Соловјев, *Законик*, 198–199.

⁸⁷⁹ Н. Радојчић, *Законик*, 92, 140–141; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 222.

⁸⁸⁰ Н. Радојчић, *Законик*, 58, 111; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 90, 176.

⁸⁸¹ Н. Радојчић, *Законик*, 48, 96; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 80, 158–159; А. Соловјев, *Законик*, 195–196.

⁸⁸² А. Соловјев, *Судије и суд по градовима Душанове државе*, Гласник СНД 7–8 (1930), 147–162; С. Ћирковић, *Удава*, Зборник ФФ 11/1(1970), 345–351; А. Соловјев, *Законик*, 244–246; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 528–529; З. Мирковић, *Судије „царства ми” Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана, Зборник поводом 650 година од проглашења, Београд 2005, 21–36; С. Мишић, *Српско село*, 69–76.

иду пред цара, а за друге судове да иду пред митрополита и пред игумана. Поред тога, као и друге манастирске исправе и Душанов законик и овде је наглашено право манастира на убирање глоба од својих поданика.⁸⁸³ На овај начин, манастирским поданицима могло се судити пред свим судским инстанцама, док се уступак учињен манастиру осликава у праву да убире глобе и казне од својих поданика. Повеље цара Душана са Сабора у Крупиштима садрже законске и имунитетне прописе који су у великој мери усаглашени са Душановим законом. Једна од царских повеља из 1355. године судске имунитете прописује на следећи начин: *и нико да не суди метохији хиландарској ни за један суд, ни мали ни велики, ни за земљу, ни за вражду, већ да суде старци које шаље свети манастири судије које они поставе. Ако се нађе међу њима неко да је криво судио, по закону и судом Царства ми да му суди кефалија, како им пише у хрисовуљи светог краља.*⁸⁸⁴ Ова одредба потврђује велика права игумана на патримонијалном суду, да може судити у споровима између својих људи и за најтежа дела. Већ је указано да Душанов законик предвиђа да игуман може судити у сваком спору, а затим је исто наглашено и у Светарханђеловској хрисовуљи. По свему судећи, оваква пракса важила је од времена Стефана Душана на свим манастирским властелинствима. Специфичност хиландарских метохија представља околност да је игуман боравио далеко на Светој Гори, па су права на суђења пренесена на *старце које манастир пошаље*. Међутим, такве судије су морале судити по закону, а њихове одлуке су подлегале надзору световних власти, кефалији.

Манастирске повеље из постнемањинке епохе најчешће само потврђују већ стечене судске имунитете, а готово да не садрже елементе који регулишу начин суђења. Могло би се рећи да је после доношења Душановог законика, који веома прецизно регулише питања судства, није било знатних измена у судској пракси. У повељама Драгаша и Лазаревића сусреће се неколико одреби које потврђују судске имунитете и уступају глобе манастирима.⁸⁸⁵ У Повељи кнегиње Милице са синовима Хиландару из 1394, каже се: *и да им није нигде суда осим пред господством ми и пред патријархом*. Већ наредне године у опширној Повељи Светом Пантелејмону судски имунитети су одређени: *И суда пред другима да немају осим пред челником господства ми.*⁸⁸⁶ У ранијем периоду нема помена о надлежностима челника у судским процесима над црквеним људима, а од представника државних власти помиње се само кефалија. Изгледа да се крајем 14. века веће дужности поверавају челницима у владарском суду. Иако у повељама нису наглашене ингеренције игумана на патримонијалном суду, оне су свакако постојале, док се поменути прописи о суђењима пред владаром, челником или патријархом односе на мешовите спорове, као и у ранијем

⁸⁸³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

⁸⁸⁴ М. Коривица, *Повеља цара Душана за забеле Круничшу и Понорац и трг Книнац*, 113, 116.

⁸⁸⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 455, 456, 767.

⁸⁸⁶ М. Шуица, *Повеља деспота Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже Црква Вазнесења Господњег на Ибру*, 107–123; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 155–162.

периоду. Позније исправе деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, готово и не помињу судске имунитете манастира, па су чак и ослобађања од уобичајених глоба реткост. За разлику од војних и економских имунитета манастира који су смањени у 15. веку, за ускраћивање судских права не могу се пронаћи довољни аргументи, нити подаци који би посведочили самањење ових већ вековима устаљених повластица. Суђење о међама хиландарских и арханђеловских поседа пред судом деспота Ђурђа из 1454. године показује исте елементе судског поступка као и средином 14. века, те у овој сфери није дошло до знатних промена.⁸⁸⁷

По свему судећи, владари нису у корист својих манастира нарушавали добро уређен систем судства и његову независност у погледу одлучивања о кривици. Судски имунитети манастирских повеља најчешће остају у домену признавања права игуманима да суде на свом властелинству и својим поданицима, односно на патримонијалном суду. Извесно је да су игумани могли да суде својим поданицима у преступима из домена грађанског и кривичног права. Само су старешине најзначајнијих храмова преузимале надлежности црквеног, тј. епископског суда. Уступци у смислу давања игуманима да пресуђују у споровима који су били у надлежности владаревог суда сасвим су ретки и у великој мери ограничени на међусобне спорове црквених поданика. За најтеже преступе задржане су надлежности владаревог суда, а ту спадају дела из групе *крв и вражда*, тешка и организована разбојништва (*тати и гусари*), спорови око земље, превођења људи са туђих поседа или крађа коња.⁸⁸⁸ У изразито владарске резервате спада и *невера*, међутим, по овом делу нису се теретили манастири који због природе свог деловања нису ни могли починити неверу према владару.

Вражда у српским средњовековим исправама означава најчешће глобу која је плаћана за тешка кривична дела, али и само кривично дело (убиство, тешка телесна повреда, али и кривоклетство, врачање и сл.).⁸⁸⁹ У појединим документима сва суђења за ова дела су стављана под надлежност владаревог суда, као у поменутој хиландарској исправи краља Драгутина или у Грачаничкој повељи. Међутим и неким манастирским исправама наглашено је да игуман може судити за овакве преступе, али само својим људима, док у мешовитим споровима, ипак пресуђује владар. Специфичан је и начин на који је прописна или раздељена такса названа, такође, *вражда*. У повељама за скопски Манастир Светог Ђурђа назначено је да и глобе од *вражде, девич разбоја и коњске вражде*, припадају Манастиру. Међутим, остављена је резерва: *вражда да се не узима ни у селу ни у граду, осим од убице који ју је учинио и то судом*.⁸⁹⁰ Право наводчије да може добити половину од прописане вражде за најтежа дела, поме-

⁸⁸⁷ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 214–216; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 130–131; С. Божанић, *Чување простора*, 419–424.

⁸⁸⁸ А. Цонфалониери, *Разбојништво у Душановом законуку*, Весник правне историје 1 (2020), 100–122.

⁸⁸⁹ Н. Радојчић, *Законик*, 47, 94; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 79, 156; ЛССВ, *вражда*, Р. Михаљчић, 106–107; С. Мишић, *Српско село*, 66–67, 71–72.

⁸⁹⁰ Зборник, 257, 326.

нуто је у дечанским хрсовуљама и Светоарханђеловској хрсовуљи.⁸⁹¹ По свему судећи, овај начин доказивања најтежих дела, и накнада наводчији, био је заступљен по старим подручјима у српским земљама, док у јужним пределима освојеним од Византије није примењиван. Због тога су српски владари приходе од вражде могли у целости уступити Цркви, поред већ поменутог Скопског манастира и Хтетовској Богородици, Леснову, као и са појединих хиландарских поседа у јужнијим пределима.⁸⁹² Уступање прихода од вражде манастирима могао би бити велики уступак у економском смислу, с обзором на висину ове глобе која се кретала од 300 до 1000 перпера.⁸⁹³ Помињање вражде међу прописима о судском имунитету никако не треба сматрати као изузимање манастира и његових поданика из оваквих спорова или казни. Пример судског спора вођеног пред Константином Драгашом, показују да су и црквени поседи подлежали казнама за вражду и надокнаду штете. Хиландарци су током овог суђења указали на један догађај из времена цара Душана: *и узеше рабојници (гуси) коње цареве и људе убише, [...] и окривише тада пред царем села хиландарска и плати Хиландар са својим селима ту приселицу и вражду јер беше њихова земља.*⁸⁹⁴ Овакви спорови решавани су пред судом владара, а из изнетих податка се види да је Хиландар као господар поседа платио вражду и надокнадио штету. Поред тога, сви спорови око земље решавани су пред владарским судом. Забележено је неколико процеса пред српским владарима који су вођени између властелина и манастира око међа поседа, као и између два манастира. Оваква суђења организована су из учешће предстваника обе стране као и државних власти кефалија и челника, а на терену приликом прецизног одређивања међа, укључен је и велики број *старилика*, односно људи из околине који су познавали терен и старе међе.⁸⁹⁵

Поред парничних процеса вођених пред судовима, како црквеним тако и државним, у средњем веку постојао је и обичај решавања спорова или правдања неком врстом „Божијег суда”, по обичајном народном веровању, најчешће *котлом*. Ова врста утврђивања правде састојала се у вађењу металног предмета из котла са врелом водом, а вршена је најчешће над људима из нижих друштвених слојева, вероватно пред њиховим господарем. У манастирским повељама најчешће се појављују прописи који црквене људе ослобађају котла. У Повељи скопском Светом Ђорђу наглашено је да *нема котла људим светог Ђорђа*, а пред тога поменути су и други видови таквих процеса попут *надставе* и *белега*.⁸⁹⁶ Светоарханђеловска хрсовуља појашњава начин примене оваквог решавања спорова: *котла арханђеловим људима да не буде са другим жупљанима*,

⁸⁹¹ М. Милојевић, *Дечанске хрсовуље*, 63; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрсовуља*, 111, 141.

⁸⁹² С. Новаковић, *Законски споменици*, 387–388, 432, 636, 757.

⁸⁹³ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 528–529; С. Мишић, *Српско село*, 72.

⁸⁹⁴ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170–171; С. Божанић, *Чување простора*, 416–418; Иста, *Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша*, 117–127.

⁸⁹⁵ М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 7–28; С. Божанић, *Чување простора*, 395–424; С. Мишић, *Српско село*, 35–48.

⁸⁹⁶ Зборник, 326.

осим међу собом у Арханђелу.⁸⁹⁷ На овај начин правдање се могло извршити само пред игуманом, а вероватно је спровођено у самом храму. Ипак, сасвим је јасно да ова мера остаје само за решавање спорова унутар истог црквеног властелинства. Цар Душан настоји да ограничи употребу оваквих поступака, те у Законику налаже да се котао не користи као правдање, већ наглашава снагу судског процеса. Ипак, у самом Законику и другим изворима, па и у поменутој одредби Хрисовуље за Свете арханђеле, уочава се да је котао ипак примењиван.⁸⁹⁸

Ученост и способности манастирских игумана дозвољавали су пренос извесних судских нагледности, али знатно чешће владари се опредељују да манастирима уступе приходе од глоба и судских такси, и са оних процеса који би припали владару или епископима. Бањска, Дечанска, Светоарханђеловска и још неколико повеља садрже готово истоветну одредбу о правима манастира на глобе: *где год да је суд глоба цркви*.⁸⁹⁹ Душанов законик је само озваничио већ заживелу праксу, позивајући се на прописе: *како пише у хрисовуљама*.⁹⁰⁰ На овај начин судски имунитети добијају и своју економску димензију. Глобе представљају имовинске казне или разне таксе које су наплаћиване по судским одлукама. Ову групу дажбина треба јасно издвојити из система средњовековних данака (или поданака, или намета), односно пореских обавеза у натури или новцу. Глобе су једнократна давања, заснована на прописима о суској пракси, неке су устаљеног и уједначеног износа, док су неке зависиле од одлуке судије. Прикупљање глоба поверено је посебним глобарима. Душанов законик налаже да се за глобаре поставе црквени људи, који прикупљају ове дажбине од поданика манастира и цркава, чиме се спречавају злоупотребе и самовољна наплата.⁹⁰¹

Међу првим и најчешће уступаним таксама које се помињу у склопу манастирских прихода помиње се *послух*. Најчешће је становиште да је послух саслушавање сведока, учешће у судском спору уопште и такса која се плаћа за то. Већ у време краља Уроша прописан је износ ове дажбине на два динара.⁹⁰² У Повељи краља Драгутина напоменуто је да *послуси који се чине пред краљем и пред великашима краљевог двора*, имају припасти Манастиру, а прописани износ је два динара, чак и за дела превода и вражде.⁹⁰³ Износ ове дажбине је по свој прилици током 14. века повећан, па је у у Грачаничкој хрисовуљи и Дечанским хрисовуљама ова такса прописана на четири динара.⁹⁰⁴ У осталим документима где се послух помиње, углавном је само наведен међу општим имунитетним одредбама, као једна од дажбина којих се манастир ослобађа.

⁸⁹⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

⁸⁹⁸ Н. Радојчић, *Законик*, 59, 113; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 91, 179–180; ЛССВ, *котао*, С. Ђирковић, 316; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 583–286; С. Мишић, *Српско село*, 77–78.

⁸⁹⁹ Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 146, 150; 159–160, 175.

⁹⁰⁰ Н. Радојчић, *Законик*, 92, 140–141; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 118, 222.

⁹⁰¹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 299; А. Соловјев, *Законик*, 330–331.

⁹⁰² Зборник, 230.

⁹⁰³ Зборник, 268.

⁹⁰⁴ Зборник, 503.

Износ ове таксе је мали, ипак, могуће да је ово била и најчешће наплаћивана такса, а њеним дугорочним убирањем и у великом броју спорова, манастири су могли остварити извесну добит.⁹⁰⁵

Можда је највећи број глоба, које се дају у оквиру судских имунитета манастиру, поменут у Повељи краља Милутина за Храм Светог Ђорђа у Скопљу. Поред већ поменутих прописа који регулишу сам судски поступак, ова исправа наглашава: *рука, печат, послух, оправа, отбои, потка, глоба шестоволна, и дванаестволна, милошћи краљевства све да је цркви, а наводчији ништа само његово лице. Од вражде и од девич разбоја и од превода коњског, глоба свака да је црквена.*⁹⁰⁶ Набрајање великог броја глоба указује на развијен судски систем, али и на чињеницу да су таксе и казне за готово сва дела, без обзира којим су судом одређене уступљене манастиру и то у целости. Бањска хрисовуља садржи веома прецизно одређен износ глоба: *одбој и мехоскубина* су прописани на 18 динара, затим *рука, печат, самосуд* – по 6 динара, *слање самчије* 2 динара. Затим је прописано *они који су окрвавали руке цркви 3 платна, а достављачу 3 платна.*⁹⁰⁷ Прецизно исказане износе појединих глоба садржи и Грачаничка повеља, с тим што су неке од новчаних казни различите од цитираних бањских.⁹⁰⁸ Дечанске хрисовуље од прецизно одређених глоба помињу само једну кратку одредбу: *послух, рука 4 динара.* Затим, наводећи да све овакаве дажбине припадају Пантократоровом манастиру, посебно помињу: *печат, руку, послух и одбој.*⁹⁰⁹ Поред ових исправа још неколико манастирских повеља садржи опширније листе глоба попут хтетовске повеље или трескавичких повеља.⁹¹⁰ Могло би се закључити да су неке од глоба чешће помињане, док су неке сасвим ретке. Група често поменутих глоба којих се ослобађају манастири, представља извесне судске таксе наплаћиване за само организовање суђења, саслушања, доказни поступак и сличне поступке. Већ је поменут послух као чешће помињан у манастирским исправама. Наспрам њега стоји одбој, који подразумева одбијање судског изасланика, односно непоштовање самог суда или увреду, те је стога овај преступ повлачио и знатнију казну. Сличан прекршај је и престој, који подразумева недолазак на суд упркос позиву. На суђења су странке, посебно припаданици властеоског слоја, позивани са *печатом*, односно овереним позивом владарског или црквеног суда, истим именом се називала и једна од судских такси. Термин *рука* означава јемство или извесну гаранцију коју господар полаже за своје поданике, а за такве гараниције и

⁹⁰⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 576; ЛССВ, *послух*, Б. Марковић, 561; С. Мишић, *Српско село*, 73.

⁹⁰⁶ Зборник, 326.

⁹⁰⁷ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

⁹⁰⁸ Зборник, 503; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 150. Неки износи се разликују у односу на Бањску хрисовуљу. Тако је у Грачаничкој: *послух 4 динара, рука 6, мехоскубина 6 динара, главовина (главу ударити) 3 перпера*, док је за вражду и крађу у цркви, прописано да се плати „што рече господин краљ”.

⁹⁰⁹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 63; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 136, 308.

⁹¹⁰ Споменници на Македонија IV, 152; М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 151, 158.

оправдања такође се наплаћивала такса. Душанов законик (чланом 84) укида примену заштите од суђења, односно *руке*, затим *опаданија* (вансудско отпуштање од кривице) и *удава* (вансудка наплата дуга), као и правдање *котлом* или сличним мерама, а уместо тога захтева се правично суђење пред судијама и по закону. Међутим, већи број манастирских повеља набраја управо ове таксе у одредбама о судском имунитету, те остаје питање наплате оваквих такси у корист манастира, уколико законодавац ограничава употребу оваквих мера у судском поступку. Могло би се претпоставити да су за суђења међу људима унутар самог властелинства и даље таква поравнања била заступљена, као и да су наплаћиване таксе за такве процесе.⁹¹¹

Поједине од имовинских казни могле су бити знатне, док су друге биле симболичне. Поменуте одредбе Бањске повеље сведоче да су почетком 14. века одређене глобе узимане у стоци или другим натуралним давањима. Санкционисања и одузимање волова присутно је током целог средњег века, а тзв. *шестоволну глобу* помињу већ Жичке повеље, Душанов законик, и многи други документи. Како се ради о знатној вредности, овом казном санкционисано је неодазивање или непоштовање суда, попаша туђих поља и усева, као и крађа. Бањска повеља предвиђа шестоволну глобу за међусобну крађу, вероватно самих волова, док за крађу коња предвиђа казну од 6 коња. Као један од тежих преступа у Бањској повељи помиње се „ко старешину бије”, а за то дело предвиђена је глоба од шест оваца и утамничење од најмање 3 месеца.⁹¹² У црквеним исправама посебно се санкционише и свака крађа из цркве, која је по ред проклетства повлачила и новчану казну. У Грачаничкој повељи она је готово изједначена са враждем, док је у Светоарханђеловској хрисовуљи наложено да се таквима „кућа распре”. На овај начин штити се посебним казним мерама црквени углед, имовина и устројство у Манастиру.⁹¹³

Велике имовинске казне су прописане за нарушавање манастирских забела, пашњака, или уопште црквене имовине. Интересантна је материјална санкција из Повеље краља Милутина Хиландару, у којој је предвиђена казна *дванаестволна глоба* (12 волова), која спада у веће материјалне казне за властелу.⁹¹⁴ Краљ Милутин евентуално угрожавање појединих поседа скопског Манастира Светог Ђорђа на више места у Повељи штити материјалним казнама у износу и распону од 100 до 500 перпера.⁹¹⁵ Дечанске планине и пашњаци заштићени су високом казном исказаном као 500 овнова, а на светоарханђеловским

⁹¹¹ Н. Радојчић, *Законик*, 59, 113; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, 91, 179–180; ЛССВ, *котао*, С. Ђирковић, 316; Ђ. Бубало, „*Судбина*” и „*опаданије*” – прилог тумачењу члана 84 Душановог законика, *Споменица академика Симе Ђирковића*, Београд 2011, 261–268; С. Ђирковић, *Удава*, 345–351; А. Веселиновић, *Још једном о значењу средњовековног појма „удава”*, ИГ 1–2 (1988), 129–165.

⁹¹² Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

⁹¹³ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 298–299; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 150; С. Мишић, *Српско село*, 71–72.

⁹¹⁴ *Зборник*, 333.

⁹¹⁵ *Зборник*, 326, 328.

казна износи 300 перпера цару, а цркви доходак по закону.⁹¹⁶ По свему судећи, ради се о преступу који се назива *попаши*, а који је и у Душановом законнику строго санкционисан. Овакве казне најчешће су плаћане у *царину*, односно за владареву касу, међутим, постоје и примери где је назначено да манастири могу добити и такав приход, или одштету за нанете губитке на својим поседима.⁹¹⁷ Такви примери поделе прихода од ових великих казни, поменути су већ и у Повелји за Храм Светог Ђорђа у Скопљу, где је предвиђено да трећина глобе припадне цркви, или у другим случајевима глоба држави, а цркви *добитак*, односно надокнада штете.⁹¹⁸ Укупно сагледано, приходи које су манастири могли прикупити од глоба и казни могли су бити знатни, ипак, нису стални, нити извесни добици. Таксе и глобе које су плаћали зависни људи за своја суђења пред игумановим патримонијалним судом вероватно нису манастиру доносиле велику добит. Велике казне за вражду, попашу, одбој вероватно нису биле често изрицане, а повлачиле су и реалне губитке које је гоподар могао имати у штети на поседима или у људству. Са друге стране и сами манастири као део српске државе и њеног уређеног судског и управног система могао је доћи у ситуацију да плати прописану вражду или приселицу, као и судске таксе према постојећим прописима.

⁹¹⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 64; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 138.

⁹¹⁷ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 300–301; С. Мишић, *Српско село*, 71–72.

⁹¹⁸ Зборник, 328.

МАНАСТИРСКИ ДОХОЦИ

Директни новчани прилози ктитора манастирима

Давање директних новчаних прилога манастирима има дугу традицију, извесни скромни прилози цркви у виду милостиње приступи су од најранијих периода хришћанства. За разлику од ситних прилога верника и ходочасника, прилози ктитора су били знатнији и најчешће у виду сталних годишњих доходака. Познато је да су византијски цареви светогорским манастирима давали новчане донације, међу којима се издвајају *солемнион* – свечано давање годишње ренте, и *рога* – награда за учињену службу и помене. Током времена ова давања су обједињена, њихов износ зависио је од политичких и економских односа, као и потреба Светогорског протата и манастира.⁹¹⁹ До почетка 14. века српски манастири су од својих ктитора добијали прилоге у селима, земљи, пашњацима, људима. Развој новчане привреде, засноване и на интензивнијој рударској производњи, омогућио је српским владарима да своје задужбине дарују и директним новчаним приходима.

Краљ Милутин је своју најзначајнију задужбину у Бањској снабдео великим земљишним поседима. Поред тога, уписани су као посебан прилог и „дохоци црквени”, којима је Манастир добио стални годишњи приход од 200 перпера који је исплаћиван из прихода рудника и трга Брсково. У сталне новчане добитке овог Манастира треба убројати и приходе од рудника Глуха Вас, али није прецизирано колико су они износили, као и да ли се давање рудних кола односило на снабдевање гвожђем или на реални приход у новцу.⁹²⁰ Ово је први пут да је Манастир добио приход од рудника. У време краља Милутина, Брсково је један од највећих рудника и његови приходи су били велики.⁹²¹ Ипак, *доходак* који је Светостефански манастир добио од ктитора знатно је мањи од оних које су манастири добијали у наредним деценијама.

Дечани од првог ктитора нису добили сталан годишњи приход у новцу, а међу *дохоцима црквеним* у Хрисовуљи Стефана Уроша III наводи се поред соли још 50 *нада* гвожђа из рудника Глуха Вас. Други ктитор Пантократоровог манастира Стефан Душан исправио је овај недостатак и уписао приход од 500 перпера од Призренске царине.⁹²² Свети арханђели добили су од Призренске царине дупло већи износ него Дечани, 1000 перпера. Поред тога, цар Душан је своју задужбину обдарио и приходима од панађура о Спасовдану и Аранђеловдану, чији износ није прецизиран. По свему судећи, Арханђели су

⁹¹⁹ М. Живојиновић, *Рога и друга новчана давања Протата атонским манастирима*, Споменица Академика Симе Ђирковића, Београд 2011, 29–38.

⁹²⁰ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

⁹²¹ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 22–27; С. Божанић, *Рударство на подручју Светостефанског властелинства у средњем веку*, Годишњак ФФ у Новом Саду 31 (2006), 655–665.

⁹²² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 13; П. Ивић, М. Ђирковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 269.

имали више сталних новчаних годишњих прихода него Бањска и Дечани заједно.⁹²³

Уколико су подаци из сачуваних исправа за Врањински Манастир Светог Николе веродостојни, овај Храм би се могао уписати у један од првих корисника директних новчаних прилога. Већ у исправи краљице Јелене стоји 100 перпера са трга Светог Срђа сваке године, док исправа краља Милутина потврђује овај износ одређујући да ово следовање Манастир може узети од Никољдана до Никољдана кад им је воља.⁹²⁴

Иако се давање директних новчаних доходака манастирима јавља већ од времена краља Милутина, ова појава постаје знатно чешћа у време Стефана Душана. Понекад су храмови добијали само једнократну помоћ од цара, а чешће као стални годишњи доходак у новцу, обезбеђен из прихода тргова или из царске касе. У највећем броју примера новац није једини дар, већ је додатни прилог уз уписивање земљишних поседа и давање имунитетних повластица манастирима. Поред Светих арханђела и Дечана, извесно је да су значајнији светогорски манастири добили извесни новчани дар од Стефана Душана, а сачуване исправе указују да је дарежљивост првог српског цара била велика и према другим црквама.⁹²⁵ Одлуком цара Стефана Душана знатан годишњи приход у новцу добио је јерусалимски манастир посвећен Светом арханђелу Михаилу, средиште српског монаштва у Палесетини. Ради се о износу од 500 млетачких перпера, а овај приход обезбеђен је од *стонског дохотка* који су Дубровчани имали обавезу да плаћају српским владарима после преузимања Стона и Пељешца. Цар Душан је свој приход преусмерио на Јерусалимски манастир Повељом од 1350 године, а овај поклон нешто касније потврдио је цар Урош, 1357. године.⁹²⁶ После тога су јерусалимски монаси са царским писмом редовно подизали свој доходак директно у Дубровнику. Овај прилог од велике је важности за издржавање удаљеног Манастира, о коме су се старали већ Сава Немањић и краљ Милутин. Такође, давање фиксног и сталног дубровачког трибута иде у прилог сигурности прихода. Штавише, постоје подаци који указују да је овај доходак у појединим периодима исплаћиван и у млетачким дукатима. Подаци из дубровачких докумената доказују да је Република ревностно исплаћивала ову обавезу и после нестанка српске средњовековне државе.⁹²⁷ Забележено је да су јерусалимски монаси 1429. године могли добити свој доходак тек када су доносили писмо деспота Ђурђа Бранковића.⁹²⁸ Покушаји да се на основу фалсифико-

⁹²³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоараханђеловска хрисовуља*, 100, 131.

⁹²⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 579, 580.

⁹²⁵ Д. Кораћ, *Новчани дарови*, 5–18.

⁹²⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 708–710; В. Мошин, *Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на скадарском острву Врањини*, Археографски прилози 3 (1981), 7–36; Ж. Вујошевић, *Врањина и Св. Арханђели у Јерусалиму – још један осврт на традицију даровне повеље цара Стефана Душана*, ИЧ 66 (2017), 237–255.

⁹²⁷ К. Jireček, *Dohodak stonski koji su Dubrovčani davali srpskom manstiru Sv. Aarhandela Mihalila u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša i carice Mare*, Zbornik u čast Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 529–536.

⁹²⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 147.

ваних исправа дође до стонског дохотка, нису донели резултате, те упркос потраживањима других установа које су претендовале на овај приход, једино су јерусалимски монаси имали право на сигуран извор прихода. Забележени су фалсификати којима су новцем од стонског дохотка покушавали од Дубровника да добију Манастир Светог Николе у Барију, а касније Хиландар и Свети Павле, међутим, документи Дубровачког архива сведоче да ипак није дошло до реализације таквих исплата.⁹²⁹

Стефан Душан је Лесновском манастиру, задужбини деспота Јована Оливера, доделио са злетовског трга приход од 100 перпера за *свећу цркви*.⁹³⁰ По свему судећи, приход од 100 перпера са прилепског трга добио је и Манастир Трескавац.⁹³¹ Новчани доходак забележен је и у Повељи Стефана Душана за Цркву Светог Николе у Добрушти. Ради се о 150 перпера од царине са трга Светог Спаса у Пилоту. Међутим, истраживања су показла да је овај део текста накнадно унет у Повељу, па се веродостојност овог прилога мора узети са резервом.⁹³²

Већи број светогорских манастира Стефан Душан је даривао сталним годишњим дохотком у новцу. Ефсигмен је добио 500 перпера, Лавра Светог Атанасија 300 перпера, Свети Пантелејмон 200 млетачких перпера. Изгледа да је највећи новчани доходак први српски цар издвојио за Манастир Хиландар, док је део био намењен његовим испосницима и болници. Укупно сагледавши, новчани прилози светогорским манастирима, осим Хиландару, нису били велики, забележени су у аутентичним исправама издатим у периоду боравка царске породице на Светој Гори 1347–1348. године. Током претходног периода ратовања, велики број ових манастира остао је без поседа и прихода које су добили од претходних ктитора, у исправама Стефана Душана они су враћени, али приходи са таквих поседа су вероватно били смањени. Уз поклоне у земљи, цар Душан је манастирима, над којима је преузео ктиторско старање, настојао да обезбеди и додатан дар у виду новчаног дохотка, уступивши им приходе од својих регалних права, са тргова, пристаништа, ловишта.⁹³³

У Општој хрисовуљи из 1348. помињу се три новчана прихода које је цар уступио Хиландару. Најпре, у договору са царицом Јеленом и сином Урошем и игуманом хиландарским кир Савом: *приложисмо од свог добитка живота који има Царство ми десетак на сваку годину*. Затим се детаљније наводи износ и место исплате овог дохотка: *да узимају тај десетак сваке године на*

⁹²⁹ К. Јиреček, *Dohodak stonski koji su Dubrovčani davali srpskom manstiru Sv. Aarhandela Mihalila u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša i carice Mare*, 529–536; М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983), 165–188; Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Уроша о стонском дохотку*, ССА 2 (2003), 129–131.

⁹³⁰ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 187, 194.

⁹³¹ Споменици на Македонија IV, 153.

⁹³² Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана цркви Светог Николе у Добрушти*, 55, 57, 60, 64. Износ од 150 перпера није велики, и не побуђује велику сумњу, за разлику од неких других исправа, доказаних фалсификата, који садрже уписане нелогично велике новчане дарове.

⁹³³ В. Мошин, А. Соловјев, *Грчке повеље*, 94–104, 119–123, 138–147; Д. Кораћ, *Новчани дарови*, 5–18.

летњи Бурђевдан у Новом Брду – сребро у вредности од четири хиљаде крстатих перпера. Потом, цар Хиландару уступа и приход од соћа са свих хиландарских поседа: *И онај приход Царства ми од села црквених – соће – и то даде царство ми цркви хиландарској. А од тога да се сваке године у ризницу црквену стави две хиљаде крстатих перпера.* Као трећи новчани прилог у истој Повељи помиње се и дар од 200 млетачких перпера за потребе хиландарске болнице.⁹³⁴ Ради се о укупном износу од 6000 перпера крстатих и 200 млетачких, што представља највећи новчани прилог који је неки српски манастир добио. Постоје поуздани подаци који указују да је Стефан Душан даровао Хиландару извесне новчане дохотке, али постоји и сумања у веродостојност неких од ових доходака. Спор вођен пред серским митрополитом 1388. године између Хиландара и Хрусијског пирга, имао је за повод управо сребро које је поклонио цар Душан, а монаси Пирга су захтевали годишњу исплату таквог дохотка, док су Хиландарци изјавили да су овим приходом располагали само за живота цара Душана. Пошто се ради о Општој хрисовуљи у којој нису раздвојени поседи самог Хиландара, Хрусијског пирга или Карејске ћелије, може се претпоставити да је део поменутог новчаног износа био намењен Хрусијском пиргу.⁹³⁵ Исте 1348. године цар Душан је, заједно са царицом Јеленом, која је постала други ктитор Карејске ћелије, са 100 млетачких перпера даровао испосницу Светог Саве Освећеног у Кареји.⁹³⁶

Изражавање доходака у перперима карактеристика је исправа из средине 14. века. Перпер, поред тога што означава млетачки сребрни новац, представља и обрачунску јединицу која је подразумевала тачно утврђен однос како према млетачким грошима, тако и према прописаној количини злата. Сразмера је износила два перпера за један златни дукат. У исто време перпер је имао и потпору у реалној мерној јединици сребра – унчи. У Србији, као и у Византији и широм Леванта, млетачки новац је најстабилнија и најраспрострањенија монета, стога је највећи број новчаних прилога уступљених манастирима из доба Стефана Душана исказан управо у млетачким перперима. По свему судећи, манастири су свој новац и добијали у овој валути, а велику важност у томе како је вршена исплата имало је порекло прихода, као и место исплате. Како су поједини светогорски храмови добили приходе од лучких такси и царина појединих грчких градова, они су свој доходак заиста и добијали у млетачком новцу. За Јерусалимски арханђеловски манастир поуздано се може рећи да је свој доходак од Дубровчана добијао у стабилној млетачкој валути, а у појединим периодима и у златним дукатима. Приходи обезбеђивани из српских рудника и ковница били су у српској монети. Такође, дохоци обезбеђени од соћа, или других пореза или глоба, били су и обрачунавани и исплаћивани у српском новцу, у коме је и становништво имало обавезу да плаћа. У случајевима када је приход дат манастиру наведен само у перперима, без ознаке да се ради о

⁹³⁴ С. Мишић, М. Копривица, *Општа хрисовуља*, 68–69, 73.

⁹³⁵ М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, ХЗ 6 (1986), 76–79; Д. Кораћ, *Новчани дарови*, 15.

⁹³⁶ Д. Живојиновић, *Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји*, 63; Исти, *Велика прилепска хрисовуља*, 76–77.

млетачкој валути, по свему судећи, подразумевана је монета кована у српским ковницама, српски или крстати перпер. Питање да ли су манастири успевали да своје новачне дохотке осигурају током дужег временског периода или су и они трпели последице девалвације и остајали без својих прихода, може се пратити само на мањем броју примера. Девалвација српског новца према млетачком била је континуирана током средњег века, али не нарочито брза и са великим осцилацијама. У првој половини 14. века однос српског и млетачког перпера износио је 4:3, а познат је податак да је Стефан Душан од литре сребра ковао 16 перпера. Касније је однос био још мањи, тако су већ 1353. године Дубровчани рачунали литру сребра на 18 српских перпера, што одговара односу 3:2 између српског и млетачког новца. У време кнеза Лазара из литре сребра добијало се 24 српска перпера.⁹³⁷ Због ових промена и девалвације новца, у каснијим манастирским повељама је давање сталних годишњих доходака уместо у перперима исказивано у литрама или унчама сребра.

Интересантно је да се у Општој хрисовуљи Стефана Душана Хиландару из 1348. године, помињу новчани дарови исказани и у крстатим перперама и у венецијанским перперама. Овај детаљ је протумачен као доказ да се ради о исправу која је компилација, па су ове новчане јединице преузете из различитих исправа које су послужиле као предлогак приређивачу Опште хрисовуље или њеног преписа.⁹³⁸ Поред тога, приходи потичу из различитих извора и имају различиту намену. Приход намењен болници, која је том приликом добила економску и органоизациону самосталност од манастира, исказан је млетачким перперима, као стабилан приход обезбеђен директно из царске касе, што побуђује мање сумње у односу на други хиландарски новчани доходак. Посебно треба размотрити велики доходак који је Стефан Душан дао Хиландару у износу од 4000 крстатих перпера на име *дестка од свега живог*, односно десетка од стоке. Нешто мању сумњу изазива приход обезбеђен од соћа. Међутим, ако су Хиландарци успели да од цара Душана добију овакав новчани доходак, његова реална вредност и није тако висока како бројеви на први поглед говоре. Однос између српских (крстатих) и млетачких перпера у време издавања ове исправе био је такав да је тих 6000 крстатих перпера вредело између 4500 и 3600 млетачких.⁹³⁹ Исказано у реалној мери за сребро, то је 300–375 литри. Овај износ и даље представља највећи доходак који је неки манастир добио од српског цара. Штавише, овај износ је већи него сви остали познати новчани приходи које је Стефан Душан дао свим манастирима заједно. Да ли је заиста дарежљивост српског цара према Хиландару била толико велика?

⁹³⁷ М. Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ 1 (1952), 87–111; М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1–2 (1981), 53–55; Д. Кораћ, *Новчани дарови*, 10–11.

⁹³⁸ С. Мишић, М. Копривица, *Општа хрисовуља*, 68–69, 76–78.

⁹³⁹ Из једне литре се добијало 12 млетачких перпера. У време Стефана Душана се од једне литре добијало 16–20 српских крстатих перпера или гроша. Однос српске према млетачкој валути је у најповољнијем случају износио 3:4. Међутим, номинална вредност српских перпера 1 литра = 12 унчи = 20 перпера веома је честа, и показано је да је у Душановом законнику коришћен овај однос. У том случају, однос млетачких према крстатим перперима је износио 3:5.

Новачани добитак, исказан као приход од соћа, не побуђује сумње јер је у то време највећи број манастирских властелинстава заиста био ослобођен од овог пореза, односно тај приход је уместо у царску, преусмерен у манастирску касу. С обзиром на велико властелинство, којим је Хиландар располагао 1348. године, приход од соћа је процењен на 2000 перпера крстатих. Може се сматрати да је оваква процена реална јер указује да је укупно на хиландарским поседима било око 2000 кућа које имају обавезу да дају соће.⁹⁴⁰ Са друге стране, да је као у већини повеља наведено само да су *црквени поседи слободни од соћа*, не би дошао до изражаја укупан приход који је Манастир остварио на овај начин. Стога је овај податак о вредности, макар и грубој процени, соћа са хиландарских метохија од великог значаја за сагледавање финансијске позадине давања пореских олакшица манастирима. Међу хиландарским новчаним прилозима Стефана Душана највећу сумњу побуђује износ од 4000 перпера од *од свог добитка живог који има Царство ми десетак на сваку годину* са местом исплате у Новом Брду. Како се овај доходак не помиње ни у једној другој хиландарској исправи као део манастирских прихода, нити су уобичајена таква уступања прихода од пореза манастирима, над њим остаје сенка сумње. За разлику од тога, ослобађање од соћа је било трајно и то је потврђено у готово свим каснијим хиландарским исправама. Такође, дарови дати болници потврђени су од каснијих ктитора.⁹⁴¹ Уколико је Хиландар заиста располагао овако великим новчаним дохотком, то је било краткотрајно, а можда стоји у вези са поменутим суђењем у Серу из 1388. године, које помиње приход у сребру, који је Манастир добијао само за живота Стефана Душана.

Новчана давања која је великодушно Стефан Душан уступао црквама, покренула су процес који су каснији ктитори морали пратити, а манастири су излазили пред владаре тражећи оно што им је цар давао. Ова тенденција посебно је изражена међу светогорским манастирима. Питање колико су обласни господари могли исплатити високо постављене стандарде у даривању манастира од стране Стефана Душана, мора остати у другом плану у односу на то коликом су државом и богатством располагали.⁹⁴² Присвојивши права на располагање рудницима, ковницама, приходима са тргова, поједини обласни господари кују свој новац. Кнез Лазар је настојао да богато дарује манастире, а новчани дарови које је дао црквеним установама у великој мери следе царске узоре. Хиландару даје приход од 100 литри сребра са новобрдске царине, али исправа о овом дару није сачувана већ се само на основу обнове овог дара од стране

⁹⁴⁰ М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 14.

⁹⁴¹ С. Мишић, М. Копривица, *Ошита хрисовуља*, 76–78.

⁹⁴² Да би новчани дарови Стефана Душана били упоредиви са онима из каснијег периода, морају се сравнити са истом монетарном јединицом или боље са репрезентативном мером за сребро. Количинске мере за сребро у средњем веку су литра и унча и оне стоје у односу 1 литра = 12 унчи. Приходи цара Душана, који су у повељама исказани у млетачким перперима, могу се посматрати као да су исказани у унчама, јер је потврђено да током дужег временског периода у односу тежине млетачког новца и унче нема великих одступања (око 1 грам). Међутим, вредност српских крстатих перпера има знатнија одступања. У време Стефан Душана од литре се добијало 16–20 перпера, а у време кнеза Лазара 24 перпера. М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, 47–61.

његовог сина зна да је такав прилог постојао.⁹⁴³ Исту суму новобрдског сребра кнез Лазар је даровао и Лаври Светог Атанасија, Повелем из 1381. године. Колико је трајала исплата овог дохотка, тешко се може рећи, а наследници кнеза Лазара који настављају старање о Великој лаври, ипак не помињу овај велики дар.⁹⁴⁴ Извеснији је дар кнеза Лазара намењен хиландарској болници о чему је сачувана посебна Повеља из 1379/80. године.⁹⁴⁵ Овом Повелем кнез Хиландару уступа два села и девет заселака, истовремено обавезујући Манастир да за издржавање болнице издваја износ од 100 унчи сребра. Упоређивањем овог новчаног прихода са оним који је хиландарској болници дао Стефан Душан, дошло се до закључка да је дар кнеза Лазара био упола мањи.⁹⁴⁶ Могуће је да је исплата коју је цар наменио болници у међувремену обустављена, те су Хиландарци у кнезу Лазару потражили новог покровитеља свог медицинског центра. Други, много већи и значајнији дар кнеза у износу од 100 литри новобрдског сребра треба посебно размотрити, пошто се ради о највећем прилогу после оног који је цар Душан дао Хиландару. Узимајући у обзир тежину новобрдске литре од 337,24 грама, у питању је количина од 33,724 кг сребра.⁹⁴⁷ Из неких разлога кнегиња Милица је обуставила исплату ових прихода Светогорском манастиру. Тек после смиривања политички нестабилних околности и смањења утицаја Бранковића у Хиландару, монаси су могли обновити свој захтев за овим немалим приходом. Новчани доходак у истом износу и са истим местом исплате 1406/07. године деспот Стефан Лазаревић је поново уписао Хиландару као нови ктитор и покровитељ.⁹⁴⁸

У хиландарске новчане прилоге треба убројати и новчани доходак који су почетком 15. века уписали Бранковићи. Госпођа Мара са синовима око 1405. године, уписије 100 унчи сребра за потребе манастирске болнице.⁹⁴⁹ Уочљиво је да се ради о истом износу који је за болницу уписао кнез Лазар, па је највероватније да су после Стефана Душана и кнеза Лазара, Бранковићи преузели старање о овој установи. После овог новчаног дара, с почетка 15. века, у хиландарским исправама више нема податка о новчаним прилозима српских владара, све до пада српске државе.

⁹⁴³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 236; Исти, *Повеље и писма деспота Стефана*, 185–186.

⁹⁴⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 171–175.

⁹⁴⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 130–131.

⁹⁴⁶ М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, 47–48; Исти, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Немањићи и Лазаревићи, 348.

⁹⁴⁷ Ако би се овај износ исказао у перперима, добили би се следећи износи: како је Лазар од литре ковао 24 перпера, то је од 100 литри могао добити и 2.400 перпера. Поређења ради, са даром Стефана Душана од исте количине сребра средином 14. века могло се добити 1.645 или 1.851 крстатих перпера. Подаци изнети према прорачунима: М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, 52, 56; Исти, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Немањићи и Лазаревићи, 349.

⁹⁴⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 183–190; М. Живојиновић, *Подаци повеља деспота Стефана Лазаревића о Светој Гори, пример Хиландара*, Зборник радова у част академика Десанке Ковачевић-Којић, Бања Лука 2015, 95–101.

⁹⁴⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 464–465; Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Бурђа и Лазара манастиру Хиландару*, Прилози КЈИФ 65–66 (1999–2000), 101–104; М. Спремић, *Бранковићи и Хиландар*, 437.

Највећи новчани прилог у доба кнеза Лазара добила је Раваница, 150 литри сребра од новобрдске царине.⁹⁵⁰ Због лакшег поређења са другим новчаним даровима, овај раванички приход износи 50,586 кг сребра или 1800 унчи.⁹⁵¹ Дарежљивост кнеза према својој задужбини већ је размотрена у контексту стварања највећег манастирског властелинства, те овај новчани доходак само употпуњује богатство Раванице. У време кнеза Лазара и Манастир Дренча добија новчани прилог у износу од 50 литри сребра из Новог Брда. Овај приход, по свему судећи, обезбеђен је из имовине и права која је над новобрдским богатствима имао сам ктитор – монах Доротеј.⁹⁵² Укупно сагледавши, осамдесетих година 14. века само из прихода новобрдског сребра издвајано је преко 300 литри сребра које су ишле манастирима.

Деспот Стефан поред поменутог обновљеног хиландарског дохотка, нешто опрезније издваја новчана средства намењена манастирима. Остали новчани дарови су скромнији и намењени храмовима у којима је стекао ктиторска прва. Стефан Лазаревић Ватопеду 1417. године уписује 60 литри сребра. Овај доходак обезбеђен је из Новог Брда и исплаћиван два пута године по 30 литри о Божићу и о Петровдану.⁹⁵³ Тек пред крај живота 1427. године, деспот даје 20 литри сребра Лаври Светог Атанасија. При томе, деспот Стефан уговара да му Манастир служи помене на исти начин као и Стефану Душану.⁹⁵⁴ Пошто су стекли иста ктиторска права, треба упоредити и износе које су дали чувеном Светогорском манастиру. Стефан Душан је дао 300 перпера или унчи, како је у исправи и изреком наведено, те се извесно ради о млетачким перперима, а изражено у литрама сребра у идеалном односу (1 литра = 12 перпера), износи 25 литри сребра.⁹⁵⁵ Поред новчаних доходака, оба владара уписала су Великој лаври и друге прилоге: Душан је даровао 50 нада гвожђа и неке ситније приходе, док је Стефан Лазаревић даровао један велики сребрни свећњак и четири села у долини Велике Мораве. Могло би се закључити да је вредност укупног прилога била готово изједначена, иако је новачни део који је дао деспот Стефан био нешто мањи.

Од новчаних прилога манастирима из познијег периода издваја се још један, намењен Великој лаври. Деспот Ђурађ Бранковић се најпре 1430. обавезује на давање 80 литри сребра, од тога 60 даје као накнаду за изгубљене поседе у Петруском крајишту, и још 20 литри за потребе Манастира, вероватно обнављајући новачани дар деспота Стефана. Међутим, 1452. деспот Ђурађ са Великом лавром уговара да њему и члановима његове породице монаси служе помене на исти начин као и Стефану Душану и Стефану Лазаревићу, а том приликом се обавезује на исплату од 120 литри сребра годишње *од куће господства*

⁹⁵⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 94, 101, 113.

⁹⁵¹ Пошто се у време кнеза Лазара од једне литре ковало 24 српска перпера, онда то значи да је Раваница добила 3600 српских или крстатих перпера.

⁹⁵² А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, 188.

⁹⁵³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 372, 374.

⁹⁵⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 260, 264.

⁹⁵⁵ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље*, 120–121.

нашег.⁹⁵⁶ Како је у претходној исправи већ даровао 80 литри сребра, овом приликом ктиторска права деспот Ђурађ је платио са 40 литри сребра. Интересантно је да је његов дар био већи од оног који је дао Стефан Душан и који је поновио деспот Стефан Лазаревић, иако су времена била знатно тежа.

Деспот Ђурађ поред поменутог дохотка Лаври, издваја знатну суму новца за прилоге другим светогорским манастирима. Потврдио је монасима Ватопеда дар који им је уписао деспот Стефан у износу од 60 литри сребра. Поред тога, уписао је још 20 литри сребра Манастиру Симонопетри на Светој Гори. Деспот Ђурађ је стекао ктиторска права у Ефсигмену, а ночвани износ на који се обавезао у чувеној Повељи износи 50 литри сребра од новобрдске царине.⁹⁵⁷ Томе, вероватно треба придодати и приходе Манастиру Светог Павла, о коме су се Бранковићи ревносно старали. Већ је 1413. године у Повељу Маре са синовима уписано да се сваке године издваја по 20 литри сребра из куће Бранковића, а по свему судећи, овај доходак је исплаћиван током дужег временског периода.⁹⁵⁸

Само на основу ових неколико сачуваних исправа, може се закључити да су српски валадари у 15. веку издвајали знатне новчане суме за светогорске манастире. Деспот Стефан Лазаревић је за потребе Хиландара, Ватопеда и Лавре издвајао 180 литри сребра, док је деспот Ђурађ светогорским манастирима давао најмање 250 литри сребра. Уз то, упоређивањем новчаних прилога које је атоским монасима уписао Стефан Душан, са онима из 15. века, уочава се и знатна разлика у износу. Док је цар Душан новцем у износу од 200 или 300 млетачких перпера (16,6 или 25 литри сребра) даровао свега неколико манастира, деспот Ђурађ је већим сумама (20–120 литри сребра) даровао већи број светогорских монашких заједница.

Специфичност новчаних дарова Бранковића је и у томе што већи број прилога дају *од куће господства ни*, а ређе преусмеравањем добитака са појединих тргова, или из Новог Брда. Прихватајући на себе обавезу исплате, Бранковићи нису манастире доводили у дирекну везу са развојем или губитком одређених поседа, царина и тргова. Са друге стране овакав прилог је и могао бити обустављен вољом наследника или осиромашењем породице. Своја потраживања ка Бранковићима светогорски манастири су наставили и после пропасти Српске државе, а они су у складу са својим могућностима и вршили исплату и ктиторско старање. Деспотица Ангелина са синовима Ђурађем и Јованом, Повељом из 1495. обавезала се да ће Манастиру Светог Павла давати 500 дуката годишње.⁹⁵⁹ На захтев ефсигменског игумана, сремски Бранковићи су наставили ктиторство и над овим манастиром и обећали да ће га помагати колико је у њиховој моћи, али уколико обнове власт над Србијом, да ће давати као и деспот

⁹⁵⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 501–504.

⁹⁵⁷ П. Ивић, В. Ђурић, С. Ћирковић, *Ефсигменска повеља деспота Ђурађа*, Београд 1989, 11, 66.

⁹⁵⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 502–504, 541–542; П. Ивић, В. Ђурић, С. Ћирковић, *Ефсигменска повеља деспота Ђурађа*, 11, 66; М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, 414–418.

⁹⁵⁹ К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Св. Павла*, ССА 6 (2007), 212, 213.

Ђурађ (50 литри сребра).⁹⁶⁰ Почетком 16. века се и деспотица Јелена обавезује да ће Хиландару давати по 100 дуката годишње.⁹⁶¹ Запажа се да су новчани прилози сремских Бранковића велики и исказани у злату, тј. у дукатима.⁹⁶² На то је свакако утицао престанак ковања српског новца и прилагођавање новчаном систему Угарске, као и тежња да се Манастиру даје доходак у стабилној и вредној валути.⁹⁶³

На већи прилив готовог новца у манастире током 15. века кључно су утицале нестабилне политичке околности у којима је давање земље било недовољно сигуран добитак. Поред тога, развој рударства у првој половини 15. века доводи до напретка новчане привреде у средњовековној Србији. Стога, иако има повеља које манастирима обезбеђују села, земљу и људе, поред ових прилога најчешће је навођен и неки новчани добитак.

Интересантан је пример где Српска архиепископија, а касније Патријаршија, има обавезу давања сталног годишњег дохотка у новцу према Карејској ћелији. Ради се о дохотку од 40 перпера, који се исплаћује као накнада за убирање црквених пореза са неких хиландарских поседа. Порекло овог новачног давања је јасно, Патријаршија убире приходе од врховине и крине (бира) са хиландарске метохије и за то као надокнаду даје светогорској испосници одређено новчано давање. Износ од 40 перпера није мењан током дужег временског периода, а исплата је ревносно вршена, те се помиње у исправама Стефана Душана за Карејску ћелију, па и читав век касније у исправи патријарха Никодима из 1455. године.⁹⁶⁴

Треба указати на чињеницу да су готово сви порески имунитети значили додатан приход у новцу за Манастир. У поменутом примеру ослобађања хиландарских поседа од соћа у време Стефана Душана, Манастир је у своју касу додао 2000. Ови и слични примери не могу се сврстати у исту групу новчаних прихода као када владари манастирима дају сталан годишњи доходак у новцу од прихода рудника, тргова или из владарске ризнице.

На крају излагања о новчаним дохоцима треба указати на опрез да се већи број доказаних интерполација у манастирским повељама односи на износ новчаног давања, валуту или једноставно дописивање наводног новчаног прилога поред других постојећих дарова. Овом врстом прилога било је лакше манипулисати него земљишним поседима. Ипак, морало се водити рачуна и о односу монетарних јединца, месту исплате, и сличним детаљима, а управо такви пропусти омогућили су историчарима да препознају интерполисане делове повеља или фалсификате. Вредност и сталност прихода од дубровачког стонског дохотка био је мотив да неки знаменити манастири покушају да се помоћу

⁹⁶⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 533, 542–543.

⁹⁶¹ К. Митровић, *Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008), 195–203.

⁹⁶² На већу употребу златног новца у 15. веку указују и прилози Ивана Кастриота који са 60 флорина купује адрфате у Хиландару и челника Радича који са 100 златника купије адрфате у Ватопеду.

⁹⁶³ Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975), 40–41; М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, 418–419.

⁹⁶⁴ М. Копривица, *Повеља патријарха Никодима за Карејску ћелију*, 141–157; Иста, *Обавезе Српске цркве према Карејској ћелији у средњем веку*, ЦС 15 (2018), 509–518.

фалсификованих исправа домогну овог прихода. Препознати су фалсификати за Манастир Светог Николе у Барију, а касније и Хиландар и Свети Павле.⁹⁶⁵ Познато је још неколико примера хиландарских исправа где су интерполисани новчани прилози. Један од познатијих је у Повељи за метох Светог Петра Коришког где се помиње огромна свота од *5000 перпера чистог сребра из Новог Брда*.⁹⁶⁶ Наводно, овај износ је Стефан Душан завештао Хиландару у замену за село Кориша, које је уступио Арханђелима, али однос литре и перпера, исказан у исправи, указује да је фалсификат настао у време кнеза Лазара. Тешко је веровати да је Хиландар успео да добије на основу овог фалсификата икакав додатни приход, међутим, има и примера где су интерполисане исправе послужиле да би се од нових господара заиста добили новчани приходи.

Села или новчани дохоци

Изразито аграрне привредне одлике 12. и 13. века условљавале су да и црквене институције буду издржаване од села и сеоске привреде. Процват рударства у Србији прве половине 15. века водио је ка томе да је новобрдско сребро могло подмити и потребе бројних манастира. Међутим, прилози у новцу се лако могу међусобно упоређивати, те се може сагледати развој овог вида давања, наспрам тога, приходе које су доносили земља и села теже је поредити и сагледати њихов допринос манастирској економији. Неколико примера из 15. века, ипак, допушта сагледавање овог проблема.

Деспот Ђурађ Бранковић 1430. године Лаври Светог Анатасија дарује 60 литри сребра као надокнаду за поседе које је Манастир изгубио у претходним годинама током турских освајања.⁹⁶⁷ Иако у овој исправи није наведено о којим селима се ради, познато је да је Лавра имала поседе у Петруском крајишту које је добила од породице Вукославић и од деспота Стефана Лазаревића.⁹⁶⁸ Каснија Повеља деспота Ђурђа, из 1452. године, поименично набраја 12 села, где се препознају дарови наведени у исправама његових претходника. Треба напоменути да су монаси Велике лавре од Стефана Лазаревића затражили да им замени поседе, што он није учинио већ је обновио метохију и додао нове поседе, како би повећао приходе манастира.⁹⁶⁹ По свему судећи, у турском

⁹⁶⁵ С. Ђирковић, *Повеља цара Душана Општини Дубровачкој о исплати 200 перпера годишње Цркви Светог Николе у Барију*, ССА 4 (2005), 87–98; Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Уроша о стонском дохотку*, 129–131; М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 165–188; Д. Јечменица, *Око наведеног уступања дела српског трибута Цркви Светог Николе у Барију*, Споменница академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 95–107.

⁹⁶⁶ С. Мишић, *Повеље Стефана Душана за цркву Св. Петра Коришког*, 73, 77, 82.

⁹⁶⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 501–502.

⁹⁶⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 223–266.

⁹⁶⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 495–504; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 223–266; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 44–45; С. Мишић, *Манастирски поседи у земљама Лазаревића*, 293–298; С. Мишић, *Петруско и липовичко крајиште од половине 14. века до 1459. године*, 124–125.

нападу на самом почетку владавине Ђурђа Бранковића, током 1427/28. године, у руке освајача пало је и подручје у коме су се налазили поседи Велике лавре. На захтев монаха, да би надокнадио губитке Манастиру, Ђурађ даје 60 литри сребра. Могло би се закључити да је овај износ еквивалент приходима које је Манастир успевао да оствари од своје метохије у Србији, од уписаних 12 села. Поред тога, деспот Ђурађ је тада даровао и приход од 20 литри сребра, а највероватније се ради о потврди дохотка у истом износу који је Лаври уписао (1427. године) деспот Стефан Лазаревић. После овога Манастир више није располагао поседима у Србији, али је и даље могао рачунати на приходе које су му обезбедили српски ктитори. Светогорском манастиру није одговарало да располаже селима која су веома удаљена од Храма и уз то на крајишту под сталном опасношћу од упада Турака. Ове две повеље деспота Ђурђа Лаври Светог Атанасија од великог су значаја за сагледавање односа манастирских прихода са земљишних поседа и директних новчаних давања. Из исправа се јасно види новчани еквивалент за замењена села, 12 насеља, износи 60 литри сребра (720 унци), односно просечно 5 литри сребра по насељу. Наравно, нису сви поседи једнако вредели, јер се међу имањима налазио и трг Паракинов брод, који је извесно доносио већи приход од појединих мањих и осиромашених села.

Поред тога, постоји још једна исправа из истог времена, која такође омогућава сагледавање односа прихода од села и новчаних доходака. Повељом из 1430. челник Радич постаје ктитор светогорског манастира Кастамонита и обезбеђује 20 литри сребра и још неке приходе од рудних кола у Рудничком басену.⁹⁷⁰ Радич се обавезује на давање новчаног дохотка док год је жив, а после његове смрти уместо овог прихода у новцу, Манастиру завештава седам својих села. Овај податак би могао указивати да је са тих седам села Манастир могао остварити приход од 20 литри сребра. У следећој Повељи из 1433. челник Радич уговара начин коришћења својих ктиторских права, наводи издати износ од 20 литри сребра, додајући још две литре сребра за потребе манастирске болнице, а помиње и приходе од *царина и делова у саским местима, у Новом Брду и Руднику*. Као и у претходној Повељи, на исплату се обавезује до краја живота **а потомоу отъ сель да си оузимаю доходакъ а сребро што к давано да не иштоу**.⁹⁷¹ Може се закључити да је са седам села Радич заменио новчани износ од 22 литре сребра и још неке приходе непознате, али незанемарљиве вредности, јер се ради о рудним ресурсима. Може се претпоставити да се са једног села добијао приход од око 4 литре сребра, или нешто мање.

Упоређивањем ових податка долази се до интересантних запажања о томе колико је једно село могло доносити прихода манастиру. Дванаест Лаври-

⁹⁷⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 548–549; С. Pavlikianov, *The Athonite monastery of Kastamonitou and the Documentary Heritage of Grand Čelnik Radič*, 77–78.

⁹⁷¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 549–553; С. Pavlikianov, *The Athonite monastery of Kastamonitou and the Documentary Heritage of Grand Čelnik Radič*, 79–82; Р. Грујућ, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973), 125–137; В. Тошић, *Велики челник Радич*, *Зборник МС за историју*, 13 (1976), 7–21; М. Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича*, 57–61.

них насеља у Петруском крајишту замењено је за 60 литри сребра, што значи 5 литри по селу, док је у приближно исто време седам села у рудничком крају процењено на мање од 4 литре сребра по селу. Разлика није велика, а могла је бити узрокована бројним околностима. Лаврина села у долини Мораве можда су била и богатија, између осталог ту је и трг Паркинов брод и приходи од прелаза на Морави и *мимоходна царина*. Са друге стране, за Радичева села нема падатака који би указивали о којим насељима је реч, али се може претпоставити да су богата села у околини Рудника. Разлози за разлику у приходима од насеља, могу се потражити и у имунитетима манастирских имања. Могуће је да је Лавра заиста убирала веће приходе од својих села, јер је деспот Стефан Лазаревић ове поседе ослободио готово свих пореза и соћа, чак и зимских унчи, једино су имали обавезу да плаћају летње унче. По свему судећи, села челника Радича оптерећена су свим порезима из времена деспота Ђурђа, који нису били мали. Са оваквим пореским оптерећењима, поседи у рудничком крају извесно су Кастамониту доносили мање прихода. У сваком случају, подаци о количини прихода које је Манастир од једног села могао добити у првој половини 15. века износили су 3,5–5 литри сребра, или 42–60 унчи сребра.

О односу села и новчаних доходака може указивати и Повеља кнеза Лазара о издржавању хиландарске болнице. Кнез уписује Хиландару село Јелшаницу Ђурђа Ненишића са три засеока, а затим и село Јелшаницу Градслава тепчије, са пет заселака. По свему се ради о два села, односно Горњој и Доњој Јошаници са већим бројем заселака. Дајући ова села, обавезује Манастир да за потребе болнице издваја 100 унчи сребра.⁹⁷² Могло би се закључити да су поменути поседи могли обезбедити овај приход. Како се ради о два велика села, свако је могло дати по 50 унчи сребра. Исказано у литрама, то износи 4,16 литри по селу, што је су складу са претходно изнетим подацима.

Поседовање села, као и новчаних доходака, има и предности и недостатке. Села су свакако погодна за формирање манастирских властелинстава у непосредној близини храма, када је њихова производна снага могла подмиривати потребе манастира. Са друге стране светогорски манастири су тешко управљали својим удаљеним метохијама и у немирна времена су се суочавали са тешкоћама како транспорта и комуникације са њима тако и са претњом да им поседи буду одузети од стране освајача и околне властеле. Давање готових новчаних доходака са тргова, пристаништа, рудника, носи са собом исту несигурност као и поседовање села, у случају ратова и освајања тих тргова и манастир може остати без својих прихода. Интресантан је податак из Уговора између Лазаревића и Пантелејмона о адрфатима: *и ако време донесе да Манастир изгуби ове метохије горе записане, да нисамо слободни рећи [...] изгубисмо метохије које сте нам приложили не дамо вам ништа!, већ да господарици госпођи Јевгенији и господину Стефану и гоподару Вуку, манастир извршава све горе записано без икаквог услова и противљења.*⁹⁷³ На овај начин, Манастир прихвата сву одговорност и ризик за евентуални губитах метохија, не тражећи

⁹⁷² А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 130–131.

⁹⁷³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 326.

за такав случај додатне прилоге или замену поседа. Поседовање села манастир може доказати повељама и пред новим господаром. Српски владари су освајајући византијске територије редовно потврђивали старе манастирске поседе стечене од претходних ктитора. Такође, у смутним временима када су се обласни господари смењивали, на појединим територијама нису оспоравали права манастира на располагање земљишним имањима. Наследници ктиторских права скоро никада нису ометали манастире да држе раније стечена добра, а сасвим ретко су издавали повеље којим су их потврђивали. Насупрот томе, чешћи су примери који сведоче да су приливи новчаних доходака били извесни само за живота дародавца. Већ су неки од новчаних прилога Стефан Душана били обустављени одмах после његове смрти. Још упечатљивији је пример да је кнегиња Милица обуставила Хиландару исплату од 100 литри сребра из Новог Брда. Наследници су лакше могли обуставити овакав дар, него једном дате земљишне поседе. Илустративан пример представља снабдевање хиландарске болнице: најпре је Стефан Душан одредио 200 млетачких перпера за болницу, али је овај доходак вероватно престао да се исплаћује после 1371. године, затим кнез Лазар одређује средства у износу од 100 унчи, али управо због реалне опасности да ће болница током времена опет осиромашити, он се опредељује да Хиландару упише села, истовремено обавезујући Манастир да издржава медицинску установу дајући јој поменути новчану суму.⁹⁷⁴ У сличном контексту треба тумачити и поменути пример где челник Радич даје Кастамониту новчани износ за живота, а после смрти завештава села, где је јасно уочљива бојазан да би Манастир могао остати без новчаног дохотка, па су земљишни поседи, иако удаљени, давали Манастиру неку сигурност. Приход који је могло донети манастиру уписано село није представљао константу: демографске промене, ратови, глади, као и већа пореска оптерећења смањивали су приходе од села. Ипак, највећа опасност по манастирска имања представљала су турска освајања.

Продаја адрфата у манастирима

Један од начина на који су манастири увећавали своје приходе је продаја адрфата, братских удела. Термин адрфат (*адрьфать* или *адр'фать*) потиче од грчке речи *ἀδελφάτων* – оно што припада у манастиру једном брату, или оброк или братство.⁹⁷⁵ Овај израз је чешћи у исправама са краја 14. и из прве половине 15. века, а упредо са готово истим значењем користе се и српски термини *мертик* и *комат*. Бројни документи који сведоче о купопродаји адрфата, указују да се ради о уговарању издржавања од стране манастира за лице које је својим мањим или већим поклоном према црквеној установи завредило такав

⁹⁷⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 130–131; Р. Баришић, *Хиландарска болница*, Четврта казивања о Светој Гори, Београд 2006, 407–425.

⁹⁷⁵ У употреби су две верзије овог термина: *аделфат* – ближи грчком оригиналу и *адрфат*, који се чешће појављује у српским средњовековним изворима. Због тога се у овом раду опредељујемо за коришћење ове речи у облику: адрфат.

статус. Обавезе манастира нису према свим адрфаторима исте и оне су предмет уговора. У сваком случају, за примљени дар манастир се обавезује да ће припремити одређени број оброка, вина, одеће и смештај, а поједини купци су могли уговорити и боље услове, боравак у засебним ћелијама, сопствену послугу, или новчано издржавање уместо боравка у манастиру. Поред тога, манастир је према својим дародавцима имао и духовне обавезе, па им је обезбеђивао помене у службама или давање посмртних парастоса.⁹⁷⁶ Могло би се рећи да ова појава представља вид размене у којој манастир не продаје прозиводе са своје земље већ услуге из домена свог духовног деловања, помене, место за трпезом, заштити и сигурност које пружа припадност монаштву и боравак унутар манастирске камене ограде.

Са аспекта законитости и канонских тумачења, могло би се замерити установи поводом продаје адрфата у манастирима. Канони забрањују захтевање новца за улазак у монашку заједницу.⁹⁷⁷ Сам Евергетидски типик, а преко њега и Студенички и Хиландарски, садрже прописе о томе да се положај монаха у манастиру не може одређивати по томе колики је улог донео придруживши се монашкој заједници.⁹⁷⁸ Током времена прописи из ове области постају блажи, а политичке околности као и урушавање киновийског уређења, доводе до тога да продаја адрфата постаје сасвим прихватљива и уобичајена појава. Треба указати да остваривање права ктитора у неком манастиру носи са собом и право на издржавање од своје задужбине у случају потребе. Међутим, купопродаја адрфата је предмет посебног уговора, може стајати у вези са ктиторством, али не мора. Поред ктитора, адрфатима су могли располагати и други дародавци који су остварили права на овај вид издржавања. Уговарање издржавања од стране манастира мора пратити одлука братског сабора, уз прецизно изказане дужности обе стране.⁹⁷⁹

Куповина адрфата од стране српских владара и великаша углавном се доводи у вези са немирним временима с краја 14. и почетком 15. века, међутим, ова појава присутна је међу српским монаштвом већ од 12. века. Током времена мењали су се мотиви куповине, као и социјални статус купца, али су најчешћи продавци били светогорски манастири. Већ су Сава и Симеон у Ватопеду купили 50 адрфата. Доментијан сведочи да су дајући много злата, у Богородичином манастиру остварили право да добију *педесет купа (комата), а такође и вина 50 купа на сваки дан и што трпеза има на који год дан свако јело од тога такође, да они који улазе и излазе, или богородни или који работају с њим том светом месту да сви свако довољно имају, да манастир не потужи због тога што*

⁹⁷⁶ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 65–96; В. Мошин, *Акти братског сабора о адерфатима из XIV–XV века*, Богословље 14 (1939), 215–238; М. Живојиновић, *Аделфати*, 241–270; Иста, *Монашки аделфати на Светој Гори*, Зборник ФФ 12/1 (1974), 291–308; Иста, *Акти о аделфатима. Прилог византијско-српској дипломатици*, ЗРВИ 50/2 (2013), 663–682.

⁹⁷⁷ Н. Милаш, *Црквено право*, 717–718.

⁹⁷⁸ Студенички типик, 116–119.

⁹⁷⁹ В. Мошин, *Акти братског сабора о адерфатима из XIV–XV века*, 215–238; Д. Живојиновић, *Акт Хиландарског братског сабора о продаји адерфата*, Мешовита грађа 32 (2011) 39–49; М. Живојиновић, *Аделфати*, 247–251.

многи небројани долажах.⁹⁸⁰ После доласка Симеона са његовом свитом, повећали су се и трошкови, како би Ватопед имао довољно средстава за ове сталне и привремене посетиоце, Сава и Симеон су купили адрфате и на тај начин обезбедили издавање. Овај податак би могао указивати да је око замонашених чланова српске владајуће породице било око 50 људи, монаха и послуге. Вредност овако великог броја братских удела могла је бити знатна, али с обзиром на сведочанства да је по Симеоновом доласку Ватопед добио: *два кабла суха злата и сребра безбројно рухо, безбројне мазге и стада коња, свачим безбројно напунише дом свете Богородице*. Касније када говори о уговарању адрфата, Доментијан напомиње да *опет приложи друго злато*, што указује да су у више наврата Сава и Симеон богатим прилозима обезбедили велики број братствених удела у Ватопеду.⁹⁸¹

Краљ Милутин пред крај свог живота купује хиландарске адрфате за потребе издржавања монаха у Кареској ћелији и испосницама Хрусијског пирга. Српски краљ и ктитор Хрусијског пирга, на молбу старца Симеона, старешине монашке испоснице у пиргу, купује од Хиландара три монашка адрфата. Два монашка удела су намењена за ћелију Светог Спаса у Пиргу, а трећи за ћелију Св. Тројице. Акт о овој уговореној куповини потврдио је хиландараки братски сабор са игуманом Геврасијем на челу. Укупна вредност ових адрфата плаћена је 1800 перпера.⁹⁸²

Судећи према сачуваној верзији Повеље, краљ Милутин купује и за потребе Карејске ћелије два адрфата, за 1000 перпера. Међутим, пошто се ради о интерполисаном документу и то са циљем да се трећи адрфат прода краљу Стефану Душану, не треба потпуно искључити могућност да је краљ Милутин за сва три карејска адрфата платио поменућу суму. Наиме, краљ Милутин је намеравао да купи три адрфата, у исправи чак стоји: *и купих три адерфата за оне који живе у тој ћелији*. Међутим, у даљем тексту исправе стоји да се дају два мертика онима који бораве у испосници Светог Саве, уз напомену да се трећи комат тек треба докупити.⁹⁸³ Краљ Душан је на почетку своје владавине купио још један, трећи адрфат за Карејску ћелију за још 1000 перпера. Одлука братског сабора из 1332. године сведочи да је игуман Геврасије примио поменути износ, али и сведочи да су два адрфата већ раније била продата.⁹⁸⁴ Износ који је платио Стефан Душан за један адрфат на самом почетку своје владавине једнак је оном који је дао краљ Милутин за два адрфата. Ова изнуђена сума од Стефана Душана представља најскупље плаћен адрфат од свих познатих примера.⁹⁸⁵

⁹⁸⁰ Доментијан, 84.

⁹⁸¹ Доментијан, 83, 84; М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 53, нап. 32.

⁹⁸² Д. Живојиновић, *Акт Хиландарског братског сабора о продаји адерфата*, 39–49; Зборник, 515–517.

⁹⁸³ Д. Живојиновић, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина Карејској ћелији Светог Саве Јерусалимског*, ССА 5 (2006), 11–41.

⁹⁸⁴ Д. Живојиновић, *Повеља Братског сабора манастира Хиландара о адерфатима за Карејску келију Светог Саве Јерусалимског*, ССА 2 (2003), 44, 46.

⁹⁸⁵ М. Живојиновић, *Документи о адерфатима за карејску ћелију Светог Саве*, ЗРВИ 24–25 (1986), 385–396; Д. Живојиновић, *Хрисовуља Стефана Уроша II Милутина Карејској келији*

Међутим, треба сагледати политичке и друштвене околности у којим се дешава ова трговина. Ово је први сусрет краља који је тек ступио на престо, а који је под сумњивим околностима сменио свог оца, те није био важан износ, нити валидност исправе која му је поднета, била му је важна подршка цркве и Хиландара, који би га прихватили за покровитеља и настављача дела *Светог краља* Милутина. Уговори о продаји адрфата показали су да су Хиландарци веома спретно пред српске владаре излазили са захтевима да од општежитељског манастира купе издржавање за монахе у испосницама. Економска независност и давање посела или новчаних прихода директно Кареској ћелији или хрусијским ћелијама није одговарало Хиландару, који је истовремено тежио да задржи своја права над тим испосницама, а да смањи своје трошкове око њиховог издржавања.

Однос хиландарских пиргова и манастира се током времена изграђивао, како у административном погледу, тако и у економском. У првим исправама за Хрусијски пирг истицана је његова повезаност са Манастиром: *да је манастир нераздвојив од пирга и пирг од манастира, што нема пирг да му даје манастир*.⁹⁸⁶ Затим, краљ одређене поседе поклања за издржавање Пирга и уговара обавезе Хиландара да сваке године даје потпун мертик онима који живе у Пиргу и ћелији Вазнесења. Изгледа да на овакав начин снабдевање Пирга није било сигурно, те је краљ Милутин у последњим годинама свог живота купио три адрфата за издржавање монаха, како у исправи каже: *да не буде тешко манастиру*.⁹⁸⁷ Економска независност Хрусијског пирга током времена је потврђивана и прилозима српских владара јачана. Ктиторство над овим пиргом и његовом испосницама остваривано је и правом краља Милутина и каснијих ктитора да постављају старешину пирга, који је морао бити из редова хиландарског братства. Старешина Хрусијског пирга имао је високо место у хијерархији братства, после игумана и баште. На челу испоснице, али и војно-одбрамбеног објекта, стајали су искусни и способни монаси.⁹⁸⁸

У поједим деловима исправа о адрфатима види се да Манастир ове ћелије сматра својима: *келија је манастирска, куповином или некуповином, хтели или не хтели, наша је и када је не можемо одржавати*.⁹⁸⁹ Обавезе Хиландара према Карејској испосници су регулисане већ типцима. Карејски типик налаже да Хиландар даје монасима у тиховноци 60 литри уља, као и брашно и вино по потреби. Посебно поглавље Хиландарског типика регулише однос између ћелије и манастира, међутим не помиње материјалне обавезе према испосници. Постоје индиције да Хиландарски типик садржи интерполације у том поглављу и да је настојао да смањи своје обавеза према ћелији, односно да од својих

Светог Саве из 1317/18. године и однос келија – манастир у светлу адрфата, Прилози КЈИФ 68–69 (2002–2003), 111–121.

⁹⁸⁶ Зборник, 350–351.

⁹⁸⁷ Зборник, 516–517.

⁹⁸⁸ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови*, 123–126; Иста, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 59–80; Иста, *Историја Хиландара*, 145–147.

⁹⁸⁹ Д. Живојиновић, *Повеља Братског сабора манастира Хиландара о адрфатима за Карејску келију Светог Саве Јерусалимског*, 45.

ктитора добије нова средства за оно што би иначе морао да извршава.⁹⁹⁰ Куповином адрфата краљ Милутин је настојао да коначно уреди однос између Хиландара и његових испосница. Јасно је да је Карејска ћелија била у независном положају и да се није развијала, већ пропадала, од времена од када је Сава престао да брине о њој. Подижући Хрусијски пирг, пре свега из одбрамбених разлога, краљ Милутин је морао уредити и однос између овог објекта и његових испосница према матичном Манастиру. Чврст уговор, уз давање велике суме новца, могао је гарантовати да монаси у испосницама неће оскудевати у основним намирницама. Чини се да су Хиландарци нешто касније покушали да оспоре самосталност хрусијских испосница и издржавање монаха. Кривотворени акт братског сабора о издржавању баште Андонија, сведочи о таквој намери.⁹⁹¹ Ова настојања нису спроведена и адрфати које је краљ Милутин купио за издржавање монаха у Хрусијском пригу су, по свему судећи, извршавани. Укупно сагледавши, јасно је да српски владари оваквом куповином адрфата нису настојали да обезбеде минимално монашко издржавање у храни, пићу и одећи, већ и економску и управну независност испосница од стране Хиландара. Поред тога, краљ Милутин у Хрусијском пиргу и Крејској ћелији, као и у самом Хиландару, овим и другим прилозима обезбеђује себи место ктитора. Ову позицију сам истиче у исправма, а себе сматра другим ктитором Карејске испоснице после Саве, док у хрусијским има почаст првог ктитора, стога му припадају и права статутарног уређења ове установе. Остаје питање за кога је краљ купио и скупо патио ове адрфате. Један од три *комата* Вазнесењске ћелије Хрусијског пирга на мору био је намењен монаху Симеону. Ради се о првом старешини ове испоснице, који је по свему судећи на то место постављен вољом самог краља и доведен из Србије, а не из хиландарског братства. Други адрфат је намењен монаху Матеју, такође истакнутом и ученом монаху који је учествовао у многим посланствима. По свему судећи, ови адрфатори су добили и значајнију позицију на лествици светогорских старца.⁹⁹²

Судећи по интерполисаном исправу краља Милутина за Карејску ћелију: *и да им да краљевство ми хиљаду перпера за два комата* један монашки удео је вредео око 500 перпера.⁹⁹³ Краљ је у Хрусијском пиргу обезбедио бора-виште за тројицу испосника за 1800 перпера, односно цена једног адрфата је 600 перпера.⁹⁹⁴ Иако изнуђена интерполисаним актом, највећа цена адрфата постигнута је за један карејски монашки удео у време Стефана Душана за 1000 перпера. Више пута је у историографији указано да је цена коју су платили српски владари за ове адрфате превелика и вишестуко већа од оних које су посведочене у другим светогорским исправама. Међутим, треба истаћи разлику у односу на адрфате које су куповали светогорски монаси или касније световњаци као

⁹⁹⁰ Свети Сава, *Сабрани списи*, 37–38, 85.

⁹⁹¹ Д. Живојиновић, *Фалсификовани акт хиландарског братског сабора за башту Андонија*, ССА 8 (2009), 57–67.

⁹⁹² М. Живојиновић, *Аделфати*, 252–253.

⁹⁹³ Д. Живојиновић, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина Карејској ћелији Светог Саве Јерусалимског*, 21, 26.

⁹⁹⁴ Д. Живојиновић, *Акт Хиландарског братског сабора о продаји адрфата*, 42.

уточиште, а где се ради о доживотном издржавању. Српски владари су од Хиландара купили трајно издржавање постојећих и свих будућих монаха у Карејској ћелији и хрусијским ћелијама: *док постоји Света Гора и наши свети манастир Хиландар*. Једино у контексту ове одредбе треба разматрати плаћену суму за адрфате. Према истраживањима М. Живојиновић један *дoживитни адрфат* у Светогорском манастиру коштао је око 100 перпера.⁹⁹⁵ Имајући то у виду, онда цена за *вечити адрфат* од 600, или чак 1000 перпера, није тако висока, како је можда на први поглед изгледало.

У нешто другачијем контексту помиње се право монаха Григорија на располагање са два монашка адрфата у призренским Светим арханђелима. Иако се не ради о куповини монашких удела, овај документ има велику важност за сагледавање вредности, тј. цене оваквог вида издржавања. Повела краља Душана старцу Григорију прописује да за свој прилог Арханђелима овај монах уместо харистиције коју му је краљ милошћу и посебном исправом потврдио, може добити заслужено место у краљевском манастиру. За свој прилог, нову цркву у Кориши са имањима, краљ му даје стару цркву у Кориши, али додаје да уколико жели може: *ѡбѡљѡби прѣбѡвати ѡ мѡнастири крал(ѡ)вс(тва) ми с(ве)т(а)го Арх(ан)гг(ѡ)ла, записѡѡк моѡ крал(ѡ)вс(тво) ми д'ѡа комѡта, виноѡ до кѡгова живота, да се до храни смрѡти*.⁹⁹⁶ Исправе које се односе на Цркву Светог Петра Коришког са Сабора у Крупиштима из 1355. године, такође помињу дело и заслуге старца Григорија. Ова исправа доноси драгоцене податке о вредности нове Цркве у Кориши и њеног имања: *и тоѡзи цр(ѡ)кѡвѡ и с коѡпѡкницами цѣнише митрополитѡ Іѡ(а)нѡвѡ и ставил'цѡ Гюр'гѡ и Парѡв'кѡ соѡдѡиѡ и ини властеле, тисѡѡѡца .їѡ. с(ѡ)тѡ пер(перѡ) (1800 перпера)*.⁹⁹⁷ На основу поменутих личности и исказане вредности, могло би се поклонити поверење овом податку. Прилог монаха Григорија чија је вредност процењена на 1800 перпера, завређивао је два адрфата у Арханђелима. Из овога се може закључити да вредност монашког удела није била мала и да је сразмерна оним који су плаћани Хиландару.

У периоду после 1371. и посебно 1389. године, куповина адрфата је чешћа, а мотиви су обезбеђивање уточишта у случају јачих турских напада, и губитка власти или поседа. На овај вид уговарања азила опредељују се и припадници породице Лазаревић.⁹⁹⁸ Најпре су Лазаревићи уговорили 20 адрфата у Манастиру Светог Пантелејмона, а касније је деспот Стефан купио још шест хиландарских адрфата. Позната велика Повела кнегиње Милице са синовима о даровима Пантелејмону увод је у уговарање уточишта и куповину адрфата у овом Светогорском манастиру.⁹⁹⁹ Чињеница да већ следеће године игуман уз сагласност братства издаје посебан документ са прецизно регулисаним правима

⁹⁹⁵ М. Живојиновић, *Аделфати*, 253.

⁹⁹⁶ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, 23.

⁹⁹⁷ С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима*, 65, 72.

⁹⁹⁸ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 65–96; М. Ивановић, *Света Гора као уточиште*, 358–369.

⁹⁹⁹ А. Младеновић, *Повеле и писма деспота Стефана*, 315–328.

на коришћење адрфата, указује да је договор са Лазаревићима био постигнут раније. У Повељи из 1395. приложено је 16 нових села и трг Копорићи са знатним приходима, затим имања и људи у Крушевцу, Сталаћу и Болвану, доходак у соли и други ситнији прилози. Поред тога споменути су и сви ранији дарови које су кнез Лазар и његова властела приложили Светом Пантелејмону, још око 20 поседа.¹⁰⁰⁰ По свему судећи, игуман Манастира Никандор је приликом склапања оваког договора имао на уму целокупне дарове које је Манастир добио од породице, како од кнеза Лазара, тако и од кнегиње и синова. Укупно за 20 уговорених адрфата, Манастир је добио 36 насеља и седам цркава са метосима и додатне приходе и људе. Може се закључити да је један адрфат вредео приближно као два села или једно село и црквени метох са приходима. За сагледавање економске стране куповине адрфата веома је важан овај однос између броја адрфата и датих земљишних поседа.

Одредбе овог Уговора прецизно разрађују начин издржавања адефатора, као и право на наслеђивање, прелазак на друге кориснике и коначно враћање братских удела Манастиру. У случају да се Стефан и Вук *разделе*, односно посвађају, адрфати се деле тако да обојици браће следује по 10, с тим да Стефану припадне и *лутро* – бања. Поред тога што је трг Копорићи био намењен издржавању поменуте бање, од његових прихода је сваке године одвајано по 25 литри сребра, које су Лазаревићима морале бити стављене на располагање уколико затраже. У случају смрти појединих чланова породице, део адрфата се враћа Манастиру, а део се оставља на располагање наследницима. Тако је предвиђено да у случају да монахиња Јевгенија надживи оба своја сина, Манастир од уговорених 20 узима 14 адрфата назад, а кнегиња може располагати са осталих шест. Ових шест адрфата могу се и даље наслеђивати, те је предвиђено да после Јевгенијине смрти пређу у издржавање њених пет кћери. У Манастиру су дужни да дају издржавање уколико неко од Лазаревића остане без земље и власти, као и да могу боравити на метохијама у Солуну или Цариграду. То издржавање износи у случају кнегиње Милице и њених кћерки за шест адрфата – 5 литри сребра, а у случају Стефана и Вука, за 11 адрфата – 10 литри сребра. Овај однос показује да на име издржавања Манастир плаћа мање од 2 литре по адрфату. Овакав износ се исплаћује само у случају да се део адрфата претходно вратио Манастиру због смрти неког од адрфатора. Међутим, у случају да су сви адрфатори живи, а да Лазаревићи осиромаше и напусте земљу, Манастир им: *за оних њихових двадесет адрфата по двадесет литри сребра да се тиме издржавају*.¹⁰⁰¹ Овај износ се никако не може поредити са вредношћу када се адрфати купују, јер се овде ради о доживотном годишњем давању материјалног издржавања у неизвесно дугом периоду. Ипак, овај Уговор Пантелејмон није морао да изврши, Лазаревићи су остали на власти, па је Манастир имао само користи и знатно увећао своје властелинство.¹⁰⁰²

¹⁰⁰⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 293–313.

¹⁰⁰¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 324–327.

¹⁰⁰² Р. Грујић, *Светогорски азили*, 65–96; М. Живојиновић, *Аделфати*, 261–263.

Поред тога што је већ имао прецизно уговорено издржавање са Манастиром Светог Пантелејмона деспот Стефан Лазаревић купује у Хиландару још шест адрфата. Обнављајући добре односе са овим Манастиром током 1411. године деспот Стефан уговара издржавање на следећи начин: *и да у манастиру имам адрфате и Герасимове ћелије, што сам и раније имао, и ове ћелије са виновом лозом и са вртом за поврће, и са свом уредбом да је то и до сада било моје [...] И од ових поменутих адрфата да имам слободу два поклонити коме желим од мојих калуђера*. За ове адрфате и евентуални комфорни боравак у Манастиру деспот даје Хиландару метохију око Новог Брда и још два села у Левчу. Укупно 11 села за шест адрфата, што је нешто мање од два села по једном монашком адрфату.¹⁰⁰³ Овај однос адрфат – село готово је идентичан оном у коме су Лазаревићи купили издржавање од Пантелејмона и сагласан је са подацима о адрфатима за монаха Григорија у Светим арханђелима. Јасно је да је вредност адрфата у више докумената где се они купују селима, усаглашена и да износи нешто мање од два села по адрфату, или цркву са метохом, или село са засеоцима и још неким приходом.

Уговарање великог броја адрфата чланова породице Лазаревић можда указује да нису ни сами превише оптимистично гледали свој положај и да су свесни сталне претње османског налета. Ако се размотри време уговарања адрфата са светогорским манастирима, уочава се да су такви уговори склапани управо у тренуцима озбиљних опасности. Најпре уговарање адрфата са Пантелејмоном пада у време када се султан Бајазит разрачунава са непослушним вазалима. Затим сам Стефан уговара адрфате са Хиландаром, јуна 1411. у време када улази у отворен сукоб са принцем Мусом.¹⁰⁰⁴ Питање зашто Стефан уговара адрфате са Хиландаром када је Уговором са Пантелејмом већ имао добро обезбеђење за себе и своју породицу, такође треба ставити у контекст политичких нестабилних односа, а није реткост да и други који су то могли приуштити купују адрфате у два манастира. Обнова добрих односа с Хиландаром је била важна деспоту, а тиме што купује управо Герасимове ћелије, он преузима и тековине дугогодишњег утицаја Бранковића у Хиландару, те постаје једини ктитор храма.

Уточиште је са Хиландаром уговорио и арбанашки великаш Иван Кастриот. Он је купио четири адрфата за себе и своје синове, Репоша, Константина и Ђурђа, а уговорено је да бораве у Пиргу Светог Ђорђа који је располагао виноградима, маслињацима, и осталим имањима. Братски сабор Хиландара потврдио је 1428. године да је за ове адрфате плаћено 60 флорина (златника). По свој прилици, узет је у обзир и ранији дар Кастриота, који се састојао од села Радостуша са Црквом Свете Богородице и села Требиште.¹⁰⁰⁵ По свему судећи, поједини чланови ове породице искористили су своје уговорене адрфате и боравили на Светој Гори, средином 15. века.

¹⁰⁰³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 191–199.

¹⁰⁰⁴ М. Ивановић, *Света Гора као уточиште*, 358–369; М. Живојиновић, *Подаци повеља деспота Стефана Лазаревића о Светој Гори*, 95–102.

¹⁰⁰⁵ V. Karablev, *Actes de Chilandar*, 561–563; М. Живојиновић, *Аделфату*, 254.

За куповину хиландарских адрфата били су заинтересовани и поједини истакнути монаси. Ова пракса којом су заслужни старци који су током свог монашког живота подизали ћелије и испоснице и у њима боравили, а у старости уговарали адрфате и тражили издржавање од киновијских манастира, није реткост на атоској Гори, а већ од 11. века забележени су такви уговори.¹⁰⁰⁶ Већ је речено да је Хиландар преко купљених адрфата издржавао монахе у Карејској испосници Светог Саве и Хрусијском пиргу, као и у другим својим мањим скитовима и испосницама попут поменуте келије Светог Ђорђа (Арбанашког пирга). Томе треба додати и адрфате које је уговорио монах Атанасије, проигуман Хиландара, који је подигао Цркву Сретења Господњег и намеравао да настави да борава у њој уз издржавање које би добијао од општежитељског манастира. За свој адрфат Хиландару је дао 100 млетачких флорина, десет чаша у вредности од 2400 аспри, златни прстен, позлаћену ладицу, четири велике позлаћене чаше и две мале, и осам литри сребра. У исправи братског сабора из 1437. године старцу Атанасију се даје: *да си има цркву светог Сретења адрфато до века*, ипак с обзиром на величину приложеног дара могуће је да се не ради о само једном адрфату, већ да је истакнути старац имао уз себе још које монаха.¹⁰⁰⁷

Поред Пантелејмона и Хиландара у 15. веку Ватопед је остао међу водећим светогорским манастирама који су деловали као сигурно уточиште. Примао је поклоне од утицајних личности тог доба, а са појединима склапао посебне уговоре о издржавању. Међу купцима ватопедских братских удела помиње се Јован Урош, син Симона (Синише) Немањића, који је купио пет адрфата у Ватопеду за 500 перпера. Већ у својим монашким данима које је као монах Јоасаф проводио у Метеорима, био је принуђен да под притиском Турака напусти Тесалију и оде на Свету Гору (1394). Краће време је боравао у Ватопеду, вероватно са неколицином својих сарадника, а затим се поново вратио на Метеоре.¹⁰⁰⁸

Крупна српска властела крајем 14. и у првој половини 15. века настоји да уговори издржавање са светогорским манастирима, по угледу на чланове владарске породице. Челник Радич купује адрфате у Ватопеду за 100 златних дуката. Поред новчаног дара, Радич је обезбедио и приходе од Белог Поља, села на Морави, и осам мати винограда.¹⁰⁰⁹ Приликом уговарања адрфата, Радич је наставио своје старање о Кастамониту, те је договорио да монаси овог мањег манастира могу користити ватопредско пристаниште. Како је Радич последње године свог живота провео као монах Роман у Кастамониту, по свему судећи, заједно са митрополитом Марком, а можда и са својим сином, настојао је да

¹⁰⁰⁶ М. Живојиновић, *Монашки аделфати на Светој Гори*, 291–308.

¹⁰⁰⁷ V. Karablev, *Actes de Chilandar*, 563–564; М. Живојиновић, *Аделфати*, 254.

¹⁰⁰⁸ М. Живојиновић, *Аделфати*, 252; Р. Радић, *Да ли је монах Јоасаф био библиотекар на Светој Гори и на Метеорима*, Богословље 77/1 (2018), 109–122.

¹⁰⁰⁹ М. Laskaris, *Actes serbes de Vatopedi*, Byzantinoslavica VI, 181–182; С. Pavlikianov, *The Athonite monastery of Kastamonitou and the Documentary Heritage of Grand Čelnik Radič*, 85–86.

свом Манастиру осигура бољу позицију.¹⁰¹⁰ По свему судећи, ватопедске адрфате нису користили. Велики војвода Радослав Михаљевић са својим братом Михаилом, такође, располаже адрфатама у Ватопеду. Он је Манастиру приложио 600 перпера и 30 литри сребра за шест адрфата и право на располагање Пиргом Колеци.¹⁰¹¹ Они су по свему судећи, желели да уговоре посебне ћелије, а не место за манастирском трпезом, те је и плаћени износ био нешто већи. Из поменутог прилога Манастиру јасно се издвајају два дела, тако је износом од 600 перпера плаћено издржавање за шест људи, док је са 30 литри сребра плаћен боравак у посебном пиргу.¹⁰¹²

Сачуван је и Уговор властелина Веселка из 1420. године, о издржавању у Светом Пантелејмону. Властелин Веселко са својом браћом купује два адрфата, у случају да дођу у Манастир, добили би ћелије старца Матеје, врт и место за трпезом до краја живота. За ова два адрфата Светом Пантелејмону су приложили 16 литри сребра.¹⁰¹³ Уколико се овај износ прерачина у млетачке перпере, долази се до тога да је Веселко своја два адрфата платио 192 перпера, односно 96 по монашком уделу.

Уочљиво је да током 15. века доминирају новчани прилози у готовом новцу, сребру или злату, као платежно средство приликом куповине адрфата. Запажа се и да цена монашког удела, коју су српски великаши плаћали у новцу, износи између 200 и 96 перпера по адрфату. Властелини који су могли платити нешто већи износ, могли су рачунати и на боље услове боравака, посебне ћелије, располагање вртovima или другом имовином, као и правом да располажу већим бројем адрфата за послугу око себе. Слабије ситуирани властелини, попут Веселка, који су ипак успели да уговоре адрфат, морали су се задовољити скромнијим условима, те су у овом случају тројица браће успела да по минималној цени добију два адрфата, с тим да је Манастир пристао да исто даје без обзира да ли долази један или сва тројица.¹⁰¹⁴

Важно је нагласити да се овај начин куповине адрфата не може поистоветити са бораваком обичног калуђера у општежитељском манастиру. Од калуђера се захтева покорност, духовно уздизање, строго поштовање монашких правила, скромност и уздржаност. У уговорима о куповини адрфата нема помена таквих обавеза, ради се о уговарању уточишта, које је заоденуто у рухо монашког братског удела. Адрфатори због тога и настоје да уговоре посебне ћелије уколико планирају да бораве под окриљем манастира, уз идиоритамски начин монашког живота, или да чак добијају новачано издржавање за боравак ван манастира, односно на одређеним метохијама. Стога, цена оваквог адрфата

¹⁰¹⁰ С. Pavlikianov, *The Athonite monastery of Kastamonitou and the Documentary Heritage of Grand Ćelnik Radič*, 79–84, 85–86.

¹⁰¹¹ М. Laskaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184–185.

¹⁰¹² К. Павликијанов, *Монаси от славянско потекло в светогорската обител „Кастамонит“ от XIV до XVI век*, Сборник в чест на проф. д-р Милијана Каймакамова „Българско средновековие: общество, власт, история“, София 2013, 431–433; М. Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича*, 57–61; М. Ивановић, *Света Гора као уточиште*, 363–365

¹⁰¹³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 330.

¹⁰¹⁴ М. Живојиновић, *Аделфати*, 265–266; М. Ивановић, *Света Гора као уточиште*, 358–369.

– издржавања, није иста као и цена животних трошкова једног монаха у братству општежитељског манастира. Готово по правилу, манастири су добијали већа средства од оног износа колико је реално коштао живот једног монаха. Поред тога, познати примери оваквих докумената указују да већи број уговорених и продатих адрфата њихови купци никада нису искористили. Манастири су своје духовне обавезе, помена и служби према дародавцима ревностно спроводили, док су материјалних обавеза често били ослобођени. Треба узети у обзир и да су манастири на овај начин проналазили готово једини пут да дођу до сигурних прихода у тешким временима када су због турских освајања остајали без својих старих поседа и прихода. Поред тога, продајом адрфата манастири су учинили велики уступак у духовном миру и монашким идеалима, стога се поремећени концепт киновије незадрживо урушавао и водио у идиоритмију, која почиње да доминира на Светој Гори.¹⁰¹⁵

Остали дохоци манастира

Новчани прилози које ктитори уписују манастирима готово увек се називају *дохоцима*. Међутим, као *дохоци* су поред прихода од тргова, рудника, пореза или директних новчаних давања уписивани и неки други значајни прилози посебно у руди, соли или уљу, или другим даровима. Ради се најчешће о прилозима који су из домена владарских прихода, који су преусмерени на манастире или из оних ресурса који спадају у краљевски резерват.

Већ прве манастирске повеље поред села, земље, влаха, бележе и посебне дарове, па је тако Стефан Немања Хиландару на крају уписао: *и дадох од стоке што сам могао и у Зети кобиле и соли 30 мерица*.¹⁰¹⁶ Такви прилози манастирима током средњег века постају учесталији и разноврснији. У Бањској хрисовуљи после навођења поседа, влаха и законских прописа, на крају диспозиције јасно је издвојен део који се односи на овакве прилоге: *а ово су дохоци цркви*. Овим прилогом су обухваћени приход из Брскова од 200 перпера, приходи од рудних кола Глухе Васи, и со из Светога Срђа.¹⁰¹⁷ Дечани од првог ктитора нису добили сталан годишњи приход у новцу, а међу *дохоцима црквеним* у Хрисовуљи Стефана Уроша III наводи и се 200 кабала соли и 50 нада гвожђа из Глухе Васи. Стефан Душан је дечанске приходе увећао новчаним дохотком од Призренске царине, и додаје још једно рудно коло.¹⁰¹⁸ Међу дохоцима Светих арханђела помиње се већи број оваквих вредних прилога. Тако је цар приложио: *доходак у Горњем Пологу што су давали Царству ми чабар вина да дају цркви*, док је из Доњег Полога у Манастир стизала свила. Затим је цар-

¹⁰¹⁵ М. Копривица, *Идиоритамско монаштво у средњовековној Србији*, Православно монаштво, Ниш 2019, 167–179

¹⁰¹⁶ Зборник, 69; Свети Сава, *Сабрани списи*, 32–33.

¹⁰¹⁷ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

¹⁰¹⁸ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 131. П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 259.

ски *доходак* Бара преусмерен на Манастир који је тако добио снабдевање маслиновим уљем. Богородичина црква у Дању, такође је имала обавезу да даје *доходак Арханђелима* у уљу. На име *дохотка* од Цркве Свете Богородице Купилничке, са местом исплате у Светом Срђу Манастир је добијао 33 спуди соли сваке године, а додатан приход у соли стижао је са Широког Брода. Коначно, као највећи доходак уписан је приход са Призренске царине у износи ид 1000 перпера.¹⁰¹⁹ На овај начин су *дохоци* као вредан и специфичан дар из домена краљевског резервата уступљени великим манастирима. У исправма су најчешће издавајани на крају диспозиције, а неретко се уочава и давање оваквих прилога са одразом личног залагања самог владара, од његове куће и из сопствених извора.

Рудни ресурси на манастирским властелинствима нису ни бројни. Бањска је вероватно први манастир који је добио рудна кола и извесне ресурсе из ове области. На општи развој рударства до почетка 14. века указује и податак да је Светостефански манастир од краља Милутина добио готов новчани приход од 200 перпера из Брскова, тада најзначајнијег рудника. Поред тога, краљ је својој задужбини уписао: *и Глуха Вас коло цело са рударима и дохотке да дају цркви како су давали краљевству ми*.¹⁰²⁰ Рудници спадају у регална права владара, а ово уступање представља искорак у начину управљања рудним богатствима. Међутим, остаје питање да ли је заиста Манастир добио окно, топионицу и рударе, или је имао право на извешан приход од рудника. Сасвим је извесно да је овај значајни рудник остао под директном управом српских владара и у познијем периоду, а већ неколико деценија касније Стефан Урош III је могао Дечанима уступити из овог рудника 50 нада гвожђа годишње.¹⁰²¹ Иако о мери *над* има мало податка, ова количина гвожђа свако није била мала.¹⁰²² У каснијем периоду ређи су примери оваквих уступања рудних богатстава, међутим, манастири добијају мања рудна кола, или одређену количину гвожђа за своје потребе. Дечани су поред поменутих 50 нада гвожђа из Глухе Васи од Стефана Душана добили и *гвоздено коло на Алтинској земљи* заједно са ковачима који су га опслуживали.¹⁰²³ Како је гвоздено коло у Алтину један од ретких нових дарова Дечанском манастиру, изгледа да је уочена потреба за добром топионицом и већим бројем ковача како би Манастир подмирио своје потребе.

Стефан Душан је свом највећем Манастиру уписао гвоздено коло са дохоцима и обавезом да снабдева Манастир: *И приложи Царство ми и ковача Рудла са топионицом гвожђа и с ковачем Смилом и са дохотком што је давао Царству ми за годину 70 нада мерних и блазнице колико је потребно цркви*. Ова немала ковачка радионица је из службе цара препуштена Манастиру, али по

¹⁰¹⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 99–100, 130–131.

¹⁰²⁰ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126; С. Божанић, *Рударство на подручју Светостефанског властелинства у средњем веку*, 655–665.

¹⁰²¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133.

¹⁰²² Мера за тежину *над* се ретко помиње и готово искључиво за гвожђе, а један *над* је тежио око 33 кг. Како су Дечани добили 50 нада, то је количина гвожђа око 1.650 кг. С. Ћирковић, *Мерења и мере*, 147.

¹⁰²³ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 131.

свему судећи, са истом обавезом давања одређене количине гвожђа црквеном господару. Цар је овом приликом ковачима увећао поседе и ставио на располагање шуму из свог села, свакако да би унапредио производњу ове топионице и ковачке радионице.¹⁰²⁴ Поред ове на властелинству су постојале и друге ковачке радионице, али мањег капацитета. Интересантно је да се цар определио да свом Манастиру не извоји коло или да руду из неког од великих и развијених рудника, већ да на овај начин подмири овај сегмент манастирске економије.

Неколико података из 15. века сведочи о постојању топионица на манастирским поседима. Деспот Ђурађ светогорској задужбини породице Бранковић, Манастиру Светог Павла, поклања село Трново *са колом*, а поред тога потврђује раније стечени посед село Патеи *са колом*.¹⁰²⁵ У 15. веку рударство на простору Србије достиже велики напредак, те се број топионица и ковачница повећао. Поједини рудни ресурси су у рукама крупне властеле. Челник Радич Поступовић је својим задужбинама уписао: *и делове што имам у Руднику, и коло што сам саградио у мом селу Каменици*, по половину да имају Кастамонит и Враћевштица. Овде су цркве добијале готов приход у новцу који су ови вредни поседи челника Радича остваривали.¹⁰²⁶ Располагање рудом, топионицама и уопште развијена делатност из сфере обраде метала указује да развој манастирске привреде излази из оквира аграрног.¹⁰²⁷

Со је средњовековној Србији веома важан и вредан артикал, којим се трговало под контролисаним условима на прецизно уређен начин. На целокупну со која се увозила у српске земље владар је имао изразито право да убире царине, а ради лакше контроле одређени су тргови са посебним правима на пласман соли уз узимање десетине као краљевског дохотка. Вредност и важност овог производа наводила је ктиторе да својим манастирима осигурају снабдевање сољу. Већ од првих хиландарских повеља помиње се међу дохоцима црквеним, Стефан Намања уписује Светогорском манастиру дар од 30 спуди соли.¹⁰²⁸ Није назначено одакле потиче овај доходак, а вероватно је да је из Зете. Могуће је да овај прилог стоји у вези и са даривањем кобила у Зети, односно формирањем лакимије коњске и повећаним потребама за сољу за њихово издржавање, и опште за потребе сточарења на метохијама. Хиландар је мањим количинама соли потребним за исхрану монашке заједнице могао ефикасно да се снабдева и из ближе околине, богате квалитетним изворима морске соли. У првој, а и у каснијим исправама, количина соли је најчешће исказивана у *спудовима* или *кабловима*. Спуд се усталио као мера која се готово искључиво користи за со.¹⁰²⁹

¹⁰²⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 138–139.

¹⁰²⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 530.

¹⁰²⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 548–549; С. Pavlikianov, *The Athonite monastery of Kastamonitov and the Documentary Heritage of Grand Čelnik Radič*, 78.

¹⁰²⁷ А. Фостиков, *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012), 105–126; А. Фостиков, *Занатство*, 44–46, 79–80.

¹⁰²⁸ Зборник, 69.

¹⁰²⁹ С. Ћирковић, *Мерење и мере* 154. Како је највећи број манастирских прилога у овом производу стизао са Светог Срђа, мерна вредност овог спуда је износила у 14. веку: 55,36 литара запре-

Највећи прилог у соли добиле су најзначајније краљевске задужбине. Бањској је краљ Милутун уписао 100 спуди соли.¹⁰³⁰ Дечани су од свог ктитора добили право да сваке године узимају по 200 кабала соли на Светом Срђу.¹⁰³¹ Светим архађелима цар Душан је уписао највећу количину соли једном манастиру, 400 спуди соли са местом преузимања на Широком броду. Располагање великим количинама соли давало је манастирима сигурност у снабдевању овом неопходном намирницом за људску и стичну исхрану. Са друге стране располагање овим заиста великим количинама соли, могло се сматрати и правим богатством за услове средњег века.

Међу приходима других мањих манастира такође се сусреће со, понекад у скромним или сразмерним потребним количинама, а понекад и у веома великим дохоцима овог вида. Највећи број познатих прилога у соли садржан је у манастирским повељама Стефана Душана. Поред великог дохотка који су добили Свети арханђели, мање количине соли добили су и други манастири. Велики светогорски манастир Свети Пантелејмон добио је од цара 20 *кошница соли* из Хрисопоља, што је Манастир могао узети сваке године на Ђурђевдан. Мера кошница по свему судећи има основа и у некој византијској запреминској мери која се користила на месту испоруке овог дохотка.¹⁰³² Колико је дуго Пантелејмон могао располагати овим дохотком тешко се може рећи. Велика Прилепска повеља Карејској ћелији бележи царев дар од 50 спуди соли *да узима сваке године на Плочи*, док друге сродне исправе за испосницу Светог Саве не бележе овај доходак. Неуобичајано је и место са кога потиче доходак, с обзиром да топоним Плоче представља јужну капију Дубровника, одакле полазе каравански путеви, те би Карејска ћелија добила снабдевање дубровачком сољу.¹⁰³³ Потврђујући потчињавање Цркве Светог Николе у Врању Манастиру Хиландару, Стефан Душан је вероватно као додатни дар уписао и доходак у соли. Ради се о 30 спуди соли, што је за потребе ове Цркве преузимамо са Широког брода.¹⁰³⁴ Иако овај податак, уписан на самом крају исправе после санкције, одступа од формулара, поменута количина соли није тако велика. Прописи да власи носе со указује да је Црква располагала оваквим дохотком, док сведочанства о ергели коња на овом метоху упућују на повећане потребе за сољу. Извесну сумњу побуђују подаци о дохоцима у соли из исправа Стефана Душана за Цркву Светог Николе у Добрушти и за Богородицу Хтетовску у којима је

минских. Спуд коришћен у Светом Срђу био је приближно једнак которском и дубровачком, док је на тргу Дријева, коришћена нешто већа мерица.

¹⁰³⁰ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

¹⁰³¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133.

¹⁰³² С. Божанић, *Повеља цара Стефана Душана манастиру Св. Пантелејмона*, 65, 68.

¹⁰³³ Д. Живојиновић, *Велика Прилепска хрисовуља*, 77, 81, 90.

Ни у једној другој манастирској исправи не помиње се узимање соли са Плоче или из Дубровника, а како се дар не помиње у другим сродним карејским исправама, могла би се исказати сумња у веродостојност овог податка.

¹⁰³⁴ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Св. Николе*, 75, 78.

уписан прилог у количини од 150 спуди соли.¹⁰³⁵ Овако велика количина је превазилазила потребе Манастира, а уочене су и друге недоследности у овим исправама. Треба напоменути да је прилозима у соли као и директним новчаним давањима било лакше манипулисати у интерполисаним и фалсификованим исправама, али их је теже уочити и доказати јер су подаци о соли оскуднији и готово да нема потврда да ли су и које количине стизале у манастире.

Као место одакле су манастири добијали со, најчешће се помињу Свети Срђ и Широки брод. Трг Свети Срђ на Бојани представља један од четири *кумарка солска*, (поред Дријева, Дубровника и Котора), на којима се обављао највећи промет соли и са којих је увожена со у српске земље, а владарев цариник је узимао десетак.¹⁰³⁶ Доходак који су српски владари убирали на овај начин мерио се великим количинама соли, те су они могли својим задужбинама из тог прихода издвојити део и обезбедити им снабдевање потребним артиклом. Широки Брод је прелаз преко Дрима у близини Љеша, на овом месту је вероватно деловао трг са ког су манастири могли преузети своје количине соли. Итересантан је начин на који је уписан доходак у соли у Бањској хрисовуљу: *и у Светога Срђа на Широком броду*, што вероватно указује да је со обезбеђена из краљевског дохотка од кумарка солског Светог Срђа, а да је место испоруке оближњи прелаз и трг Широки брод. Вероватно се и у другим исправама у којима се помиње давање соли на Широком броду, ради управо о оном које је прошло преко званичног солског трга и царине Светог Срђа.¹⁰³⁷

Поред располагања сољу са јадранских солана и тргова, у Србију је овај артикал стизао и из Угарске. Највећа складишта ове соли налазила су се у Ковину, а једно од њих налазило се и у Болвану. У великој Повељи кнегиње Милице са синовима којом потврђује старе и даје нове поседе Светом Пантелејмону уписан је прилог у соли: 500 крушаца соли из Болвана. Иако тежина ових крушаца није позната, извесно се ради о великој количини соли. С обзиром на удаљеност Светогорског манастира и чињеницу да је располагао и другим дохоцима у овом производу, ова количина болванске соли била је намењена потребама српских метохија, сточном фонду манастира на њима, а не треба искључити могућност ни да је Манастир могао продати или на други начин слободно располагати овим даром.¹⁰³⁸ Треба напоменути да у повељама које издаје властела нема помена ове врсте дарова. Разлози леже у начину располагања правима на со, односно она остаје у монополу владара. Соланама у Зети и трговима управљали су Балшићи и Црнојевићи. Иван Црнојевић је својој задужбини Цетињском манастиру између осталог приложио: *од солана наших 10 кабала соли дебелих*.¹⁰³⁹ Известан прилог у соли добила је и Црква Пречисте Крајинске,

¹⁰³⁵ М. Копривица, *Хрисовуља Хтетовском манастиру*, 152, 159, 170–171; С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Св. Николе у Добрушци*, 133, 135.

¹⁰³⁶ М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у средњем веку*, Зборник ФФ Београд 3 (1955), 95–153; С. Мишић, *Историјска географија*, 117.

¹⁰³⁷ ЛГТ, Широки брод, М. Антоновић, 319–320.

¹⁰³⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295, 302, 307.

¹⁰³⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 780.

у количини од десет кабала соли, које је уписао Балша Ђурђевић, а потврдио зетски митрополит Арсеније.¹⁰⁴⁰

Со су са приморских тргова до Манастира доносили власи. У одредбама Бањске хрисовуље прецизирано је: *власи носе со, 40 клетисти 10 товара*.¹⁰⁴¹ И у другим влашким законима постоје одредбе које указују на обавезе влаха да носе со.¹⁰⁴² Прописи дечанских хрисовуља о преношењу соли такође овај посао поверавају власима, а поред обавезе да донесу у манастир *законску со од црквеног добитка*, дозвољено је да донесу и веће количине. Од тих додатних количина половина је припадала цркви, а половина остајала власима, а остављена је и могућност да манастир откупи од влаха и ту другу половину донете соли.¹⁰⁴³ На овај начин у манастир је могла стићи већа количина од уписних 200 спуди соли. Нешто је другачије регулисано доношење соли за потребе Цркве Светог Николе у Добрушци где је уписано да становници три села, која је цар додао овом метоху, довозе со са Светог Срђа и вино из Пилота, међутим, како се ради о фалсификованој исправи и овај податак подлеже сумњи.¹⁰⁴⁴

Потрошња соли у манастирима је у већој мери намењена сточарској производњи. У исправи краља Милутина Хиландару која између осталог садржи дар од 24 кобиле из крањских ергела, напоменуто је да се пастирима који чувају ову лакимију даје со за потребе доброг неговања животиња. У овој Повељи није наведена количина, а с обзиром на величину лакимије потребе за сољу нису биле мале.¹⁰⁴⁵ Прописи о организацији пастирске службе и издржавању пастира из Светоарханђеловске хрисовуље такође сведоче о давању соли за ове потребе. Поред следовања у храни, вину, одећи, сваки од пастира добијао је соли *три кабла*.¹⁰⁴⁶ Међутим, овде се не ради само о директном и личном издржавању дванаесторице пастира, већ су обухваћене и потребе које су намењене давању соли коњима и говедима, а вероватно и сољењу сира. Податак да је за ове потребе Арханђеловски манастир издвајао 36 спуди соли, а са друге стране како је Манастир располагао са 400 спуди соли, количине намењене пастирима су само мали удео у овом великом дохотку у соли.

Иако је у манастирским исправама које помињу давања на вратима и друге видове хуманитарног рада, поменуто изношење само хлеба и вина, натпис са храма Призренске епископије помиње и давање соли у виду милостиње. Количина на овај начин издвојене соли исказана је: *на два месеца истим каблом – кабал соли*, односно пола кабла месечно.¹⁰⁴⁷ Такође, појашњено је да је овај кабал исти којим је одмеравао брашно протомајсторима који су градили храм.

¹⁰⁴⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 757.

¹⁰⁴¹ Зборник, 468. Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

¹⁰⁴² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Св. Николе*, 75, 78.

¹⁰⁴³ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 63; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 135.

¹⁰⁴⁴ С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Св. Николе у Добрушци*, 133, 135; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 36–48.

¹⁰⁴⁵ Зборник, 378.

¹⁰⁴⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹⁰⁴⁷ М. Павић, *Стари српски записи и натписи*, 49.

По свему судећи, ради се о уобичајеном каблу који је једнак византијском мо-дију, те је месечно дељена количина од 6,4 кг соли. Како је у Повељи краља Стефана Уроша III Призренској епископији уписан између осталог и прилог од 50 спуди соли из Светог Срђа (око 1650 кг), спровођење ове добротворне активности било је несметано, а храму је остајало довољно соли.¹⁰⁴⁸

Уље се у српским средњовековним изворима назива *масло*, док тер-мин *уље* означава восак. Биљно уље у употреби у средњовековној Србији било је маслиново. У приморским пределима доступније, а у унутрашњости ретко, скупо и готово недоступно. Сасвим је извесно да је Хиландар имао своје масли-њаке на ободу Свете Горе. Током средњег века игумани манастира су се старали да купују нове површине под маслинама и да подижу нове. Хиландар је стекао неколико маслињака који су раније припадали пропалом Скорписком мана-стиру.¹⁰⁴⁹ Извесно је да због погодне климе и расположивих поседа српски Све-тогорски манастир није оскудевао у маслиновим уљу.

Ретки су подаци о даривању уља од стране ктитора српским манасти-рима, мада је вероватно овај артикал неопходан и за боголужбене и за потребе исхране и није недостајао црквама. Свети арханђели су од ктитора имали уписан доходак у уљу које је стизало из приморских крајева. Цар је приложио Цркву Свете Богородице у Дању са два села земљом и осталим поседима: *да даје та црква доходак Арханђелу свако годиште товар уља (масла) на Аранђелов дан.*¹⁰⁵⁰ Поред тога цар је уписао да Бар који *по катастру дугује 100 перпера* у царску касу уместо тог дохотка испоручи Арханђелима уље: *то Бара-нима оставих, а цркви да дају уља десет товара, а у товару четрнаест стари, и да га носе Арбанаси.*¹⁰⁵¹ Како је дубровачки стар за уље обухватао запремину од око 9,41 л,¹⁰⁵² то је товар износио 131,74 л, а Арханђеловски манастир је укупно добио 11 таквих товара, односно 1449,14 л уља.¹⁰⁵³ Како се ради о вели-кој количини, поверено је да обавеза превоза буде распоређена на девет арба-нашких катуна, који су се старали да уље стигне у Манастир. Податак да је доходак од Бара у износу од 100 перпера замењен са десет товара уља, указује и на вредност овог дара, односно један такав товар од 14 стара коштао је 10 перпера.¹⁰⁵⁴ Међу дохоцима Бањске, Дечана, и других великих манастира поми-њу се дарови ктитора у уљу, мада је сасвим извесно да су одређене количине драгоценог биљног уља пристизале у манастире. Уље из приморја изношено је на српске тргове у средњем веку и било је тражена роба. У једној од исправа спорне аутентичности из групе оних са сабора у Крупиштима, Светом Петру Коришком уписано је и снабдевање уљем са призренског трга. Повеље сведоче

¹⁰⁴⁸ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009), 17, 22.

¹⁰⁴⁹ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 151–152.

¹⁰⁵⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 139.

¹⁰⁵¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 131.

¹⁰⁵² М. Влајинац, *Речник наших старих мера*, 875.

¹⁰⁵³ С. Ћирковић, *Мерење и мере* 151, нап. 60.

¹⁰⁵⁴ D. Dinić Knežević, *Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku*, *Historijski zbornik* 23–24 (1970–1971), 287–306.

да је Коришка црква имала прва да од *призренске царине за сваки Петровдан задржи товар масла*.¹⁰⁵⁵ Могуће је да су се и други српски манастири снабдевали уљем са локалних тргова. Уговор из 1378. године сведочи да је за потребе Манастира Милешева из Дубровника увезено три товара биљног уља.¹⁰⁵⁶

Свила се као луксузна и вредна тканина производила и у средњовековној Србији. Бројне манастирске повеље помињу употребу вунених и ланених тканина, међутим, поједини значајнији манастири располагали су и свилом. Дечанима је краљ Стрефан Урош III потчинио два човека са обавезом да дају Манастиру уписану количину свиле: *Алтињани Захарије и Михал станују у Пилоту у Никити и остависмо их да дају цркви свиле: Захарије четири хиљаде, а Михал две хиљаде*.¹⁰⁵⁷ Интересантно је да је ова одредба садржана само у Првој дечанској хрисовуљи, док се приходи Манастира у свили не појављују у две обимније верзије документа. Да ли је Манастир само краткотрајно уживао у овом прилогу, или је из неког разлога изостављен помен овог дара у две опширније верзије хрисовуље, тешко је рећи.

Цар Душан је својој задужбини Светим арханђелима преусмерио свој добитак од свиле из жупе Доњи Полог: *да дају цркви свиле сто тисућа или сто перпера*.¹⁰⁵⁸ Доњи Полог јесте настањена и богата регија, а овај податак указује и на знатну производњу свиле, уколико је само на име царевог дохотка у свили, ова жупа могла давати свилу 100 перпера вредну. У Византији се свиларство обављало под надзором државе која је имала и монопол над производњом свиле. У српској држави подаци о овој производњи бројнији су са јужнијих територија које су и биле дуже време под византијском влашћу.¹⁰⁵⁹ Бројност стабала дудова на појединим манастирским властелинствима би могао указивати на појаву узгоја свилене бубе, па и производњу свиле. На поседима кончанског Светог Стефана, уписан је велики број стабала дуда, тако је у селу Конче забележено 41 стабло дуда, док је у Лубници било 17 стабала.¹⁰⁶⁰ Манастири су имали потребу за скупоценим тканинама, док су текстилни предмети у богослужбеним потребама, завесе, различити покривачи, делови свештеничке одежде израђивани од квалитетних материјала. Такве предмете су цркве добијале од ктитора и других дародаваца, а могле су их саме старешине манастира куповати, или наручивати њихову израду. Располажући извесном количином свиле из сопствених ресурса под окриљем манастира могли су развијати и занатске делатности уз употребу овог материјала, фина ткања и вез.¹⁰⁶¹

Располагањем скупом и вредном робом манастири не само да подмирују своје основне потребе, већ су могли унапредити производне делатности на

¹⁰⁵⁵ С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима*, 65, 68.

¹⁰⁵⁶ D. Dinić Knežević, *Trgovina uljet u Dubrovniku XIV veka*, 290–304.

¹⁰⁵⁷ П. Ивић, М. Грковић, *Дечасне хрисовуље*, 307.

¹⁰⁵⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 130.

¹⁰⁵⁹ ЛССВ, *свиларство*, Р. Ћук, 657.

¹⁰⁶⁰ А. Соловјев, *Кончански практик*, 99.

¹⁰⁶¹ *Историја примењене уметности код Срба*, том 1 – средњовековна Србија, Београд 1977, 283–342 (Д. Стојановић).

манастирским властелинствима. Располагање рудним колама указује да привреда излази из уско арграних оквира. Међутим, гвожђе којим су манастири располагали вероватно није било намењено оружарској производњи, већ опет изради потковица, алата, раоника за орање и сл. Располагање великим количинама соли је предуслов за равој сточарске производње, која на манастирским властелинствима није знатно заостајала за земљорадњом. Иако је монашки живот заснован на принципима скромности и умерености, монашка исхрана захтевала је већу употребу биљног уља, које је у средњем веку готово искључиво маслиново и не тако доступно у унутрашњости српских земаља. Велика потрошња манастира у вину, воску и уљу морала је бити адекватно подмирена како даровима ктитора, тако и сопственом производњом.

ЕКОНОМИЈА МАНАСТИРА

Управљање приходима и расходима

Економију манастира треба сагледати као однос између прихода који манастир остварује и расхода које има. Како приходи и расходи у условима средњовековног друштва најчешће нису новчани, за разматрање овог питања треба сагледати поред директног прилива доходака и производњу на манастирским властелинствима. У нешто мањој мери на располагању су подаци о потрошњи монашке заједнице и другим расходима. На крају треба размотрити и питање постојања вишкова производње, одредити у којим сферама су они могли постојати, као и питање располагања тим вишковима, односно учешће манастира у трговинским пословима.

О схватању економије у средњем веку и у самим манастирима сведоче Студенички и Хиландарски типик. Оба типика прописују обавезу: *о уписивању свега што треба да се уписује*. Својеврстан вид манастирског књиговодства имали су обавезу да записују сви манастирски служитељи који су на било који начин учествовали у убирању прихода с имања и у управљању трошковима у манастиру: *дохијар, економ, паракконом или други ко коју работу држи*. Строги прописи манастирског типика предвиђају: *приходи оних који служе подробно да се преписују, издаци – када и камо, а приходи – када и откуда*.¹⁰⁶² Већ се из ове кратке белешке запажају сасвим јасна економска начела заснована на сагледавању прихода са једне стране и издатака са друге стране. Међутим, недостатак извора, посебно таквих економских књига о приходима и расходима, отежава да се у истраживањима сагледа прецизније економија манастира.

У управљању манастиром највећа овлашћења имао је игуман. Манастирски типичи посебну пажњу посвећују детаљним описима постављења игумана, његовим надлежностима, како духовним, тако и административним и економским. Игуман се стара о духовном животу манастира и у његовој је надлежности исповедање монаха, пријем нових калуђера, судске надлежности и друго.¹⁰⁶³ Старешина манастира поставља своје сараднике и надгледа њихов рад. Најзначајнији помоћници у управи манастира су *економ* и *еклесијарх*. Српски манастирски типичи у посебним поглављима описују начин постављења ових достојанственика и њихове надлежности. Еклесијарх се стара о правилном обављању богослужења у манастиру, док је у надлежности економа било материјално стање манастира, надзор над поседима и приходима.¹⁰⁶⁴ Типичи садрже и поглавље насловљено: *О слању на прегледање имања*. Надгледање властелинства поверено је игуману и економу: *да гледају часно, колико је могу-*

¹⁰⁶² Свети Сава, *Сабрани списи*, 71; Студенички типик, 95.

¹⁰⁶³ Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика Св. Саве о настојатељу манастира и осталим манастирским функционерима*, 171–184; М. Копривица, *Постављање игумана*, 7–20.

¹⁰⁶⁴ Студенички типик, 77–83; Свети Сава, *Сабрани списи*, 65–66, 171; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе хиландарског типика о настојатељу и осталим манастирским функционерима*, 181–185.

ће оне које старешине шаљу. Ови од игумана изабрани монаси морали су да држе манастирске работе, пажљиво и побожно их обављајући. Међутим, уколико се међу њима нађе неко ко је лењ или се о иметку црквеном не брине, или чак онај који краде нешто, уписана му је духовна санкција, поред смењивања са положаја.¹⁰⁶⁵ Поред економа, о манастирском иметку и посебно о вођењу манастирске документације о приходима и расходима, старао се *дохијарх*. Међутим, Сава преводечи Евергетидски типик, изоставља поглавље о постављењу овог манастирског службеника, иако га типичи помињу међу манастирским службеницима. Извесно је да је у хиландарском братству именован дохијарх, и поједини носиоци ове функције помињу се у документима одлука братског сабора. Дохијарх се помиње и у прописима о уређењу Манастира Светих арханђела код Призрена. По свему судећи, овакав монах задужен за економске послове деловао је у већим и значајнијим српским манастирима, али чини се да је остао у сенци економа који су преузели највећи део послова око вођења манастирске економије.¹⁰⁶⁶ Међу осталим монасима са значајнијим задужењима у манастиру истичу се кључар, хлебар, рибар, трпезар и други. Српски типичи предвиђају да се на овакве позиције постављају писмени и одговорни монаси који ће својим радом доприносити ефикасном снабдевању и економичној потрошњи. Постављање кључара и уручивање кључева манастирских складишта за вино, восак, жито и друге потрошштине, такође представља начин чувања имовине и добара који су већ допремљени у манастир.¹⁰⁶⁷

Највећи део задужења из домена вођења материјалног пословања остајао је у надлежности економа. Већина манастира, а нарочито они са разутим властелинством имали су више економа. Главни манастирски економ борао је у манастиру и он је после игумана најзначајнији достојанственик у братству, у случају одсуства игумана, он замењује старешину манастира.¹⁰⁶⁸ Типичи у посебним поглављима описују начин постављања економа и његову високу позицију унутар братства, као и високе критеријуме за одабир таквих монаха. Поред тога, типичи помињу и функцију параконима, односно помоћника економа, називајући их *онима који су у метосима, економи манастирских села*.¹⁰⁶⁹ На оваквим економима у удаљеним метохијама почивао је и духовни и материјали живот манастирског властелинства. Са разлогом се може смарати да су имали велика овлашћења на својим метосима. Једна Повеља деспота Стефана

¹⁰⁶⁵ Свети Сава, *Сабрани списи*, 75, 77; Студенички типик, 107, 111.

¹⁰⁶⁶ Свети Сава, *Сабрани списи*, 75, 173; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе*, 115–116; М. Живојиновић, *Хиландарски и евергетидски типик, подударности и разлике*, 96–98; Иста, *Црквењаци на Светој Гори и њихове дужности*, ИЧ 56 (2008), 80–82.

¹⁰⁶⁷ Свети Сава, *Сабрани списи*, 76–77, 174; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика Св. Саве о настојатељу манастира и осталим манастирским функционерима*, 186–188.

¹⁰⁶⁸ У српским средњовековним изворима у употреби су два језичка облика: *економ* и *иконом*, са истим значењем. Свети Сава, *Сабрани списи*, 64–65; Студенички типик, 81–82; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика Св. Саве о настојатељу манастира и осталим манастирским функционерима*, 181–184.

¹⁰⁶⁹ Свети Сава, *Сабрани списи*, 75; Студенички типик, 107.

издата Хиландару, помиње велике надлежности економа на одређеним поседима. Деспот ослобађа хиландарске метохије, у овом случају у околини Новог Брда, разних работа, међутим, прописује: *да ураде што им кажу да ја наређујем црквеном економу, да им он заповеди, и да други нико није слободан њима заповедати.*¹⁰⁷⁰ На овај начин владар комуницира са економом хиландарске новобрдске метохије, као са извесним господаром тог поседа њему се обраћајући директно, без посредништва игумановог. У Новобрском крају и Велика лавра је имала свог економа. Повеља деспота Стефана предвиђа да се двадесет литри сребра предаје економу Велике лавре, а он да даје Манастиру.¹⁰⁷¹

Међу значајнијим хиландарским економима истиче се хочаки економ Јован чије је заслуге Стефан Душан наградио уступајући му Манастир Светог Николе Мрачког као харистикију.¹⁰⁷² Интересантан је пример дечанског економа Радана, који је касније постао челник, односно старешина обдране Манастира и заповедник црквеним војницима. У Првој хрисовуљи о оснивању Дечана Радан је од краља добио мању баштину и постављен је за економа. Извесно је да је и тада био лаик, световњак и да је на ову функцију постављен краљевом вољом. На овом месту је остао кратко, али је вероватно његово деловање допринело формирању јаког властелинства већ у првој етапи деловања Манастира. Вероватно је после формирања монашке заједнице, односно изградње храма и осталих објеката, за економа постављен неко од монаха, док је Радан постављен на чело одбране манастирског утврђења. У овом периоду за епископа Дечана је постављен Василије Леондичевић који је највероватније припадао друштвеном слоју попова, свештеника баштиника.¹⁰⁷³ Поред неоспорног утицаја ктитора на постављање манастирских старешина и службеника, уочава се да су на ове функције постављени лаици, а не чланови монашког братства. Оваква пракса, по свему судећи, прекинута је у време Стефана Душана, који је у више законских аката настојао да уреди манастирски живот. Светоарханђеловска хрисовуља налаже: *Иконома и епископа и сваког управитеља да не поставља цар ни милосник царев, већ само игуман у договору с братијом: и да се поставља иконом, и епископ, и дохијарх и паракоником калуђер, а световњак да не буде управитељ у манастиру.*¹⁰⁷⁴ На овај начин наглашена је самосталност манастира, појачане су надлежности игумана и спречене злоупотребе у управљању манастирима.¹⁰⁷⁵

Манастир у економском погледу делује у једном затвореном концепту самоодрживости, односно готово све своје потребе подмирује из сопствених ресурса. Ктитори су се посебно старали о томе да својим задужбинама обезбеде

¹⁰⁷⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192–193; 197.

¹⁰⁷¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 260, 264.

¹⁰⁷² С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана старицу Јовану*, 35–44; М. Копривица, *Харистикије у средњовековној Србији*, 28–29.

¹⁰⁷³ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 65–66; 308, М. Благојевић, *Челници манастира Дечани*, 24–28.

¹⁰⁷⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹⁰⁷⁵ Ф. Гранић, *Црквеноравне одредбе*, 106–120.

не само земљу за производњу жита и винограде, већ и сточни фонд и пашњаке за напасање, пчелињаке, рибаке, со, уље, и друго. Манастир је на пољу трговинског деловања могао да се појави пре као продавац својих произведених вишкова, него као купац неких потрепштина.

Манастирско властелинство са свиме што га чини представља један велики и сложен производни систем. Производња на манастирском властелинству била је пре свега аграрна. Земљорадња је основна привредна делатност у средњем веку. На манастирским имањима посебно је негована производња житарица и винове лозе, пре свега јер су тако подмириване основне потребе манастира за хлебом и вином. Црквени господари су подстицали развој пчеларства, ради подмиривања потреба за воском. Поред тога сточарство је било развијено на високом нивоу.

Приходи се могу груписати у неколико група, и различитих критеријума: у манастирским повељама најучљивији су они приходи који су директна давања ктитора. Поред тога, уочавају се: приноси од земље, приходи од људи у виду пореских обавеза, натуралне дажбине, приходи са тргова и панађура, приходи од глоба и казни, приходи од такси за коришћење појединих ресурса, као и уписни готови новчани дохоци. Томе треба додати и додатне приходе које је манастир могао постићи својим капацитетима: они нису тако уочљиви и немају велики удео у укупним приходима, а могли су бити постигнути кроз подстицање већих приноса уз проширење обрадивих површина или додатни рад људи, продајом вишкова производа на својим трговима, давањем неких поседа (ловишта, млинова, воштаних кућа) у закуп. Како српска средњовековна економија није у великој мери достигла степен развоја новчане привреде, приходи којима манастир располаже су у великој мери натурални. Са манастирских властелинстава су пристизале велике количине жита, вина, сира, коже, вуне, слада, лана и других производа, а управо су то манастирски приходи у основном смислу. Њихова вредност се и не може изражавати увек прецизно и квантитативно, док су готови новчани приходи имали мањи удео. Различити манастири су својим приходима располагали на другачији начин.¹⁰⁷⁶

Велики утицај на начин располагања производима са својих поседа имала је структура властелинства. Концентрисана властелинства која су била ближа манастиру своје производе су могла лакше допремити и ставити на располагање игуману. Разуђена манастирска властелинства су имала потребу да на својим метохијама на другачији начин организују прикупљање производа и евентуални транспорт до манастира или продају на трговима, па је улога економије таквих метохија била велика.¹⁰⁷⁷

Српски средњовековни манастири су велики произвођачи, али истовремено и велики потрошачи. Монашка заједница је у највећој мери потрошач, док је произвођач манастирско властелинство и зависни људи на њему. За сагледавање манастира као потрошача неопходно је макар и приближно познати бројност монашке заједнице. Међутим, потрошња није била заснована

¹⁰⁷⁶ Н. Вучо, *Економика средњовековне Србије*, 183–184.

¹⁰⁷⁷ С. Мишић, *Српско село*, 79–88.

само на задовољавању елементарних потреба братства за храном и пићем. Манастир је деловао и кроз хуманитарни рад, издржавао болнице и страно-пријемнице, давао милостињу. Цркве су из својих ресурса одржавале бого-службени и културни живот како унутар своје институције тако и на ширем простору. Велика монашка заједница по свој прилици не доприноси знатно економском јачању. Монаси се нису, или су се у мањој мери, бавили пољо-привредним радовима на земљишним поседима манастира. Допринос монаха економском развоју могао је бити у домену рада манастирских скрипторија, односно преписивања или превођења књига по наруџбини. Књиге су и средњем веку биле скупе, њихова израда била је компликована и захтевала је много време на израду. Поред тога, поједини монаси су се бавили занатским пословима у радионицама унутар манастирског комплекса. Такође, манастири су имали радионице за производњу икона и предмета богате уметничке израде, или јувелирских предмета.¹⁰⁷⁸ Међутим, удео оваквих прихода је сасвим мали у укупној манастирској економији.

Однос броја монаха у манастиру и снаге властелинства

Један од најважнијих елемената у истраживању економије манастира је сагледавање односа производне снаге властелинства и потрошње самог манастира. Подаци о бројности монашке заједнице у изворима су ретки, док се процене могу извршити само за неке манастире. Хиландарски и Студенички типик садрже поглавље насловљено: *О томе да не волимо да код вас буде велики број, већ ако и мало, нека буде са љубављу*. На почетку текста ове главе типика прописано је: *велики број међу вама не волимо да буде, толики да вас буде колико је довољно да имате хране*.¹⁰⁷⁹ Овај принцип да је манастир могао да прими онолико монаха колико је могао да издржава веома је важан, јер је наглашавао економичност деловања оваквих установа. Међутим, овако уопштено исказана ограничења остављала су игуману процену о оптималном броју монаха. Материјалне могућности манастира су свакако утицале на број монаха у братству, али се са разлогом може сматрати да највећи број српских средњовековних манастира није имао проблем да прехрани своје монахе. Бројност монашке заједнице зависила је и од обима манастирског комплекса, броја изграђених ћелија, капацитета трпезарије и сличних околности за обезбеђивање услова становања. Археолошка и архитектонска истраживања показују да постоје извесне разлике у оваквим капацитетима.¹⁰⁸⁰ Најпре саме цркве немањићке епохе нису

¹⁰⁷⁸ Историја примењене уметности код Срба, том 1, 343–352; А. Фостиков, *Дворски и манастирски комплекси као центри занатства*, 1189–1206.

¹⁰⁷⁹ Свети Сава, *Сабрани списи*, 72; Студенички типик, 98–99.

¹⁰⁸⁰ Трпезарија Лавре Светог Атанасија на Светој Гори имала је 21 сто са по 12 места, те је њен капацитет био 252 места за обедовање монаха истовремено. У неким археолошким и архитектонским истраживањима указано је да је трпезарија Светих арханђела код Призрена грађена по узору на Лаврину, ипак нису изношене процене о њеним капацитетима. С. Поповић, *Крст у кругу*,

биле велике да би примиле велики број људи. Трпезарије у манастирским комплексима се разликују и чини се да временом постају све веће. У архитектонском погледу одвајају се од спољашњег обзиља манастира и постају самостални објекти, док у духовном и културном животу киновијске заједнице добијају већу улогу. Трпезарија Манастира Студенице је димензија 19,3 x 8,2 м, сматра се да чува обележја првобитног манастирског здања. Према реконструкцији имала је 10 столова за монахе и један игумански сто који је био највећи (1,20 x 2,85 м), док су монашки столови такође били пространи и њихова величина се креће од 0,85 x 2,65, до 0,90 x 3,1 м, што указује да је трпезарија истовремено могла примити велики број људи.¹⁰⁸¹ Трпезарија манастира Манасије је један од највећих објеката ове врсте (димензија 31,6 x 16,8 м), имала је и спрат, међутим, нема података о броју и распореду столова. Такође, у истраживањима је разматрана и намена овог објекта, а вероватно трпезарија није била резервисана само за обедовање.¹⁰⁸²

Иако оба типика помињу извесну оптималност броја монаха према економској одрживости манастира, чини се да више наглашавају подобност монаха у смислу побожности и смерности: *боље један који чини вољу Господњу, него множина безбожника*.¹⁰⁸³ Бројне су норме црквеног законодавства о примању и подобности монаха, о искушеништву, о трајности монашког завета, те је ово поље веома прецизно регулисано. Спречавања злоупотреба у погледу примања монаха у манастир и понашања калуђера, забележили су и српски средњовековни типичи, поједине повеле, па и Душанов законик. Бањска хрисовуља такође садржи прописе који налажу калуђерима у Манастиру да морају прекинути односе са својом породицом, и да им не омогућавају повластице у погледу радних и пореских обавеза.¹⁰⁸⁴ У сличном контексту је и члан 18 Душановог законика, који забрањује људима са манастирских метохија да се замонаше у матичном манастиру, већ налаже да морају отићи у неки други манастир.¹⁰⁸⁵ Прописе из ове групе садржи и Светоарханђеловска хрисовуља, која налаже да калуђер буде у послушности према игуману или ће у супротном бити изгнан из Манастира, а такође, калуђерима забрањује бављење трговином и давање вина, жита и новца у закуп.¹⁰⁸⁶ Само постојање већег броја прописа овакве садржине могло би указивати да су у пракси средњовековног живота постојали извесни проблеми и злоупотребе. По свему судећи, увиђајући предности боравка у манастиру, повлашћен положај пред пореским и судским

105–106; S. Popović, *The "Trapeza" in Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts*, *Dumbarton Oaks Papers* 52 (1998), 292–296. A. M. Talbot, *Mealtime in monasteries*, 106.

¹⁰⁸¹ С. Ненадовић, *Трагом изгубљених, недовршених и оштећених обила Немањиније Студенице*, *Осам векова Студенице*, 122–123; М. Поповић, *Манастир Студеница*, 93–106.

¹⁰⁸² Д. Тодоровић, *Трпезарија манастира Ресаве*, *Манастир Ресави у историји и уметности*, Деспотовац 1995, 175–186; М. Брмболић, *Трпезарија манастира Манасије: резултати археолошких истраживања*, *Гласник друштва конзерватора Србије* 34 (2010), 80–83.

¹⁰⁸³ Свети Сава, *Сабрани списи*, 72.

¹⁰⁸⁴ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹⁰⁸⁵ Н. Радојчић, *Законик*, 45, 94; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 155–156.

¹⁰⁸⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

представницима власти, вероватно је било оних који су били заинтересовани да свој скроман и напоран живот замене монашким. Српски владари, као и представници црквених власти и сами игумани, настојали су да се монашке заједнице формирају у складу са прописима старог и строгог црквеног законодавства и монаших принципа.¹⁰⁸⁷

Материјалне могућности манастира одређене су снагом његовог властелинства и приходима које добија. Управо тај однос прописује члан 16 Душановог законика, који налаже: *И на хиљаду кућа да се храни у манастирима 50 калуђера*.¹⁰⁸⁸ То значи да једног калуђера издржава 20 кућа. Овај податак је полазна основа за сагледавање односа снаге властелинства и бројности монашке заједнице и сагледвање појединих економских аспеката. Судећи према подацима из дечанских хрисовуља, просечна величина српског села средином 14. века износи око 50 кућа.¹⁰⁸⁹ То значи да је једно село са манастирског властелинства могло издржавати 2–3 калуђера.

Подаци о броју монаха у манастиру углавном нису забележени. У уводним поглављима биографске садржине у Хиландарском типикy забележен је овај детаљ о броју монаха у Манастиру у периоду непосредно после смрти Симеона Немање: *Оставивши мени манастир, у малом и смерном начину, у којем ми отиде, и првога игумана преподобног мужа Методија са још деветорицом монаха*.¹⁰⁹⁰ Међутим, у Житију свог оца Сава каже у веома сличној формулацији да је тада у њему било 15 монаха, укључујући и игумана Методија.¹⁰⁹¹ Како је Хиландар основан непуну годину пре тога, вероватно и да нису сви радови на комплексу били завршени, монашка заједница се тек формирала и број монаха који су тада боравили у манастиру био је мали.¹⁰⁹² Међутим, монашка заједница се брзо увећавала. Сам Сава већ у следећим редовима Житија свог оца пише: *и после мало времена сакупих 90 монаха братства и све спремих што је на потребу манастиру*.¹⁰⁹³ Судећи по хронологији излагања догађаја у Житију, овај број монаха је Хиландар имао пре 1207. године и Савиног доласка у Србију. Ово нагло увећање братства вероватно је последица премештања одређених група монаха из других манастира или долазак нових из Србије. Податак да су Симеон и Сава у Ватопеду обезбедили 50 адрфата би могао

¹⁰⁸⁷ Свети Сава, *Сабрани списи*, 79–80, 1741–175; Ф. Гранић, *Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора*, 57–58; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе*, 121–128.

¹⁰⁸⁸ С. Новаковић, *Законик*, 20, 157; Н. Радојчић, *Законик*, 47, 193; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 78, 155; А. Соловјев, *Законик*, 185; Познији рукописи Законика, попут Раковичког, садрже само други део овог прописа: *и у манастирима да се храни 50 калуђера*, што је навело неке истраживаче на закључак да овај члан има за циљ ограничавање броја монаха у манастирима.

¹⁰⁸⁹ П. Ивић, М. Рковић, *Дечанске хрисовуље*, 15–16; С. Новаковић, *Село*, 140–142; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 215. Просечно има 49,8 земљорадничких кућа по селу.

¹⁰⁹⁰ Свети Сава, *Сабрани списи*, 48.

¹⁰⁹¹ Број уписан у тексту житија је ђ. У преводу Д. Богдановића: *преподобног мужа Методија са још четрнаесторицом монаха*, што такође одговара укупом броју од 15 монаха. Свети Сава, *Сабрани списи*, 116.

¹⁰⁹² М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 69–72, 84–97.

¹⁰⁹³ Свети Сава, *Сабрани списи*, 116.

указивати на број људи који су били окупљени око њих и који представљају зачетак српске монашке заједнице на Светој Гори. Извесно је да се настојало формирање јаког српског монашког центра на Атосу и да је већи број калуђера био опредељен за ову важну црквену мисију.

Монах Симеон, у другој половини 1198. године Хиландару даје девет села, два влашка катуна, четири пчелињака и још неке приходе. У том периоду монашко братство је малобројно, а према сведочењу Саве, у фебруару 1199. бројало је девет или 15 монаха монаха. Упоређивањем односа властелинства и броја монаха у Манастиру, долази се до запажања да је крајем 12. века, једно село издржавало једног или двојицу калуђера, у зависности од тога ком податку се поклони поверење. У сваком случају, било је довољно средстава за потребе монашке заједнице. Штавише, тежило се увећању заједнице и извесно је да су материјална средства то дозвољавала. Према Савином сведочењу до 1207. године број монаха у Хиландару је достигао чак деведесет. У вези са овим порастом броја монаха стоји и увећање властелинства које је уследило Повељом Стефана Првовенчаног. Овом Повељом Хиландар је добио још 12 села у Крушевској метохији, као и половину села Каменица у Зети, трг Книнац, нове винограде и још неке ситније приходе. После овог увећања Хиландар је имао 22 села и два влашка катуна у Србији, извесне поседе у близини Атоса и још неке додатне приходе.¹⁰⁹⁴ Уколико се доведе у везу број села са властелинства и број монаха у овом периоду, долази се до запажања да на 22 земљорадничка села долази 90 монаха. То указује да је једно село издржавало око четири монаха. Треба узети у обзир и влашке катуне, метохе на Халкидикију, пчелињаке, винограде, приходе од два трга, дохотке у соли и стоци, који су сасвим извесно доприносили увећању манастирских прихода. Онда би оптерећење по селу било мање, и можда би се могла изнети процена да је тај однос износио три монаха по селу. Потребе монашке заједнице за храном и вином и осталим основним потребитинама биле су подмирене, а у овом периоду Манастир није могао остварити вишкове, знатније приходе са свог властелинства. С обзиром да Манастир делује тек неколико година, ово је још увек фаза формирања.

У каснијем периоду нема података о бројности манастирског братства, ипак посредно се може пратити однос прихода и реалних потреба Манастира. Реконструкција Манастира и обимни грађевински радови у време краља Милутина, вероватно су проширили капацитете и број монашких ћелија у Хиландару.¹⁰⁹⁵ Ипак, континуирано увећање властелинства кроз цео 13. век допринело је економском снажењу Манастира. Директни подаци о бројности монашке заједнице из 14. и 15. века нису забележени.

Околности с почетка 14. века, напади Каталонске компаније нису погодовали развоју монаштва на Светој Гори. Подаци из Житија архиепископа Данила, који су драгоцено сведочанство о одбрани Хиландара, указују и на неке

¹⁰⁹⁴ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 64–72; М. Благојевић, *Поседи Манастира Хиландара на Косову и Метохији*, 19–21; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 54–72; С. Младеновић, *Крушевска метохија*, 31–36.

¹⁰⁹⁵ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 135.

економске аспекте. Најпре да је у Манастиру било довољно хране да током дужег периода опсаде издржи и прехрани не само монашко братство, већ и људе са својих ближих метохија који су пуштени у Манастир. Нестајање хране надомештено је куповином жита и то поморским путем, према сведочанствима Данилових настављача.¹⁰⁹⁶ Помоћ краља Милутина, као и несумњиве војно-стратешке способности и умешност Данила, довеле су до тога да Манастир неопштећен и са мањим губицима изађе из вишегодишњег периода ратовања. Прилив прихода и нарочито производа у натури са већ тада великих метохија Хиландара у Србији био је онемогућен, али те су метохије деловале несметано и производиле по уобичајеном режиму. Посредно, отежано, или са закашњењем Манастир је ипак могао рачунати на те приходе и брзо се опоравити од напада.¹⁰⁹⁷

Већ је указано да је Стефан Душан настојао да усклади бројност монашких заједница са материјалним могућностима манастира и кроз најзначајнији законски акт своје владавине. За сагледавање економичности Хиландарског властелинства посебно је интересантан један податак из Опште хрисовуље Стефана Душана из 1348. године. Наиме, цар Хиландару уступа и приход од соћа са свих хиландарских поседа у износу од 2000 перпера.¹⁰⁹⁸ Познато је да је соће основни порез у средњовековној Србији и да је износило један перпер по кући или кабал жита.¹⁰⁹⁹ То значи да је за прикупљање ове суме било потребно око 2000 кућа са хиландарских метохија. Ако се овај податак доведе у корелацију са цитираном одредбом Законика, да се на хиљаду кућа издржава 50 калуђера, онда се долази до закључка да је са 2000 кућа Хиландар могао оптимално да издржава 100 монаха. Међутим, хиландарски приходи нису само засновани на земљорадничким домаћинствима која су плаћала соће. Познато је да је Манастир имао поседе и у грчким земљама где овај порез није заживео, као и да је располагао приходима са тргова, од сточарства и директним новчаним даровима ктитора. Већ је поменуто да је Сава Немањић забележио да је хиландарско братство већ почетком 13. века бројало око 90 калуђера. По свему судећи, после извесних проширења манастирског комплекса, број монаха је могао бити и преко стотину. Међутим, крајем 14. века властелинство Хиландара се више-струко увећало, али није могло бити праћено и знатним увећањем броја монаха у Манастиру. Стога је Манастир остваривао значајније приходе, који су превазилазили потребе издржавања братства, те се са разлогом сматра једним од најбогатијих.

Уколико се пропис Душановог законика примени на податке за Дечанско властелинство, могу се изнети процене о броју монаха у Манастиру. Како су ово једине хрисовуље у којима је уписано целокупно становништво метохија, подаци о бројности манастирских поданика су веома поуздани.

¹⁰⁹⁶ Данилови настављачи, 89–95

¹⁰⁹⁷ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 127–131; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, Архиепископ Данило II и његово доба, 157–168.

¹⁰⁹⁸ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 68–69, 73.

¹⁰⁹⁹ М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 1–23.

Укупно је на властелинству уписано око 2.432 куће, од тога 266 влашких – према бројању С. Новаковића, или 2097 ратарских, 70 сокалничких и 268 сточарских – према бројању Р. Ивановића.¹¹⁰⁰ Ови подаци указују да је властелинство било довољно да може издржавати братство од 105 до 120 монаха у зависности да ли се узимају у обзир влашки катуни.¹¹⁰¹

Сличном методологијом би се могле изнети процене и за друга велика манастирска властелинства која су деловала у време Стефана Душана. Бањска је располагала великим бројем насеља, али нема податка о броју кућа. Узимајући у обзир само земљорадничка села, којих је било 73, чак и да су била нешто мања од дечанских, могла су издржавати макар по два монаха, стога би се могла изнети процена да је Светостефански манастир могао издржавати и готово 150 монаха.¹¹⁰² Светоарханђеловско властелинство је било најбогатије од три краљевске задужбине, и имало је око 66 села, 11 заселака и девет арбанашких и осам влашких катуна.¹¹⁰³ Могло би се претпоставити да је Манастир могао имати и преко 150 монаха. Не мора значити да су манастири величину своје монашке заједнице у потпуности прилагођавали овом принципу. Мањи број монаха у односу на властелинство доносио је манастирима већи директан приход. Ипак, извесно је да је у манастирима боравио велики број монаха и сасвим је могуће да је у најзначајнијим српским задужбинама достигао или прелазео стотину. Да ли су у потпуности поштована начела прописана у Законику, тешко се може рећи. С обзиром на прекомерно увећање хиландарског властелинства, тешко да је и монашко братство увећано у тој мери, јер капацитети Манастира то нису дозвољавали. Раваничко властелинство, према овим критеријума, могло је издржавати готово 300 монаха, а колики је број монаха заиста боравио у задужбини кнеза Лазара, остаје непознаница. Овакви подаци указују да су манастири располагали већим властелинствима од оних основа које прописује Законик. Штавише, и сам однос исказан у Душановим законик у вероватно није подразумевао само елементарно издржавање монаха, већ и изванредан добитак за манастир, који би био оставарен формирањем и развојем таквог властелинства. Остаје отворено питање: да ли је цар, законодавац, овим прописом настојао да ограничи прекомеран број монаха у манастирима и ојача економску позицију црквених установа, или је настојао да спречи претерано увећање манастирских властелинстава која су далеко превазилазила потребе издржавања монашке заједнице. У сваком случају, прописани однос броја зависних домаћинства у односу на број монаха важно је сведочанство о начину издржавања манастира.¹¹⁰⁴

¹¹⁰⁰ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 15–16; С. Новаковић, *Село*, 140–142; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 215.

¹¹⁰¹ А. Соловјев, *Законик*, 185. Износи процену да је у Дечанском манастиру могло боравити 103 монаха, остављајући могућност већег броја због непотпуног пописа села Дечани. Међутим, Соловјев не узима у обзир куће сокалника.

¹¹⁰² Г. Томовић, *Властелинство манастира Св. Стефана и Бањској*, 195–249.

¹¹⁰³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 40–57.

¹¹⁰⁴ С. Новаковић, *Законик*, 20, 157; Н. Радојчић, *Законик*, 47, 193; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 78, 155; А. Соловјев, *Законик*, 185.

Производне делатности на манастирским властелинствима

Земљорадња

У средњем веку земљорадња је најзаступљенија и најзначајнија привредна активност. Производња житарница је заузимала највећи удео у земљорадњи. Екстензиван начин производње захтевао је велико радно ангажовање људи и сточне запреге, а доносио је релативно мале приносе. Међутим, икономска потреба да се обезбеди довољно жита да се људи прехране, нагонила је средњовековне господаре и зависне људе да у што већој мери гаје житарице. У сагледавању удела жита у укупној пољопривредној производњи на подручју средњовековне Србије, не треба занемарити повољне географске и климатске одлике терена и плодно тло у котлинама и речним долинама. Дрвено оруђе у коме је само раоник израђиван од гвожђа и слаба вучна снага средњовековних раса говеда нису дозвољавали дубоку обраду земље приликом орања нити правилан слог бразда. Оранице намењене житарицама нису ђубрене, већ је плодност земље подстицана плодоредом или остављањем парцеле на угар. Овакав начин производње није доносио велике приносе, али је ипак подмиривао потребе становништва.¹¹⁰⁵ Црквена добра у највећој мери била су засејана пшеницом, у мањој мери овсем и просом, док појединим врстама жита уопште нема помена у манастирским исправама, па се са разлогом може претпоставити да су манастири производњу житарица прилагодили својим потребама.

Реткост су директни подаци по парцелама под житарицама на манастирским властелинствима, док сведочанства о приносима и количини расположивог жита готово да нема. Значајан извор за истраживање обима и начина производње на манастирским поседима представљају подаци о радним обавезама зависног становништва у овој сфери. Меропси, сокалници и остале категорије зависног становништва имале су обавезу да обраде извесне површине земље намењене житарицама. Меропси су на већини манастирских властелинстава обрађивали 7,5–9 мати земље намењене житарицама у корист свог господара. Укупне обрађене површине под житима су вероватно биле три пута веће, јер су сељаци обрађивали земљу и за своје потребе.¹¹⁰⁶

У већини закона присутна је подела на *ралије*, различите житарице које се сеју, при чему се узима у обзир тропољни систем обраде земље и смена јарих и озимих жита. Сакако да је потреба за ове три житарице била већа и из бројних разлога је подстицана њихова производња на манастирским поседима, ипак, тешко да би се могло рећи да су једине које су гајене. Познато је да су манастири прибављали слад највероватније добијан од јечма, као и индустријско биље – хмељ и лан. Законске одредбе Дечанске и Бањске хрисовуље предвиђају сејање пшенице, овса и проса готово у једнакој сразмери. Вероватно је већа пажња посвећена односу озимих и јарих култура, њиховој смени у плодореду, него да однос међу житарицама буде на три једнака дела подељен.

¹¹⁰⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 11–12, 35, 98–102, 175–191.

¹¹⁰⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 385–387.

Просо и овас су пролећни усеви, док су јесења орања и сетве биле намењене пшеници и у мањој мери сумјешници.¹¹⁰⁷ Прецизније податке о односу засејаних житарица доноси Повеља за Цркву Светог Николе у Врању где је предвиђено да се озимом пшеницом засеје 100 кабала и иста површина пролећним усевима овсом и просом.¹¹⁰⁸ На тај начин, површина засејана пшеницом је заузимала половину имања, док просо и овас заузимају по четвртину. Манастирске повеље не помињу парцеле које су остављане на угару, оне вероватно нису биле обухваћене у ових узораних девет мати, чиме се обрадиве површине манастирске земље увећавају.

Са разлогом се може претпоставити да је пшеница чинила окосницу производње житарица на манастирским ораницама. Док су зависни сељаци прибегавали употреби сумјешнице и жита лошијег квалитета у исхрани, монашку трпезу је вероватно красио пшенични хлеб. Може се претпоставити да је најмање трећина манастирских парцела била засејана пшеницом. Овас се првенствено узгајао као храна за коње. Како зависни сељаци нису имали велику потребу за овсом, јер и нису располагали коњима, узгајање овог жита било је заступљеније на парцелама феудалних господара. Манастири немају војне обавезе, ипак, скоро све значајније црквене институције располажу коњима, док поједини велики манастири и знатнијим ергелама. Овас се могао користити у људској исхрани за справљање каша, али због ситног зрна обавијеног плевом, није спадао у нарочито добру храну. Како је узгајан као пролећни усеви, углавном је стајао у плодореду са пшеницом.¹¹⁰⁹ Производња проса је судећи по средњовековним изворима, заузимала значајно место како на црквеним тако и на световним имањима. Ова житарица коришћена је у људској исхрани, кувана и конзумирана у виду каше.¹¹¹⁰ Манастирске повеље сведоче да је удео проса на манастирским поседима после пшенице најзаступљенији. Сасвим је извесно да су манастири били највише заинтересовани за сејање пшенице и то не само због подмиривања потреба за квалитетнијом исхраном, већ и због тога што су вишкови произведене пшенице имали готово сигурно тржиште за продају. На манастирским њивама производња јечма и ражи није била заступљена у већој мери, те се готово и не помиње у повељама. Потребе за јечменим сладом манастири су подмиривали преко натуралних обавеза меропаша са властелинством који су свом господару донесли већ припремљен слад, а негде и оточен.¹¹¹¹

Меропси, сокалници и остале категорије становништва, како закони понекад наглашавају *сви који земљу држе*, били су у обавези да раде на поседима свог господара. Свако домаћинство имало је обавезу да узоре законом прописану површину. Истраживања су показала да је положај сељака на манастирским властелинствима био повољнији у односу на оне са световних имања,

¹¹⁰⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 98–103.

¹¹⁰⁸ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклону цркве Светог Николе у Врању Хиландару*, ССА4 (2005), 73.

¹¹⁰⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 101.

¹¹¹⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 101–102.

¹¹¹¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 81–82; Исти, *Закон Светог Симеона и Светог Саве*, 212.

пре свега због изостанка војних обавеза, као и ослобађања неких обавеза у корист владара. Могуће је да су управо због тога манастири настојали да у већој мери искористе ангажовање сељака на својим имањима и да су настојали да повећају обрадиве површине. Институција *бедбе* је давно уочена и протумачена у смислу додатног рада, испомоћи или мобе. Поред прописаних обавезних работа, већи број манастирских повеља помиње овај вид допунског рада. Поред уопштених одреби: *да имају бедбу, да бедбом узору један мат, плуг бедбом*, овакви радови предвиђени су пословима жетве и кошења.¹¹¹² Могло би се претпоставити да су на овај начин увећане обрадиве површине, а самим тим и количине добијеног жита.

Један од начина повећања обрадивих површина је и ангажовање сопствених запрега, али уз рад људи са властелинства. На постојање манастирских волова упућује Бањска хрисовуља која предвиђа ангажовање ових волова као додатне вучне снаге приликом орања: *И ако не буде ратаја, да меропси редом са црквеним воловима ору*.¹¹¹³ Дечанске повеље такође помињу *ратаје* као оне људе који управљају манастирским запрегама: *колико има игуман запрега (плугова) у којем селу од тог села да постави ратаје које хоће*.¹¹¹⁴ Овај податак указује да су манастирски волови били рапорешени широм властелинства у различитим селима, и да су вероватно бригу о њима водили меропси из тих насеља. Број оваквих запрега се не може проценити нити њихово ангажовање у орању и осталим пословима, те се не може ни одредити за колико је на овај начин увећана површина обрађене земље. Да су манастири располагали додатним површинама засејаним житарицама сведоче и подаци о жетви, односно о већем ангажовању људи на овим пословима. Већ у првој половини 13. века забележене су такве обавезе меропаша у Повељи Богородици Бистричкој: *преко својих мати три дана да жање и три дана да плевје и ту да им се да јести*.¹¹¹⁵ Такође, закони на Бањском властелинству прописују три додатна дана на пословима жетве и то *наспрнциом*, односно да се прикључи свако ко је способан и дорастао да обавља тај посао.¹¹¹⁶ Могло би се претпоставити да су оваквим додатним радним данима око жетве прикупљани приноси са парцела које су и биле обрађене помоћу манастирских воловских запрега, или су узоране у бедбеним радовима. Податак да је таква жетва захтевала три додатна дана рада, указује да овакве обрађене површине нису биле мале.

У пољопривредним пословима орање је представљало један од најзахтевнијих и најтежих процеса. У законским одредбама манастирских повеља као обавеза зависног становништва помиње се орање одређене површине

¹¹¹² Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 142, 152, 156, 169, 171; М. Влајинац, *Бедба и заманица у Срба средњег века*, Гласник СНД 2 (1927), 47–66; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 277–283.

¹¹¹³ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 145.

¹¹¹⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62, 134; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље* 134, 272, 308.

¹¹¹⁵ Зборник, 167.

¹¹¹⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 120–124; Исти, *Земљораднички закон*, 281.

земље, али под тиме се најчешће подразумева и читав низ других радњи у пољопривредној производњи, па чак и цео процес култивисања житарица. Радна обавеза меропаха, сокалника, отрока и *свих који земљу држе* била је да благовремено узору одређену површину земље на манастирским њивама. У 13. и почетком 14. века орање је одмерено на мати земље. Обавезе меропаха на манастирским властелинствима обично су износиле 9 мати земље за орање, а сокалника 6 мати.¹¹¹⁷ У време владавине Стефана Душана дошло је до извесних промена у одмеравању радних обавеза које су одређене бројем радних дана у недељи. Орање је и даље основна радна обавеза зависног становништва, од које зависи целокупна производња житарица на манастирским властелинствима. Орало се искључиво ралом које је вукла воловска запрега. Израз *плуг* се помиње у манастирским повељама искључиво у значењу запреге.¹¹¹⁸

Сетва је, такође, један од важнијих послова, који се морао спровести у оптимално време да би приноси били добри. Сејало се ручно, а одмах затим се морало извршити и влачење њиве, да би се семе затрпало. Ови послови су обављани у истом дану и уз ангажовање већег броја људи. Семе за сетву на манастирским њивама највероватније је давао манастир. Скоро по правилу, количина жита намењена за следећу сетву остављана је на сигурно место и пажљиво чувана од штеточина и влаге. Једна одредба из Архиљевичке повеље сведочи о одвајању семена одмах после жетве. Наиме, потчињавањем Архиљевице Хиландару, предвиђено је: *да се на годину остваља семе од жита из општине (заједнице), а сва остала есодија и жито – од свега да се даје половина и у велики манастир, а друга половина да стоји у кући архиљевичкој*.¹¹¹⁹ На неким подручјима српске средњовековне државе где доминирају натурална давања – десеци у жити, трошкови сетве падају на произвођаче, а не на манастир. По свему судећи, такав начин производње био је заступљен и на парцелама које су даване у закуп, или сличним видовима ренте. Извесно је у пределима јужно од Скопља било таквих парцела, али за упуно сагледавање економије српских манастира такви примери нису релевантни.

Жетва се обављала ручно помоћу српа. Манастирске повеље садрже податке о већем броју ангажованих људи приликом жетве. Повеља за Манастир Свете Богородице Бистричке поред редовне обавезе *жетву да жању*, помиње и додатна три дана жетве бедбом.¹¹²⁰ Међутим, међу обавезама сокалника не помиње се жетва. Веће ангажовање зависних људи на пословима жетве помиње и Бањска хрисовуља, која предвиђа: *насприцу да жању три дана*. Сматра се да

¹¹¹⁷ На властелинству Богородице Бистричке меропси су орали 7,5 мати, на Бањском 8 мати редовне обавезе и још један бедбом, на Дечанском 6 мати и још три бедбом. Сокалници су орали за три мата мање површине. Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 142, 152, 156; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 182–183; Исти, *Земљораднички закон*, 273–274.

¹¹¹⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 111–114; Исти, *Земљораднички закон*, 281–284; С. Мишић, *Српско село*, 145–152.

¹¹¹⁹ П. Драгичевић, *Повеља царице Јевдокије и њеног сина Константина*, 89–92; М. Благојевић, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*, ЗРВИ 44/2 (2007), 447–458.

¹¹²⁰ Зборник, 167.

је ово додатна радна обавеза односно преко законски уписаних 8 мати.¹¹²¹ Важност жетве и временски органичени период у коме се овај посао мора обавити да не би дошло до губитака у летини, захтевао је максимално ангажовање људи. За жетву, као и за кошење сена, могло је бити позвано више људи из једне куће, свако ко може косу или срп да носи, док је орање као и неки други послови, ангажовало по двојицу јачих мушкараца из сваког домаћинства.¹¹²²

Следећа фаза у обради житарица је вршидба, која се обављала као колективна обавеза на гумну, али најчешће ручним радом. Гумна представљају важне објекте у сеоском атару, најчешће су намењена за заједничко коришћење. Закони су посебно строги за дела паљења гумна, што је подразумевало и губитак летине.¹¹²³ Плевљење и житотребљење подразумевали су одстрањивање плевне и требљење осталих нечистоћа и семена корова, прираслица уз жито. Закони из манастирских повеља наглашавју да је житотребљење обавеза само мерапаха.¹¹²⁴ Сокалници и остали нису обављали ове послове, који нису нарочито напорни, али су спори и дуготрајни. Манастири су вероватно инсистирали да што већа количина жита буде добро отребљена, јер се тако добијало квалитетније брашно. Поред тога жито које је остављено за сетву наредне године, такође, је захтевало да буде отребљено. Ипак, извесне количине остајале су као *припроста* пшеница, недовољно очишћена или измешана са другим житима.

Манастири су пажљиво располагали овим драгоценим зрневљем. Житне јаме или житнице су имали готово сви манастири. Неке су се налазиле у самом манастирском комплексу, док су неке биле унутар метохија или на непосредно за то одређеним местима. Међутим, само је у малом броју манастира археолошким истраживањима потврђено постојање житних јама (у Ђурђевим ступовима, у Трескавцу). Иако је забележено постојање млинова у појединим манастирским комплексима, установљено је да они најчешће потичу из каснијег периода.¹¹²⁵ Своје житне јаме, као и млинове, манастири су могли да имају на различитим местима на свом властелинству, док је у оквиру самог манастирског комплекса била складиштена мања количина жита или брашна за краткорочне потребе. Ктитори су понекад прибегавали сигурнијим мерама снабдевања својих задужбина основним животним намирницама. Свети арханђели су своју житницу и вину чували на најсигурнијем месту свог властелинства, у тврђави Вишеград.¹¹²⁶ Како је и само утврђење било добро повезано са Манастиром, жито је могло бити лако допремљено из тврђаве и коришћено за потребе монаха. У манастирима са скромним властелинствима, све количине жита су вероватно чуване унутар манастирског комплекса. Подаци о опсади Хиландара почетком 14. века сведоче да је у Манастир била допремљена само мања количина жита која је била намењена монасима. Међутим, пошто су због опасности

¹¹²¹ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹¹²² М. Благојевић, *Земљорадња*, 97–106.

¹¹²³ С. Мишић, *Српско село*, 66.

¹¹²⁴ Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 143, 153.

¹¹²⁵ М. Поповић, С. Хаџић, *Западна грађевина манастира Дечани*, Саопштења 44 (2012), 85–86; С. Поповић, *Крст у кругу*, 109–110, 123–124.

¹¹²⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 88–89, 120.

примљени и људи са околних поседа, хране је брзо несталао. Данилов настављач сведочи и да је жито купљено са неког брода из околине, односно да није допремљено са неке од метохија.¹¹²⁷ Међутим, током мирних времена Хиландар је само извесну количину жита са ближих поседа допремао у Манастир, а остатак жита вероватно је био складиштен на метохијама. Не треба искључити могућност да је одређена количина жита убрзо после жетве допремана директно до манастирских тргова, а затим да су одређене количине и продаване.

Манастир је располагао житом на више начина, а највећи део трошен је за подмиривање основних потреба за исхраном монашког братства, давање хране радницима који раде бедбом, издржавање странопријемница и давање милостиње. Међутим, велики производни капацитети могли су доносити и вишкове производа. Светоархађеловска повеља садржи одредбу којом најстроже забрањује калуђерима да дају жито и вино у закуп, као и да се баве зеленаштвом.¹¹²⁸ Само постојање потребе да се овако нешто забрани, може указивати да је у пракси било таквих случајева. Како се забрана односи на калуђере под претњом да се имају истерати из Манастира, чини се да се санкционише самовољно понашање и прибављање користи самих калађера. Иако нема података да су српски средњовековни манастири давали жито у закуп, односно позајмљивали за сетву сељацима, не може се поуздано закључити да им је било забрањено да то чине. Штавише, зна се да су земљу, селишта, планине могли давати у закуп под извесним условима, па не треба искључити могућност да су и жито могли позајмљивати. У приморским крајевима српске средњовековне државе забележени су примери где и црквене институције, бенедиктински манастири дају у закуп жито и друге производе, као и земљу, рибњаке, куће у градовима.¹¹²⁹

Економска страна гајења пшенице на манастирским пољима, може се сагледати и са аспекта да су вишкови производа могли бити лако продати. Потражња за овим производима је скоро увек постојала. Цена жита је током средњег века имала мање осцилације. У српским изворима један кабал жита у 14. веку углавном је процењиван на вредност од једног перпера. Овај кабал је нешто веће запремине од византијског модија и обухватао је око 82 л или 62 кг. Такав однос жита према новцу је прописиван као износ соћа.¹¹³⁰ По свему судећи, овакав однос се у српским земљама дуго задржао, док је у познијем периоду господарима вероватно више одговарало давање жита, јер је цена жита крајем 14. века нагло расла. У дубровачким трговачким уговорима вредност жита је током прве половине 14. века углавном била стабилна, међутим, у другој половини века постепено, али стално расте.¹¹³¹ Однос стара и кабла исказана је у

¹¹²⁷ Данилови настављачи, 93. С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 164–167.

¹¹²⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоархађеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹¹²⁹ К. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. stoleće–1571)*, Kotor 2015, 174–208.

¹¹³⁰ М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 33, 46.

¹¹³¹ У периоду 1303–1333. године један дубровачки стар је могао да се купи за 12–15 гроша, у раздобљу 1334–1372. цена се кретала 14–18 гроша, док је касније нагло порасла, 1373–1399. за један стар жита требало и двојити 28–36 гроша. Д. Динић Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у*

једном документу из 1359. године у коме је цена жита исказана као 13 гроша за кабал, 15 за дубровачки стар, док су истраживања показала да је вредност жита усаглашена у унутрашњости српских земаља и у Дубровнику.¹¹³²

Процена производње житарица могућа само на неким манастирским властелинствима и уз велика ограничења. Ретки су подаци о величини парцела на којима су засејане житарице на основу којих би се могла извршити процена приноса житарица. Најзначајнија истраживања о земљорадњи и производњи житарица у средњовековној Србији извршио је М. Благојевић, те ће његови резултати о производњи и приносима житарица бити примењени на поједина манастирска властелинства. Становиште да се један мат земље могао засејати једним каблом пшенице сасвим је усвојено.¹¹³³ За ово истраживање детаљнија процена производње житарица биће извршена за Дечанско властелинство и за поседе Цркве Светог Николе у Врању.

Дечанске хрисовуље, као најрепрезентативнији манастирски практик, драгоцен су извор за истраживање манастирске економије. Међутим, сама имања: њиве, вртови, стасови нису посебно пописани, па за разлику од других практика или бревија, сагледавање микроструктуре поседа није могуће. Са друге стране, уписани људи у селима и њихове прецизно прописане аграрне обавезе, омогућавају један другачији приступ истраживању манастирских прихода од земљорадње. Радне обавезе меропаха и сокланика одмерене су матима земље, површином коју су дужни да обраде у корист манастира, стога се може проценити колика је укупна површина манастирских ораница. Према већ сагледаним подацима насељености Дечанског властелинства у ратарским селима је било 2.097 кућа, а поред тога још је уписано 70 сокалничких и 268 влашких, стоцарских.¹¹³⁴

Законске одредбе дечанских хрисовуља прописују да је редовна радна обавеза меропаха *да ору 6 мати*, поред тога бедбом су обрађивали још три мата земље. За сагледавање укупне обрађене земље у корист Манастира није од значаја да ли су обавезе меропаха прописане као редовне или бедбене, господар је

XIV веку, Годишњак ФФ у Новом Саду 10 (1967), 79–131; Иста, *Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку*, Годишњак ФФ у Новом Саду 12-1 (1969), 73–87.

¹¹³² Дубровачки стар је овухватао око 91 л, а српски кабал око 82 л. М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 32–33;

¹¹³³ Мат земље се дефинише као земљишна површина која се може засејати једним каблом семена. С. Ђирковић је у својој студији о српским средњовековним мерама заступао становиште да је српски мат или кабал, мера за површину, био једнак византијском модију, тј да је мат износио 939,18 м² и да је за сетву био потребан један морски или царски модиј од 17, 8 л или 12, 76 кг жита. С. Ђирковић, *Мерења и мере*, 159. М. Благојевић је у својим истраживањима преко хектолитарске мере пшенице и познатих односа о потребној количини семена настојао да одреди површину мата. Током свог дугогодишњег бављења овом тематиком М. Благојевић је кориговао ставовишта о површини једног мата земље. У новијим радовима овог аутора, пре свега у другом издању књиге *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004, 268–269, један мат је исказао као површину од 965 м². При томе је величина једног мата изједначена са оном површином која се засејава са једним уборком пшенице (21,8 л), и према хектолитарској маси пшенице од 75 кг. Међутим, сам Благојевић констатује да: „и код најмањег колебања хектолитарске тежине површине једног мата добијају различите вредности.” М. Благојевић, *Земљорадња*, 269; Исти, *Земљораднички закон*, 285.

¹¹³⁴ С. Новаковић, *Село*, 52; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 210, 215.

свакако имао добит у житу. Ако је познато да је властелинство имало близу 2.100 меропашких кућа, од којих свака обрађује по 9 мати, добија се да су обрађивали 18.900 мати ораница намењених житарицама. Прерачунато у данашње мере за површину земље, при чему је мат износио 965 м², долази се до површине од 18.238.500 м², или нешто мање од 1.824 хектара земље.¹¹³⁵

Овој површини треба додати и ону земљу коју су обрађивали сокалници, занатлије, придворци и остале категорије становништва, који су имали мању радну ренту од меропаша. Сокалничке работе су подразумевале обраду по *једног мата сваке ралије* као редовну обавезу, док су дужности обављане бедбом вероватно биле исте као и меропашке, што би укупно износило 6 мати земље. Међутим, број сокалника и осталих насељеника са оваквим смањеним радним обавезама није био велики. Укупно је пописано око 70 сокалничких кућа, томе треба додати и остале малобројне категорије са истим задужењима: мајсторе, коваче, придворце, мађупце, бивољаре, коњухе, рибаре и друге поменуте у Повељи. Оквирна процена је да је таквих домаћинста било између 120–150, а како је њихова радна рента износила 6 мати ораница, то увећава обрадиве површине у корист манастира за још око 720–900 мати земље.

Коначна процена о укупној величини дечанских поседа намењених житарицама, би се могла исказати на око 19.000 мати земље. Феудални господар који је располагао са око 1.850 хектара ораница намењених житарицама, свакако је сматран крупним земљопоседником који је остваривао значајну производњу. То значи да је у корист манастира сваке године орана и сејана приближно оволика површина пшенице, овса и проса. Највероватније у ову површину није улазила земља која је остављена на *угару*, већ само она која је орана, те укупне површине манастирских парцела могу бити и веће. Сакако, ради се о мноштву мањих парцела које су се налазиле у атарима свих манастирских села, али су такви угари могли чинити и око трећину обрадиве земље.¹¹³⁶

Следећи корак у разматрању економске и производне моћи Дечанског властелинства био би процена приноса житарица са тих површина. Свакако најважнија житарица је пшеница. У ранијим истраживањима познати су подаци о начину узгајања и приносима у средњовековној Србији, те је могуће извршити конкретније процене производње и добити. Ако је пшеница сејана на трећини укупне површине манастирских ораница, могло би се проценити да је заузимала више од 6.300 мати земље. За ову процену величина поседа је оквирна и

¹¹³⁵ Овакву методологију користио је Н. Вучо у свом истраживању економике средњовековне Србије. Он у свом раду користи Новаковићеве податке о бројности становника који имају обавезу да ору (2097 меропашких кућа на Дечанском властелинству). Међутим, у свом прорачуну користи само податке о основној радној ренти становништва, односно 6 мати земље по меропашкој кући, не узимајући у обзир додатна три мата које су орали бедбом. Стога, Вучо износи податак да су Дечани располагали са око 12.000 мати ораница. Затим томе додаје још и податак да су сокалници, њих 69, орали по три мата, опет не узимајући бедбу у обзир. Н. Вучо, *Економика средњовековне Србије*, 183–185.

¹¹³⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 165–171. У трополном систему смењивања житараца две трећине површина су оране и сејане, а једна трећина је остављана неискоришћена, тј. на угару.

заокружена због лакшег рачуњања; сасвим је извесно да се површина обрађених ораница од године до године разликовала, као и да су приноси били различити.

За израчунавање приноса и коначног добитка који је Дечански манастир могао остварити са својих пшеничних поља, треба одредити количину жита потребног за сетву и принос оставриван у средњем веку. Најчешћа шупља (запреминска) мера за житарице је кабал или кабао, која има широку употребу, али и различите мерне вредности у зависности од подручја и намене.¹¹³⁷ Истраживања М. Благојевића су показала да је у средњовековној Србији у употреби био посебан српски кабал, којим се изражавало соће као основни порез, а затим и да остале српске мере стоје у корелацији са њим. Један мат се могао засејати количином жита коју је обухватао један кабал српски, који је обухватао 21,18 л пшенице, која је тежила око 16 кг.¹¹³⁸ У средњем веку принос житарица је био четири пута већи од утрошеног семена, тако да је сваки мат земље могао родити око четири кабла пшенице. То значи да је са једног мата засејаног пшеницом очекивани род био 84,72 л.¹¹³⁹ Када се ови подаци о количини семена и приносу жита примене на раније изнете податке о површини ораница, могу се изнети следећа запажања: око 6.300 мати засејаних пшеницом могле су донети род од 25.200 кабала пшенице (што је изражено у данашњим мерама око 400 тона).

Једна четвртина приноса је намењена за семе за следећу годину. Од укупно 25.200 кабала, одвојено је 6.300 за следећу сетву, тако да је Манастиру за потрошњу остајало 18.900 кабала (300 тона) пшенице. Намеће се питање ли је овако процењена производња пшенице на Дечанском властелинству била довољна само за подмиривање потреба, или је било вишкова жита? После разматрања о потрошњи житарица у Манастиру биће могуће извршити процене о овом питању.

На сличним методолошким основама могуће је извршити и процене о економији аграрне производње и на властелинству Светог Николе Врањског. На овом властелинству радне обавезе меропаха одмерене су *одсеком*, односно укупном површином земље коју сви заједно морају да обраде. Посебан закон за Врањанце прописује: *меропси да посеју јесењег орања 100 кабала пшенице, а пролећног орања овса и проса 100 кабала*. Само су обавеза меропаха одмерене на овај начин, док су обавезе отрока прописане бројем радних дана које су дужни да раде на поседима господара: *три дана да сеју и четврти бедба*, и са пролећа, такође, четири дана на исти начин.¹¹⁴⁰ Укупне површине које су обрађене на поседима Светог Николе биле су веће од поменутих 200 кабала земље, за ону површину коју су обрађивали отроци. Прорачуном приноса пшенице на властелинству Светог Николе бавио се М. Благојевић.¹¹⁴¹ Да би се површина

¹¹³⁷ С. Ђирковић, *Мерења и мере*, 148–155; М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 33–35.

¹¹³⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 268–369; Исти, *Земљораднички закон*, 286.

¹¹³⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 254–260; Исти, *Земљораднички закон*, 286.

¹¹⁴⁰ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 77.

¹¹⁴¹ М. Благојевић, *Посебни закони*, 26–27. У овом свом раду Благојевић полази од становишта да кабал којим је одмерена земља на овом поседу има исту површину као и византијски модиј (939 м²). Међутим, сам М. Благојевић је у свом другом раду, пропратним текстовима уз Земљораднички закон, у разматрању законских одредби из повеље за Цркву Св. Николе у Врању доноси друга-

ораница довела у корелацију са бројем становника, потребно је размотрити величину кабла којим је изражена површина земље, владеоске резерве ове метохије. У три села Доње и Горње Врање и Собина уписано је у Повељи укупно око 75 домаћинства. На челу неких кућа су жене, али међу црквеним људима се не може издвојити ко су меропси, а ко отроци. Закон отроцима јасно прописује обавезу од осам дана орања, што значи и осам мати обрађене земље по свакој кући. Меропашка радна обавеза извесно није била мања од отроке, а вероватно је била нешто већа. Уколико је ова површина од 200 кабала, исказана у византијском модију, или некој од сличних мањих јединица, онда би била сувише мала у односу на уписани број земљорадничких кућа (свега 2,6 мати по кући). Међутим, уколико је јединица којом је одмерена земљишна површина у овој исправи велики кабал, који је четири пута већи од уобичајеног, а који се такође користио у средњовековној Србији, и стоји у сразмери с оном мером којом је исказивано соће (82 л или 62 кг), могло би се доћи до другачијих резултата.¹¹⁴² Површина земље коју су земљорадници врањске метохије били дужни да обраде, мерена оваквим великим каблима, износила би на 75 кућа у просеку по 10,6 мати земље. Отроци су обрађивали по 8 мати, како је и уписано у Повељи, док су меропси вероватно имали више, тј. 11 мати. Овде треба напоменути да оваква радна рента није уобичајена или да не одступа знатно од већ постојећих података о работама меропаша и отрока. Треба напоменути да меропси ове метохије немају уписану радну обавезу копања винограда, тако да укупно радно ангажовање ових меропаша и отрока остаје приближно исто као и другим манастирским властелинствима (где је девет мати жита и један мат винограда).¹¹⁴³

Процена производње житарица на поседима Светог Николе Врањског сада се може лако извршити уз познавање површине земље и приноса пшенице. Од укупне површине, половина је сејана пшеницом. Са 100 великих кабала пшенице могао се добити принос од 400 српских (великих) кабала жита или 32.800 л или 24.800 кг. Од тог приноса треба одбити количину која је одвајана за семе, четвртину приноса, па остаје 300 великих кабала жита на располагању или 18,6 тона. Међутим, део приноса је вероватно остајао у врањској метохији за подмиривање потреба Цркве Светог Николе: издржавање економа и монаха, хране за раднике који раде бедбом и ситније потрештине; док је Хиландар мо-

чија запажања, те у извесној мери коригује закључке изнете у претходној студији. М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 282.

¹¹⁴² М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 33–35. М. Благојевић је упозорио на две различите вредности мере која се назива кабал и на неке грешке у истраживањима које су настале као последица неисправног одређивања српског кабла из средине 14. века. И у византијском систему мера постоји јединица која је за четири пута већа од уобичајеног царског модија. С. Ћирковић, *Мерења и мере*, 152–153. Могуће је да овакав велики кабал као меру за веће земљишне површине користи краљ Милутин у одмеравању царина и ступова на поседима хиландарске метохије Тморани у околини Скопља.

¹¹⁴³ Оваква радна рента је нешто већа од оних уписаних у Бањској и Дечаној хрисовуљи (9 мати и један виноград), али је мања од оне прописане у Грачаничкој повељи. Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 145, 149, 152, 155.

гао добити део овог приноса и у житу или новчану добит од продатог жита. На сличан начин би се могла одредити и произведена количина овса и проса, мада су приноси ових житарица, као и њихова цена мање познати него за пшеницу.

Овакав приступ сагледавању ратарске производње на манастирским властелинствима могућ је само на малом броју средњовековних српских манастирских поседа. Изворни подаци које доносе манастирске повеље ретко дају податке о прецизној величини ораница или о броју домаћинстава. Уз све недостатке које са собом носе процене, како броја кућа, површина обрадиве земље, тако и приноса житарица, оваква истраживања дају нови поглед за сагледавање економије манастира. Циљ и није дати сасвим прецизне податке о приносима, за сагледавање економије једног манастира довољан је оквиран увид у обим производње, а затим и однос између производње и потрошње.

Виноградарство

Виноградарство је једна од пољопривредних грана која је посебно негована и подстицана на манастирским властелинствима.¹¹⁴⁴ Виногради који су у 12 и 13. веку засађени на манастирским метохијама, дали су замах и подстицај гајењу ове културе. Могло би се рећи да развој виноградаства у средњовековној Србији, стоји у извесној вези са увећавањем црквених поседа, ктиторством и деловањем великих манастирских властелинстава. Више извора сведочи о подизању нових винограда приликом оснивања манастира. За оне с краја 12. или с почетка 13. века може се рећи да су били једни од ретких у унутрашњости тадашње српске државе. У првим хиландарским повељама подизање нових винограда уз лично залагање ктитора посведочено је на простору хотачке и крушевске метохије. У том контексту треба сагледати и формулације у исправама у којима се каже: *виноград који сам сам засадио* или *ту насадих виноград*.¹¹⁴⁵ Наравно да владари нису сами садили лозе, али је подизање винограда сматрано великим делом, богоугодним чином и саставним делом ктиторског старања над манастиром. У каснијем периоду, поред даривања старих засада, ктитори или старешине манастира такође су уз саме манастире подизали нове винограде. Један о већих винограда Светих арханђела налазио се у Сењанима, засађен је током изградње храма залагањем првог игумана Јакова.¹¹⁴⁶ Могло би се рећи да је подизање винограда један од корака у опремању манастира и његовог властелинства.

Овај посао није био лак и захтевао је посебну припрему земљишта дубоким окопавањем. Парцеле под виноградима готово по правилу су ђубрене. Послови у винограду трајали су од раног пролећа до јесени и захтевали су велико ангажовање радника. Најпре су у пролеће орезиване старе лознице. Посао који се најчешће помиње у манастирским повељама, а који је вероватно захтевао и најтежи рад, било је копање винограда. Окопавње се вршило два или три

¹¹⁴⁴ М. Штетић, *Виноградарство*, 207–208, 417–419.

¹¹⁴⁵ Зборник, 69, 83.

¹¹⁴⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 124.

пута у току сезоне у зависности од предела и временских услова. У зависности од начина на који је формиран виноград, ниски засад орезиван изнад корена или високи постављан на сводове, зависило је и какве ће притке постављати земљорадник и на који ће начин заламати и орезивати лозу. У сваком случају, посла око резања и заламања било је у обе врсте засада, а захтевао је и одређену стручност. Берба се у унутрашњости српских земаља обављала најчешће током септембра и октобра. Из изложених виноградарских послова јасно произилази да је гајење винове лозе захтевало знатно више рада него када се на истој површини гаје житарице. Због тога су земљишне парцеле винограда које је једна породица могла обрадити биле знатно мање.¹¹⁴⁷

Одредба Бањске повеље о виноградима и строга санкција указује на важност обављања послова у манастирским виноградима, наглашавајућу да се копање мора обавити до Ускрса.¹¹⁴⁸ Овде се највероватније ради о првом окопавању и најзначајнијем за добар почетак вегетативног процеса лозе у тој години. Казна за необављање ове дужности је јако висока и подразумева одузимање вола, који представља основно средство за рад земљорадника. Према тумачењу М. Благојевића, строга наредба да се виноград окопа у рано пролеће и евентуално избегавање ове дужности, произилази из околности да је почетак рада у виноградима падао у сезони пролећног орања и сетве, те су земљорадници били закупљени овим пословима настојећи да поред парцела свог господара, узору и засеју што више својих ораница.¹¹⁴⁹ Међутим, у каснијим законима нема уписаних овако строгих санкција за необављање послова у виноградима. Развој виноградарства и схватање значаја и економичности гајења лозе вероватно је утицала на становништво да су послови у винограду подједнако важни као и на ораницама.

Обрада винограда готово у свим законским прописима записаним у манастирским повељама оптерећује све категорије зависног становништва. О старини опште работоре у виноградима сведочи Светоарханђеловска хрисовуља, у којој је наведено: *и виноград сви да обрађују сваки по закону као у Студеници у Светога Симеона*.¹¹⁵⁰ Већ у законским прописима о уређењу агарних односа на првим манастирским властелинствима обавеза обрађивања винограда је постојала, док касније исправе бележе уједначене радне обавезе из ове групе или позивање на прописе *Закон Св. Симеона и Св. Саве*.¹¹⁵¹ Бањска повеља прописује: *а виноград сваки да копа и поп и дијак и отрок, и сви мајстори као и остали работници. Ко ли га не ускопа до Васкресења, да му се во узме*.¹¹⁵² У послове око винограда укључене су и најповлашћеније категорије становништва у погледу аграрних дужности. Меропшке дужности подразумевале су веће ангажовање у пословима око житарица. Сокалничка работа подразумевала је

¹¹⁴⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 115–131; М. Штетић, *Виноградарство*, 214–251.

¹¹⁴⁸ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122.

¹¹⁴⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 128–129.

¹¹⁵⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹¹⁵¹ М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 208–210.

¹¹⁵² Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 122.

умањену радну ренту око житарица, али не и у пословима у винограду. Попови су били ослобођени бројних аграрних послова, али радовима око винограда морали су да се прикључе. На Светоарханђеливском властелинству међу обавезама властеле уписана је и *парцела винограда*.¹¹⁵³ Коначно на имањима Светог Николе у Врању у виноградарске послове укључени су и власи. У законским одредбама које се односе на ову категорију становништва стоји: *кад теже виноград да им се даје од цркве храна и вино*.¹¹⁵⁴ На овај начин, укључивањем великог броја људи у обраду манастирских винограда постигнуто је да су површине под виновом лозом могле бити увећане, те су манастири могли остварити и знатније приходе од њих. Површина винограда коју је једно домаћинство требало да обради, уједначена је на готово свим манастирским властелинствима и износила је један мат. Дечанске повеље јасно предвиђају као обавезу меропаха: *виноград мат, мером, као и по другима црквама*.¹¹⁵⁵ Треба напоменути да на различитим властелинствима и међу различитим категоријама становништва постоје разлике у површини коју су зависни сељаци имали обавезу да ору и сеју житарицама, док је површина винограда уједначена. У време цара Душана долази до промене у начину одмеравања радних обавеза, па је рад у винограду прописан једним радним даном, међутим на неким властелинствима је и даље одмераван парцелом.¹¹⁵⁶ Сматра се да је површина винограда коју је једна породица обрађивала у корист господара била уједначена, и током средњег века није долазило да већих измена или повећања радне ренте на овом пољу.¹¹⁵⁷

На основу радних обавеза зависног становништва уочава се да су меропси имали да житарицама сеју најчешће девет мати земље, док су виноград обрађивали на површини од једног мата. Овакав однос између површина под житарицама и парцелама под лозом је вероватно био заступљен на већини манастирских поседа. У прилог томе би могли ићи и подаци из Хиландарског практика за струмичку област, где су у власништву парика уписане површине под житарицама на 2703 модија земље, а под виноградима и вртовима на 217 модија.¹¹⁵⁸ У истраживањима о виноградарству у средњовековној Србији изнети су закључци да су површине под виноградима биле 8–9 пута мање од површина под ораницама.¹¹⁵⁹

Производња вина је последња фаза у овом производном процесу коме је свакако указивана велика пажња, како због великих потреба за овим производом тако и због његове симболике за хришћанску цркву. Прикупљање летине са манастирских њива и винограда била је такође обавеза зависног становништва, односно све што сељаци *уработају*, морају и да *сврстују* или *среде* и предају у

¹¹⁵³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹¹⁵⁴ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефан Душана о поклањању цркве Св. Николе*, 73, 77.

¹¹⁵⁵ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 133; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 271.

¹¹⁵⁶ Н. Радојчић, *Законик*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

¹¹⁵⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 291–299; М. Штетић, *Виноградарство*, 282–307.

¹¹⁵⁸ Г. Острогорски, *Византијске катастарске књиге*, 15.

¹¹⁵⁹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 322–323; М. Штетић, *Виноградарство*, 295.

манастир. Доношење веће количине вина из винограда са удаљених метохија било је организовано. На Бањском властелинству сокалиници имају обавезу *да донесу товар жита и товар вина годишње одакле им рече игуман*. Иста обавеза уписана је и за влашко становништво.¹¹⁶⁰ Постоје и примери где је само одређена група поседа имала додатне обавезе да донесе вино или снабдева манастир са свог виногорја. Становници три села Грожупи, Милишта и Планска били су задужени да из винограда око Цркве Свете Богородице у Калођенима у Доњем Пилоту доносе вино у Храм Светог Николе у Добрушти.¹¹⁶¹ На Дечанском и на Арханђеловском властелинству највећи комплекси винограда уписани су у непосредној близини манастира. Ова околност би могла указивати да допремање вина буде олакшано.¹¹⁶² Такође, могло би се претпоставити да је справљање вина било обављано под будним оком старешине Манастира, као и смештај вина у подруме и винице.

Манастири су имали своје винске подруме унутар ограђеног комплекса у делу својих економских објеката. У дечанским хрисовуљама изреком је поменута *виница* у којој је по краљевој наредби уклесана и мерица којом је одмеравано монашко следовање у вину.¹¹⁶³ Тешко је рећи да ли је капацитет ове просторије био такав да је могао примити све вино са манастирских поседа, односно количину за годишњу потрошњу манастира. Поједини манастири имали су своје винице у пирговима или утврђењима. Свети арханђели су добили одлуком цара тврђаву Вишеград изнад Манастира, у којој је смештена, поред житнице и складишта хране, и *виница црквена*.¹¹⁶⁴ На овај начин Манастир је добио сигурно место за складиштење обилних количина вина, које је добијао са својих пространих винограда. Смештај вина и жита у пирговима и сигурнијим објектима поменут је у Трескавцу и Светом Ђорђу код Скопља. Могло би се претпоставити да је и поред оваквих објеката, одређена количина за краткорочне потребе држана у подрумским деловима манастира.¹¹⁶⁵

Данило II у Житију Светог Арсенија доноси сликовите детаље о виницама Пећког комплекса архиепископије, а као једно од чуда овог српског светитеља описује пуњење манастирских бачви вином. На празник Светог Арсенија, у време када је српском црквом управљао архиепископ Јевстатије: *била је велика оскудица вина у дому Светих апостола*. Данило доноси и детаље о начину чувања и црквеним достојанственицима који су имали приступ винском подруму. Архиепископ Јевстатије *дозвавши кључара* дознаје да нема више вина, а затим после свеноћне службе, *када је параклесијарх ишао ка кључару да узме вино у божаствену цркву, и када су обојица ушла у клет, и када је кључар приступио ка једном суду од великих, где је раније било вино, и нађе га напуњена до*

¹¹⁶⁰ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

¹¹⁶¹ С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушти*, 133, 135.

¹¹⁶² М. Штетић, *Виноградарство*, 146–149, 153–157, 263–269.

¹¹⁶³ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 63, 135; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 135, 247.

¹¹⁶⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светарханђеловска хрисовуља*, 120.

¹¹⁶⁵ Споменници на Македонија IV, 153; М. Штетић, *Виноградарство*, 266–268.

врха.¹¹⁶⁶ У оквиру комплекса Пећке резиденције налазио се велики вински подрум, за који је Данило као један од ктитора свакако добро знао. Кључар је извесно био задужен да просторија стално буде закључана и да се вино троши према прописаним мерама. Параеклесијарах се старао о богослужбеном поретку и коришћењу вина у храму и о обредним радњама.¹¹⁶⁷ Описани недостатак вина, указује да су и најзначајније цркве могле доћи у такав положај услед последица неродне године или других околности.¹¹⁶⁸

Удаљени светогорски манастири са својих метохија у Србији, по свему судећи, нису допремали вино. Овакав транспорт је био непрактичан, напоран и скуп. Међутим, вино са хиландарских винограда хочачке и крушевске метохије пажљиво је прикупљано под надзором економа. Повластице о трговини вином на трговима Хоча и Книнац указују да је вино са ових поседа намењено за продају. Прописи из повеље цара Душана са Сабора у Крупиштима, предвиђају да Хиландар може узимати царине од вина које се продаје, или извози, на овим трговима.¹¹⁶⁹

Поред снабдевања вином са сопствених винограда, постојала су и натурална давања у вину. Оваква давања чешће су део пореског система Византијског царства и сусрећу се на подручјима која су била изложенија у јужним пределима српске драве, мада има примера обавеза давања вина и у осталим деловима. У повеље краља Милутина за скопски Манастир Светог Ђорђа помнуте су као дажбине десетак вински и наметак вински, које су убиране са манастирских поседа око села Речица у Пологу.¹¹⁷⁰ На властелинству Светог Ђорђа важили су сложени аграни и порески односи, настали као последица раније стечених повластица као и положаја самих метохија. Извесно је да на поседима на којима је важила радна рента у обради винограда, није даван и десетак, односно они парици који су са својих винограда давали манастиру десетину летине, нису имали радне обавезе у том погледу. Десетак од вина помиње се и на хиландарским метосима у околини Скопља, Штипа, Полога.¹¹⁷¹

Натурална давања у вину присутна су и у позном средњем веку, негде одмерена као десетине, а негде исказана прецизнијим количинским мерама. Једна од њих износила је *чабар вина*, или је уписана као *чабина*. Чабар је запреминска мера којом се исказивала количина вина, а обухватала је око 41 литар (dm³). У основи чабар представља суд, врсту бачве за вино, која је била ваљкастог облика са два држача на горњој страни, а сматра се да су такав суд носила два човека између себе.¹¹⁷² Повеља за Цркву Светог Николе под Кожљем сведочи да су поданици ове Цркве давали *две ведре звончате, а иде их*

¹¹⁶⁶ Данило II, 176.

¹¹⁶⁷ М. Живојиновић, *Црквењаци на Светој Гори и њихове дужности*, 69–86.

¹¹⁶⁸ М. Штетић, *Виноградарство*, 267.

¹¹⁶⁹ М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Круичицу и трг Книнац*, 111–112, 115; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 139; М. Штетић, *Виноградарство*, 372–373.

¹¹⁷⁰ Зборник, 323–324; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 152–154.

¹¹⁷¹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 255–266; М. Штетић, *Виноградарство*, 298–308.

¹¹⁷² С. Тирковић, *Мерење и мере*, 156.

четири у чабар.¹¹⁷³ На овај начин свака кућа је дуговала пола чабра вина. Ведро се, такође, сусреће као мера за вино и стоји у поменутој релацији (четири ведра у један чабар). На већини других властелинстава где је био примењиван овакав начин узимиња вина, уобичајена је мера: један чабар вина по кући. Најстарији помен давања оваког натуралног наметка помиње су у исправи Стефана Душана за Лесново, односно Злетовску епископију, где цар дајући Цркву Светог Николе у Штипу са земљом, њивама и виноградима уписује и *20 чаброва*, односно потчињава 20 кућа које имају обавезу да дају по чабар вина.¹¹⁷⁴ У Пологу на хиландарском поседу Лесковљани уписана је, такође, обавеза давања једног чабра по кући. Давање исте мере вина било је заступљено и на поседима Светих арханђела. Хрисовуљом је прописано да латински попови у Шикљи који имају баштинске винограде дугују цркви по чабар вина. Изгледа да је иста натурална дажбина важила и за остале поседнике винограда у Пилоту те је прописано: *и приложи Царство ми доходак у Горњем Пилоту, што су давали Царству ми чабар вина, и то да дају цркви*.¹¹⁷⁵ На виноградима у Призренском пољу важила је радна рента као у Светог Симеона у Студеници. Ови подаци указују да без обзира на спровођење различитих метода убирања прихода од виноградарства, снабдевање манастира преко потребним вином није смело бити нарушено. Могло би се основано претпоставити да је овакав вид натуралних давања квантитативно одговарао добити коју би манастир имао од десетка са паричких винограда или обрадом сопствених засада радом зависног становништва.¹¹⁷⁶

Процена виноградарске производње на Дечанском властелинству може се у извесној мери одредити на основу податка о радној ренти земљорадника на истим методолошким основама као и за истраживање о производњи житарица. На властелинству је насељено око 2100 меропшких кућа. Како су исту радну обавезу у виноградима имали и сокалници, мајстори, попови и остале категорије зависног становништва, овај број обвезника би се могао увећати и за више од стотину. Међутим, из овог броја се морају изузети дечански поседи у Плаву, за које је предвиђено да уместо рада у винограду дају новачану дажбину. Плавских села је било осам, а ако се ова повластица односила и на потес Добра Река, укупно је од обраде винограда ослобођено око 200 домова.¹¹⁷⁷ Остаје да је на дечанском властелинству око 2000 домаћинстава имало обавезу да обради по један мат винограда у корист свог господара. То значи да је манастир располагао са око 2000 мати винограда, а изражено данашњим мерама добија се око 193 ха. Сагледавање података о броју винограда на властелинству већ је обрађено, приликом чега је речено да су се три велика винограда налазила у непосредној близини Манастира, док су остали били рапосређени на властелинству у оквиру

¹¹⁷³ Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, 94, 98.

¹¹⁷⁴ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 186, 192.

¹¹⁷⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130.

¹¹⁷⁶ М. Штетић, *Виноградарство*, 306–308.

¹¹⁷⁷ Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 196–201.

атара седам села.¹¹⁷⁸ Како нису забележене натуралне дажбине зависног становништва у погледу давања вина, могло би се закључити да је Манастир Дечани све своје потребе подмиривао са сопствених винограда.

У прилог сагледавању прихода од виноградарства на Дечанском манастирском властелинству треба сагледати и један податак из хрисовуља Стефана Душана. Само у Трећој хрисовуљи садржан је пропис: *Плављани да не копају виноград него да дају цркви на Крстовдан 60 перпера као што су давали краљици баби краљевства ми.*¹¹⁷⁹ Овде се ради о замени радне обавезе за новчано давање. Дечани су у жупи Плав имали следеће поседе: Град са засеком Јаре, затим Рибаре, Коморјане, Велика, Трепча, Грнчарево, Врмоша, а томе треба додати и просторну целину Добра Река са коњусима. Плавска метохија јесте била пространа, али села нису била велика, највеће је Добра Река са 71 кућом, док остала имају 7–28 кућа, те укупно бележи око 200 домова.¹¹⁸⁰ Уз ова села нису уписни виногради, а по свему судећи, не ради се о виноградарском крају. Са разлогом се може претпоставити да је овај новачни износ одговарао приходима које би Манастир добио од ових села да имају обавезе у виноградима. Ако је Манастир Дечани могао добити износ од 60 перпера на име замене рада у винограду са једне од метохија од око 200 кућа, онда је са целокупног свог властелинства на име прихода од виноградарства могао приходовати чак десет пута вићи износ. У сваком случају, приходи од винограда на манастирским властелинствима нису били мали, стога су црквени господари интензивно подстицали производњу.

Пчеларство

Пчеларство је, такође, једна од производних делатности која се интензивно развијала на манастирским властелинствима. Разлози свакако леже у повећаним потребама за воском зарад одржавања богуслужбеног и манастирског живота. Пчеларење у средњем веку је обављано екстензивно у кошницама са непокретним саћем, али уз редовна ројења пчела. Кошнице су прављене од прућа у облику купа, и називане су *трмке* или *трнке*. Пчеле су испуњавале унутрашњи простор саћем, без посебних рамова који би омогућавали лакше вађење меда и воска. У пролеће кошнице су чишћене уз одстрањивање мањих делова саћа и припремање за почетак испаше. Ројење пчела је део производње који је захтевао посебно ангажовање људи који би ројеве сместили у нове кошнице и тако увећавали производне капацитете. Издвајање довољног броја нових ројева остављало је могућност да старије кошнице, богате воском, буду у већој мери искоришћене, стога ројење представља једну од најзначајнијих фаза средњовековног пчеларења. Узимање пчелињих производа носило је велики ризик по уништење старог друштва, јер је захтевало већа нарушавања кошнице, те је извесан број пчела тада и страдао. Ипак, водило се рачуна да довољан број

¹¹⁷⁸ М. Штетић, *Виноградарство*, 153.

¹¹⁷⁹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 133; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 270.

¹¹⁸⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 39–45; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 196–201.

друштва, углавном младих ројева, опстане за следећу сезону. Овакав начин пчеларења је погодовао добијању веће количине воска. Пчеларством су се у мањем обиму бавили готово сви слојеви зависног становништва, а било је распрострањено на готово свим просторима Средњовековне српске државе. Сеоско становништво чувало је на својим поседима или окућницама извешан број кошница. Први турски пописи сведоче да готово нема села у којима није забележен порез који се узимао од пчелињих производа. Поред тога, постојали су и велики владарски и властеоски пчелињаци које су опслуживали професионални пчелари – уљари. Восак се убраја у један од основних извозних артикала из средњовековне Србије, што такође сведочи о великом обиму пчеларске производње.¹¹⁸¹

У сагледавању пчеларске производње на манастирским властелинствима треба узети у обзир пчелињаке у директном власништву црквеног господара и производњу у оквиру домаћинства зависног становништва са метохија. Манастир је имао одређену добит од оба вида пчеларења, а у највећем броју случајева и располагао је са више извора воска истовремено. Пчелињаци на манастирским властелинствима јесу чести, али не и обавезно присутни. Могло би се рећи да они нису имање, у смислу поседа или земљишне површине, већ производни ресурс. На претходним страницама већ је указано на учесталост, распоред и значај пчелињака у оквиру појединих метохија.

Најранији подаци о пчеларству на манастирским властелинствима потичу из првих хиландарских повеља. Монах Симеон је уз хотачку метохију даровао Манастиру четири пчелињака, што већ тада представља основу за сигурно снабдевање Светогорског манастира воском.¹¹⁸² Могуће да је модел деловања посебних пчелињака био присутан и на Студеничком властелинству, те је у познијој верзији Повеље сачуван податак да је восак у Студеницу пристизао са метоха у Ибру.¹¹⁸³ Поред деловања посебних пчелињака већ у првој половини 13. века у манастирским повељама се помиње и убирање десетка од кошница.¹¹⁸⁴

Деловање великих манастирских пчелињака представља вид затвореног процеса производње воска за сопствене потребе. Бројни манастири имали су такве пчелињаке које су опслуживали професионални пчелари – уљари.¹¹⁸⁵ Положај уљара регулисан је у време краља Милутина у неколико исправа. Најпре дајући пчелињак у Захаћу, краљ уписује обавезе и положај људи који су га опслуживали: *И ови пчелари да немају работe никакве него само да су пчелари, и ако у неко време настрада уљаник (кошница) да га ти пчелари од себе поставе.*¹¹⁸⁶ Нешто касније, када је краљ Хрусијском пиргу потчинио тројицу

¹¹⁸¹ Р. Катић, *Сточарство*, 66–69; ЛССВ, *пчеларство*, Ђ. Бубало, 606–607; Д. Динић Кнежевић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971), 143–153; С. Мишић, *Српско село*, 110–113.

¹¹⁸² Зборник, 69.

¹¹⁸³ Зборник, 62.

¹¹⁸⁴ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 185–186.

¹¹⁸⁵ С. Мишић, *Српско село*, 110–113.

¹¹⁸⁶ Зборник, 279, 368.

својих уљара, прецизирао је да су ослобођени од свих работа и да имају исти положај као и пастири. Поред тога, краљ наређује да овим пчеларима *овлада пиржани калуђер*, односно старешина Хрусијског пирга, а производи су намењени само за потебе снабдевања ћелије у пиргу. Даље се наглашава да немају никакве работе осим да *пасоу оулик*, односно старају се о пчелама и њиховој испаши. Такође, одговорност за поверене кошнице сами су сносили, па у случају да угину пчеле, дужни су да надокнаде штету.¹¹⁸⁷ Обавезе и положај уљара наведен у овој исправи поновљен је у више докумената из познијег периода. Јасно је да уљари немају никаквих аграрних обавеза, у смислу обраде земље, винограда или сена, а из поменуте исправе краља Милутина произилази да су имали положај сличан пастирима. Уљари су поред кошница својих господара имали и своје, што произилази из прописа да су дужни да надокнаде губитке *од себе*. Ово је малобројна група људи на манастирским поседима, јер је један пчелар могао да опсужи велики број кошница. Најчешће су пчелињак опслуживала по двојица или четворица уљара са придодатим члановима својих породица. Уљари су најчешће поименично наведени у манастирским повељама, због посебног положаја и обавеза, што може указивати да представљају лично зависне људе, и да нису везани за земљу. Ови људи, готово по правилу, потичу из нижих друштвених слојева, међутим, они се без обзира на порекло изузимају из слоја меропаха или сокалника и никада им се не уписују меропшке или сокалничке работе.¹¹⁸⁸

О пчеларењу у оквиру сеоских домаћинстава има мање података. Извесно је да је манастир на име *пчелињег десетка*, који је готово редовно давање зависног становништва, могао добити знатне количине воска. Пчелињи дестак је натурална дажбина која је падала на све који су имали кошнице у свом поседу. Овакво давање постојало је у византијском пореском систему и веома рано је прихваћено у српским земљама. Штавише, овакав вид опорезивања кошница представља један од десетака који се најдуже задржао и био широко распрострањен. У основи овај десетак спада у порезе који се сливају у владарску ризницу, ипак, готово редовно владари га уступају црквеним установама. Манастири су се ревностно старали да убиру овај приход од својих људи како би подмирили своје повећане потребе за воском.¹¹⁸⁹ Већ у првој половини 13. века сусрећу се подаци о убирању пчелињег десетка и у унутрашњости српских земаља. Међу одредбама Повеље за Манастир Богородице Бистричке налази се пропис: **и всаки да даѣ десетини оули и кѣги се оузима десетакъ ѡдъ оули да се оу ѡблъ чте и прѣсѣдъ и рои.**¹¹⁹⁰ Ово драгоцено сведочанство о начину опорезивања указује да су на подједнак начин десетковане и старе кошнице – *преседи* и *ројеви*, односно млада друштва формирана у току сезоне. Становиштво метохија Светог Ђорђа код Скопља давало је од пчелињих производа десетину, а на

¹¹⁸⁷ Зборник, 378.

¹¹⁸⁸ ЛССВ, *уљари*, Ђ. Бубало, 760–761; С. Мишић, *Српско село*, 110–113.

¹¹⁸⁹ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 185–186; Исти, *Земљораднички закон*, 292–293; Исти, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 235–251.

¹¹⁹⁰ Зборник, 167.

овај начин сакупљене количине су по свему судећи доносиле Манастиру довољне количине воска.¹¹⁹¹ На територијама освојеним од Византијског царства био је заступљенији овај вид опорезивања, па тако и крајем 14 века на поседим Архилевице постоји обавеза давања *десетка трмчаног*. Уобичајени извост је остао десетина током целог средњег века, а и касније турски пописи сведоче о истом начину опорезивања кошница.¹¹⁹² По свему судећи, узимање овог десетка одвијало се крајем лета или почетком јесени, после завршене сезоне испаше пчела. Један пропис из турске канунаме сведочи да је опорезивање кошница вршено након Илиндана и после завршеног процеса ројења пчела.¹¹⁹³ Највероватније да господари нису узимали целе кошнице да би увећавали свој фонд пчелињака, већ да је као порез узиман восак и мед.¹¹⁹⁴

Закон стари србљем записан у Грачаници, ову обавезу је прописао: *ко има уљаник да даје о празнику свете Богородице восак, а ко ли не да а има – да узме поп сам*.¹¹⁹⁵ Оваква формулација би могла указивати да су људи нерадо давали своје кошнице, али указује и на повећана овалашћења црквених лица, попова, да могу десетковати кошнице и сами уколико постоји потреба за тим. Интересантно је да се порез од пчелињих производа у грачаничким законским прописима не назива десетком, већ само обавезом да се цркви даје восак.¹¹⁹⁶ Бањска хрисовуља сведочи да се у појединим подручјима могла узимати и већа количина воска од уобичајене десетине. На светостефанском властелинству прописано је: *Трнка пета током године осим попу сваком да се узима*.¹¹⁹⁷ Узимање пете кошнице није уобичајено и правдано је додатним потребама манастира, који није располагао довољно великим пчелињацима. Међутим, овакав начин опорезивања није подстицао развој пчеларства на властелинству. Могло би се претпоставити да је овај усамљени пропис о давањима пчелињих производа убрзо и коригован. Пчелињи десетак није уписан у Дечанским хрисовуљама ни у Светоарханђеловској, а вероватно се ови велики манастири нису ослањали на овај вид снабдевања воском.

¹¹⁹¹ Зборник, 323, 324; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 152–153.

¹¹⁹² Најмањи износ пореза на кошнице у турским изворима, који је по свему судећи подразумевао вредност једне кошнице износи 10 акчи. ЛССВ, *пчеларство*, Ђ. Бубало, 607.

¹¹⁹³ Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за Смедеревску, Крушевачку и Видинску област*, Београд 1974, 60. У канунама за Видински санџак из 1586. године каже се: *постоји један дан који неверници називају према грчком називу Илдан, када дође тај дан, све кошнице у том вилајету испуштају ројеве и имају направљен мед који је требало да направе. Док не стигне тај дан, нека се не сакупља ни право на кошнице*.

¹¹⁹⁴ Р. Катић, *Сточарство*, 66–69.

¹¹⁹⁵ Зборник, 503; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 150.

¹¹⁹⁶ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 293; М. Благојевић је указао на могућност да је на Грачаничком властелинству опорезивање кошница вршено у пролеће. Празник Богородице о коме су становници имали обавезу да дају кошнице вероватно су Благовести, којима је и посвећен Храм. Окавав начин пролећног убирања јаким и презимелим друштвима, могао је додатно оптеретити пчеларе. Ипак, није уобичајено да се овакви порези узимају у рано пролеће, па је могуће да се ради о неком другом Богородичином празнику, с краја лета.

¹¹⁹⁷ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

Известан број манастира имао је обе врсте доходака у пчелињим производима: са својих пчелињака и од десетка који су давали сељаци. Бањска је располагала сопственим пчелињацима распоређеним на неколико локација, а вољом ктитора краљеви пчелари су потчињени Манастиру *са својим местом*. Помињу се у неколико група: у Ситници пчелари на Присојници, затим пчелари у Људској, док је трећи бањски пчелињак у Луговима био највећи, опслуживала су га четири уљара.¹¹⁹⁸ Ипак, на овај начин нису могле бити подмирене потребе Светостефанског манастира, па је прописано да се од становника са властелинства узима већа количина пчелињих производа него што је било уобичајено.¹¹⁹⁹

На поседима Светих арханђела уписан је велики пчелињак на забелу Слатина који је опслуживало десетак пчелара. Поред тога, цар је Манастиру уписао додатно снабдевање воском: *а ово су људи који дају восак: Кијчанци, Кутловићи, Белиут, Михо Брдал, Ђорђи Боличев зет, Марко Фечор, Драгош*.¹²⁰⁰ По свему судећи, не ради се о уљарима, већ о људима који су занатлије, воскари. Није уписана количина воска коју треба да дају цркви, али вероватно није била мала. Овакав двоструки начин снабдевања омогућавао је великим манастирима да добију знатне количине воска. Истовремено, могло би се изнети и запажање да деловање манастирских великих пчелињака није било довољно, али и да самим убирањем десетка нису могле бити подмирене елементарне потребе црквених установа.

На хиландарским поседима било је више пчелињака, међутим, нема података који би указивали на прикупљање пчелињег десетка од поданика Манастира. Ово запажање не мора директно указивати да давање ове натуралне дажбине није постојало, могуће је да је она остајала у другом плану у односу на велике и развијене манастирске пчелињаке. Већ од самог оснивања Хиландар је добио знатан број пчелињака у односу на већину властелинства. У време краља Милутина тај број се увећао, а само на основу сачуваних исправа до почетка 14. века, може се закључити да је Хиландар имао седам пчелињака са 17 пчелара.¹²⁰¹ Поређења ради, у време краља Милутина Бањска је имала три пчелињака, на властелинству Светог Ђорђа код Скопља није уписан ниједан стари пчелињак, док је краљ доселио једног пчелара на запустело селиште. Међутим, начин снабдевања воском се у ова три манастира разликовао. Док је Хиландар своје потребе највероватније подмиривао из сопствених пчелињака, Скопски манастир је од својих поданика узимао *десетак пчелињи*, док је Светостефански манастир поред извесног броја сопствених пчелињака добијао од својих људи и *трнку пету*. Наспрам тога, података о снабдевању воском Манастира Дечани готово и да нема. Међу поседима нема уписаних пчелињака ни пчелара, а међу обавезама зависног становништва није поменуто давање пчелињих производа. Ипак, Манастир је извесно имао обезбеђен восак за своје потребе.

¹¹⁹⁸ Зборник, 460; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 119–120.

¹¹⁹⁹ М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 210.

¹²⁰⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 97, 122, 128.

¹²⁰¹ С. Мишић, *Српско село*, 111.

Оваква неравномерност изворних података о пчеларству отежава реконструкцију производње и снабдевања воском. Нема изворних података који би указали на конкретну количину воска коју је неки манастир добио. Подаци о меду још су оскуднији. Мед је представљао секундарни производ у пчеларској средњовековној производњи, али је неоспорно основни заслађивач у то време и коришћен је у исхрани, а медовина је представљала једно од заступљенијих алкохолних пића у средњем веку.¹²⁰²

Размере пчеларске производње на манастирским властелинствима треба ставити и у контекст општих привредних прилика у средњем веку. Познато је да је восак представљао један од основних извозних артикала из средњовековне Србије, а да је тржиште било такво да је могло примити готове све вишкове производње и пласирати их преко дубровачких и которских трговаца на подручје Италије. Производња на манастирским властелинствима није могла заостајати за оном која се развијала на световним поседима, штавише, могла је бити само већа. Са друге стране, цркве су имале већу потрошњу воска у односу на световне господаре. Из трговачких уговора, или одредби о правима на трговину, нема података у којима би се могао уочити повлашћен положај манастира у пласирању сопственог воска (какве одредбе постоје о продаји манастирског вина). Један податак из Повеље Призренској епископији указује да су и црквени господари могли имати велику улогу у преради и пласману воска. Наиме, которски трговци и знатлије су поставили *воштану кућу* у Призрену на имањима која су била у поседу епископије, те је краљ Стефан Дечански пресудио да кућа припадне епископији и забранио да се друга постави у граду.¹²⁰³ На овај начин Црква је стекла извештан монопол у преради воска у Призрену и околини. У воштаним кућама восак је прерађиван, топљењем и цеђењем одвајан од нечистоћа, а добијани чисти восак изливан је у калупе. Цена чистог воска била је знатно већа, стога су се дубровачки трговци радије опредељивали да у српским земљама купују сиров восак који би затим у сопственим радионицама пречишћавали и затим продавали на прекојадранским трговима.¹²⁰⁴

Сточарство

Сточарство се у средњовековној Србији најчешће доводи у везу са деловањем влаха, професионалних сточара. Ради се о интензивној сточарској производњи у великим стадима и на погодним пределима. Једна од основних одлика средњовековног сточарства јесте да је пастирског, отвореног типа и засновано на испашаи. Стада су већи део године проводила на испашаи на

¹²⁰² ЛССВ, мед, Ђ. Бубало, 387–388.

¹²⁰³ *И направили беху Которани кућу за израду воска, на тржишту, на црквеном месту, и даде је краљевство ми цркви, да је има света црква до века, а садашњи архијереј да је да коме хоће. Ако ли ко задржи да плати 500 перпера, а на другом месту да се не цеди восак ни да се подигне друга кућа у свему граду.* С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 17, 22.

¹²⁰⁴ Д. Динић Кнежевић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971), 143–153.

планинским пашњацима, а само су током зимских периода спуштана у зимовишта, чувана у торовима и храњена сеном. Ипак, сточарством су се у извесној мери бавили и припадници земљорадничких категорија зависних људи. Они су чували животиње ради својих потреба, пре свега говеда, тј. волове, као вучну снагу за обављање пољопривредних послова, и ситну стоку за подмиривање својих потреба. Овај вид секундарног сточарења у укупном уделу производње није био мали. Владар је располагао највећим сточним фондом у средњовековној Србији. Такође, владару су припадали и приходи од сточних десетака, траварина и жировина, као и поједина натурална давања у сточним производима. Међу извозним артиклима из средњовековне Србије предњаче коже и сир, што свакако указује на висок ниво развијености сточарства.¹²⁰⁵

Сточарење на манастирским властелинствима је било веома добро организовано: од пастирских служби, до торова и зимовишта, припремања сена у великим количинама, до прераде сточних производа и допремања у манастир. Такође, велики број људи био је укључен у овај сложени процес, а подела задужења била је веома изражена. За разлику од земљорадње, сточарење није сезонски посао и захтевало је свакодневни рад, без обзира на доба године и временске услове.¹²⁰⁶

Највећи број манастира располагао је довољном површином пашњака, планина и ливада, те је њиховим стадима био обезбеђен смештај и испаша. Значај и удео планина и пашњака на манастирским властелинствима већ је размотрен на претходним странама. Повеље којима се манастирима дају пашњаци или забели углавном садрже и одредбе које штите овакве поседе од властеле, влаха и осталих заинтересованих за коришћење таквих површина. Напасање туђе стоке на црквеним пашњацима дозвољено је уз сагласност игумана и плаћање извесне ренте. Дажбина за коришћење туђих пашњака назива се *травнина* и најчеће износи један проценат од стада.¹²⁰⁷ Успон сточарства и увећавање манастирских стада доводио је до сталних потреба за новим добрим пашњацима. Постојање ових ресурса чини основни предуслов за развој и унапређење сточарске производње на манастирским властелинствима.

Потребе за сеном и зимском прехраном стада биле су такође веома изражене. Подаци о радним обавезама зависног становништва на пословима око сена указују да су ресурси властелинства у овом погледу били максимално искоришћени. Већ законски прописи за Храм Богородице Бистричке садрже изричиту заповест: *сено да косе док га не нестане*.¹²⁰⁸ Касније су неки законски прописи постали одређенији у погледу припреме сена, док неки и даље

¹²⁰⁵ Р. Катић, *Сточарство*, 9–30; С. Мишић, *Историјска географија*, 101–103; С. Мишић, *Српско село*, 141–143.

¹²⁰⁶ Р. Катић, *Сточарство*, 9–30.

¹²⁰⁷ На овај начин Душанов законик у члану 197 регулише давање травнине за оне који доведу стада на зимовишта. На готово истоветан начин и Повеља за Манастир Светог Николе у Добрушти уређује узимање намета на сточну испашу. Н. Радојчић, *Законик*, 197; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 223; С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добруштини*, 133, 135; М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 84–89.

¹²⁰⁸ Зборник, 167; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 182–185.

садрже само одредбе да све категорије становништва учествују у припреми сена *колико је цркви потребно*.¹²⁰⁹ Бањска хрисовуља садржи веома јасну и прецизну одредбу о кошењу сена, ова обавеза падала је на готово све категорије становништва: *сви једнако и на накосницу сваки да изађе ко може косу да држи за један дан, осим попа*. Поред кошења, по један дан сви су радили и на пословима прикупљања и плашћења сена.¹²¹⁰ Потреба да се сено благовремено припреми и условљеност временским приликама захтевала је максимално ангажовање радног становништва у овим пословима. *Накосница* уз учешће свих који могу *косу да држе* као резултат је доводила до брзог и ефикасног обављања посла, али и до добијања већих количина сена у односу на рад у коме учествује само по један члан из куће. На Дечанском властелинству спремање сена је такође једна од основних дужности меропаха и сокалника, мајстора и осталих, а уколико нема довољно сенокоса у атару њиховог села, дужни су да раде на удаљеним пољанама где им игуман одреди.¹²¹¹ Међу обавезама влаха такође се помиње кошење сена, као и спремање зимовишта за манастирска стада, где је такође смештана извесна количина суве прехране за хладни период.¹²¹² Могло би се закључити да су манастири сено прикупљали искључиво са својих поседа ливада и сенокоса, бесплатним радом својих поданика. За овај посао ангажован је већи број људи у односу на послове око житарица. Стога подаци о броју кућа на властелинствима нису довољан показатељ колико је људи имало обавезу да коси сено. Количина добијеног сена је свакако велика, међутим, велики је и сточни фонд манастира. Сено није роба којом се радо тргује и која има неку другу намену, те ови подаци о производњи сена истовремено су и подаци о његовој потрошњи на манастирским властелинствима.¹²¹³

Манастирска стада су увек чувана одвојено од других животиња. Бањска повеља прописује: *Црквеној стоци ничија стока да се не прикључује ни у овце, ни у краве, ни у кобиле, ни у коње, ни у свиње, ну у поље, ни у стаји, ако ли се нешто нађе да се узме цркви, а ко буде прикључивао да се казни*.¹²¹⁴ На овај начин сточни фонд манастира је строго контролисан и водило се рачуна о бројности и приплоду. Постојање овакве одредбе би могло указивати и на покушаје појединих пастира да своју стоку прикључе манастирској, како би јој обезбедили храну, нарочито током зиме или гладних година. Одговорност чувања манастирске стоке је била велика и они су лично гарантовали за евентуалне губитке. Грла угинула или игубљена кривицом пастира, они су сами морали надокнадити или платити одштету. Посебне одредбе манастирских повеља прописују у којој мери и на који начин се надокнађују такви губици, а нарочито у фонду манастирских кобила.¹²¹⁵

¹²⁰⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 140.

¹²¹⁰ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹²¹¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61; П.Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133.

¹²¹² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 144.

¹²¹³ М. Благојевић, *Планине и пашињаци*, 68–84; Исти, *Земљораднички закон*, 267–281.

¹²¹⁴ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹²¹⁵ Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 147, 157.

Ретки су подаци који указују да су ктитори својим задужбинама давали директно стоку, док су нешто чешћи подаци који помињу већ велика манастирска стада или ергеле коња, као и прописе који указују на веома развијену сточарску производњу. Повеља краља Милутина Хрусијском пиргу помиње у једној од имунитетних одредби имања, поседе и приходе, а међу њима сточни фонд: *или маслице, или кобиле, или овце, или козе, или говеда, све што је дало краљевство ми пиргу*.¹²¹⁶ Понекад је угледна властела прилогом из свог великог сточног фонда даривала манастире. Тако је жупан Вукослав уз своју баштинску Цркву у Лештју, Хиландару уписао од своје куће: *кобила даванаест и пастува и сто оваца, плуг волова и свиња тридесет*.¹²¹⁷ Дечанске хрисовуље помињу да је Манастир располагао коњским лакимијама, велики стадима оваца, крдом свиња и стадом говеда.¹²¹⁸ Вероватно су и други манастири имали у свом сточном фонду све ове животињске врсте, а њихова заступљеност је зависила од потреба.

Темеље сточарства на Хиландарском властелинству поставио је већ Стефан Немања. Он је Светогорском манастиру уписао сва три неопходна сегмента за развој ове пољопривредне гране: сточни фонд, влахе сточаре и планинске пашњаке. Планина је Богдача, док два влашка катунa са 170 људи чувају стада која су формирана *од добитка*, односно из подмлатка сточног фонда којим је лично владар располагао. Поред оваца Хиландар је добио и кобиле у Зети, чији број није наведен, али изгледа да је ова лакимија представљала зачетак богате хиландарске ергеле.¹²¹⁹ Са разлогом се може претпоставити да је почетком 13. века, Студеница располагала одређеним сточним фондом, јер се помиње модел сточарења и плаћање пастирима по угледу на прописе установљене у овом Манастиру.

Сагледавање сточарства на манастирском властелинству има два основна сегмента: један је сточни фонд у власништву манастира, а други сточарење у оквиру властелинства, а у поседу зависних људи. Потребе и могућности зависних људи су се разликовале од црквених. Најпре, однос крупне стоке био је сасвим другачији: манастир је имао коње, док зависно земаљорадничко становништво углавном није располагало овом врстом, са друге стране, потребе манастира за говедима и воловима су скромне, док ову врсту стоке чувају готово сва земаљорадничка домаћинства. Међу ситном стоком у оба случаја доминирају овце. Хиландарски практик за струмичку област садржи драгоцене податке о сточарењу међу манастирским поданицима. Наиме, практик сведочи да је већина уписаних парика располагала неким сточним фондом, а уочено је и да је износ који су плаћали свом господару, стајао у извесној корелацији и са бројем сточних грла, као и са површином земље. Воловска запрега са два вола се готово подразумева, мада сиромашније куће имају по једног вола и постоји мањи

¹²¹⁶ Зборник, 442.

¹²¹⁷ Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша Хиландару*, 153, 154.

¹²¹⁸ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62, 134; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 134, 272.

¹²¹⁹ Зборник, 69.

број оних који их немају. На пример, у селу Градац 18 домаћинстава има пар волова, шест има по једног, а две породице имају само ситну стоку. Богатија домаћинства имају и коње, међутим, ради се о малобројној групи људи. Укупно у целом Практику уписана су четири власника коња или кобила. Међу крупном стоком уписан је извештај број магараца, па тако 15 кућа чува ову животињу. Говеда, односно краве, помињу се и мимо уписаних воловских запрега, у целом практику код 39 домаћинстава. Број кућа уз које су уписне и свиње износи 36, а оваца нешто мање – 24. Извештај број богатијих кућа имао је поред великих земљишних парцела и готово све поменуте животиње.¹²²⁰ У укупном сагледавању сточарске производње на овој хиландарској метохији, уочава се да овчарство није нарочито заступљено, док је говедарство на оваквим поседима најразвијенија сточарска грана.¹²²¹ Ради се о хиландарским поседима у оквиру Византијског царства, мада ови подаци могу осликавати стање сточарске производње међу зависним слојевима становништва и на другим поседима.

Манастирска стада поверена су професионалним пастирима који су за свој посао добијали надокнаду. Бањска повеља регулише положај пастира позивајући се на већ устаљени обичај: *Пастирима свим, овчарима и коњушарима и јахачима и кобиларима, да се плаћа као и у Студеници*.¹²²² Ова одредба је део Закона људима црквеним, што би могло указивати да су пастири могли бити људи из различитих друштвених слојева, а не само власи. Такође, јасно је да је већ крајем 12. века, у Студеници, био успостављен законски оквир о сточарској производњи и начину плаћања пастира. Сви пастири без обзира на то које животиње чувају, имали су право на издржавање, али оно се разликовало, у појединим исправама помиње се *белег*, а у појединим *месечнина*, или је само назначено *да им се плаћа*. Белег је подразумевао да пастири имају право на живо младунче из подмлатка стада које чувају. Месечнина је подразумевала да господар даје пастирима издржавање у храни, одећи, осталим потроштинама или новцу.¹²²³ Из хиландарских исправа из времена краља Милутина види се да су пастири коња најпре добијали белег, а да је затим краљ извршио извесне измене те више нису могли да узимају ждребад већ материјално издржавање уз пореске олакшице.¹²²⁴ На Дечанском властелинству пастирска служба је подељена и професионализована, а сваки од осам влашких катуна имао је посебна задужења у старању о манастирским стадима. Повељом је прописна следећа расподела дужности: *Власи Костадиновици и Гојиновици да напасају лакимије кобила, а другу лакимију Тудоричевци и Сушичани, а овце – Ратишевици и Световрачани, а говеда – Вардиштани, а свиње Лепчиновици*.¹²²⁵ Из овога се не може закључити да су цели катуни имали статус пастира, већ је вероватно

¹²²⁰ Зборник, 308–314. Тако је извесни Аркинин уписан као зевгар имао: три краве, 50 оваца, коња, магараца, 20 свиња, четири модија винограда и 100 модија ораница, а за све то Манастиру плаћао 5 перпера.

¹²²¹ Г. Острогорски, *Византијске катастарске књиге*, 26–27.

¹²²² Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹²²³ М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 230–234.

¹²²⁴ Зборник, 377–379.

¹²²⁵ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 134.

унутар влашке заједнице постојала подела послова. Дечански пастири коња су добијали само месечнину, али вероватно у већем износу, док су пастири стада оваца имали право и на белег – овцу са јагњетом, и на месечно издржавање.¹²²⁶ На властелинству Светих арханђела манастирски власи који чувају кобиле имали су право на белег, и то на два пастира једно ждребе или 10 перпера.¹²²⁷ Пастири оваца су узимани из земљорадничког села Брод, а имали су право на месечнину, али не и на белег, поред тога ослобођени су жупских работа и нису давали јагњеће коже, ни травнину.¹²²⁸ Повeља Стефана Душана за Цркву Светог Николе Врањског, такође, садржи драгоцене податке о издржавању пастира, а за чуваре манастирских кобила прописано је: *кад прође година да обележе себи ждребе, а кад прође друга да изведу оме*.¹²²⁹ Из изложених података јасно произилази да је белег за пастире манастирских коња износио на два пастира једно ждребе годишње, или сваки пастир на другу годину узима свог ждребца као накнаду за свој рад. Ако би се исказало у новцу, пастир кобила зарађивао је 5 перпера годишње. Начин издржавања пастира се разликује на различитим манастирским властелинствима, а вероватно је условљен потребама манастира и бројношћу стоке.¹²³⁰

Поред белега у живој стоци, пастири су добијали и месечно издржавање у храни, пићу, одећи и осталим потрепштинама. Прецизније податке о вредности такве *месечнине* садржи Светоарханђеловска хрисовуља. Пастири који напасају манастирске кобиле добијали су: *све пшеницу као и у Бањској*, сирења 24 меха, и сира исто толико, затим три кабла соли, три коже говеђе, окрој и клашње, поред тога на Ускрс по перпер и вино, као и калуђерима.¹²³¹ По свему судећи, овакав начин издржавања пастира био је заступљен и на другим манастирским властелинствима. Интересантно је да се прописи у овом погледу позивају на оне који су важили у Бањској, а одредбе Бањске повеље на студеничко уређење, што указује на континуитет и усаглашеност праксе у организацији пастирске службе и њихове накнаде.

Може се закључити да су пастирске дужности на манастирским властелинствима професионализоване и плаћене. Људи који чувају манастирске лакимије кобила су најчешће власи, док су стада оваца могли напасати не само власи већ и становници из земљорадничких села. Пастири су малобројна група људи на манастирским властелинствима, а често је велика стада чувало по двојица пастира, или свега неколико људи. Светоарханђеловска повеља помиње да се месечнина даје дванаесторици браће.¹²³² Међутим, не може са сигурношћу закључити да ли се овај број односи на укупан број пастира или само на оне који се старају о коњима, а који су поменути у одредби која претходи овом пропи-

¹²²⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62, 134; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 134.

¹²²⁷ У преводу Д. Богдановића: *по два ждребца или 10 перпера*.

¹²²⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹²²⁹ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Св. Николе у Врању*, 75, 78.

¹²³⁰ С. Мишић, *Коњуси*, 91–97; Исти, *Српско село*, 104–105.

¹²³¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹²³² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

су. У сваком случају, њихов број није био велики, те издржавање, које је манастир плаћао није представљало знатан издатак, посебно ако се узме у обзир добит коју је феудални господар добијао од сточарства на својим поседима.¹²³³

Неговање коња и постојање великих лакимија на манастирским властелинствима уско гледано може се сматрати неуобичајеним и супротстављеним чињеници да су црквена имања била ослобођена војних обавеза. Ипак, коњи у средњем веку нису симбол само властeosког и војног статуса, они су потреба сваког великог и економски развијеног властелинства. Крупни феудални господар, какав је манастир, без добро ораганизоване транспортне службе засноване на коњској товарној снази не би могао ефикасно прикупити своје приносе и производе. Изнад свега коњ је у средњем веку вредан ресурс, због тога и манастири имају посебан однос према племенитим грлима, њиховој нези и обуци.¹²³⁴ Склањајући драгоцености и богатство из Хиландара пред налетом Каталонске компаније и других ратничких чета, тадашњи игуман Данило је дошавши код краља Милутина у Скопље предао му: *све што је донео, много злато и многе друге црквене потребе, лакимије коњске и многе животиње, све ту предавши њему*.¹²³⁵ Овај податак сведочи о схватању коњских лакимија као веома вредне имовине, коју је требало заштитити од нападача. Ове ергеле коња су вероватно биле смештене на локацијама у близини манастира, па су измештене на сигурније место и под краљевом заштитом.

Располагање манастирским коњима увек је стављено под директне ингеренције игумана. У прилог томе говоре и називи радних обавеза у којима се користе коњи: *пут са игуманом* и *товар са игуманом*.¹²³⁶ Када се манастирски коњ даје некоме на коришћење и службу о томе такође одлучије игуман. Разматрање о чувању и употреби коња веома је значајно за сагледавање како самог сточарства тако и других послова манастирске економије у којима су коришћени коњи. Манастирске повеље сведоче да су коњи пажљиво чувани у посебним ергелама и од стране професионалних пастира. За сагледавање коњарства на манастирским поседима од велике је важности општа повеља краља Милутина хиландарском пиргу у Хрусији. Краљ најпре помиње разлоге због којих је определио посебну групу влаха: пошто је видео да Хиландар даје годишње 12 ждребаца пастирима као белег, одредио је групу влаха да напасају кобиле црквене.¹²³⁷ Ови власи су за чување манастирских кобила били ослобођени бројних обавеза, али нису добијали белег, већ су издржавани на другачији начин. Као професионални пастири били су одговорни за своју ергелу, те су били дужни да надокнаде евентуалне губитке и то: за коња 30, а за кобилу 20 перпера. Поред тога краљ је овој групи пастира придодao још четири влашке породице, са истим задужењима. Важније од тога је да је краљ Милутин од својих кобила издвојио још 24 грла и приложио Хрусијском пиргу, да се чувају заједно са

¹²³³ С. Мишић, *Српско село*, 104–105.

¹²³⁴ Р. Катић, *Сточарство*, 32–42; С. Мишић, *Коњуси*, 91–97.

¹²³⁵ Данилови настављачи, 91.

¹²³⁶ Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 153, 172, 178.

¹²³⁷ Зборник, 377–379; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 91.

манастирским. Хрусијски пирг имао је од овог дара добитак у мушкој ждребади. У повељи је даље прецизирано да *калуђер пиржани нема бригу о пастирској храни и одећи ни пастуха да храни* јер то је обавеза цркве, односно Хиландара.¹²³⁸ На основу ових података може се закључити да је Хиландар имао велику егрелу коња, а судећи по белегу који је исказан на 12 ждребади, у служби манастира је деловало 24 пастира. Ипак, процена величине хиландарске лакимије кобила не може се сасвим прецизно извршити.¹²³⁹

Чување коња и на Бањском властелинству је поверено власима и професионалним пастирима. Из садржине *Влашког закона* произилази да су посебне групе биле задужене за старање о коњима, а то су *власи војници*. Такође, може се закључити да су кобиле и пастуви чувани одвојено, те се међу обавезама влаха војника помиње напасање пастуха. Пастири кобила су били одговорни за евентуалне губитке, тако да пет пастира надокнади вредност кобиле, уколико угине њиховом кривицом.¹²⁴⁰ Нажалост, не може се утврдити којим фондом коња је располагао Светостефански манастир. На Бањском властелинству сокалницима су када се ожене и самостално ступе у службу давани манастирски коњи, затим су током свог службовања на тим коњима пратили игумана на путу и дужни су да превезу по товар жита и товар вина откуд им игуман нареди.¹²⁴¹

Коњарство на Дечанском властелинству је веома посебно и представља драгоцен пример сложеног система узгоја, неговања и обуке коња на манастирским поседима. Једино се у дечанским хрисовуљама помиње чување коња као обавеза земљорадничких села. Насупрот тежњи да се коњи повере професионалним пастирима и да се држе издвојени, долази пропис: *Села товара да не носе, него да храни свако село по једног коња кудра (товарног) да носу црквени товар и ако умре на црквеној работи да га црква постави на место, а ко ли умре на краљевој работи или неком сеоском незгодом да га село постави на место*.¹²⁴² На овај начин Манастир је обезбедио велики број товарних коња, ако се зна да је властелинство бројало око 45 села. Истовремено ови коњи су приближени земљорадницима који се старају о њима, али их по свему судећи и користе како за потребе манастирског транспорта вероватно и за неке своје послове. Могло би се закључити да од средине 14. века употреба коња постаје масовнија и у земљорадничким срединама. Манастир на овај начин употребу товарних коња проширује на већи број послова унутар властелинства, а тран-

¹²³⁸ Зборник, 379; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 92.

¹²³⁹ Из других извора познато је да на два пастира годишње иде једно ждребе на име белега. Ако је краљ за 24 кобиле које је приложио одредио још четири влаха као пастире за њих, онда се просечно један пастир старао о шест кобила. Подаци о власима, пастирима манастирских кобила, сачувани су у три повеље, од тога је једна верзија сачувана у четири примерка. Број влаха се разликује у неким од њих. Уз процену да је број пастира био око 24, број коњских грла би се могао проценити на 144.

¹²⁴⁰ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

¹²⁴¹ Зборник, 464–465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹²⁴² М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62–63; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 134–135.

спорт је олакшан, благовремен и без додатних ангажовања влаха и сокалника.¹²⁴³

На дечанским поседима се јасно извајају чак три форме коњарства: једну групу представља чување малих товарних коња у селима, другу групу у виду лакимија чувају професионални пастири из влашких катуна, док трећој групи припадају професионални коњушари који обучавају и дресирају јахаће коње племенитих раса. Сваки од осам влашких катуна на Дечанском властелинству имао је посебна задужења, али чак половина је имала задужења око коњских лакимија.¹²⁴⁴ Из овог податка произилази да је највећа пажња поклоњена неговању коња. По свему судећи, Дечани су располагали великим бројем грла, те су постојале две ергеле. Пастири који су чували кобиле нису узимали белег, већ их је Манастир издржавао и ослобођени су свих других работа. Поред тога, Дечани су имали и посебне уговорене коњушаре, или како се у повељи каже: *коњуси урочни*, у Доброј Реци.¹²⁴⁵ Они су претходно били у служби краљице Јелене и представљали део сложеног система владарских коњичких ергела, бавили су се пословима одгоја и обуке коња. Коњуси се не могу поистоветити са пастирима, не баве се само чувањем и напасањем коња, већ дресуром, обуком, селекцијом расних јашућих коња.¹²⁴⁶ На основу неколико вредних података из дечанских хрисовуља, може се у већој мери реконструисати процес одгоја добрих коња на манастирском властелинству. Најпре, власи који се старају о лакимијама кобила чувају их и напасају, а ждребад остаје са мајкама неко време. Ждрепци су затим предавани становницима села Стелац: *да га пуде Стрелчани два годишита*, односно да га негују, док не стаса у одрасло грло.¹²⁴⁷ После тога су коње преузимали професионални коњушари Доброречани који су их обучавали. На овај начин, Манастир је добијао сваке године изванредан број добрих и обучених коња. О важности овог посла и располагању коњима указује и податак да је на Дечанском властелинству постојао *челник над коњима*, старешина свих манастирских коњушара, кога је постављао игуман из редова властеличића.¹²⁴⁸

Свети арханђели код Призрена су такође располагали знатним сточним фондом и имали веома добро организовану сточарску производњу. Кобиле су напасали власи Добрушинци.¹²⁴⁹ Иако је смао један катун био задужен за овај важан посао, не би се могло закључити да је Манастир имао знатно мању ергелу коња од Дечана. Манастир је имао стални прилив у коњима захваљујући дохотку од влаха који су имали обавезу да дају сваке године коња или тридесет перпера, на исти начин како су раније давали краљу.¹²⁵⁰ Сличну одредбу о давању одраслог коња свом феудалном господару, садржи и Повеља Стефана

¹²⁴³ С. Мишић, *Коњуси*, 91–94; Исти, *Српско село*, 100–105.

¹²⁴⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62.

¹²⁴⁵ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 43, 117.

¹²⁴⁶ С. Мишић, *Коњуси*, 91–97.

¹²⁴⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 133; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 270–271.

¹²⁴⁸ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 131; М. Благојевић, *Челници манастира Дечани*, 28.

¹²⁴⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹²⁵⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143.

Душана за метохију Светог Николе Врањског, где је са ергела овог поседа хиландарски игуман је добијао два коња годишње.¹²⁵¹

По свему судећи, коњарство је на манастирским властелинствима било веома развијена грана сточарства, а уочава се да су постојале бар две расе коња. Поједине манастирске повеље помињу пропис који налаже *бољарски коњ да се не товари*.¹²⁵² Ова одредба јасно указује на заштиту ратног коња и његовог господара од товарних послова, али пре свега указује на постојање оваквих племенитих грла на црквеним поседима. О важности коњарства сведоче и подаци о занатлијама који су се бавили израдом коњске опреме: седлари, уздари, поткивачи и др.¹²⁵³ У вези са овим видом сточарства и стоји још неколико натуралних обавеза зависног становништва попут давања оглава, узди, покроваца и потковаца.¹²⁵⁴ Ипак, треба нагласити да немају сви манастири ергеле коња и велики број грла. Пуздано се може рећи да су озбиљним коњском лакимија располагали: Хиландар, Бањска, Дечани и Свети арханђели. Вероватно се овом списку може додати још који велики манастир, попут Студенице, Милешеве, али не много таквих. Мањи манастири, чак и они из групе краљевских, могли су имати по неколико грла којима је располагао игуман за своје потребе.

Остаје отворено питање намене великих манастирских ергела. Како је већ речено, ти коњи нису намењени ратним походима, а ипак су довољно добро неговани, одгајани и обучавањем. Игуман је вероватно за своје потребе, и када иде на пут, користио најбоље коње којима је располагао. Светоарханђеловска повеља сведочи да је сваке године на празник манастирског храма 8. новембра, патријарх дариван коњем, а митрополит ждребцем. Такође, када се поставља игуман, патријарх се дарује коњем.¹²⁵⁵ Вероватно су и у другим манастирима уважени гости могли добити овакав вредан дар. Вредност коњских грла из манастирских ергела позната је и у већини исправа усаглашена, кобила је вредела 30, коњ 20–30 перпера, а ждребде 10–12 перпера. Постојање оваквих ергела јахаћих коња указује да манастири у о овом погледу делују као крупан властелин. Ипак, да ли су коњи били само ствар престижа и одгајани и обучавањем да би век провели у манастирској ергели? Издржавање таквих објеката је сувише скупо да би за господара било бескорисно и да не доноси неку сатисфакцију или добит. Поврх свега, постојање манастирских ергела могло би се довести у везу и са једном од имунитетних одредби коју помиње велики број манастирских повеља: *да су слободни од коња (коњуха) и пса (псара)*. Такође, Душанов законик у члану 38 прописује да се владарски коњи *не дају црквама и црквеним селима на чување*.¹²⁵⁶ Да ли је ослобађање од владарских коњуха и од чувања владарских коња компензовано тиме што су манастири из својих ергела

¹²⁵¹ С. Марјановић-Душанић, *Повеља Стефан Душана о поклањању цркве Св. Николе у Врању*, 77.

¹²⁵² Зборник, 324, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹²⁵³ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143; А. Фостиков, *Занатство*, 65–66.

¹²⁵⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 142; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹²⁵⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹²⁵⁶ Н. Радојичић, *Законик*, 50, 99; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 83, 163.

давали коње владарима? Нема директних података који би указивали да су владари могли располагати за војне потребе и коњима из манастирских ергела, ипак таква могућност се не би могла искључити. Посебно у време ратних похода када је потреба за добрим, обученим јахаћим коњима била повећана, могло се прибећи и оваквим мерама.¹²⁵⁷ Коњима, и нарочито великим ергелами, располажу, готово искључиво, велики краљевски манастири који су их и добили од владара. Ктитор, и у овом случају владар, има право да користи одређене ресурсе својих задужбина, те у том смислу није било препрека да располаже и коњима. Интересантан је и детаљ из Дечанске хрисовуље који се односи на товарне коње, и помиње могућност да коњ угине *на краљевој работи*, као и на црквеној работи или сеоском кривицом.¹²⁵⁸ Овај детаљ би могао указивати да су коњи коришћени и на транспортним пословима у корист владара, највероватније за обавезу која се назива *понос* или *повоз*. Могуће је да су и други манастирски коњи били укључени у неке од послова у корист државе, тј. владара, или су узимани као војни коњи.

У другој половини 14. и у 15. веку, коњи се више не помињу на манастирским властелинствима. Разлози се могу пронаћи у политички нестабилним приликама у којима је сваки коњ означавао и ратника који на њему може поћи у поход, те је драгоцен животиња била кориснија у поседу властелина и пронијара него Цркве. Ипак, не би се могло рећи да је коњарство на манастирским поседима замрло. Игумани су за своје потребе имали на располагању извештан број грла, док су властеличићи у служби манастира имали своје коње, такође, власи су са својим коњима и даље подмиривали потребе господара, углавном у транспортним пословима.

Говедарско на манастирским поседима има специфичан развој. Манастири нису били у великој мери заинтересовани за поседовање великог броја грла крава и волова. Потребе црквених господара за употребу ових животиња у пољопривредној производњи су мале, јер се она заснива на раду мериња и осталих потчињених земљорадника који су користили своје запреге. Познати су само подаци из Повеље краља Милутина да Хиландар има своја стада говеда и да Дечани располажу једним већим стадом које је поверено власима Варадиштанима¹²⁵⁹ Посредно се може закључити да је Бањска имала своје волове и да их је користила у орању додатних деоница земље уз ангаживање *ратара* или *ако не буде ратара, да меропси редом са црквеним воловима ору*.¹²⁶⁰ Вероватно су на сличан начин и Дечани располагали својим фондом волова. Међутим, о узгоју крава у власништву манастира готово и да нема податка, мада су извесно биле чуване због приплода, а вероватно и за добијања извесних количина млека и сира. Средњовековне расе говеда су биле ситне, нису биле снажне и вероватно

¹²⁵⁷ Изостављање члана 38 Душановог законика из познијих преписа А. Соловјев тумачи: услед политичких прилика с краја 14. века и у 15. веку црквена добра нису могла бити поштеђена чувања коња, те је ова повластица брзо укинута. А. Соловјев, *Законик*, 204.

¹²⁵⁸ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 134.

¹²⁵⁹ Зборник, 442; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62.

¹²⁶⁰ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

не нарочито млечне. Нема података који би указивали да су српски манастири своје волове давали у закуп, иако је ова пракса у приморским крајевима постојала. Са друге стране, могуће да ни сточни фонд волова и говеда у поседу манастира није био у таквом обиму.¹²⁶¹ Насупрот томе, говеда су најзаступљенија крупна стока у поседу сељака. Волови представљају попходан ресурс за рад, а послови који се законским прописима траже од меропеха или сокалника, пре свега орање, у средњем веку су били немогући без воловске запреге. Коњи нису коришћени у земљорадничким пословима.¹²⁶² Познати манастирски практики показују да је велики број домаћинства располагао и кравима, поред волова.¹²⁶³ По свему судећи, манастир као господар, сем рада воловске запреге на својим пољима није опорезивао чување говеда у сеоским домаћинствима никаквим дажбинама, нити захтевао натуралне производе ове врсте.

Од крупне стоке у поседу Манастира помињу се још и мазге, муле, магарци и биволи. Дечани су имали *бивољара*, ради се о 14 људи груписаних у седам кућа.¹²⁶⁴ Ову категорију поданика Манастиру је уписао Стефан Урош III, а интересантно је да су настањени у селу Дечанима, најближем Манастиру. Биволи су као јака запрежна стока били на располагању Манастиру и највероватније коришћени за вучу већих терета. Нема података који би указивали да су коришћени за орање, а вероватно ова животињска врста није била бројна у средњовековној Србији. Нешто чешће помињу се муле и мазге на манастирским поседима, посебно хиландарским. Ове отпорне и издржљиве животиње су вероватно коришћене и приликом изградње Манастира, а биле су погодније од коња или волова за кретање по стрмим и неприступачним теренима Атоса. Да се не ради о малом броју ових животиња у поседу Манастира, указује и податак да је поред оних које су даривали српски владари, по једну мазгу сваке године давала је и Српска архиепископија Карејској ћелији. Животни век ове врсте није мали те је Светогорски манастир могао имати чак десетак мазги истовремено само на основу овог дохотка од Архиепископије, тј. Патријаршије.¹²⁶⁵

Узгојем ситне стоке у средњем веку бавили су се готово сви слојеви становништва. Свињарство не спада у веома развијене гране сточарства у средњем веку, а оскудност података отежава сагледавање ове области.¹²⁶⁶ Дечани су међу св ојим стадима имали крдо свиња за које су били задужени власи Лепчиновци.¹²⁶⁷ По свему судећи, већи број грла свиња је био у поседу сељака, него у директном властништву Манастира. У прилог томе говоре и подаци из Хиландарског практика у коме је бројност свиња већа него оваца у поседу уписаних парика.¹²⁶⁸ Поједине повеље помињу *десетак свињски* или *намет свињски*, као начин на која су опорезивана крда свиња, а са манастирских властелистава ови

¹²⁶¹ Р. Катић, *Сточарство*, 44–49. М. Благојевић, *Земљорадња*, 211–242.

¹²⁶² М. Благојевић, *Земљорадња*, 59–75.

¹²⁶³ Зборник, 308–314.

¹²⁶⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 71.

¹²⁶⁵ М. Копривица, *Обавезе Српске цркве према Карејској ћелији*, ЦС 15 (2018), 509–518.

¹²⁶⁶ Р. Катић, *Сточарство*, 58–60.

¹²⁶⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 134.

¹²⁶⁸ Зборник, 308–314.

приходи су припадали црквеном господару. Највероватније се ово опорезивање вршило у живој стоци, јер се производи од свиња па чак се ни коже не помињу као обавеза становништа ни у једној манастирској исправи. У вези са узгајањем свиња, стоји и порез назван *жировнина*, који се односи на ренту за напасање крда свиња у храстовим шумама.¹²⁶⁹

Овчарство је најразвијенија грана сточарства у средњовековној Србији. Манастири су у свом власништву имали велика стада оваца која су чували професионални пастири. Међутим, можда и већа укупна овчарска производња на манастирским властелинским одвијала се у поседу зависног становништва, како влаха тако и земљорадника. Производи добијени од оваца: вуна, кожа, сир, помињу се међу добицима које су манастири прикупљали од својих поданика.¹²⁷⁰ О важности и бројности оваца указује неколико података из дечанских хрисовуља: краљ је пашњак Ујездина откупио за 100 оваца са јагањцима; такође, краљ је као надокнаду хвостанском епископу за црквене порезе дао 400 оваца и са јагањцима и 500 перпера; у истој исправи прописана је казна од 500 оваца у случају да неко угрози манастирске пашњаке. Ови и други слични подаци указују на велики овчарски сточни фонд у средњовековној Србији, али и на стабилну вредност оваца и њихово коришћење као платног средства.¹²⁷¹

Манастирска стада оваца чувана су на устаљен и веома организован начин. Слично као и о коњима, о овцама су се старали професионални пастири који су добијали накнаду за свој посао. Сточарење се одвијало на планинским пашњацима, на којима су манастири имали посебна права добијена од ктитора. Овце су на испашама остајале од раног пролећа до позне јесни. Током зиме спуштале су у ниже пределе, или зимовишта, у већ припремљене торове. Током зимских месеци овце су храњене сеном, чија је припрема вршена током лета и уз учешће готово свих манастирских поданика. На светоарханђеловским поседима јагњила и торове су градили власи, а вероватно је сличан начин организовања ових послова био заступљен и на другим властелинствима.¹²⁷²

На Бањском властелинству о стадима оваца су бринули власи *ћелатори*, док су *војници* водили бригу о коњима и нису имали дужности око оваца, осим у *зла времена*, када сви прелазе на лакши и одрживи узгој ситне стоке. Ћелатори су поред напасања оваца имали дужност и да стригу вуну.¹²⁷³ На Дечанском властелинству манастирска стада напасали су власи Ратишевици и Световрачани. Изгледа да се сточни фонд манастира у овцама увећао у првих петнаест година деловања, па је потврђујући поседе и привилегије Дечанима, краљ Душан додатно за напасање оваца задужио још два влашка катуна: Пагарушани и Сушичани. Пастири свих дечанских стада оваца су имали право и на месечнину и на белег, који је зависио од величине стада.¹²⁷⁴ На властелинству

¹²⁶⁹ ЛССВ, *жировнина*, М. Благојевић, 192; С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, 101–102.

¹²⁷⁰ Р. Кагић, *Сточарство*, 51–57.

¹²⁷¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 56, 61; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 307–308.

¹²⁷² М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 42–45; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 38–39.

¹²⁷³ Зборник, 466; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

¹²⁷⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*; 62, 134; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље* 134, 271.

Светих арханђела чување оваца је поверено пастирима из земљорадничког села Брод, иако је Манастир имао велики велики број влаха сточара у осам катуна. Вероватно су за овакав поступак постојали оправдани разлози: манастирска стока је чувана на издвојеним пашњацима и забелима, а Манастир свакако од влашког сточарења имао приходе.¹²⁷⁵

Обавезе влаха скоро на свим манастирским властелинствима прописане су у давању оваца и јагањаца, јагњећих кожа, вуне и сира. У Бањској је прописано: *да дају цркви годишње сваки човек по 2 јагњета*, а поред тога као обавеза катуна прописано је да се од 50 кућа даје оваца са јагњетом и друга јалова. У светоарханђеловским законским прописима ова колективна обавеза катуна је готово идентична. Призренски манастир је живу стоку у *пролеће два брава јалова*, добијао само од мање групе влаха поклоника, док је имао већи прилив сточних производа од осталих поданика.¹²⁷⁶ Добитак у живој стоци који су ови манастири могли остварити на овај начини био је велики. Може се извршити извесна процена у добитку оваца и јагњади Манастира Бањска, ако се зна да је имао нешто мање од 500 уписаних влаха. Узевши у обзир пореску обавезу од 50 кућа овцу једну са јагњетом, а другу јалову, Манастир је добијао укупно 10 оваца, 10 јагњади и 10 јалових, укупно 30 грла. На име друге обавезе која је прописана као лична дужност, од сваког влаха по два јагњета, Манастир је добијао затно више, те је своја стада могао увећати за око 1000 јагњади годишње. Ово је заиста велики доходак у живој стоци, који је вероватно превазилазио потребе манастира. Могло би се претпоставити да су на овај начин формирана нова манастирска стада, а да је изван број грла био утрошен за исхрану и добијање кожа. Претпоставке да су и други манастири имали сличан добитак у живој стоци не би се могле сматрати поузданим. Дечански власи су ослобођени свих работа и давања, па нема података који би указивали да су давали два грла оваца, али се вероватно и на њих односио *овчији дестак* као уобичајено опорезивање сточног фонда.¹²⁷⁷ Чини се да су временом манастири у мањој мери добијали дохотке у виду живе стоке, а чешће у виду сточних производа: коже, вуне, сира.

Сточни производи се веома често појављују као део натуралних пореских обавеза готово свих категорија становништва.¹²⁷⁸ Најзаступљеније овакво давање су јагњеће коже, у изворма називане и *јагњетина*. Овај полу-производ давали су и земљорадници и власи. Меропси на властелинству Богородице Бистричке имали су обавезу за *Госпојиндан да дају јагњетину и уже*.¹²⁷⁹ Овај Манастир нема своје влахе, те потребе за сточним производима подмирује

¹²⁷⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹²⁷⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143–144; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 38–39.

¹²⁷⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 131; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 269.

¹²⁷⁸ М. Благојевић, *Dažbine u stoci i stočnim proizvodima u srednjovekovnoj Srbiji*, *Acta historico – oeconomika Iugoslaviae*, 14/1 (1987), 45–55.

¹²⁷⁹ Зборник, 167; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 184–185.

од давања меропаха, и вероватно од својих стада. По свему судећи, обавеза давања јагњећих кожа била је једна од одредби студеничких и милешевских закона, те се преноси на готово сва манастирска властелинства, а једино су „црквени војници” били ослобођени давања кожа и лана.¹²⁸⁰ Међу прописима Бањске хрисовуље обавеза давања јагњеће коже односила се на меропхе, со-калнике и остало зависно становништво, док је међу обавезама влаха овог Властелинства уписано давање по два жива јагњета.¹²⁸¹ На Дечанском властелинству сви поданици Манастира давали су по јагњећу кожу. Оваква општа одреба саопштена је само у Првој дечанској повељи, али с обзиром на заступљеност овог давања, највероватније је остала на снази, иако је опширније верзије хрисовуље не помињу.¹²⁸² На овај начин манастир је годишње могао добијати преко 2400 кожа. Највећи прилив јагњећих кожа остваривао је Манастир Свети арханђели код Призрена. Обавеза давања *јагњетине и испорка* уписана је и као обавеза земљорадника и као обавеза влаха. Од давања кожа су били изузети само властеличићи у служби Манастира и поједине малоброје категорије људи са посебним задужењима, Бројани и Сењани.¹²⁸³ Ново натурално давање поменуто у овој исправи је *испорак*, који највероватније, такође, представља кожу, али младог јагњета.¹²⁸⁴ На овај начин свако домаћинство са властелинства давало је по две коже, те би се могло проценити да је годишње Манастир могао добити чак и до 5000 кожа.¹²⁸⁵ Ове количине су свакако превазилиле потребе црквене установе, а како се кожама радо трговало, могло би се претпоставити да је Манастир њиховом продајом могао остварити извесну добит.

Поред кожа, у манастире се сливала и велика колична вуне и прерађевина од овчијег руна. Извори потврђују да су вуну добијали као сиривину и у виду полупроизвода: тканине – сукна или само очишћене и повезане, али и готових производа од ње направљених: покробаца, клашњи, окроја и сл. Давање вуне се не помиње као обавеза земљорадника, већ искључиво као дужност влаха. На Бањском властелинству дужности око оваца, стрижење и обрада вуне уписана је као обавеза *влаха ћелатора*, док је за *влахе војнике* напоменуто да не обрађују вуну, већ да дају један *окрој*.¹²⁸⁶ Овај окрој највероватније престављао сукно, платно од вуне, коришћено за израду одеће.¹²⁸⁷ На сличан начин прописане су обавезе око обраде вуне на Светоарханђеловском властелинству где су власи нижих категорија, *убоги*, имали обавезу да *теже вуну црквену*, док су остали давали окроје и клашње, односно већ изаткана вунена платна, а можда и комаде одеће. Власи поклоници давали су по један *покроб*, који је извесно

¹²⁸⁰ М. Благојевић, *Закон светог Симона и светог Саве*, 211, 241.

¹²⁸¹ Зборник, 465, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123, 126.

¹²⁸² П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 308.

¹²⁸³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 124, 140, 142, 143.

¹²⁸⁴ А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 57–60.

¹²⁸⁵ Овај прорачун је заснован на процени да је Призренски манастир имао приближно исти број поданика као и Дечани, преко 2000 земљорадника, док је број влаха познат из саме Хрисовуље.

¹²⁸⁶ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

¹²⁸⁷ А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 55–57.

означавао покривач, ћебе.¹²⁸⁸ Интересантно је да поклоници дају у јесен овакав покривач, а у пролеће *два брва јалова*, те би се могло претпоставити да је њихова вредност приближна, односно да такав покривач није мале вредности. Свакако се ради о дебљем и квалитетнијем производу од вуне, густог ткања и уз употребу веће количине сировине. Власи са метохије Светог Николе Врањског давали су производе у вуни на следећи начин: *који је војник од Митровдана да даје црвени покровац, а остали власи да обрађују вуну – по поставу по човеку, а осталу вуну по пола*.¹²⁸⁹ Овај покривач је био квалитетан, а чињеница да је црвени указује и на познавање технологије бојења и бољу обраду вуне. Међутим, сва вуна добијена са ове метохије морала је бити обрађена на адекватан начин и у томе су учествовали како војници тако и остали власи. Може се закључити да су манастири своје потребе за вуненим тканимама у највећој мери остваривали кроз обавезе влаха сточара и то из њихових стада. У процес обраде вуне укључени су скоро сви власи, само њихове обавезе нису једнаке, истакнутији власи су давали дебљи и квалитетнији покривач, док су ниже категорије овог друштвеног слоја давале скромнију тканину, или само полуобрађену вуну.¹²⁹⁰

О начину располагања кожама и вуном има мало података. Примена јагњећих кожа у средњем веку била је велика: за прављење зимске одеће, кожуха и других врста капута, за шта је најчешће коришћена овчија кожа са руном. Обућа је готово искључиво прављена од кожа. Манастири су били посебно заинтересовани за прераду кожа за добијање пергаментa. Познато је да су у већини манастира постојали скрипторији у којима су преписиване, превођене или настајале нове књиге. За пергамент је бирана кожа млађих животиња, са мање пигментације и еластичнија. У том смислу посебно треба сагледати добијање *испорка*, као коже веома младе животиње, која је била погодна за добијање квалитетног материјала за писање.¹²⁹¹ На манастирским властелинствима били су настањени и занатлије који су прерађивали коже и вуну: штавиоци, седлари, уздари, кројачи кожуха и кројачи одела, обућари и чизмари. Укупно сагледано, највећи број манастирских занатлија долазио је из сфере обраде коже, што је свакако у вези са изнетим подацима о приливу кожа.¹²⁹²

Од сточних производа манастири су имали и знатан прилив сирева, како од својих стада тако и кроз давања влашког становништва. Овај производ појављује се у два облика: *сирење* – млади бели сир најчешће смештан у *мешине*, и *сир* – тврди сазрели производ обликован у *кругове*.¹²⁹³ Светоарханђеловска хрисовуља садржи важан детаљ о мерама за количину сира. Сирење је смештано у мехове или мешине, ради се најчешће о јарећим или јагњећим кожама обликованим као вреће, таква мешина обухватала је 120 литри. Оваква литра по

¹²⁸⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светарханђеловска хрисовуља*, 143–144.

¹²⁸⁹ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Св. Николе у Врању*, 73, 77.

¹²⁹⁰ М. Благојевић, *Dažbine u stoci i stočnim proizvodima u srednjovekovnoj Srbiji*, 45–55; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 36–48; А. Фостиков, *Прилог Лескикону*, 53–62.

¹²⁹¹ А. Фостиков, *Прилог Лескикону*, 57–58.

¹²⁹² А. Фостиков, *Занатство*, 190–192.

¹²⁹³ М. Благојевић, *Dažbine u stoci i stočnim proizvodima u srednjovekovnoj Srbiji*, 51–52.

византијском мерном систему хвата око 320 грама, те би тежина мешине могла износити око 38,4 кг. Круг зрелог сира је обухватао 6 литри према прописима из Светоарханђеловске хрисовуље, што изражено у данашњим мерама износи нешто мање од 2 кг (1,92 кг).¹²⁹⁴ По свему судећи, власи су већ на местима планинских испаша вршили усиривање млека, и справљање младог сира, а затим је такав производ спуштан у катуне и довожен у манастир. Међу обавезама Бањских влаха помиње се да спуштају сир са планине.¹²⁹⁵ Овај посао обављали су и војници и ћелатори, а сира је вероватно било у већим количинама. Цење-нији је био стари сир, који је био трајнији, отпорнији на транспот и чување. Ипак, сир се не може уврстити у стална натурална пореска давања. Могуће је да су власи имали такву обавезу, али само на неким властелинствима и само одређене подкатегорије овог слоја. Снадевање манастира сиром је највероватније било стабилно, те црквене трпезе нису оскудевале у овом производу.

На основу изложених података о сточарству и сточним производима долази се до закључка да је процес производње у овој сфери био потуно затворен: од узгоја стада оваца преко добијања кожа, сложеног процеса штављења, обраде, до готовог производа – одеће и обуће. На сличан начин економски је био затворен и круг у производњи хране животињског порекла. Манастири су готово све своје потребе за месом, сиром, млеком, могли подмирити од својих стада и из доходака од својих поданика. Поред тога, веома је вероватно да су остваривали вишкове у сточним производима, пре свега, у кожама, а вероватно и у вуненим прерађевинама и сиру. Ови производи уопште у трговинској размени средњовековне Србије представљају извозне артикле.¹²⁹⁶ Ради се о производима лаким за транспорт, малог габарита и вероватно исплативе трговине. Постојање великог броја занатлија који се баве прерадом коже, указује на могућност да манастири на тржиште нису излазили само са сировином, већ су имали сопствене капацитете за добијање готовог производа.

Натурална давања становништва у приходима манастира

У пореском систему становништва средњовековне Србије доминирају радне обавезе. Стога је највећи допринос зависног становништва метохија управо у њиховом раду на манастирским пољима. Посредно, тај се допринос огледа у приносима житарица и вина који су се сливали у манастире сваке године. Поред радних обавеза становништво метохија имало је дужности да свом господару достави извесне производе у натури. У појединим подручјима натурална давања су више заступљена у пореском систему, док су у другим веома скромна. Давање десетка од производње са парцела парика заступљено је и у јужним

¹²⁹⁴ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹²⁹⁵ Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 126.

¹²⁹⁶ Ђ. Петровић, *О сиру у средњовековном Дубровнику*, ИГ 1–2, 1988, 21–24; Д. Динић Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 11–16.

областима српске средњовековне државе, где су византијски утицаји били израженији. Ипак, десетци нису доминантан облик опорезивања на манастирским властелинствима, посебно јер су се највећи манастири налазили на просторима у којима је радна рента становништва преовладала, док су натурална давања имала мањи удео у приходима црквених господара.¹²⁹⁷ Како је већ у претходним редовима речено, натурална давања су у појединим привредним делатностима била измешана са производњом на манастирским властелинствима. Такви примери су посебно истакнути у пчеларству, где су у снабдевању манастира воском готово подједнако заступљена и производња из сопствених пчелињака и узимање десетине од кошница. Натурална давања у сточарским производима су такође веома заступљена, а међу оваквим давањима у српским земљама највећи значај имају јагњеће коже.

Посебно треба размотрити натурална давања чија је намена снабдевања манастира у одређеним потребитинама, које нису подмирене производним активностима, или су у мањој мери заступљене у производњи на манастирским властелинствима. На овај начин, преко давања становништва подмирене су готово у целости потребе манастира за огревним дрветом и лучи, слатком, хмељом, ланом и неким другим производима.

Дрва и луч представљају основу за сигурно обезбеђивање огрева током хладнијег периода године. Потребе манастира за огревом помириване су тако што су становници метохија имали обавезу да донесу извесну количину дрва и лучи. Дрво за огрев је сакупљано из шума и лугова са властелинства. Огревно и грађевинско дрво се спуштало природним падом низ косине или жлебове, тзв. утрге, који предствљају стазе по којима су вучена дебла. За огрев се користило дрво лошијег квалитета, ситнија стабла, сува дебла, гране и слично. Сељаци су доносили у манастир дрва *на бreme* или *на воз*, у зависности од величине терета, он је ношен на леђима или на товарним животињама. Уз дрва сељаци су готово редовно доносили и *луч*, што се користило као средство за лакше потпаљивање ватре.¹²⁹⁸ На властелинству Свете Богородице Бистричке меропси су имали обавезу да донесу по бreme лучи, а поред тога и шест *копљишта* или *мотки*.¹²⁹⁹ У средњем веку употреба дрвета је вишеструка и иако се намена ових копљишта не може поуздано утврдити, то највероватније није било дрво за огрев.¹³⁰⁰ На Грачаничком властелинству меропси су доносили по *воз* дрва, и *луч* за Божић и за манастирски празник – Благовести.¹³⁰¹ На метох Светог Николе у Врању допремана је већа количина дрва и лучи. Меропси су имали обавезу да доведу по два воза дрва, а отроци по један воз, и то три пута годишње: за Божић, Ускрс и празник Светог Николе. А поред тога као додатна обавеза се помиње да возе дрва када на црквене поседе долазе игуман или старци из Хиландара и то

¹²⁹⁷ М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 149–163; Исти, *Земљораднички закон*, 238–266; Исти, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 235–251.

¹²⁹⁸ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 290–291.

¹²⁹⁹ Зборник, 267.

¹³⁰⁰ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 185–186.

¹³⁰¹ Зборник, 503.

колико год затреба.¹³⁰² Овако велика количина дрва на једној мањој хиландарској метохији вероватно је имала извесну посебну намену. Могло би се само нагађати да су на врањском метоху дрва трошена због неког посебног посла који је захтевао већу количину, или су можда одатле отпремана за друге потребе Хиландара. Светарханђеловска хрисовуља садржи уопштену обавезу меропаха: *да носе за празник дрва и о цареву доласку и патријархову, такође и о Божићу*. Није прописана количина дрвета нити да ли је ова обавеза падала на све равномерно. Вероватно су поједини удаљени поседи Светоарханђеловског властелинства ослобођени ових обавеза. Давање лучи Призренском манастиру прецизније је одређено, а ово је обавеза села Средска, Село и Рапча.¹³⁰³ Интересантно је да се у Бањској хрисовуљи и дечанским хрисовуљама не помиње давање дрва и лучи у склопу натуралних давања становништва. Могуће је да су такве обавезе постојале, али да нису поменуте. Ипак, не треба искључити ни могућност да су манастири из својих шума кроз посебне радне обавезе појединих категорија становништва допремали дрва до својих огњишта. Потребе за дрвима су биле повећане током хладнијег периода године, међутим постојале су током целе године, јер је деловање манастирских кухиња, пекара, и појединих радионица зависило од добре ватре.

Слад је спадао у један од производа добијан из натуралних давања становништва. Слад је добијан највероватније од јечма са сеоских поседа, мада је могуће да су и друге житарице коришћене за ове намене. У прописима о узгоју житарица на манастирским властелинствима готово и да нема помена јечма, док се од житарица редовно помињу пшеница, овас и просо. По свему судећи, на манастирској земљи су мале површине биле сејане овим житарицима, или их уопште није било. Са друге стране, законски прописи манастирских повеља, предвиђају да меропси у манастир доносу слад. Подаци из Повеље краља Владислава Манастиру Богородичке Бистричке настарији су помен у давању слада и хмеља, односно о справљању пива. Обавеза меропаха у овом погледу је веома уопштена: **и сладе сипаю колико к трѣвѣ.**¹³⁰⁴ Потребе овог Манастира тешко је проценити, али вероватно није имао велико монашко братство. Међутим, на Властелинству Богородице Бистричке се не помињу виногради, те су потребе за пићем вероватно биле надомештене употребом пива. Поред слада, за Божић су меропси овог Властелинства доносили и хмељ, те је производња пива могла бити заокужена.¹³⁰⁵ Давање слада се и на другим властелинствима доводи у везу са прослављањем великих празника, Божића или светитеља коме је посвећен манастир. *Закон стари Србљем* записан у Грачаничкој повељи помиње обавезу меропаха да три пута годишње дају већ оцеђен слад, као и да га затим охмеле.¹³⁰⁶ Количина датог слада и хмеља није приписана, али је, такође зависила од

¹³⁰² С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Св. Николе у Врању*, 73, 77.

¹³⁰³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 140.

¹³⁰⁴ Зборник, 167.

¹³⁰⁵ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 183; Исти, *Закон Светог Симеона и Светог Саве*, 212.

¹³⁰⁶ Зборник, 503; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 149.

потреба, те је предвиђено да уколико је црквеном господару потребна већа количина пива, да се и попови укључе у производњу.

На Бањском властелинству нешто је прецизније одређена количина слада и хмеља које је Манастир добијао. Меропси су имали обавезу да дају: *слаад на годице десетъ цѣкъ три лак'та дълга а комалъ широка по шестарю х'мелѣ мѣроухъ на годице да даѣ.*¹³⁰⁷ Интересантно је да није прописана запреминска мера жита, већ су дате димензије посуде у којима је допреман слад. Таква врећа или посуда (можда буре) била је судећи по опису 1 комал (око 43–46 цм) широка у основи, а дужина три лакта (1 лакат 52–60 цм). Различита су читања овог дела хрисовуље и различита су схватања мере у којој је изражена количина слада.¹³⁰⁸ У сваком случају пошто се давало по десет оваквих врећа (45 x 180 цм) ради се о великој количини слада, вероватно око 1000 л, а можда и више. Овако прописана количина превазилазила је могућности једног меропшког домаћинства, стога се вероватно ради о колективној обавези села или метохије. У прилог томе иде и следећа одредба из исте Хрисовуље: *слад за Стефанов дан, која метохија прави та и да га донесе и оточи, а свако да донесе три кабла жита.*¹³⁰⁹ Овде је обавеза доношења слада обавеза метохије, односно групе манастирских поседа. Овом приликом слад је доношен као *оточен* чиме је био припремљен за справљање пива.

Дечанске хрисовуље, такође, садрже одредбе о давању слада Манастиру, а овде је та обавеза регулисна на следећи начин: *слад да чине сва села којима игуман рече.*¹³¹⁰ Из овога произилази да је давање слада колективна обавеза села, те да није разрезано по домаћинству. Количина слада коју су давали меропси Дечанском манастиру није прецизирана, већ је зависила од потребе Манастира. Могуће је да је игуман унапред задужио одеђена села која су имала обавезу да предају слад, па су у тим насељима веће површине земље засејане јечмом.

Доношење слада искључиво је обавеза меропаха, а спада у оне послове које они обављају преко сокалничких работа. Сама производња је процес који је имао неколико фаза и захтевао више времена. Ферментисани слад од различитих врста жита био је коришћен и у припреми хлеба као средство за нарастање теста. По свему судећи, слад, као и готово пиво, био је кварљив производ, кратког рока употребе, стога је справљан и у манастир доношен више пута у

¹³⁰⁷ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹³⁰⁸ У преводу Д. Богдановића стоји: *десет дасака*. Д. Богдановић, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Београд–Призрен 1987, 320. У преводу Р. Михаљчића, *Закони у старим српским исправама*, 143, стоји: *десет врећа*. У новијем издању Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 51, стоји: *слад на годину десет дасака три лакта дугих а комал широких*, док се следећа реч *шестару* односи на обавезу давања хмеља: *по шестар хмеља меропѣх на годину да даје*. С. Ђирковић, *Мерење и мере*, 155, сматра да је то правоугаона врећа (цак) и њену запремину одређује као 92 л. М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 189, такође, сматра да се ради о врећи ваљкастог облика чији пречник основе износи 45 цм, а висина око 180 цм и чија је запремина око 286 л. Извесне разлике у запремини постоје ако се ради о правоугаоној врећи или о цилиндричном суду. У сваком случају, једна таква посуда или врећа је велике запремине за средњовековне услове, посебно транспорта.

¹³⁰⁹ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹³¹⁰ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 133, 271, 308.

зависности од потреба. Не чуди да су обавезе меропаха у овом погледу веће пред прослављање великих празника, јер су тада приређиване гозбе са великим бројем људи.¹³¹¹

Хмељ се гајио у средњовековној Србији на мањим површинама као вишегодишња биљка на парцелама званим хмељишта.¹³¹² Обавезе давања хмеља су у повељама поменуте као посебна дужност меропаха. Технологија справљања пива била је позната словенским народима још из прапостојбине. Термини слад и хмељ присутни су у свим словенским језицима. Употреба пива била је распрострањена међу нижим друштвеним слојевима, а нешто заступљенија у 12 и 13 веку.¹³¹³ Слад је после ферментације жита цеђен и у виду течности чуван извесно време. Последња фаза у спрвљању пива је додавање хмеља, а како се обавезе око слада и хмеља помињу одвојено, могуће је да је сама припрема пива обављана у манастиру. Меропси Манастира Богородице Бистричке имали су обавезу да поред слада за *Божих да дају хмеља по уборку*. Док је слад требало дати колико је потребно Манастиру, обавеза давања хмеља је прецизније прописана.¹³¹⁴ Уборак је мања запреминска мера коришћена за житарице и захвата 20,5 л.¹³¹⁵ Давање хмеља поменуто је у прописма Светостефанске хрисовуље, где је такође прецизно прописана количина овог производа. У новије време појављују се тумачења да је количина исказана као: *по шестрат хмеља*, у ствари једница *стар*, запреминска мера за житарице коришћена у Приморју, која захвата око 91 л.¹³¹⁶ Без обзира на неподударност мера за слад и хмељ на Бањском властелинству могла би се изнети претпоставка да су ове количине стајале у сразмери за справљање пива и потребе Манастира. Властелинство Богородице Бистричке вишеструко је мање па количина од 1 уборка хмеља вероватно задовољава потребе Манастира, док Бањска има веће потребе па су прописане веће количине слада и хмеља. У 14. веку површине под виноградима су знатано веће, а манастири дневне потребе монаха за пићем све више исказују у вину. С разлогом се може претпоставити да је у манастирима смањена употреба пива. То свакако није био случај са нижим слојевима друштва који нису располагали својим виноградима, док су им житарице и технологија справљања пива биле ближе и доступније, те су остали верни овом пићу.

Лан, такође, представља једну од натуралних дажбина коју су становници метохија договали манастиру. Највероватније је да су манастири своје потребе за ланом у већој мери подмиривали по основу давања зависног становништва, док су у мањој мери гајили лан и на својим поседима. Производња лана у средњовековној Србији није била великог обима, али је вероватно подмирива-

¹³¹¹ С. Новаковић, *Пиво у Србији у 13. и 14. веку*, Глас САН 96 (1911), 151–166.

¹³¹² М. Благојевић, *Земљорадња*, 108–109.

¹³¹³ С. Новаковић, *Пиво у Србији у 13. и 14. веку*, 151–166.

¹³¹⁴ Зборник, 167.

¹³¹⁵ М. Благојевић, *Соће, основни порез*, 35.

¹³¹⁶ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123; Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана*, 244. Износи запажање да шестар представља меру познату у латинском као *sextarius* или дубровачки *стар* (око 92 л). Овакав стар стоји у размери према уборку 1:4. М. Благојевић, *Соће, основни порез*, 32–33.

ла потребе становништва. Постоје подаци који помињу *ланишта* на манастирским властелинствима скопског Светог Ђорђа, Конче, Дечана. Ланене тканине су имале широку употребу у средњем веку, а коришћене су за израду танке летње одеће, доњих слојева зимске гардеробе, најчешће у виду кошуља и хаљина. Од ове тканине израђивани су пешкири, постељине, декоративни предмети покућства. По свему судећи, коришћен је и за вреће за смештај житарица и других намирица све до масовније употребе конопљиних грубљих тканина.¹³¹⁷ Монаси су добијали одећу прописану типиком једанпут или два пута годишње, као и постељину и остале потребштине у тканинама, које су највероватније биле израђене од лана.

На Светоарханђеловском властелинству обавеза поданика манастира је да дају *лана тридесет повесма мерних*. Ова натурална дажбина падала је на меропхе и сокалнике, а овог давања ослобођени су Сењани, због додатних обавеза око винограда, као и зидари досељени из Пнуће.¹³¹⁸ Количину од 30 повесма је тешко одредити у данашњим мерним јединицама, а повесмо означава свежањ ланених влакана који стаје на кудељу. Могло би се закључити да давање није занемарљиво, а производња лана на поседима сељака је морала бити развијена и доносити добре приносе. С обзиром на величину властелинства, количина лана која се сливала у манастир је заиста велика.¹³¹⁹ О даљој преради лана под окриљем манастира готово и да нема податка. Можда би се и овај податак о великој количини ланеног предива могао повезати са деловањем 10 кројача свитних у служби Светих арханђела.¹³²⁰ Такође, могло би се сматрати да је ова количина лана превазилазила потребе за одећом и постељом монаха и свим осталим потрепштинама за овом врстом тканине.

У другим манастирским повељама нема овако директних и прецизно одмерених прописа о давању лана, али се појављују подаци који указују да је таква натурална дажбина постојала. Међу законским одредбама Бањске повеље помиње се једна одредба која се односи на ослобађање од давања лана и јагњетине (јагњећих кожа).¹³²¹ Највероватније се ова ослобађања односе на припаднике властеоског слоја, као и на дугим црквеним поседима. Поред тога, давање лана је обавеза која се ставља у исти контекст као и давање јагњеће коже, за коју се поузданије може рећи да јесте обавеза свих категорија зависног становништва. На неким од значајних манастирских властелинстава, попут Дечана, нема уопште података о лану, што не мора указивати на то да нису имали приходе у овом производу. Могуће је да на различитим властелинствима постоје извесне разлике у начину снадбевања ланом.

Повеља Стефана Душана за Цркву Светог Николе Врањског расветљава процес прераде лана за потребе Манастира и прописује: *Меропси који сеју*

¹³¹⁷ С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у средњовековној Србији*, ИЧ 39 (1992), 47–51.

¹³¹⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140.

¹³¹⁹ Уз процене да је Манастир имао макар 2000 меропшких кућа, следи да је добијао најмање 60000 повесма лана.

¹³²⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143.

¹³²¹ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

лан да га потапају и суше и тару, и да га предају готов (обрађен). А отроци који сеју лан – да га скупљају и да га потапају и суше, а да га не тару.¹³²² Метропси врањске метохије су предавали манастиру готов обрађен лан, вероватно у повесима, слично као и на Светоарханђеловском властелинству, док отроци нису имали обавезу да тару лан што је један од завршних процеса издвајања нити из стабљике.¹³²³ Изгледа да се лан узимао од оних поданика који су га гајили, али да није постојала општа обавеза давања лана. Из Светорханђеловске и из Врањске повеље следи да су сељаци гајили лан на својим парцелама, а не на манастирској земљи. Како једина прецизна сведочанства о лану као природној дажбини становника метохија потичу из времена Стефана Душана, не треба искључити могућност да је управо средином 14. века порасла производња ове биљке, као и да су манастири могли добити веће количине овог предива. Тешко је рећи да ли су сви манастири са својих властелинстава подмиривали потребе за ланеним тканинама, а оскудни подаци о производњи и потрошњи лана не дозвољавају довољно сагледавање економичности у овом погледу. Са друге стране, стање на Светоарханђеловском властелинству указује да је Манастир остваривао знатан добитак у лану.

На појединим манастирским властелинствима постојала је и обавеза давања ужади. Овакво природно давање може се, такође, довести у везу са гајењем и прерадом лана. Давање ужета као обавеза мерапаха, забележено је само у законским одредбама Повеље Богородице Бистричке.¹³²⁴ Законски прописи Бањске повеље захтевају од мерапаха, давање *оглава*, који по свему судећи, представља улар једноствније израде.¹³²⁵ Потребе за оваквим предметима манастири су могли подмити ако су располагали извесном количином ланеног предива, те се у познијим исправама не помиње давање готових ужади.¹³²⁶

Могло би се закључити да су у манастир са властелинства пристизали производи земљорадничке и сточарске производње како са манастирских поља, тако и преко природних давања становништва. Пренос и складиштење је такође падало на терет зависних људи, те су радили и на тим пословима. Снабдевање манастира основним потрештинама је несметано, а располагање производима зависло је од потреба.

¹³²² С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, 77.

¹³²³ С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у средњовековној Србији*, 49–51.

¹³²⁴ Зборник, 167.

¹³²⁵ Зборник, 465; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹³²⁶ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 184; А. Фостиков, *Занатство*, 153–164.

ПОТРОШЊА У МАНАСТИРИМА

Монашки мертик или комат – издржавање монашке заједнице

Студенички типик сликовито каже: *као што смо ми сложени из двојаког, тј. из душе и тела, тако је и са манастиром, као душа његова могла би се разумети сва боголепна служба у појању, а као тело оно што је сам манастир и оно што је потребно нашим телима.*¹³²⁷ Управо потребе тела, представљају један од основних елемената потрошње у оквиру сложеног система манастирске економије. Издржавање монашке заједнице захтева велико ангажовање и капацитете управитеља манастира, ктитора и целог властелинства. Основне и сталне потребе манастира су хлеб, вино, восак и уље. Оне имају примену у богослужењу, стога и посебну симболику и употребу у цркви, за трпезом или у монашким ћелијама. Највероватније је да су то потрештине у којима црквене установе средњовековне Србије нису оскудевале. Манастири су потребе за основним животним намирницама подмиривали са својих имања и прихода које су добијали од ктитора. Већ је указано да термин *адрфат* означава братски удео. Чешће од тога у српским изворима су у употреби термини *мертик* и *комат*, који означавају следовање које монах добија у виду издржавања. Извесно је да је монашко следовање подразумевало храну, вино, одећу, постељу, свеће за осветљење, па и новац.

Кроз свету тајну евхаристије и њено вршење хлебом и вином, симболика и примена ова два елемента у хришћанском богослужењу постаје неизоставна, а током времена добија и шира значења.¹³²⁸ Српски средњовековни извори наглашавају да следовање монасима у хлебу и вину постаје основа исхране у средњовековним српским манастирима. Говорећи о исхрани монаха и у Хиландарском и у Студеничком типик у акценат је стављен на поштовање трпезаријског реда, обедовање у миру и тишини, док је сама храна у другом плану. Прописе о следовању у храни и трпезном реду Сава је у великој мери преузео из Евергетидског типика. По свему судећи, количина хране и вина коју су монаси добијали усаглашена је у већини манастира, мада је у великој мери зависила од периода године, од смене постова и празника, али и од могућности манастира.¹³²⁹

Поред типика, поједине манастирске повеље прописују начин издржавања монаха, исказујући тежње ктитора да се уједначи следовање које добијају калуђери. Поред постојећих прописа и праксе монашке исхране, краљ Стефан Дечански је одлучио да посебно одмери следовање монаха у свом манастиру, одредивши прецизну мерицу за хлеб, а поред тога: *а мерѣтигъ исѣкохъ и*

¹³²⁷ Студенички типик, 55.

¹³²⁸ Л. Мирковић, *Православна литургија* I, 3; исти, *Православна литургија* III, 66–83.

¹³²⁹ Свети Сава, *Сабрани списи*, 56–59; Студенички типик, 55–63; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе*, 86–92.

призидахъ при вратѣхъ вин'ници.¹³³⁰ Податак да је мера била уклесана, од мермера израђена и узидана не изненађује за прилике средњег века. Познато је да су у Дубровнику у 14. веку такође постојале исклесане мере, које су се у народу називале и *каменице*, и које су имале за циљ прецизно и уједначено мерење. Порекло речи *мертик*, *комат*, као и грчког *аделфат* има корен у терминима који означавају меру или удео. Инсиститање на правим, усаглашеним мерама је веома изражено у средњовековним исправма, те се појављује тенденција позивања на наслеђене мере од отаца. Закони, такође, прописују строго поштовање мера и забрањују било који вид закидања у мерењу. Ова појава се јавља као последица несавршености мерних средстава, односно судова којима се мерило, али и различитих вредности истоимене мере у различитим регионима.¹³³¹ Светоарханђеловска хрисовуља прописује да се монасима даје *следовање као што је узаконио свети краљ у Бањској*, а затим и да се *хлеб даје свима једнако*.¹³³² Иако није наведена прецизна мера ни хлеба ни вина у Светоарханђеловској хрисовуљи, јасно је да је она постојала и да је била добро позната, ко и да је усаглашена са остлима манастирима. У сваком случају, под терминим *комат*, или *мертик*, јасно је одређено следовање монашког obroка који добија свакодневно на трпези. У прилог томе сведочи и пропис који се односи на арханђеловске монахе: *ако се који старац нађе болестан да му се даје мертик, као и на трпези*. Мертиком се назива и онај оброк који се износи као милостиња на вратима манастира, а чија је садржина по свој прилици била иста или слична као и монашко следовање.¹³³³

Поједине исправе за Хиландар и светогорске манастире, такође, садрже податке о монашком издржавању, следовању у храни и одећи. У акту о куповини братских удела у Карејској ћелији прописнао је да се даје: *хлеб, масло и сочиво и свита и такође папуче и благословеније као и свој браћи*.¹³³⁴ Ово је можда и најопширнији попис монашког следовања, поред оних наведених у типцима. Следовање у вину није поменуто у овом мертику јер је ћелија располагала својим виноградима.¹³³⁵ Стефан Душан се касније преузимајући ктиторство над Карејском ћелијом, постарао и за друге потребе монаха, те је даровао и: 10 гуњева, 10 кожуха, 10 клашњи и 10 мехова сирења и 10 сирева, и поред тога обезбеђује проходе од соли и дарује села и засеoke.¹³³⁶ Производи који се помињу у дару приликом обнове ћелије у време цареве посете Светој Гори вероватно нису били обухваћени основним мертиком који је давао Хиландар, а који су раније уговорени приликом купопродаје адрфата краљевима Милутину

¹³³⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 63, 135; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 136, 269.

¹³³¹ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 163–165.

¹³³² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹³³³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹³³⁴ Д. Живојиновић, *Повеља братског сабора манастира Хиландар о аделфатима за Карејску келију Светог Саве Јерусалимског*, 44, 46.

¹³³⁵ Д. Живојиновић, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина Карејској ћелији Светог Саве Јерусалимског*, 21, 26.

¹³³⁶ Д. Живојиновић, *Велика прилепска хрисовуља* 77, 81.

и Душану. Стога, у прилогу Стефана Душана нема помена о давању брашна или жита, уља или воска, ни вина, јер је снабдевање овим потроштинама било регулисано ранијим документима, а цар даје монасима личне поклоне.

У акту о куповини адрфата за монахе Хрусијског пирга краља Милутина монашки удео се назива *комат*, али има исто значење као и мертик из сродних докумената.¹³³⁷ Нешто више податка о том следовању монасима у Хрусијском пиргу садржано је у исправи која се односи на издржавање баште Антонија. Хиландар се обавезује да ће давати *за годину како су први узаконили*, тј. како је краљ Милутин уредио односе између манастира и пирга. Тај мертик је износио: *24 литра масла, 6 пари папуча, два пара калига, и вино од Клинца на дан како је било раније, а за хлеб башти Антонију како буде могуће да узме себи или у хлебу или у жити да му се даје*.¹³³⁸ Без обзира на спорну аутентичност ове исправе, исказани износ монашког комата би се могао прихватити као веродостојан податак. По свему судећи, слично следовање добијали су и хиландарски братственици, јер се у исправама о куповини адрфата наглашава да следовање монаха у испосницама буде исто као и онима који бораве у киновијском манастиру.¹³³⁹

Подаци из поменутих исправа су углавном усаглашени, монаси су у свим манастирима имали прописано следовање, а о равномерној и праведној расподели се старао старешина манастира, као и трпезар у чије надлежности се убраја брига о набавци и ваљаности хране, као и њеној расподели. Следовање у храни монаси су добијали свакодневно за монашком трпезом према прописаном режиму исхране, који је зависио од недељног и годишњег распореда посних и мрсних дана. Исто је и са следовањем вина, које се давало уз оброк у уједначеним чашама и поштујући правила поста и дозвољене количине конзумирања пића. Следовања у одећи, обући, уљу или воску, као и новчани дар у виду благослова, давани су једанпут годишње. Оваква давања су стога могла бити и прецизније исказана у виду врсте и броја пари одеће или обуће, или количине уља, воска, или новца. У том процесу добро разумевање економских прилика било је неопходно да би се сагледале годишње потребе и расположиви ресурси добро искористили.

Хлебни и вински мертик и монашка трпеза

Симболика коју је носио хлеб, употреба у богослужењима, као и велики удео у исхрани, захтевао је посебну пажњу у припреми и употреби овог производа. Српски типичи помињу дужност хлебара међу значајнијим службеницима манастира.¹³⁴⁰ Највероватније да се старао о допремању потребних количина брашна и хлеба, справљању просфора и нафора, количинама потребним за

¹³³⁷ Д. Живојиновић, *Акт Хиландарског братског сабора о продаји аделфата*, 42.

¹³³⁸ Д. Живојиновић, *Фалсификовани акт хиландарског братског сабора за башту Антонија*, 61, 63.

¹³³⁹ М. Живојиновић, *Монашки аделфати на Светој Гори*, 291–308.

¹³⁴⁰ Свети Сава, *Сабрани списи*, 75.

литургије и остале службе у којима је постојала потреба за хлебом. По свему судећи, хлебови за богослужбене потребе припремани су засебно, од финијег брашна и са посебном пажњом.¹³⁴¹ Ипак, количина пшенице, или брашна употребљене за богослужења, причест, помене, веома су мале у односу на остале видове потрошње у манастиру.

Хлеб има посебно место у средњовековној исхрани. Истраживања су показала да у развијеном средњем веку у Европи удео хлеба у исхрани монаштва износи око 40 % од укупне конзумиране хране, да би у позном средњем веку удео хлеба у исхрани мало опао, али је и даље представљао најзаступљенију врсту хране.¹³⁴² У средњовековној Србији о исхрани становништва има мало података. Извесно је да су житарице заузимале процентуално највећи удео у исхрани, ипак тешко је рећи да ли је употреба мешеног хлеба била доминантнија од употребе просаних варива и других житних каша.¹³⁴³ Са разлогом се може претпоставити да је количина употребљеног хлеба у манастиру била већа од количине коју су јели сељаци.

Манастирски типичи мало података саопштавају о хлебу на монашкој трпези. Употреба хлеба била је дозвољена у свим данима током године, док је током најстрожих дана поста било дозвољено *дати им само хлеб или сочиво квашено или воће варено*. На Велику суботу само се пред црквом служио хлеб и вино, док се остала храна није узимала. Током простих дана хлеб се обилато служио на монашкој трпези током ручка. Вечера је била оскудна, а типичи бележе: *вама који хоћете вечерати да се постави само један хлеб и то мали*.¹³⁴⁴ Мера и употреба хлеба у манастирима је вероватно заснована на дугој традицији, али подаци о прецизним мерама за ову намирницу су реткост. За потребе Дечана, краљ Стефан Урош III одредио је: *и одмерих калуђерима мерицу за тесто од четири литра*.¹³⁴⁵ Може се сматрати да је оваква мера хлеба заснована на широко распрострањеној пракси у манастирима, па се може сматрати основом за метролошка истраживања потрошње хлеба. Светоарханђеловска хрисовуља прописује да је *мертик хлебни и вински* у овом манастиру исти као и у Бањској, али даље налаже *да се даје кисели хлеб свима једнако; у среду и петак и у понедељак једном дневно хлеб*.¹³⁴⁶ Количина није наведена, а позивање на бањске прописе није од велике помоћи, међутим, основано се може претпоставити да је *мертик хлебни* исти или веома сличан као у Дечанима и у другим манастирима.

¹³⁴¹ Типик цариградског Пантократоровог манастира садржи прецизније прописе о справљању литургијских хлебова. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 754–756.

¹³⁴² C. Dyer, *Changes in diet in the late middle ages: the case of harvest workers*, *The Agricultural History* 36 (1988), 21–37; C. Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England*, Cambridge 1989, 158. B. Harvey, *Living and Dying in England 1100–1540, The Monastic Experience*, Oxford Univesiti press 1993, 58.

¹³⁴³ М. Спремић, *Јело и пиће*, Приватни живот у српским земљама средњег века, 113–116.

¹³⁴⁴ Свети Сава, *Сабрани списи*, 59–60; Студенички типик, 62–63.

¹³⁴⁵ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 63, 135; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 136, 269.

¹³⁴⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

Светоарханђеловска хрисовуља помиње да је следовање монаха *кисели хлеб*, што указује да се ради о квасном тесту. Нажалост, српски извори не говоре о рецептури нити начину справљања хлеба. У условима средњовековног млевења брашна тежило се што мањем отпадању мекиња и што бољој искоришћености пшенице у људској исхрани. Неки извори сведоче и да је поред финог пшеничног брашна у употреби било и *припросто*, односно брашно лошијег квалитета. Међутим, манастири нису оскудевали у пшеници, те се са разлогом може претпоставити да су за исхрану у већој мери користили пшенично брашно. У истраживањима средњовековне хране установљено да је да се код припреме хлеба користио фрементисани слад, као и дуже време одстојало тесто, као средства која би поспешила нарастање.¹³⁴⁷ По свему судећи, хлеб за потребе монашке исхране је справљан у оквиру манастирског комплекса, где су постојале *мађупнице* или пекаре.

Проблем у расветљавању прописаног дечанског *мертика хлебног* представља и околност да се *литра* веома ретко помиње као мера за житарице. Свакако се ради о мањој шупљој мери, која стоји у сразмери са најзаступљенијим мерама за житарице, каблом, модијем и другим. Један византијски модиј се састоји од 40 литри, а тежински еквивалент такве литре је износио око 320 г.¹³⁴⁸ Ова мера је током дугог времена била постојана и има основа у римској литри, либри или фунти. По свему судећи, оваква литра је коришћена као мера за тесто, тј. хлеб, у Дечанској хрисовуљи. Не треба одбацити могућност да је по наредби краља заиста била израђена одређена мерица, као модла, која је коришћена приликом израде хлеба. По свему судећи, мертик хлебни је износио 4 литре од по око 320 г, односно око 1,28 кг хлеба.¹³⁴⁹

Да би се утврдила поузданост података о величини дневног следовања хлеба из дечанских хрисовуља, треба је упоредити са другим подацима о мертику хлебном, као и бројним истраживањима о монашкој исхрани у средњем веку. С. Ћирковић је указао да је ова мера аналогна *оки*, запреминској мери турског мерног система, која је тежила 1282 грама. Такође, показао је да дневно следовању у хлебу ове тежине има бројне потврде током дужег временског периода.¹³⁵⁰ Подаци из једне турске вакуфнаме из Хтетова из 1463. године, показују да је следовање службеницима вакуфа износило *оку хлеба на дан*, док је вакуф давао храну сиротињи у мањим погачама (фодула).¹³⁵¹ Основаност оваквог мертика хлебног има потвду и у једном извору који је хронолошки ближи

¹³⁴⁷ T. Scully, *The Art of Cookery in the Middle Ages*, Woodbrodage 1995, 36; H. E. Jacob, *Six Thousand Years of Bread: Its Holy and Unholy History*, New York 2007, 141–157.

¹³⁴⁸ С. Ћирковић, *Ока на момка*, 111–114; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 164.

¹³⁴⁹ С. Ћирковић, *Ока на момка*, 112.

¹³⁵⁰ Ока је мера која на просторе српске државе долази са турским освајањима, али веома брзо постаје распротрањена и коришћена у свакодневном животу, вероватно зато што је имала добар однос размера са старим српским и византијским мерама. Ћирковић указује да је хлеб тежине од једне оке представљао следовање српским војницима устаницима почетком 19. века, као и на метролошку основаност изреке „ока на момка”, која се тада користила. С. Ћирковић, *Ока на момка*, 112.

¹³⁵¹ С. Ћирковић, *Ока на момка*, 113; уп. Г. Елезовић, *Турски споменици I*, Београд 1940, 54–56.

издавању Дечанске хрисовуље. Краљ Милутин обнављајући седиште Призренске епископије, Цркву Богородице Љевишке, записује обавезу да се даје *мертик* на вратима храма. У виду милостиње раздeљена је следећа количина: *сваког месеца по четири кабла брашна, два кабла пшеничног, а припростог друга два кабла, каблом месечним којим је давано Николи протомајстору и Астрану протомајстору*.¹³⁵² Овде је брашно одмерено као два кабла пшеничног квалитетнијег и два кабла *припростог*, мање квалитетног млевеног жита, можда од сумјешнице која је у великој мери била у употреби међу нижим друштвеним слојевима. Интересантно је да се и соће као основни порез одмеравало тако што је половину кабла жита требало предати као отребљено чисто, а друга половина *припросто*.¹³⁵³ Мера кабал је уобичајена у средњовековној Србији, а по свему судећи, у Призрену је имао исту мерну вредност као и византијски модиј (17,08 л или 12,8 кг). Дугим речима, на вратима призренске катедре је месечно дељена количина од 4 кабла брашна, 51,2 кг; што значи да је давано 1,7 кг брашна дневно. Износ јесте мало већи од дечанског хлебног мертика, али не одступа знатно, што је вероватно последица међусобног односа средњовековних мера. Стога би се могао прихватити и овај аспект исказивања мертика хлебног: као месечног следовања у количини од 4 кабла брашна.

Бројна истраживања о храни у европским земљама у средњем веку показала су да је употреба хлеба у црквеним круговима била нешто већа него међу сељацима и грађанством. Уобичајена дневна количина хлеба у западно-европским градовима (Паризу и Фиренци) била је *векна од две фунте*, што је свакако мања количина од оне којом су располагали свештеници. Веома је интересантно запажање да су клирици, чак и нижи, користили хлеб у количини 1–1,3 кг дневно.¹³⁵⁴ Може се заључити, да мера дечанског хлебног мертика одговара подацима о коришењу хлеба за исту друштвену групу на западу. Византијски типичи ретко помињу дневне потребе у хлебу, ипак, садрже драгоцене податке о месечним или годишњим следовањима у брашну или жити. Тако монасима цариградског Пантократоровог манастира следује по 5 модија *финог пченичког брашна* месечно. У неким другим манастирима количина је исказана као годишње следовање од 30, 36 или 48 модија.¹³⁵⁵ Приликом уговарања адрфата за истакнуте светогорске монахе, такође, су поменуте и количине жита или брашна које им следују. Монах Симон је куповином адрфата од Велике Лавре добијао издржавање, за себе и свог слугу, које је обухватало између осталог 30 модија жита годишње, док је монах Атанасије уговорио по 5 модија жита сваког месеца. За монаха Андонија у Хрусијској испосници предвиђено је: *а за хлеб да узима како му је zgodно, или хлеб или да му се даје жито*.¹³⁵⁶ Овакви износи су углавном сразмерни онима о следовању српским монасима. Међутим,

¹³⁵² М. Павић, *Стари српски записи и натиси*, 49.

¹³⁵³ М. Благојевић, *Соће – основни порез*, 16–23.

¹³⁵⁴ Т. Scully, *The Art of Cookery in the Middle Ages*, 36–37; С. Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England*, 151–160; В. Harvey, *Living and Dying in England 1100–1540, The Monastic Experience*, 57–58.

¹³⁵⁵ Byzantine Monastic Foundation Documents, 350, 353, 761.

¹³⁵⁶ Д. Живојиновић, *Фалсификовни акт хиландарског братског сабора за башту Андонија*, 57–67.

има примера из типика и из различитих уговора, где су следовања у хлебу или житу мања, и крећу се годишње 12–18 модија по монаху.¹³⁵⁷ Могуће је да су постојале разлике у начину исхране, нарочито када се ради о монасима пустњацима, или онима који бораве у испосницама, где је мешање и печење хлеба било отежано, па су у исхрани били затупљенији други видови конзумирања житарица.

За сагледавање економије манастира у средњовековној Србији, у сегменту производње и потрошње житарица, дечанске хрисовуље пружају извесне податке. Процена укупне потрошње хлеба у Дечанском манастиру би се могла сагледати на следећи начин: ако један монах дневно добија 1,28 кг, то он годишње утроши 467,2 кг хлеба. У односу хлеба према брашну од 125 %, за добијање 467 кг хлеба потребно је 374 кг брашна.¹³⁵⁸ Уобичајена је процена да потребе човека нижих друштвених слојева у средњем веку задовољава око 300 кг пшенице годишње. Већ је напоменуто да је у исхрани свештенства и посебно монаха, употреба мешеног пшеничног хлеба била већа него међу световњацима. Укупно сагледано ако је Дечански манастир имао 100–120 монаха, било је потребно између 46–56 тона хлеба годишње. Овај податак, иако оквиран и заснован на многим проценама, важан је за сагледавање манастирске економије, ако се стави у корелацију са већ изнетим подацима о производњи пшенице на истом властелинству. По свему судећи, производња је далеко премашивала основне потребе за исхраном монашке заједнице. Укупну потрошњу жита или брашна увећавали су оброци које је манастир давао радницима, пастирима, мајсторима, за давање милостиње на вратима храма и сличним потребама, о чему ће још бити речи.

Вино у хришћанској цркви симболизује крв Христову и представља свето пиће. Примена вина у богослужењу присутна је од најранијих периода хришћанства, те је у литургијама обавезно присуство чаше (путира) вина, док највећи значај вино добија у једној од најважнијих светих тајни – евхаристији.¹³⁵⁹ Схватање симболике вина у хришћанству неговано је и кроз употребу вина на монашкој трпези. Студенички и Хиландарски типик прописују употребу вина по моделу успостављеном у цариградском Евергетидском манастиру. Док је током простих дана само поменута употреба вина, прописи о конзумирању пића током постова откривају и да су постојале две мере којима је давано следовање монасима: *да им се даје на обеду и пиће великом уобичајеним красовуљем, а за вечеру малим красовољем, упола већег*.¹³⁶⁰ Интересантно је да се велика чаша сматрала уобичајеном мером за вино. Током трајања поста само је суботом и недељом следовао обилнији оброк и вино је на овај начин дељено. За време постова конзумирање вина је у извесној мери умањено, те је уторком и четвртком следовала мања мера, док је понедељком, средом и петком пост био

¹³⁵⁷ М. Живојиновић, *Монашки аделфати на Светој Гори*, 295–296.

¹³⁵⁸ В. Harvey, *Living and Dying in England 1100–1540, The Monastic Experience*, 56–58.

¹³⁵⁹ Л. Мирковић, *Православна литургија I*, 3, 13, 116.

¹³⁶⁰ Студенички типик, 65.

без уља и без вина. Међутим, укупан број дана у којима је потпуно забрањено вино је релативно мали.¹³⁶¹

Прописе о коришћењу вина, готово потпуно усаглашене са оним из типика, садржи и Светоарханђеловска хрисовуља. Овај документ за употребу драгоценог пића прецизира: *а вино ујутру и увече, а у посне сваки дан једном, осим суботе и недеље, и да је увек трпеза.*¹³⁶² Како су прописи о мертику хлебном и винском у Призренском манастиру били усаглашњени са Бањским, употреба вина на монашкој трпези на овај начин вероватно је прилично уједначена у српским манастирима. Више пута поменути дечански пропис сведочи и о прецизно одмереној количини монашког следовања: *и умерих калуђерима мерицу за тесто од четири литра, а мертик вински исклесак у мермеру и призидах крај врата подрума.*¹³⁶³ Док је мера за количину теста или хлеба одређена на четири литре, за мертик вински само се каже да је мерица уклесана у зиду винског подрума. Међутим, истраживања о мерама, као и тумачења овог прописа, указују да је мерица за вино највероватније износила исто четири литре.¹³⁶⁴

Одређивање прецизније количине која је подразумевана под мертиком винским захтева посебно разматрање. Становиште да је мера за вино исказана у дечанским хрисовуљама износила 4 литре (1 литра има око 320 г), иако то није изричито назначено, има основа у корелацији са познавањем средњовековних мера и са другим познатим изворима о мертику винском.¹³⁶⁵ Није на одмет поменути да је у многим документима количина следовања у хлебу (брашну или жити) исказана истом количином, а често и истом шупљом мером као и следовање вина.¹³⁶⁶ Српске мере за вино у средњем веку исказане су у посудама у којима се оно чувало, нослио, или на било који начин одмеравало. Красовољ, посуда, чаша за вино коју помињу манастирски типичи је највероватније запремине око 1,28 л (дм³). С. Ћирковић је установио да их иде 32 у један чабар, који представља највећу меру за вино (41 л).¹³⁶⁷ Натпис који прописује давање мертика на вратима Храма Богородице Љевишке садржи податке који могу бити од велике користи за сагледавање дневних и месечних следовања у вину. Наиме, краљ Милутин је наредио да се износи мертик на порту свакодневно, али количина хране и пића није исказана дневним већ месечним следовањем. За

¹³⁶¹ Вино је забрањено током прве и последње недеље Великог ускршњег поста, затим понедељком, средом и петком током трајања постова, што укупно износи око 40 дана годишње. Током осталог дела године, среда и петак јесу посни дани, али је конзумирање вина дозвољено. Свети Сава, *Сабрани списи*, 59–60; Студенички типик, 62–63.

¹³⁶² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹³⁶³ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 63, 135; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 136, 269.

¹³⁶⁴ С. Ћирковић, *Мерења и мере*, 157.

¹³⁶⁵ С. Ћирковић, *Мерење и мере*, 157; М. Штећић, *Виноградарство*, 58, 388–391.

¹³⁶⁶ На пример, у Типку за цариградски Пантократоров манастир исказане су прецизно потребе болнице, поред осталог помиње се следовање: „Десет морских модија пшенице и 10 истих тих мерица вина”. Следовање појединих монаха закупаца адрфата исказано је као 18 модија жита и 18 модија вина. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 350–354, 764.

¹³⁶⁷ С. Ћирковић, *Мерење и мере*, 157.

вино то је чабар месечно.¹³⁶⁸ Уколико се зна да у један чабар иду 32 красовуља, јасно је да је однос дневног и месечног следовања био сасвим усаглашен.¹³⁶⁹ По свему судећи, на вратима храма скакодневно је изношен исти мертик вина, који је следовао монасима, али и мајсторима и свим другим радницима.

Упоређивањем податка из српских извора о месту које је заузимало вино на монашкој трпези, са подацима о манастирском животу како на истоку тако и на западу, долази се до интересантних запажања. Међу византијским типцима и прописима о монашком животу постоје знатна одступања у прописима о употреби вину.¹³⁷⁰ Већина старијих типика предвиђа конзумирање вина само током мрсних дана и током празника, у неким чак само недељом, тек се у Евергетидском типичу уочава да је конзумирање вина дозвољено свакодневно, чак и током већег дела трајања постова. Ово повећање употребе вина је свакако последица увећања површина под манастирским виноградима и уопште развоја виноградарства. Ипак, треба указати да српски типичи преносећи прописе о већој количина употребе вина из цариградског Евергетидског изворника, већ од почетка 13. века уређују монашку трпезу тако да је вина на њој било обилно и често, иако по свему судећи виноградарство није било на високом степену развоја. Упоређивање прецизније количине вина која је следовала монасима из различитих манастира је теже, пре свега због непрецизности исказаних мера. Следовање монашког винског мертика одређено је бројем чаша или мерица, чија запремена најчешће није ни приближно одређена. Типичи из познијег периода све чешће помињу следовање вина *уобичајеном мером*, што указује да је ипак постојала нека усаглашеност у том погледу. Сами прописи Студеничког и Хиландарског типика једноставно помињу следовање *великим красовуљом*, или за вечеру мањим. Приметно је да међу византијским документима већи број прописа о монашком следовању помиње количину од четири мерице вина дневно, а креће се најчешће у распону од 2 до 6 мера – чаша. Ако се под том мерицом сматра литра (око 320 г), онда је *мертик вински* саопштен у Дечанским хрисовуљама усаглашен са већим бројем византантских прописа.¹³⁷¹

Истраживања о монашкој трпези на западу, такође, показала су да постоје различите конзумне мере вина у различитим манастирима и областима. Бенедиктински прописи предвиђају да је оптималан унос овог пића половина боце, бокала, ипак имају флексибилан став о различитим потребама за пићем

¹³⁶⁸ М. Павић, *Стари српски записи и натиси*, 49.

¹³⁶⁹ Делјењем количине од једног чабра вина, око 41 литар, на тридесет дана у месецу, добија се 1,36 л вина дневно, што је колична приближна већ изнетим подацима о дечанском мертику. С. Ћирковић, *Мерења и мере*, 157; М. Штепић, *Виноградарство*, 390–391.

¹³⁷⁰ Тако Студитски типик прописује наизглед велику количину вина наводећи да је дозвољено пити током ручка три, а током вечере две чаше током мрсних дана и летњег периода, док је регуларно следовање по две мерице по оброку. У већем броју докумената сусреће се следовање од по две мерице вина (по оброку) или три или четири дневно. Има и оних који не сматрају подобним узимање веће количине вина, те саветују једну или две чаше. У бугарским манастирима је такође прописано четири мерице вина. Такође, има и типика који прописују месечно или годишње следовање. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 109–111, 224–226, 396, 478–480, 560, 762–764. А. М. Talbot, *Mealtime in monasteries*, 115–117.

¹³⁷¹ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 512, 533, 1668.

током физичког рада или летњег периода, али указују на опрез и непожељност опијања. По свему судећи, вино је редовно било део монашке трпезе, и током ручка и током вечере, па се тако нису битно разликовале од количине вина коју су добијали монаси у православим манастирима. Количине су извесно зависле о могућности манастира да обезбеди драгоцено пиће са својих винограда или прилозима ктитора.¹³⁷²

У неким истраживањима су изнета мишљења да је вино за монашком трпезом било разблаживано водом. Сведочанства о томе се заисита могу препознати у неким прописима византијских типика и у наративним изворима. Узимајући оваква становишта у виду наизглед велике количине конзумираног пића које помињу неки документи, могу се на другачији начин сагледати. Постоје и схватања да је вино током лета расхлађивано, док је током зимског периода кувано или разблаживано врућом водом.¹³⁷³ У позном средњем веку са развојем виноградарства и увећањем производње на свим црквеним поседима, вероватно је повећана и количина употребљеног вина у манастирима. Српски типичи, као ни манастирске повеље, не помињу да је вино за трпезом разблаживано водом. Податак да је дечански мертик вински био уклесан у винском подруму указује да се овом мером давало следовање у чистом вину. Да ли је за трпезом српских манастира разблаживано, тешко се може рећи.

Поред уобичајеног следовања у вину, које је било нормирано како током простих дана, празника, тако и током постова, постоје и подаци који указују да је у одређеним данима за трпезом служен и *приливак* (*прилевак*). Ради се о додатној количини вина, која је као и кољиво део одавања помена умрлима. У уговорима Лазаревића о куповини адрфата и прецизирања обавеза манастира у давању помена, помиње се овакав вид служења вина. Стефан Лазаревић у повељама у Хиландару и Великој лаври, на дан обележавања његових помена, обавезује Манастир на додатне литургије, кување и служење кољива као и *да се даје свој братији калуђерима приливак*.¹³⁷⁴ У акту игумана Светог Пантелејмона којим потврђује обавезе Манастира о служењу помена Лазаревићима, садржани су подаци о томе да се приливак даје подједнако и монасима манастира и сиромасима који се пуштају унутар манастира током оваквих дана, не само на дан помена већ и сутрадан.¹³⁷⁵ Потрошња вина у оваквим приликама свакако није представљала знатан издатак за манастир, ипак, нагласак је на симболици вина као пића васкресења и вечног живота.¹³⁷⁶

Потрошња вина у манастиру зависила је пре свега од броја мертика винских које је требало свакодневно послужити. Највећи потрошач је извесно монашко братство, с обзиром на већ изнете процене о броју монаха, и дневној употреби вина. Процена укупне потрошње вина на монашкој трпези у великим

¹³⁷² D. Sewerd, *Monk and Wine*, London 1979, 25–35; G. H. Kreglinger, *The Spirituality of Wine*, 45–47.

¹³⁷³ Byzantine Monastic Foundation Documents, 405, 690; A. M. Talbot, *Mealtime in monasteries*, 115–117.

¹³⁷⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 196, 264.

¹³⁷⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 316, 318, 326.

¹³⁷⁶ ЛССВ, *помен*, Р. Поповић, 550; М. Штепић, *Виноградарство*, 392.

манастирима који су имали 100–120 монаха, на пример Дечани, износила би 46–56 тона вина годишње. Поред тога извесне количине су даване пастирима, радницима који обављају извесне послове у корист манастира, за давање на вратима, као и за потребе болница и друге намене. Извесно је да су манастири били велики потрошачи вина. Ипак, пошто је непозната количина вина коју су добијали са својих винограда, не може се утврдити који је проценат производње био намењен директној потрошњи. Судећи по прописима који указују на повластице манастира у продаји вина, може се закључити да је вишкова било.

Монашка трпеза је скромна и усклађена са режимом посних и мрсних циклуса у току године. Типици наглашавају умереност у јелу и пићу: *да малим и потребним будете задовољни*, захтевају смерност за трпезом, док се изношење хране и незаситост кажњавала. Режим исхране у манастирима није био уједначен ни једноличан. Монаси имају најчешће два obroka, ручак и вечеру, док током зимског периода *једемо једанпут, због краткоће дана, а једемо уље и вино пијемо у те дане*.¹³⁷⁷ Празници су прослављани уз гозбе, обилнију и квалитетнију храну. Исхрана је такође зависила и од сезонског прилива хране, те је било периода када је употреба меса и масније хране била већа, периода када се више јела риба или када је удео биљне хране био већи. По свему судећи, ручак је поред хлеба и вина обухватао и вариво од махунарки или поврћа, повремено месо, рибу, сир и друге намирнице. За вечеру типично прописују само један мали хлеб и вино, а поред тога могло се добити и неко воће, у зависности од сезоне и расположивости.¹³⁷⁸ Овакви прописи о монашкој исхрани подударају се са подацима из византијских типика, од којих неки садрже и знатно прецизније податке о исхрани, попут својеврсних јеловника.¹³⁷⁹

Највећи удео у средњовековној исхрани имале су житарице, а поред хлеба, конзумиране су и житне каше и варива, те је удео проса у исхрани био знатан. Наспрам тога, унос поврћа као главног јела био је јако мали, док су легуминозе биле нешто заступљеније.¹³⁸⁰ Израз зеље, којим је најчешће подразумевано све поврће, упућује и на врсте узгајаног зеленог поврћа, купуса, разних врста зељастих биљака, а поред тога постојало је и неколико сорти лука. По свему судећи, у средњовековној Србији било је познато и узгајање бостана, помињу се диње, а вероватно и извесне бундеве. Легуминозе на монашкој трпези

¹³⁷⁷ Свети Сава, *Сабрани списи*, 59–60; Студенички типик, 65.

¹³⁷⁸ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 197–198; Исти, *Меснице, средњовековни назив за зимски мрсни циклус*, Гласник Етнографског института САНУ 57-1 (2009), 107–117; М. Спремић, *Јело и пиће*, Приватни живот у српским земљама средњег века, 113–128.

¹³⁷⁹ Типик цариградског Пантократоровог манастира садржи детаљније податке о исхрани. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 109–110; А. М. Talbot, *Mealtime in Monasteries*, 109–125; М. Dembińska, *Diet: A comparison of food consumption between some Eastern and Western monasteries in the 4th–12th centuries*. *Byzantion* LV /2 (1985), 431–462.

¹³⁸⁰ Истраживања монашке исхране на западу показују да је удео хлеба био око 35–45 %, док је удео вина био 25–35 % дневног калоријског уноса хране. Укупан удео меса и рибе није прелазео 20 %, док је у појединим областима износио и испод 10 % удела у монашкој исхрани. Удео поврћа је у неким пределима веома мали, док употреба сира и јаја зависи од расподеле посних и мрсних периода. В. Harvey, *Living and Dying in England 1100–1540, The Monastic Experience*, 58.

треба препознати у оним деловима где типичи помињу по две врсте куваних јела или *варива на уљу*. Иако су у средњем веку биле познате извесене врсте грашка и боба, највећу употребу имало је сочиво. Српски писци су у Даниловом житију забележили да су у време велике глади током опсаде Хиландара људи затворени у опседнутом манастиру преживљавали *пребирући љуске сочива*, јер друге хране није било.¹³⁸¹ Чак и током најрестриктивнијих постова, као храна се помиње *сочиво квашено*.¹³⁸² Међу следовањима које су монаси у испосницама добијали помиње се и давање извесне количине сочива, а у једном примеру и врећа сушеног поврћа.¹³⁸³ Воће је на монашкој трпези било заступљено као свеже и као сушено, мада типичи помињу и *воће варено*, односно извесну врсту компота. Употреба ове врсте хране зависила је од сезоне, а чешће је било на јеловнику током постова. Орашasti плодови су се могли наћи међу храном монаха, а поред тога крушке и трешње су најчешће помињане воћке.¹³⁸⁴ Интересантно сведочанство о употреби воћа налази се и међу археолошким материјалом биљног порекла из Студенице, који се датира у 14. век, а у коме је пронађена велика количина коштица трешања.¹³⁸⁵ Остаци огњишног посуђа из студеничког комплекса сведоче о начину припреме хране у лонцима и посудама средњег и мањег захвата, док су велике посуде реткост. Трпезна керамика доминира међу археолошким материјалом и углавном је уједначене величине. Интересантан детаљ представља постојање глеђосаних здела на којима је утиснуто слово С, што се тумачи као симбол Манатирa Студеница.¹³⁸⁶

Међу намирницама животињског порекла на монашкој трпези посебно место има риба. При томе не треба занемарити ни симболику рибе у хришћанству, као првог симбола хришћанства, те је током дуге историје сматрана пожељном намирницом на монашкој трпези. Већина манастира имала је од ктитора обезбеђено и сигурно снабдевање, а поједини манастири имали су своје рибњаке, или изразита права риболова у одређеним рекама или језерима. Повеља Богородици Бистичкој истиче и једну специфичну обавезу меропаха, да лове рибу за потребе манастира о празницима, а посебно када долази у посету краљ или архиепископ.¹³⁸⁷ Како је риболов поверен мерпосима, ова врста делатности им свакако није била страна, а вероватно су добро познавали технике риболова и користили их и за своје потребе. Богатство рибом водотокова на територији средњовековне Србији водило је ка томе да снабдевање овом врстом намирнице

¹³⁸¹ Данилови настављачи, 90.

¹³⁸² Студенички типик, 63.

¹³⁸³ Д. Живојиновић, *Повеља Братског сабора манастира Хиландар о аделфатима за Карејску келију Светог Саве Јерусалимског*, 44, 46. М. Живојиновић, *Монашки аделфати на Светој Гори*, 295–296.

¹³⁸⁴ С. Божанић, *Путевима агркултурне историје – воћњаци и воће у средњовековној Србији*, 105–131.

¹³⁸⁵ Д. Филиповић, В. Бикић, *Биљни остаци из манастира Студенице*, Српско археолошко друштво, XXXVIII скупштина и годишњи скуп, Пирот 2015, 91.

¹³⁸⁶ В. Бикић, *Посуђе и кување у манастиру Студеница у 13–14. веку: анализа трагова употребе*, Архаика 3 (2015), 167–190.

¹³⁸⁷ Зборник, 167.

није било тешко, ни скупо. Међутим, престижни манастири поред редовних снабдевања из оближњих водотокова, а понекад у потрази за квалитетнијим врстама рибе, довозили су рибу из удаљених подручја. На трпези Бањског манастира могла се наћи и риба из Саве, са удаљеног риболовишта код села Брестје. У Светим арханђелима јела се дринска и скадарска риба. Дунавска риба била је крупна и веома цењена, а извесно је да се служила на раваничкој трпези. Такође, места ближа Дунаву, попут Манастира Горњак у Ждрелу снабдевали су се рибом из ове велике реке.¹³⁸⁸ Студенички типик одређује прослављање празника Светог Симеона уз обиље рибе на трпези, стога налаже да се пред празник пошаљу људи *на дунавску и зетску страну и прибаве рибу*.¹³⁸⁹ Археолошка истраживања у Студеници потврдила су речи Типика. Међу археолошким материјалом издвојена је знатна група рибљих костију, чија је идентификација показала да су поред локалних рибљих врста (сома, шарана) у Манастир биле допремане и дунавске моруне величине од преко два метра, као и друге врсте крупне рибе са удаљених простора.¹³⁹⁰ Морска риба, чини се није била у великој мери доступна манастирима у унутрашњости српских земаља. Могуће је да је она која је довожена из Зетске стране била управо морска. Мада и Студенички и Хиландарски типик помињу да се током поста могу јести хоботнице и икра, највероватније се ради о преузетом тексту из византијског изворника, али не треба искључити могућност да су и ови производи били доступни на српским трпезама. Хиландар је располагао сопственим рибњацима на мору, као и чамцима за риболов, те је у Светогорском манастиру на трпези доминирала морска риба. Ови и други подаци указују да су манастири имали сигурно и континуирано снабдевање рибом током целе године. Такође да су потребе подмиривали из сопствених ресурса.¹³⁹¹

У исхрани средњовековних људи сточарски производи имали су своје место, мада нису доминантна храна. Месо на монашкој трпези је заступљено током мрсних периода године, али је незаобилазан део гозби за празнике. Давање меса као обавеза зависног становништва помиње се једино у Бањској повељи и то када Манастир посећују уважени гости, владар или архиепископ.¹³⁹² Понекад је од поданика захтевано да донесу улов, као у Грачаничкој повељи, да лови зечеве за потребе црквеног господара.¹³⁹³ Како је трпеза владара и властеле била богата месом дивљачи, вероватно се и на манастирским гозбама могао наћи такав деликатес, али ретко. По свему судећи, месо је на монашкој трпези најчешће било јагњеће или свињско, и подмиривано је из манастирских стада,

¹³⁸⁸ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 91–95.

¹³⁸⁹ Студенички типик, 63–65.

¹³⁹⁰ I. Živaljević, N. Marković, M. Maksimović, *Food worthy of kings and saints: fish consumption in the medieval monastery Studenica (Serbia)*, *Anthropozoologica* 54/16 (2019), 178–201; Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница: археозоолошка сведочанства*, Манастир Студеница, археолошка открића, Београд 2015, 395–407.

¹³⁹¹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 91–95; М. Спремић, *Јело и пиће*, Приватни живот, 124.

¹³⁹² Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹³⁹³ Зборник, 503.

јер се давања зависног становништа у овом погледу веома ретко помињу. Живина, живинско месо и јаја готово да се и помињу у манастирским исправама. Испитивања археолошког материјала из Манастира Студеница показује да међу остацима птица доминирају кости кокошака, а чуване су и највероватније због јаја, која су коришћена у исхрани монаха.¹³⁹⁴

Од сточних производа у ихрани средњовековних људи најчешће се помињу сиреви. Овај производ у српским средњовековним изворима појављује се у два облика: као млади бели сир (*сирење*) и у облику *кругова сира* што је тврди сазрели производ. Млечним производима су се манастири могли снабдевати од својих стада, али и међу обавезама влаха помиње се давање и допремање сирева.¹³⁹⁵ Из одредби Светоарханђеловске хрисовуље види се да је сир предствљао једну од основних намирница када је Манастир имао обавезу да храну даје својим радницима и пастирима.¹³⁹⁶ О употреби млечних производа на монашкој трпези готово и да нема података, јер српски типичи детаљније податке о исхрани доносе за периоде постова.

Међу обавезама зависног становништва сасвим ретко се помиње давање намирница намењених исхрани, осим током прослављања великих празника. Нема сведочанстава да су становници метохија давали легуминозе или поврће и воће. Највероватније да су ове културе узгајане на вртovima који су били у директном манастирском власништву. Могло би се претпоставити да је у неким производима, намењеним исхрани, манастир могао оставарити и вишкове, вероватано у сире, с обзиром на већ изнете податке о сточарској производњи. Ипак, не могу се пронаћи поуздане потврде да су манастири износили на тржиште вишкове оваквих прехрамбених производа. Подаци о панађуру скопског Светог Ђорђа помињу да је Манастир имао изразита права у продаји хлеба и вина, током трајања ове манифестације.¹³⁹⁷

Свеће и кандила

Светлост као симбол божанства у хришћанској религији је веома изражена. Употреба свећа и кандила приликом богослужења присутна је од најранијих периода хришћанства и има дубоке корене у старозаветним основама. Употреба свећа има посебна симболичка значења у литургијама и приликом читања јеванђеља, када се на посебно предвиђеним свећњацима пали већи број свећа. У појединим светим тајнама (крштењу, венчању) и посебно у опелима и посмртним поменима, употреба свећа је неизоставна и има посебан значај. За бого-

¹³⁹⁴ N. Marković, T. Radišić, V. Bikić, *Uloga živine u srednjovekovnoj ekonomiji manastira Studenice*, Bioarheologija na Balkanu, Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti, Beograd-Sremska Mitrovica 2016, 99–118.

¹³⁹⁵ M. Blagojević, *Dažbine u stoci i stočnim proizvodima u srednjovekovnoj Srbiji*, 45–55; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 36–48.

¹³⁹⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹³⁹⁷ Зборник, 325.

службене потребе свеће су прављене од природног пчелињег воска. Символика и чиститота пчела имала је у томе своју улогу. За кандила је употребљавано уље, најчешће маслиново, које такође има традиционално чисту девичанску или умирујућу симболику, а поред тога јако добро гори дајући пријатну светлост.¹³⁹⁸ Уље је, такође, имало своју намену у богослужењу, посебно у јелеосвећењу и миропомазању. Потреба за свећама, кандилима, воском и средствима за осветљење у манастирима може се поделити у две групе: богослужбене и практичне. Могло би се претпоставити да је већи део употребљених количина воска ишао за богослужбене потребе. Стога подмиривање потреба за свећама у српским средњовековним манастирима треба ставити у исти ниво као набавку основних богослужбених предмета, сасуда, икона или књига.

Већ је указано да снабдевање манастира воском није било уједначено, али и да се није оскудевало у овим потрепштинама. Манастири су имали своје пчелињаке, убирали десетак од кошница, а веома често имали су и више од једног извора воска. Остаје отворено питање да ли је сиров или делимично прерађен восак допреман у манастирске објекте где су монаси сами израђивали свеће, или су се и радионице за свеће налазиле ван манастира, па су добијали готов производ. У прилог првој тези би ишли подаци да се међу манастирским људима и бројним уговореним занатским пословима не помињу свећари. Поред тога као доходак који добија манастир, углавном се помиње сам восак. Израда свећа није била сложен посао, потребе богослужбеног живота захтевале су свеће различите величине и квалитета. Стога се може претпоставити да су свеће израђиване унутар самих манастира и да је њихова израда прилагођавана различитим.

Треба размотрити и посебне прилоге које су црквене установе добијале за свећу, а које су уписане у виду новчаних давања или прихода из сигурних ресурса. Оваква давања веома често имају симбиличнан смисао, те се не могу сматрати искуљиво намењеним куповини воска или набавци свећа. На овај начин означавања је, у ствари, уговорена обавеза манастира да таквом дародавцу пали свеће, или служи посмтрне панихаде. У појединим случајевима ради се заиста о давању прихода у воску, па Стефан Душан светостефанском манастиру даје велике пчелињаке за свеће гробу мајке царсва ми, што је протумачено као обавеза манастира да пали свеће на групу упокојене краљице.¹³⁹⁹ Међутим, и други прилози манастирима уписани су са истом наменом, тако краљ Стефан Душан даје Хрусијском пиргу приходе од трга Липљан да је свећа матери Божјој, док краљ Милутин Храму на Врањини уписује чак 100 перпера са трга Светог Срђа за палење свећа.¹⁴⁰⁰ Уговарање паљења свећа дародавцима, на сличан начин као и служење помена, треба сматрати духовним делом међусобних односа ктитора и манастира. У прописима о појању панихида ктиторима у српским типичима каже се: *подајте свој браћи по свећу да поју држећи је над*

¹³⁹⁸ Л. Мирковић, *Православна литургија* I, 319–322.

¹³⁹⁹ С. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, 78.

¹⁴⁰⁰ Зборник, 425; М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом Хиландарском пиргу Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, 42, 45.

*гробом.*¹⁴⁰¹ Овакво служење помена са учешћем великог броја монаха захтевало је веће количине свећа, тј. воска. Управо овакве службе су подразумеване када ктитори и други дародавци дају прилог за свећу или помен. У уговору о уговарању адрфата и помена који су Лазаревићи склопили са Светим Пантелејмоном, помиње се давање свеће свој браћи током држања помена.¹⁴⁰² Служење помена са паљењем свећа предвиђа и даровница Стефана Лазаревића Лаври Светог Анатасија у којој поред новчаног дара уписује и два сребрна и позлаћена свећњака од 60 литри сребра.¹⁴⁰³ Постојање луксузних свећњака потврђено је у Дечанима и Сопоћанима. Ради се о масивним висећим свећњацима од месинга и бронзе богате израде у горском стилу, најверовантније пореклом из радионица са запада.¹⁴⁰⁴

Поред свећа у појединим црквама постојала су *кандила неугасива* која су стајала поред значајних икона. Ретко поменута у повељама, али високо цењена у духовном животу манастира, оваква кандила захтевала су већу количину уља које је стално надокнађивано. За потребе једног таквог неугасивог кандила пред чудотворном иконом Пречисте у призренској Богородици Љевишкој краљ Стефан Урош III издвојио је посебне приходе од панађура.¹⁴⁰⁵

Манастирски типичи помињу да су монаси добијали следовање намењено осветљењу својих ћелија, паљењу кандила приликом молитви и сличних потреба. Студенички типик прописије да црквењаци добијају *по две златице свеће ради.*¹⁴⁰⁶ Хиландарски типик за следовање монасима у овом погледу предвиђа: *литра уља (масла) да им се даје на годину ради осветљења ћелије.* Поред овог општег прописа уписано је да се црквењацима, даје по три литре годишње, са образложењем да они *имају да држе и ћелијски устав.* Ово би се могло протумачити да старешине и значајнији манастирски достојанственици имају већа задужења и стога и веће потребе за осветљењем у односу на обичне монахе. Такође, напоменуто је да по двојица монаха буду у ћелији и пале једно кандило да би им ова количина трајала за годину.¹⁴⁰⁷ Интересантно је да је монасима Хиландара уписано следовање у маслу односно уљу, а не воску. Овај детаљ би могао указивати да је за практичне намене и осветљавање ћелија коришћено уље, док је восак био намењен свећама и употреби у цркви.

У одредбама Карејског типика помиње се обавеза Хиландара да ћелији даје 60 литри масла *ради спомена свећи Светом Сави.*¹⁴⁰⁸ Исту количину масла помиње и архиепископ Никодим у својој исправи за Карејску ћелију, наглаша-

¹⁴⁰¹ Свети Сава, *Сабрани списи*, 78; Студенички типик, 110, 113.

¹⁴⁰² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 316, 324.

¹⁴⁰³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 260, 264.

¹⁴⁰⁴ Историја примењене уметности код Срба I, 87. (Б. Радојковић); М. Тимотијевић, *Готички висећи свећњак из манастира Дечани*, Саопштења 18 (1986), 215–228; В. Бикић, *Висећи свећњак из Сопоћана*, Саопштења 40 (2008), 207–216.

¹⁴⁰⁵ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 22.

¹⁴⁰⁶ Студенички типик, 77.

¹⁴⁰⁷ Свети Сава, *Сабрани списи*, 73–74.

¹⁴⁰⁸ Свети Сава, *Сабрани списи*, 37.

вајући да од раније лично зна за постојање такве обавезе.¹⁴⁰⁹ Давања Хиландара усмерена ка Карејској ћелији потврђена су у неколико исправа, а по свему судећи, једна од основних обавеза је снабдевање воском или уљем. Богослужбени живот испоснице разликовао се од општежитељског манастира, а пре свега сводио на молитве, те је употреба кандила вероватно доминирала над коришћењем свећа. Сасвим је извесно да је Хиландар имао своје маслињаке на ободу Свете Горе.¹⁴¹⁰ Манастири у унутрашњости српских земаља имали су, такође, обезбеђено снабдевање у уљу. По свему судећи, скупо и не тако доступно маслиново уље, рационално су користили. Могуће је да управо овакви практични и географски разлози леже у основи различитих прописа у Студеничком и Хиландарском типик у о следовању монасима за осветљење ћелија.

О снабдевању српских манастира уљем има мало податка. Извесно је да су Свети арханђели сваке године добијали десет товара уља из Бара, а поред тога још један товар из Дања.¹⁴¹¹ Поједини манастири снабдевали су се уљем са српских тргова, на којима су трговци из приморских градова радо довозили овај артикал. Знатне количине биљног уља намењене су исхрани, нарочито током постова и посних дана у недељи. Како манастири нису оскудевали ни у воску ни у уљу, вероватно је употреба овчијег лоја и свињске масти била у мањим количинама. Наспрам тога, сељаштво и сиромашни слојеви су у већој мери користили масти животињског прекла, пре свега овчији лој који је поред исхране коришћен и за осветљење, сипан у фењере или за израду свећа лојаница.

Одећа и обућа

Давање одеће, обуће, постеље и осталих потрештина прописано је манастирским типикима, међутим, није довољно указано да се Студенички и Хиландарски типик разликују у прописима о одећи. Хиландарски типик у посебној глави 27 насловљеној *Како треба давати одећу и обућу*, садржи детаљније упутство о следовању монаха у овом погледу. Студенички типик не садржи посебну главу о овом питању, али у оквиру поглавља 13, које се бави постављењем игумана, садржи део о одећи. Поглавље о одећи и обући из Хиландарског типика се не ослања на евергетидски узор, већ представља Савино дело. Текст Студеничког типика о овом питању је ближи византијском изворнику, без обзира на одступања у распореду поглавља и нешто сажетији садржај.¹⁴¹² Могуће је да је Сава, схватајући специфичности српског монаштва,

¹⁴⁰⁹ Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I за Келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји*, ССА 4 (2005), 26.

¹⁴¹⁰ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 151–152.

¹⁴¹¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 109, 139.

¹⁴¹² У Евергетидском типик у одредба о одећи налази се у посебном поглављу 25. Упоређивањем текстова уочава се да оба српска типика одступају од византијског изворника, с тим да је Студенички ближи по садржини. Иако је према распореду у Хиландарском типик у поглавље о одећи на месту где се налази у Евергетидском, текст готово и да нема подударности. Евергетидски типик од одеће спомиње само огртач, прслук (кожух) и обућу, али даље напомиње да монаси могу добити

настојао да ове прописе приближи условима живота и навикама у погледу облачења, а такође, у типичима су коришћене српске речи за одевне предмете.

Студенички типик прописује да се одећа сакупља целе године, а да се монасима даје на дан Светог Филипа. Овај поступак је описан на следећи начин: *игуман са економом да сабере сву братију и раздели одећу по реду према степену старешинства*. Следовање према Студеничком типик у је: *ово пак да им се даје на годину: раса, коџух, постеље довољно, и клаиње, мантија уколико се коме раздере и за обућу по 50 белих новчића*. Стара одећа није бацана, већ је раздвојена сиромасима и убогима. Монасима је забрањено да се издвајају одећом, а такође и да имају више пари резервне гардеробе, стога је прописно да не могу добити другу док стару не предају игуману.¹⁴¹³

У Хиландарском типик у Сава своје сасвим нове прописе о одећи обрађује на следећи начин. Најпре каже: *Заповедио бих да се дају расе шивене*, али је одустао од таквог давања готове одеће увидевши завист међу монасима и могућност да неко добије бољу, а неко лошију одећу. Да би постигао једнакост, прописује: *кад дође новак да му се дају раса и кошуља, а на годину да се даје свој братији по перпер да себи купују одећу*. На овај начин монасима је остављена слобода у погледу одабира величине, топлије или практичније одеће, док је скромност морала бити поштована. Типик, такође, прописује флексибилност у следовању обуће: *у погледу обуће то остављам на игуману и на економу, у калигама или у другој обући, да којег виде да нема обућу да му даде, а нарочито црквењаци да имају неоскудно калиге*. Манастир је вероватно набављао обућу, која је затим по потреби дељена монасима, док је за достојнике манастира као и за монахе који су ишли на пут морала бити обезбеђена квалитетнија обућа. Поред тога, Хиландарски типик предвиђа и да монаси добију *ноћно рухо*, уз резерву колико Манастир буде у могућности да обезбеди. Овде се вероватно мисли на постељину. Међутим, то није све што су могли добити хиландарски монаси, па поред тога типик прописује: *вуне да се сваком даде по руно на годину, макар купивши*¹⁴¹⁴ Не може се прецизније одредити да ли је ова вуна била намењена топлијим слојевима гардеробе или као покривач. На овај начин потребе монаха за различитим врстама одеће су обезбеђене, што из производних ресурса манастирског властелинства, што куповином. Богат сточни фонд који је Хиландар добио током времена свакако је допринео да снабдевање у вуненим тканинама и кожама буде довољно и да није било потребе да се купују ови артикли.

Поред типика, поједине повеље садрже прописе о следовању одеће и обуће монасима. Светоарханђеловска хрисовуља, прописује следовање у одећи на следећи начин: *и да се дају калуђерима за капе по две јариње и вуна да се даје калуђерима свима једнако као год што је у Бањској и клаиње*.¹⁴¹⁵ Позивање на

све што им је потребно. Свети Сава, *Сабрани списи*, 62, 173; 93–94; М. Живојиновић, *Хиландарски и евергетидски типик, подударности и разлике*, 98–99.

¹⁴¹³ Студенички типик, 76–77.

¹⁴¹⁴ Свети Сава, *Сабрани списи*, 75.

¹⁴¹⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

прописе успостављене за Бањску, присутно је и код других монашких мертика, али није од велике помоћи јер у Хрисовуљи за овај Манастир нису садржане одредбе о следовању монаха ни у храни ни у одећи. Интересантно је да се од готове одеће помињу само клашње, док се за остале делове гардеробе даје вуна и кожа. У Дечанима готово сва следовања калуђерима било прецизно одмерено, поред мертика хлебног и вински, мање запажен податак је и следовање у вуни. Ипак, у дечанским исправама нема помена појединачних готових делова гардеробе, нити кожа или покривача.¹⁴¹⁶

Дарови ктитора намењени монашком одевању или исхрани нису чести. Такав дар у одећи помиње Повелја Стефана Душана Карејској ћелији из 1348. године, где цар између осталог издваја: 10 гуњева и 10 кожуха, 10 клашњи.¹⁴¹⁷ Овде се дају као посебан дар готова одећа и то топлија. С обзиром на мали капацитет испоснице и околност да је тамо боравило два или три монаха, могло би се претпоставити да је ова количина одеће већа од неопходних потреба, али не треба искључити могућност да се ради о једнократном дару. Поред тога, цар Душан и за потребе Хиландарске болнице, коју је обновио и обдарио новчаним прилогом, издваја и следеће потрешштине: *гуњеве, клашње, сукно (пљести) и постељину*, онолико колико има постеља у болници.¹⁴¹⁸ Иако није директно намењем монасима у манастиру, већ за потребе болнице, овај прилог је сагласан са познатим подацима о следовању у одећи и постељи коју су добијали калуђери у манастирима.

Сагледавањем свих изложених података, долази се до запажања да прописи о следовању у одећи нису тако прецизни, као за давања у храни или вину. Такође, интересантно је да већи број извора сведочи да монаси добијају сировину за справљање одеће, а не готова одела. У примерима где су поменути готови одевни предмети ради се о топлијој горњој гардероби, гуњевима и кожусима. На овај начин монасима су обезбеђени квалитетнији топлији слојеви одеће, док се кошуље, хаљине и тања ланена одећа ретко помињу у следовањима. Изгледа да су се о одећи старали сами чланови братства, који су поједине делове и сами израђивали. Мантија као део свештеничке одежде, јеромонашке, помиње се само у Студеничком типiku, а чињеница да прописује замену мантије само оним монасима којима се подерала, указује да не представља део свакодневне одеће, те није често мењана.¹⁴¹⁹ Монаси се називају *црнорисцима* или *црнцима*, и сасвим је извесно да су носили црну одећу. За разлику од њих, мирijани – световњаци, називају се *белцима*, док се парохијско свешенство назива – *попови белци*.¹⁴²⁰ Ове разлике вероватно су последица и стварног начина одевања. Бојење платна у средњем веку није страно, а црну боју из природних извора није било тешко добити и применити. Вуна од црних оваца је била мање квалитетна, и нема директних сведочанства да ли су монаси за изразу својих

¹⁴¹⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 135.

¹⁴¹⁷ Д. Живојиновић, *Велика прилепска хрисовуља*, 77, 81.

¹⁴¹⁸ С. Мишић, М. Копривица, *Општа хрисовуља*, 69, 73.

¹⁴¹⁹ Студенички типик, 77.

¹⁴²⁰ М. Копривица, *Попови и протопопови српске цркве у средњем веку*, 234–236.

гуњева добијали такву вуну, или је пак и она бојена. Називање монашке одеће *ризом* је уобичајено, и више симболично у смислу примања монаштва, него у значењу конкретног одевног предмета. Доментијан када говори о Савином замонашењу, каже: *показа им своју постригану главу и на себи ризе монашке*.¹⁴²¹ Писци српских средњовековних житија готово редовно употребљавају термин риза за монашку одећу. Међутим, прописи из типика и манастирских повеља који говоре о монашкој одећи не помињу израз *риза*, као конкретан део одеће. Можда Хиландарски типик открива шта се подразумева под монашком ризом, говорећи: *кад дође новак да му се даје раса и кошуља*. Ова раса у виду дугог огртача и дуга кошуља као уобичајени доњи слој средњовековне одеће чине оно што нови калуђер добија када ступи у манастир и постаје црноризац.

По свему судећи, пропис да монаси добијају новац за куповину одеће није заживео у српским манастирима. Можда је овакав начин снабдевања био погодан за Хиландар, удаљен од својих метохија, а у близини грчких трговачких центара. Међутим, ниједан познији извор не садржи прописе који бу указивали да су монаси сами себи куповали одећу. Постоје помени новчаних давања члановима монашког братства, али такви прилози нису намењени куповни одеће. Већ Студенички типик прописује давање расе, кожуха и клашњи као делова одеће коју су монаси добијали, док само за обућу прописује давање новца.¹⁴²²

На првом месту у следовању монаха у одећи у Студеничком типик у наводи *раса*. Постоји недоумица шта је подразумевано под овим термином: да ли монашка риза – тања црна хаљина, или вунена тканина у виду огртача или платна од ког се могу сашити делови одеће. У дубровачким документима *rassa* је један од најчешћих вунених производа које су дубровачки трговци куповали у српским земљама.¹⁴²³ Ради се о вуненој тканини домаће израде, комаду сукну, која је намењена шивењу одела. По свему судећи, исто значење има и раса из Студеничког типика. Већ је истакнуто да се Сава Немањић определио да монасима не даје већ готове сашивене одевне предмете, стога следовање по једне *расе*, комада сукна, може бити добро решење за подмиривање потреба за топлим горњим слојем одеће, који су монаси вероватно могли прилагодити својим потребама. Хиландарски типик прописује давање вуне монасима: *по једно руно на годину*. Овако давање није забележено у Студеничком типик у, а по свему судећи, потребе за овом врстом топлије одеће подмирене су управо том *расом*. Међутим, у другим српским манастирима вуна је уобичајено следовање монасима. У прилог томе говори поменути пропис за арханђеловске монахе, где је следовање у вину изједначено са оним које је прописано у Бањској, а посредно и у Дечанима. Прецизније податке о следовању у вуни доноси Трећа дечанска хрисовуља која већ познатом мертику додаје: **и ѡѡлне да им' се дак**

¹⁴²¹ Доментијан, 61.

¹⁴²² Свети Сава, *Сабрани списи*, 62, 93–94.

¹⁴²³ Према мишљењу Д. Динић-Кнежевић, називи *rassa*, *rassia*, *sclavina* за вунене тканине указују на порекло из Србије и Босне. Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 11.

камы.¹⁴²⁴ Да се ради о тачно одређеној количини вуне која је следовала монаху упућује још један помен израза *ками*. Наиме, у Светоарханђеловској хрисовуљи прописано је: **и вѣлна да се даѣ калоуѣкроуѣ свѣѣмъ ѣднако ками кои ѣ оу Бањскои.**¹⁴²⁵ Израз *ками*, означава прецизно одређену количину вуне, а иако се ова мера ретко помиње у српским изворима, она има одређено место међу средњовековним мерама за тежину. Један ками (камен, грумен) износи између 3,2 и 3,4 кг, ради се о тежинској мери која садржи око 10 литри или 120 унци, те је била једнака као дубровачка декалитра.¹⁴²⁶ Сасвим је извесно да су калуђери у Бањској, Дечанима и у Светим арханђелима добијали вуну истом мером. Такође, јасно је да се калуђерима прописује давање вуне, а не готовог одевног предмета, и навероватније да су се монаси сами старали о изради одеће.

Светоарханђеловска хрисовуља поред следовања у вуни помиње и клашње, као део монашке одеће.¹⁴²⁷ Такође, иста Повеља помиње клашње и као део пастирске одеће, а помињу се и кроз натурална давања влаха, стога је сасвим извесно да представљају веома заступљен део средњовековне одеће. Помињање клашњи већ у Студеничком типик укажује на распрострањену употребу овог одевног предмета већ у 12 веку. По свој прилици, клашње представљају готов одевни предмет, а не само комад тканине, а вероватно су у питању извесне панталоне, доњи део одела. Клашње су израђиване од вуне, али представљају нешто тање сукно, те су погодне за ношење током целе године.¹⁴²⁸

Већи број поменутих извора помиње гуњ и кожух као део монашке одеће. Извесно је да се ради о горњим деловима топлије одеће. Гуњеви су израђивани од вуне, најчешће су били без рукава, израђивани у белој или црној вуни, а могли су бити и бојени. Гуњ као део монашке одеће не помињу српски манастирски типичи, али већи број повеља помиње давање гуњева манастирима, испосницама и болницама. Топлији прслук или капут представља кожух, израђиван од јагњеће коже са руном или без њега или говеђе коже. Већ је наглашено да су манастири имали велики добитак у кожама. Студенички типик помиње давање кожуха монасима.¹⁴²⁹ Светоарханђеловски калуђери су добијали по две јарине за капе.¹⁴³⁰ Израз *јарина* могао би упућивати да се ради о јарећој кожи, међутим узгајање коза готово да се не помиње на манастирским властелинствима. Како се ради о кожи са руном намењеној шивењу капа, највероватније је реч о финијој и мекшој кожи младе животиње са мекшим руном или крзном.¹⁴³¹ У контексту употребе квалитетнијих крзана треба сагледати податак

¹⁴²⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 135.

¹⁴²⁵ Ова одредба углавном је преведена тако да је испуштена реч *ками* у значењу мере за тежину: *вуна да се даје свима једнако као год што је у Бањској*. С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹⁴²⁶ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 12; С. Ћирковић, *Мерења и мере*, 147.

¹⁴²⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111–112, 141–142.

¹⁴²⁸ А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 55–57.

¹⁴²⁹ Студенички типик, 77.

¹⁴³⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља* 111, 141.

¹⁴³¹ А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 54–55

да су призренски Арханђели добијали лисичије крзно. Наиме, кесар Гргур је Манастиру приложио свог човека Дабижива каматника да даје манастиру 18 лисица, а поред тога извесни Ивко са двојицом браће имао је обавезу да даје Манастиру још *три кожуха лисичије*. На овај начин Манастир је био обезбеђен квалитетнијим крзном.¹⁴³² У употреби су вероватно била и друга крзна, посебно ситних крзнашица, а Грачаничка повеља сведочи о лову на зечева у корист Манастира. Раскошнија одећа са лисичијим крзном веровано није била намењена свим монасима у братству, већ игуману, економу и достојанственицима Манастира, монасима који су ишли на пут током хладних дана.

О обући за потребе монаха има мање података. Оба типика прописују да монаси добијају адекватну одећу у складу са својим потребама. Док Хиландарски типик оставља на игуману и економу на који ће се начин манастирска братија обувати, какву ће обућу набавити и у коликим количинама, Студенички предвиђа да монаси добијају новчани износ и сами се снабдеју обућом.¹⁴³³ Износ од 50 белих новчића који је следовао студеничким монасима, треба схватити симболично као износ који је подмиривао потребе за добрим паром обуће. Хиландарски типик помиње *калиге*, као монашку обућу. Ради се о врсти кожне обуће која је била веома распрострањена још у Римском царству и широм Медитерана. Састоји се од комада коже који је на предњој страни имао копче или се везивао, а у зависности од потребе, калиге су могле бити и топлије од јаче коже и затворене или лаганије у виду сандала.¹⁴³⁴ Сведочанство да су монаси располагали са више пари обуће представља исправа братских сабора Хиландара о издржавању монаха у Хрусијском пиргу. Два монашка адрфата обухватала су шест пари папуча и два пара калига.¹⁴³⁵ За климатске услове Атоса са медитеранском климом више пари папуча и један пар топлије обуће задовољавао је потребе, док је у континенталним пределима вероватно више била у употреби затворенија и топлија обућа. Манастирске повеље не помињу давање обуће монасима, међутим, обућари и чизмари су поменути као поданици значајнијих манастира.

Постељина је, такође, убројена у следовање монасима као део основних потрепштина. Интересантан је детаљ и Хиландарског типика где се каже: *а у ноћ ноћно рухо колико буде могуће манастиру*. Студенички типик прописује *довољно постеље* свим монасима. Постељина је највероватније израђивана од тањих ланених тканина. Манастирске повеље не помињу следовање монасима у постељинама или покривачима. По свему судећи, у великим српским манастирима постељина није представљала годишње следовање монасима. Једино се у прилогу цара Душана хиландарској болници може перознати давање овог артикла, а поред гуњева и кожуха ктитор даје *сукно (пљести) и постељину*

¹⁴³² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 122, 142.

¹⁴³³ Студенички типик, 77.

¹⁴³⁴ ЈЛСВ, *калиге*, Ђ. Петровић, 270–271.

¹⁴³⁵ Д. Живојиновић, *Фалсификовани акт хиландарског братског сабора за башту Андонија*, 61–65.

(постелек ѡдром).¹⁴³⁶ Овај дар обухватао је уз постељину и извесни покривач у виду ћебета који је био направљен од сукна. Могло би се претпоставити да су постеља и ћебад представљали део опремљености манастирских ћелија, а о њиховој набавци су се старали старешине манастира. Манастири су имали довољан прилив вуне и вунених тканина а са својих властелинстава, а подаци о давањима влаха указују да су поједине групе овог друштвеног слоја биле дужне да манастиру дају *покровац*.¹⁴³⁷

Могло би се закључити да следовање монасима у одећи, обући, није сасвим прецизно одмерено. Штавише, одећа монаха можда и није била тако уједначена и посебно различита од оне коју су носили нижи друштвени слојеви. Традиционални одевни предмети сељачких слојева: клашње, гуњ, кожух готово редовно се јављају као део монашке одеће. Подаци који указују да су монаси добијали сировину за израду одеће, вуну или евентуално сукно, указује да су унутар манастира постојале извесне радионице за ткање и шивење одеће. Још је упечатљивији детаљ да су монаси појединих манастира могли самостално куповати одећу или обућу. У том смислу можда треба сагледати и могућности да монаси наручују од одређених занатлија, који су у служби манастира, обућу по мери и у складу са својим потребама. Прилив тканина које су манастири имали од својих поданика у лану или сукну, свакако је подмиривао потребе за постељином и покривачима, те о појединачним монашким следовањима у овим артиклима нема података. У економском смислу сагледано, издатак који је манастир имао за подмиривање потреба монашке заједнице за одећом, обућом и постељом је минималан и задовољаван је из сопствених производних ресурса. Поред тога, могуће је да је рад монаха био у извесној мери коришћен за подмиривање ових потреба.

Монашко следовање у новцу

Поред издржавања у храни, вину, одећи, монаси су добијали и одређени новчани износ. Таква давања најчешће су прописана као *благослов ктиторов*, мада постоје примери где је новац даван са одређеном наменом. Хиландарски типик прописује да монаси годишње добијају по један перпер за набавку одеће. Друга новчана давања нису уписана.¹⁴³⁸ Наспрам тога, Студенички типик прописује за потребе набавке обуће по 50 *белих новчића*.¹⁴³⁹ Поред тога, Студенички типик предвиђа и посебно новчано давање које је следовало: *црквењацима да се даје за свеће ради по две златице. И благослов ктиторов да се даје*

¹⁴³⁶ С. Мишић. М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 69, 73.

¹⁴³⁷ М. Благојевић, *Dažbine u stoci i stočnim proizvodima u srednjovekovnoj Srbiji*, 45–55; С. Мишић, *Законске одредбе о власима*, 36–48.

¹⁴³⁸ Свети Сава, *Сабрани списи*, 73.

¹⁴³⁹ Студенички типик 77; Свети Сава, *Сабрани списи*, 94. Према неким тумачењима ради се о ситном сребрном новцу, а у неким преводима стоји *аспра*.

*јерејима на годину по пет златица.*¹⁴⁴⁰ Може се закључити да ово додатно давање у новцу није следовало свим монасима, само истакнутим, онима којима су поверене важније дужности у манастиру. Разлози за давање посебне суме за свеће извесно су лежали у повећаним потребама за воском и осветљењем, о чему је већ било речи. Међутим, не треба занемарити ни да су јереји и црквењаци добијали извесну награду за свој рад. Благослов ктиторов је управо такво давање којим се награђује одржавање и добро управљање манастиром, посредно и неговање култа ктитора светитеља и његовог дела.

Монаси призренских Араханђела добијали су, такође, *благослов ктиторов*. На дан Светог Димитрија сви чланови братства су добијали одређену суму новца, која није једнака већ је распоређена у складу са позицијом у монашкој заједници. Игуману је следовало 8 перпера, клирицима по 4 перпера, а осталим калуђерима по три.¹⁴⁴¹ Укупан издатак за подмиривање овог давања није био мали, с обзиром да је Манастир могао имати и преко стотину монаха, те се за ове потребе издавајало око 350–400 перпера. У другим повељама нема забелешки о оваквом следовању монасима, али се не може искључити могућност да су таква давања постојала, нарочито ако се узме у обзир да је уређење у српским манастира било у већој мери засновано на студеничким узорима, а затим и бањским. Пошто су новачна давања исказна као благослов ктиторов, извесно је да је ктиор сам одлучивао о износу и начину исплате, као и да су средства обезбеђена.

Додатне потребе и трошкови манастира

Потребе манастира нису биле само усмерене на издржавање монаха. Сложени систем деловања црквеноног феудалног газдинства подразумевао је и трошкове у одржавању великих властелинстава, сточног фонда, путовања и транспотра, као и деловање на пољу добротворног рада. Додатне потребе за храном и вином биле су усмерене на: 1) издржавање пастира, а можда и другим људима са посебно уговореним обавезама; 2) људима који иду на пут са игуманом или црквеним послом; 3) радницима када послове обављају бедбом; 4) давање милостиње на вратима манастира; 5) издржавање болница, страно-пријемница и монашких испосница. Ови трошкови нису били уједначени у манастирима, али је извесно је да је већина црквених установа имала додатне издатке осим издржавања монашке заједнице. Рад бедбом је вероватно био заступљен на свим манастирским властелинствима, као и давање милостиње, али нису сви манастири имали болнице, док се издржавање пастира или људи који путују са игуманом могло разликовати код различитих манастира.

Највећи удео у додатним трошковима манастира, посебно оних са великим властелинствима и развијеном привредом, имају давања усмерена на исхрану радника који раде бедбом и уопште додани трошкови око производних

¹⁴⁴⁰ Студенички типик, 77.

¹⁴⁴¹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

активности на властелинству. Док за издржавање које је следовало пастирима постоје прецизни подаци, за земљораднике који обављају бедбене послове или оне који иду на пут, само се каже: *да се хране од цркве*.¹⁴⁴²

Пастири су малобројна категорија људи, који су због важности послова које обављају и потребе да стално буду уз манастирска стада добијали издржавање од свог господара. Следовање светоарханђеловских пастира обухватало је: *све пшенице као што им се у Бањској даје, и сирења двадесет и четири мехова и мех 120 литара, а сира исто толико а сир 6 литара, и соли три кабла и коже говеђе три и да им се даје окрој и по клашње и на Васкресење перпер и вина да им се даје – као и калуђерима у манастиру*.¹⁴⁴³ Од хране пастири су добијали потребну количину пшенице, док је следовање у вину изједначено са монашким, те се може претпоставити да је на месечном нивоу то био један чабар вина. Исхрана сточара се у већој мери заснивала на производима животињског порекла, па је пастирима следовала извесна количина сирева. Судећи по поменутој количини, од 24 меха и 24 круга сира, овај производ је представљао знатан удео у њиховој прехрани.¹⁴⁴⁴ Следовање соли је предвиђено у количини од 3 кабла (38,4 кг), што је такође велика количина за месечне потребе. Вероватно је већим делом со намењена за исхрану коња и потребама сољења сира, него директно у људској исхрани. На самом почетку одредбе о давању месечнине пастирима указује се да се она даје *дванаесторици братије*, међутим, није сасвим јасно да ли је ово укупна количина за све пастире или је сваки посебно добијао по овај уписани мертик. У сваком случају, ово није само основно издржавање људи и њихових пододица, већ и за потребе сточарске производње, као што је давање соли коњима. Исхрана и потребе пастира на планинама нису могле бити у свему изједначене са потребама монаха, ипак одмервање количине хране, а посебно вина и следовања одеће, може се поредити са монашким мертиком. Пастири су добијали три говеђе коже, од којих су могли направити квалитетне кожухе, али и топлу обућу отпорну на хабање, док овако дебела и отпорна кожа није била потребна монасима. Одећа у виду клашњи и окроја била је сасвим уобичајена међу свим категоријама становништва нижег друштеног ранга. Новчани износ који су добијали на Васкресење за пастире је износио један перпер, док су монаси и најнижег ранга добијали по 3 перпера, а они вишег положаја у братству нешто више.¹⁴⁴⁵ Међутим, поред овог скромног Васкршњег дара пастири су имали право на белег, па су арханђеловски могли добити још 5 перпера годишње, док су на другим властелинствима

¹⁴⁴² Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 142, 152, 156, 169, 171.

¹⁴⁴³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹⁴⁴⁴ Сира 24 меха, од којих сваки хвата 120 литри, односно 38,4 кг, укупно износи 921,6 кг сирења, младог сира. Томе треба додати и 24 сира од по 6 литри, што износи 47,04 кг. Ради се веома великој колични сира, тако да је вероватно била намењена издржавању већег броја људи, а не само једног пастира. Могуће је да је уступање велике количине сира сматарно и извесном платом за рад пастира, с обзиром да су сиревима плаћани и закупи за пашњаке, црквени порез, а могле су бити уговорене и друге сличне обавезе. Такође, сиром се радо трговало.

¹⁴⁴⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

ма могли одвојити себи ждребе сваке друге године.¹⁴⁴⁶ Издржавање пастира коштало је манастир више него издржавање истог броја монаха у братству. Међутим, допринос ове *дванасторице братије* у виду добити коју је манастир имао од правилног и посвећеног неговања стада оваца, свиња или коња била је заиста велика.

Додатни рад меропаха, сокалника и осталих категорија становништва прописан као *бедба*, подразумевао је да за време таквих послова радници добију храну од свог господара. Обављање оваквих послова веома је важно јер се на тај начин на појединим властелинствима увећавала површина ораница чак за трећину.¹⁴⁴⁷ Наизглед, давање хране радницима на таквим пословима је мали допринос господара да тежак и напоран рад буде награђен макар достојним оброком. Међутим са економског становишта подмиривање потреба хране радника који раде бедбом није занемарљив издатак нарочито на неким властелинствима. Пример Дечанског властелинства и у и овом случају је погодан за сагледавање укупних оваквих трошкова, пре свега због познатог броја кућа и прецизно уписане обавезе бедбе. На Дечанском властелинству свака кућа имала је додатну радну обавезу: *бедбу да имају сваке ралије, и што узоре бедбом, то бедбом и да обраде*.¹⁴⁴⁸ Углавном су усаглашени ставови да су на овај начин обрађивана додатна три мата земље по кући. Исказано у данима бедба је износила три дана орања, али и још неколико дана рада на осталим пословима око житарица, сетва са влашењем и још да би *сврстали* то жито (жетва, вршидба, требљење), затим и на пословима кошења. У појединим тешким пословима учествовало је по најмање два човека из куће, што је за орање потврђено, а вероватно је и жетва захтевала додано ангажовање људи. Без обзира на добро познавање земљорадничких послова, не може се прецизно проценити број радника и број дана који је подразумевала бедба. Оквирна процена бедбених послова на Дечанском властелинству, би се могла сагледати као 10–12 радних надничарских дана годишње. Уколико се зна да овакве обавезе дугује преко 2200 кућа (мерпоси, соколници, мајстори и остали), то значи да је Манастир био дужан да за потребе радника издвоји 22.000–26.400 obroka. По свему судећи, оброк оваквог радника био је сличан као монашки. Узимајући у обзир исказани број obroka који је требало спремити, као и раније изнете податке о количини дневног следовања хлеба, долази се до процене да је Дечански манастир за ове потребе издвајао око 30 тона хлеба.¹⁴⁴⁹ Поред тога, хлеб није био једина храна коју су радници добијали када испомажу у манастирским пословима. Ако се сагледа следовање пастира, онда се може претпоставити да су и радници уз хлеб добијали вероватно сир, или нешто од сезонске хране. Поред тога, вероватно су радници добијали и извесну количину пића, вина, током свог рада. Овакав

¹⁴⁴⁶ С. Мишић, *Коњуси*, 94–95; Исти, *Српско село*, 104–105.

¹⁴⁴⁷ М. Влајинац, *Бедба и заманица у Срба средњег века*, 47–66; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 284.

¹⁴⁴⁸ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 133; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 271, 308.

¹⁴⁴⁹ Рачун би изгледао овако: за давање хлеба чија је тежина процењена на 1,28 кг, за 22.000 или 26.400 obroka за раднике добија се укупна количина од 28.160 или 33.792 кг годишње.

пропис уписан је и на поседима Светог Николе у Врању, где је предвиђено да се власима који обрађују винограде: од *цркве даје хлеб и вино*.¹⁴⁵⁰ На различитим властелинствима послови обављани бедбом су се разликовали, те је могуће да су постојала и одређена одступања у начину давања obroka.

Важност сваког obroka који је манастир давао огледа се и у прописима о *путовању црквеним послом*. Бањска хрисовуља и Дечанске хрисовуље садрже пропис *да се од цркве хране* сви они који иду на пут са игуманом или црквеним послом, док када путују сами *да једу своју храну*.¹⁴⁵¹ Овакав издатак у храни није велики, али је ипак наглашено да овакав оброк не следује свима. Током путовања игумана или калуђера манастир је свакако сносио трошкове за чланове своје заједнице, те су и они који иду са њима могли добити оброк. Међутим, поданици манастира током самосталних путовања, као када су, на пример, превозили жито, вино, со за потребе манастира, нису могли рачунати на следовање у храни.

Овакви ситнији изадаци у храни и пићу вероватно су постојали и у неким другим ситуацијама. По свему судећи, мајстори који су радили на грађевинским радовима, добијали су извесно издржавање. Такав случај помиње раније цитирани запис о обнови Богородице Љевишке, где се помиње следовање двојице протомајстора које се такође назива мертиком, а по садржини је слично монашком следовању, а потуно изједначено са оним мертиком који је изношен на манастирским вратима.¹⁴⁵² Не би се могла искључити могућност да су и остали људи који су обављали своје дужности на пословима чувања, или поправки могли добити оброк од свог господара.

Током посета уважених гостију трошкови манастира су се такође увећавали. Студенички и Хиландарски типик садрже посебно поглавље насловљено: *О томе да не осуђује братија игумана који даје манастирском госту*.¹⁴⁵³ Он је могао *потребе ради манастирске* почасном госту дати више вина и хране, али изгледа и друге почасте па и вредне поклоне. Братство притом нема право да осуђује ни речју игумана, који чини част госту, а игуману се забрањује да то своје право злоупотребљава да угошћује своје рођаке и ближње. За разлику од монаха гостима је то било допуштено да носе храну и пиће у своје ћелије.¹⁴⁵⁴ Судећи по сведочанствима манастирских типика и повеља, гостопримство у српским средњовековним манастирима није запостављано. Челник Радич у Повељи Кастамониту истиче повлашћени положај манастирског госта: *да му се однесе вино од трпезе у ћелију да му се послужи колико каже игуман*.¹⁴⁵⁵ У неким манастирима је био присутан обичај да се уважени гости дару-

¹⁴⁵⁰ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве св. Николе у Врању*, 73, 77.

¹⁴⁵¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61–62, 134; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133–134, 271, 308; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 143, 153; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹⁴⁵² М. Павић, *Стари српски записи и натиси*, 49.

¹⁴⁵³ Студенички типик, 93.

¹⁴⁵⁴ Студенички типик, 103.

¹⁴⁵⁵ С. Новаковић, *Законски спосменици*, 552; С. Pavlikianov, *The Athonite Monastery of Kastamonitou and the Documentary Heritage of Grand Čelnik Radič*, 77–82.

ју приликом посете. Светоарханђеловска хрисовуља налаже да поклон добијају патријарх и митрополит: *када патријарх долази у манастир да му се дарује коњ, такође и када поставља игумана, коњ*. Митрополиту призренском следовао је ждребц или новчана вредност од 12 перпера.¹⁴⁵⁶ Укупни трошкови манастира за указивање гостопримства уваженим посетиоцима нису имали велики удео у укупном сагледавању потрошње, пре свега јер такве посете нису биле честе. Део трошкова падао је на зависно становништво метохија, па тако Повеља Богородици Бистричкој или Бањској сведочи о томе да становништво приликом посете архиепископа или краља доноси у манастир додатне производе, жито, слад, месо и друго.¹⁴⁵⁷

Издржавање болница и хуманитарни рад манастира

Хуманитарни рад спада у једну од значајнијих делатности српских манастира у средњем веку, иако ова мисија црквених установа није посебно истакнута. Српски типичи предвидели су три вида харитативног деловања: обавезу давања на вратима и посебних милостиња за празнике; давање уточишта убогим, старим и немоћним кроз деловање странопријемница; деловање болница као медицинских центара и лечилишта. На овај начин, манастир излази из затворене монашке средине, остварује важну хришћанску дужност милосрђа и човекољубља.¹⁴⁵⁸

Најједноставнији облик испољавања милосрђа је давање на вратима манастира. Студенички и Хиландарски типик садрже поглавље управо са оваквим насловом, које углавном преноси прописе из свог византијског узора и налаже: *наге и босе одевати и обувати старом ваиом одећом и обућом*. Поред тога на манастирским вратима је давана и храна, те је прописано: *треба хранити гладне и души давати од хране ваше која претекне*.¹⁴⁵⁹ О овим пословима се старао игуман коме су монаси предавали своју стару одећу, а он је затим према потребама ову давао сиротињи.

Поред свакодневног давања хране на вратима, прописана су и већа давања милостиње током прослављања празника, или помена ктиторима. Свети Сава у типичима заповеда монасима да поводом празника Богородичиног успења: *дајете на вратима колико год можете, а наша ће Вам рука у томе помагати*.¹⁴⁶⁰ Празник манастирског храма је увек прослављан светло и свечано, најчешће у присуству угледних гостију. Окупање света око манастира тада је

¹⁴⁵⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹⁴⁵⁷ Зборник, 167, 465; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 83–84.

¹⁴⁵⁸ Ф. Гранић, *Одредбе Хиландарског типика о харитативној делатности манастира у вези са аналогним одредбама ранијих и истовремених типика грчких аутономних манастира*, Глас СКА 91 (1939), 165–176; М. Копривица, „Уточиште болесним и немоћним” – болнице и стационари под окриљем српских средњовековних манастира, Пошаста на тлу средњовековних српских земаља (епидемије, непогоде, глад) Београд 2021, 117–132.

¹⁴⁵⁹ Свети Сава, *Сабрани списи*, 81; Студенички типик, 118–119.

¹⁴⁶⁰ Студенички типик, 68–69.

било веће него обичних дана те су у количине хране и вина изношене на вратима биле знатније. Извори сведоче да су поједини ктитори тражили од манастира да се на дан служења њихових помена износи и милостиња сиромасима. Оваква давања најчешће су обезбеђена из прилога или прихода које су такви дародавци уступали манастиру. У уговорима о куповини адрфата и уговарању помена које су склопили Лазаревићи, готово редовно се помиње обилнија монашка трпеза, приливак у вино и давање милостиње. У уговару са Манастиром Светог Пантелејмона стоји и да ће се на дан када се врши помен: *сиромашина братија пуштати у манастир на кољиво и на трпезу*.¹⁴⁶¹ С обзиром да се ради о Светогорском манастиру такве сиромашне братије вероватно није било много, ипак податак да су могли ући у манастир и добити храну, указује на посебан вид давања obroka.

Манастирске повеље ретко помињу давање милостиње. Једина исправа која директно налаже овај чин је Светоарханђеловска хрисовуља у којој је предвиђено: *и да се даје на порту 12 мертика*.¹⁴⁶² Податак о давању на вратима стоји у извесној корелацији и са деловањем болнице у оквиру манастира, која је такође имала капацитет да истовремено лечи 12 болесника. Наиме, у прописима о болници је назначено да се у њу не примају слепи и хроми, али се на порти даје убогим храна, стога Манастир не ускраћује издржавање оваквим људима, већ их само држи ван комплекса и болнице.¹⁴⁶³

Ова одредба Светоарханђеловске хрисовуље свакако стоји у вези са чланом 28 Душановог законика који прописује: *И по црквама да се хране убоги, како је прописано од ктитора. Ко ли им од митрополита или од епископа или од игумана не да храну, да се лиши достојанства*.¹⁴⁶⁴ Треба размотрити и саму потребу да једна оваква одредба уђе у Законик, као и велику санкцију коју прописује. Да ли су до средине 14. века цркве и манастири запоставили овај вид своје активности, или се ради о једној у скупини одредаба којим се уопште регулише њихов рад на основу раније установљене праксе? Интересантно је да Душанов законик не помиње деловање манастирских болница и других установа већ само храњење убогих, а под тим је најпре могло бити подразумевано давање на вратима, али и уопштено сви видови харитативних делатности. Пример Призренске епископије сведочи о важности испуњавања овакве обавезе, где је на уласку у храм уклесан натис који налаже да се у *свако доба садашње и будуће време годишта, зими и лети, свих времена, што сам даровао ја Господин, сваки дан и свих дана да се даје мертик на порту*.¹⁴⁶⁵ О овом мертику већ је било речи, а ради се о месечној количини брашна, вина и соли. Овај натпис, као и претходно изнета сведочанства о давању мертика на вратима у другим манастирима, указују да су се исте мере примењивале и код следовања

¹⁴⁶¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 316, 324–325.

¹⁴⁶² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹⁴⁶³ М. Копривица, „Уточиште болесним и немоћнима” – болнице и стационари под окриљем српских средњовековних манастира, 126–127.

¹⁴⁶⁴ Н. Радојчић, *Законик*, 47, 96; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 80, 159; А. Соловјев, *Законик*, 194–195.

¹⁴⁶⁵ М. Павић, *Стари српски записи и натиси*, 49.

монасима и код давања убогој сиротињи.¹⁴⁶⁶ Стога се у сагледавању овакве активности манастира уочава компонента општехришћанске једнакости међу људима.

Са економског становишта давање на вратима и други видови помоћи сиротињи, највероватније нису у великој мери представљали материјално оптерећење за манастир. Типици не прописују количину хране, пића, одеће која се износи на вратима, већ указују да се даје *од сувишка* или *од оног што претекне*, што би указивало да овај вид милостиње није захтевао велике материјалне издатке од манастира. Са друге стране, прописи о давању на порти Богородице Љевишке сведоче да је годишње на овај вид хуманитарног деловања храм могао имати издатак од 48 кабала брашна, 12 чаброва вина, и 6 кабала соли. За једну од најбогатијих и најзначајнијих епископија то и није био велики издатак. Већи број призренских сиромаша могао је свој оброк добити пред Арханђеловском манастиром. Како је прописано да се износи 12 мертика сваког дана, то је годишње на ово деловање Манастир имао следеће издатке: за хлеб тежине 1,28 кг, сваког дана у години, потребно је 5.606,4 кг хлеба, и готово иста количина вина (5.606 л). Ако се овај пропис о давању 12 мертика на порти Светих арханђела упореди са одредбама Студеничког и Хиландарског типика, долази до изражаја велика разлика у материјалном аспекту ове милостиње. Док стари типичи подразумевају сасвим симболично изношење вишкова са монашке трпезе, у задужбини цара Душана давање на вратима захтевало је увећање потрошње и припрему додатних obroka.

Други веома важан допринос хуманитарног рада средњовековних манастира остварен је на пољу медицине и неге, кроз деловање болница и странопријемница. Оба српска типика следе узоре цариградског храма и предвиђају оснивање болница при Хиландару и Студеници.¹⁴⁶⁷ Типици прописују да се болесницима уреди посебна просторија и постеље, као и огњиште за припремање облога и лекова. Одређује се да болницу опслужује одређени монах, а по потреби и двојица. Управљање болницом остаје под ингеренцијама игумана, који је по потреби посећује и стара се о потребама.¹⁴⁶⁸ По свему судећи, ове прве болнице су биле затвореног типа, резервисане за чланове братства. Прве болнице, студеничка и хиландарска, најпре су деловале на овакав начин. Током времена и развоја оваквих институција оне добијају и већу економску самосталност.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶⁶ М. Штетић, *Виноградарство*, 390–391.

¹⁴⁶⁷ Р. Катић, *Болница Светог Саве у Студеници, Осам векова Студенице*, 1986, 201–206; Р. Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990; Б. Павловић, *Манастирске болнице у средњовековној Србији*, ЦС 1 (2004), 381–388; Р. Баришић, *Хиландарска болница*, 407–425; М. Копривица, „Уточиште болесним и немоћним” – болнице и стационари под окриљем српских средњовековних манастира, 117–132.

¹⁴⁶⁸ Свети Сава, *Сабрани списи*, 82; Студенички типик, 123–125.

¹⁴⁶⁹ Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањича*, Зборник Православног богословског факултета 2 (1952), 555–566; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958, 36–45; Р. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 10–18.

Изддржавање болница, као и осталих установа које су деловале под окриљем манастира, није уједначено. Мање монашке болнице које су деловале унутар комплекса у одређеним ћелијама прилагођеним потребама биле су у економском погледу ближе упућене на сам Манастир. Развој болнице у Хиландару може се пратити кроз дужи временски период и кроз више докумената, те се може сагледати и економска компонента деловања ове установе. Типик прописује најпре обавезу оснивања болнице, која је највероватније дуго била скромних размера и посвећена лечењу неколицине болесних монаха. Изгледа да је боравак цара Стефана Душана на Светој Гори 1348. године донео промене у организацији рада ове установе. Није без значаја околност да је сама царска породица свој боравак на Светој Гори потражила управо у време највеће епидемије куге, 1347–1348. године.¹⁴⁷⁰ Значај болница као посебних установа у овом периоду избија у први план, као и потреба да се обезбеде већа материјална средства за лечење, те цар обнавља медицинску установу, повећава капацитет и опремљеност. У Општој повељи издатој Манастиру 1348. године, назначени су и посебни дарови намењени болници: *да се даје од двора Царства ми 200 перпера млетачких сваке године у болницу за душу Царства ми, и чамац којим ће радити и ловити. И колико има лежача, сваке године да даје Царство ми у болницу гуње, клашње, сукно и постељину за кревете.*¹⁴⁷¹ Важно је нагласити да цар Душан деловање хиландарске болнице издваја из општег манастирског концепта. Приход који је усмерен за болницу не стављају се игуману на располагање већ се налаже: *и од тога да не узима игуман нити ко други за цркву, осим да узме калуђер који је задужен за болницу.*¹⁴⁷² По свему судећи, новчана средства која је хиландарски медицински центар добио од цара Душана у износу од 200 перпера, као сталан годишњи приход, подмиривала су потребе ове установе и успевала да одрже њену самосталност. Овај поступак представља велики корак у издвајању болнице као посебне институције.

Следећи ктитори Хиландара, настављају старање о болници, а у њиховим исправма уочава се економска подвојеност ове уставе, па су тако дарови намењени болници увек посебно назначени. Посебном Повељом из 1379–1380. године кнез Лазар хиландарској болници за издржавање обезбеђује средства у износу од 100 унчи сребра.¹⁴⁷³ Интересант је начин на који је болници осигуран њен приход, наиме кнез је Хиландару уступио два села и девет заселака, а истовремено је обавезао Манастир да из своје касе издваја годишње сто унчи сребра за болницу. Наизглед, болница је поново ближе економски повезана са матичним манастиром, међутим, својим средствима је и даље могла самостално располагати, а кроз уписивање посета уместо директних новчаних средства обезбеђен је сигурнији извор прихода. У каснијем периоду старање о хиландарској болници наставили су Бранковићи, из Повеље госпође Маре са синовима из 1406. године, види се да издвајају исти износ од сто унчи сре-

¹⁴⁷⁰ Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, 118–122.

¹⁴⁷¹ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 68–69, 73.

¹⁴⁷² С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 69, 73.

¹⁴⁷³ А. Младенивић, *Повеље кнеза Лазара*, 129–138.

бра.¹⁴⁷⁴ Подаци из ове исправе недвосмислено указују да је почетком 15. века у оквиру овог медицинског центра деловао стационар за оболеле од неизлечивих болести, лепрозне и психичке болеснике, што указује да се у другој половини 14. века и почетком 15. века ова установа знатно развила. Могуће је да повећање капацитета и разноврсност медицинских делатности стоји у вези са стицањем економске самосталности уз располагање знатнијим новчаним средствима.

Стефан Душан је основао болницу и при својој задужбини код Призрена. Болница Светих арханђела је имала 12 постеља, а прописано је да у њој борави онај *ко се разболи*, док је изричито указано да у њој не бораве хроми и слепци, односно они који болују од неизлечивих болести и стања.¹⁴⁷⁵ Поред прописаног броја постеља и одређивања какви ће пацијенти бити лечени у овој болници, ктитор је прецизирао и начин издржавања: *и још приложи царство ми цркву Светог Стефана са својим двором и са земљом и са виноградима и са млиновима и с вртovima и с воћем и с дудињацима и десетак који је било приложило царство ми болници и са дворовима*.¹⁴⁷⁶ Посед је свакако представљао део манастирског властелинства, али су приходи са њега намењени болници. Како се ради о метоху који је имао винограде, воћњаке и повртњаке, својим производима могао је поткрепити повећане потребе болесника, али по свему судећи, знатан приход је представљао и поменути *десетак*.

Поред оваквих болница било је и оних које су у још већој мери биле економски самосталне. Тако се болница која се често назива дечанском, а коју описује Г. Цамблук, по свему судећи посебна установа, која није економски повезана са великим манастиром.¹⁴⁷⁷ Вероватно је на таквим основама деловала и болница коју је основао кнез Лазар, после подизања Раванице, али независно од овог великог Манастира.¹⁴⁷⁸ За ове две болнице писци житија указују да су представљале „други храм”, односно да се ради о независним ктиторијама.

У раним фазама деловања српских манастира здравствене установе су биле скромнијег капацитета и под директном управом игумана. До средине 14. века издржавање манастирских болница најчешће не представља, или је мали издатак у потрошњи самог манастира, а поред тога у њима леже болесни монаси којима иначе следује мертик и оброк. Ипак, медицинске установе при манастирима и саме раде на усавршавању знања и лечења, те се проширују капацитети. Са друге стране, болнице, чак и ако су примале и лечиле световњаке, нису доносиле манастиру приходе. Само су велики и богати манастири под покровитељством владара могли имати своје медицинске установе отворенијег типа.

¹⁴⁷⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 464; Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура и Лазара манастиру Хиландару*, 101-104.

¹⁴⁷⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142.

¹⁴⁷⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121.

¹⁴⁷⁷ Цамблук, 69-70.

¹⁴⁷⁸ *сазида и други храм што лежи на источној страни у подножју тог места близу велике лавре и болницу устроји за опорављање болесних инока, странаца и раслабљених*. Раваничанин 1, *Житије светог кнеза Лазара*, Списи о Косову, прир М. Грковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 13, 123.

Однос између производње и потрошње

Више пута током овог истраживања економске прилике су сагледаване на примеру Дечанског манастира. Поред тога што хрисовуље садрже сасвим поуздан број поданика манастира, садрже и прецизно исказане радне обавезе, те се производња може сагледати на основу неколико чврстих хипотеза. Са друге стране, дечанске исправе садрже и један од најпрецизније изнетих податка на основу ког се може сагледати и потрошња монашке заједнице, а то је одмерен мертик, хлебни и вински.¹⁴⁷⁹ Сагледавање укупне потрошње нешто је сложеније и засновано је на више процена и хипотеза. Непостојање поузданих податка о величини монашке заједнице, о структури додатних трошкова, отежава изношење поузданих закључака. Изношење оквирних процена има за циљ сагледавање односа између производње и потрошње, као и разматрање питања постојања вишкова.

На примеру Дечанског властелинства, у претходним редовима изнета су и образложена истраживања о производњи житарица на манастирским поседима. Дошло се до закључка да је принос пшенице са манастирских парцела могао износити око 25.200 кабала пшенице (око 400 тона). Од укупног приноса, одвојено је четвртина за следећу сетву 6.300 кабала, тако да је Манастиру за потрошњу остајало 18.900 кабала (300 тона) пшенице. Сагледавање потрошње пшенице исказано је кроз податке о мертику хлебном, односно кроз потрошњу готовог пороизвода, а не сировог жита. Сматрамо да одступања не могу бити знатна, мада је извесно постојање разлике у метричком односу хлеба и сировог жита, те може довести до крупних пропуста. Истраживањем потрошње жита у Дечанском манастиру дошло се до закључка да је монашко братство (процењено на 100–120 монаха), само у хлебу остваривало потрошњу између 46–56 тона хлеба годишње. Остала потрошња жита подразумевала је давање хране радницима бедбом и издржавање пастира, људи који путују црквеним послом, а такви трошкови су процењени на између 28 тона и 33 тоне хлеба. Хуманитарне активности Дечанског манастира нису поменуте у повељама, али свакако нису биле веће од оних које је за те намене издвајао Манастир Светих арханђела, давањем по 12 мертика на вратима, што износи годишње нешто преко 11 тона хлеба. Укупно сагледано, потрошња хлеба једног оваквог великог манастира је износила око 100 тона хлеба. Сада се ова процена о потрошњи може упоредити са подацима о производњи. Из изложеног се може закључити да су готово све потребе манастира за квалитетним житом, брашном и хлебом, могле бити подмирене са трећином, или уколико се максимално увећају процене о потрошњи, са нешто мање од половине приноса са сопственог властелинства.

Нема много података који би могли на сличан начин показати однос производње и потрошње на примерима других манастира. Два примера о начину поделе прихода између Хиландара и његових богатих метоха, могу се узети као посредни показатељ о вишковима производње на манастирским вла-

¹⁴⁷⁹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61–62, 133; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133–134, 308.

стелинствима. Повела Вука Бранковића Хиландару којом потчињава Манастир Светог Ђорђа у Скопљу, сведочи да су приходи овог старог и развијеног црквеног добра подељени на следећи начин: *што се нађе у току године у Светога Георгија жита, вина, сирења, дохотка сваког, да је половина кући Св. Георгија, а половина да се односи у Хиландар*.¹⁴⁸⁰ Овај податак указује да је Свети Ђорђе и са половином приноса са свог властелинства могао подмирити своје потребе за овим основним намирницама, одржати монашку заједницу и функционалност. Треба напоменути да је Скопски манастир имао бројне поседе у граду и да своју привреду није базирао само на аграрним делатностима у потчињеним селима. Већ подаци са самог почетка 14. века указују да је овај Манастир продавао своје вино, а вероватно и друге производе, што указује да је већ тада остваривао вишкове производње.¹⁴⁸¹ Хиландару је уступан приход мимо основних потреба издржавања саме Скопске цркве. Такође, са разлогом се може претпоставити да су промет и трговина, који су вековима неговани под окриљем скопског Светог Ђорђа, после овога ослабљени и да су стављени под шири концепт деловања хиландарских трговинских размена, које су се одвијале на бројним трговима.

Нешто касније када је Архиљевица са својим поседима потчињена Хиландару у повељи је посебном забелешком назначено на који су начин били подељени приходи: *да се на годину оставља семе од жита из општине (заједнице), а сва остала есодија и жито – од свега да се даје половина и у велики манастир, а друга половина да стоји у кући архиљевичкој*.¹⁴⁸² Од укупне производње на властелинству које је тада имало преко 20 села, најпре је издвајана четвртина приноса житарица као потреба за семе за следећу годину, док су остали приноси дељени на пола. Могло би се претпоставити да Дејановићи нису своју задужбину оставили без основних прихода за издржавање, иако је потчињена великом Светогорском манастиру. Ови подаци указују да су и манастири са властелинствима средње величине могли остварити знатнију производњу, богате приносе и тржишне вишкове. Оваква два властелинства са двадесетак села била су прилагођена за издржавање монашких заједница од око 50 калуђера. Међутим, тешко се ишта може рећи о величини монашке заједнице која је заиста боравила у оваквим манастирима. Уколико су имали мањи број монаха, а са функционалним и развијеним властелинствима, овакви манастири су могли остварити и веће приходе од очекиваних.

¹⁴⁸⁰ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, 121–122.

¹⁴⁸¹ Зборник, 319.

¹⁴⁸² П. Драгичевић, *Повеља царице Јевдокије и сина јој Константина*, 91, 93.

ЗНАНАТСТВО И ТРГОВИНА ПОД ОКРИЉЕМ МАНАСТИРА

Занатство

Занатство на манастирским властелинствима развијало се у складу са општим тенденцијама развоја ове привредне гране у средњовековној Србији.¹⁴⁸³ Како на манастирским властелинствима доминирају сеоска насеља, и занатство се развија више као део сеоске привреде и усмерено је на прераду производа пољопривредне и сточарске производње. На развој занатства утицај имају потребе манастира као потрошача, као и располагање сировинама на датом подручју. Стога се под окриљем манастира развијају занати из области прераде коже и вуне, грнчарство, ковачки занат у сврхе обраде метала за предмете свакодневне употребе, као и грађевинска група заната. Поједини значајнији манастири имали су занатлије, који су вољом владара стављени у службу манастира. Положај занатлија на манастирским властелинствима је посебним законским одредбама уређен. У служби Манастира Бањска помињу се: ковачи урочни (уговорени), дрводеље, кројачи (шавци), штавиоци (стргуније), седлари, грнчари, зидари и златари. У дечанским повељама поменути су у овој групи: ковачи, златари, седлари, шавци, стргуни, и сви мајстори. Радне обавезе и друштвени положај свих ових занатлија је углавном изједначен са сокалницима, односно осталим људима са посебним задужењима на манастирским властелинствима.¹⁴⁸⁴

Занати из области прераде метала помињу се на већим манастирским властелинствима која су располагала и извесним ресурсима за развој ове врсте прераде. Већ је указано да су Бањска, Дечани и Свети арханђели од својих ктитора добили рудна кола, или одређену количину гвожђа. Поред тога, исправе помињу и коваче различитих профила, од оних који су опслуживали такве топионице, до осталих који су се специјализовали за израду појединих предмета. За потребе Светостефанског манастира радили су ковачи из Корићана. По свему судећи, ово су они ковачи који се у законским одредбама ове повеље појављују као *ковачи урочни*, односно уговорени.¹⁴⁸⁵ Нема података који указују колико је таквих занатлија било у служби Манастира, као ни којим су производима снабдевали Бањску. Највероватније су ови ковачи били дужни да за потребе свог господара израде одређени број производа из своје сфере рада (потко-

¹⁴⁸³ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, Работници, војници, духовници, 56–78; А. Фостиков, *Занатство*, 30–37, 203–219.

¹⁴⁸⁴ Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 142, 152, 156, 169; А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији у светлости три повеље из XIV века*, БИГ 4 (2013), 51–68.

¹⁴⁸⁵ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 120, 124; С. Божанић, *Рударство на подручју Светостефанског властелинства у средњем веку*, 655–665.

вице, блазнице, алате) и предају их Манастиру, а заузврат су имали смањене радне обавезе на земљи.¹⁴⁸⁶

Дечани су имали гвоздено коло на Алтинској земљи и коваче који су радили за потребе Манастира. На челу ове топионице стајао је Доја ковач са синовима, а поред њега уписана су имена још најмање десет људи који су опслуживали ово коло.¹⁴⁸⁷ Поред тога у појединим већим и значајнијим селима (Доброј Реци, Чабићу) помињу се ковачи, док су у законским одредбама дечанских хрисовуља ковачи уписани на прво место, као и у Бањској, што указује на значај овог заната. Свети арханђели су такође имали сопствено гвоздено коло, које су опслуживали ковачи Рудл и Смил са породицама. Ковачи су располагали земљом на Трстеној и још им је цар подредио да за потребе топионоце могу користити забел Раванштицу гору.¹⁴⁸⁸ Употреба веће количине дрвета у процесу прераде метала је уобичајена, а по свему судећи ковачи су сами допремали и спремали дрво и угаљ за своје радионице. По свему судећи, ова топионица, није била мала, а готово да је извесно да је у целости била манастирска. О разгранатој преради метала на властелинству Светих арханђела говоре и подаци о деловању седам ковача на манастирским поседима. По свему судећи, дошло је до диференцијације ковачког заната, где се издвајају подкивачи, који су имали обавезу: *да дају сваке године четрдесет коњских плочица*.¹⁴⁸⁹ Ковачи су заступљенији на поменутим великим властелинствима, која су имала развијену производњу у овој области. Они су живели у селима и, по свему судећи, израђивали премете за свакодневну употребу, пољопривредне алате и поткивали коње. Прерада метала под окриљем манастира није била усмерена на оружарску производњу, па се и не помињу такве делатности. Могуће је да су по наруџбини манастира израђивали и вредније предмете за црквене намене.¹⁴⁹⁰

Златари се помињу у неколико манастирских исправа, што сведочи о постојању и потреби да се на манастирским властелинствима негује ова престижна занатска делатност. Ипак, подаци о деловању златара су сасвим скромни и своде се на помене међу осталим занатлијама у законским одредбама Бањске хрисовуље и дечанских хрисовуља. Један златар Радеј са двојицом синова пописан је међу мештанима села Чабић на Дечанском властелинству.¹⁴⁹¹ Душанов законик доноси строже прописе о деловању златара, те изгледа да они више не бораве у селима, па се у следећем практику не помиње. Златарство под окриљем манастира има специфичан развој у правцу израде предмета уметничке и бого-

¹⁴⁸⁶ А. Фостоков, *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012), 105–126; А. Фостиков, *Занатство*, 44.

¹⁴⁸⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 131; у исправи је избрисан један и по ред са именима људи, те се не може утврдити да ли се ради о писарској грешци или је убрзо после уписивања дошло до смањења броја ковача у овој радионици.

¹⁴⁸⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светарханђеловска хрисовуља*, 109, 138–139.

¹⁴⁸⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светарханђеловска хрисовуља*, 91, 120, 143; А. Фостиков, *Занатство*, 45–46.

¹⁴⁹⁰ А. Фостиков, *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012), 105–126; А. Фостиков, *Занатство*, 44–46, 79–80.

¹⁴⁹¹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 22.

службене вредности, за разлику од владарских златара и ковница новца, које под строгим надзором делују на световним властелинствима.¹⁴⁹² Интересантно је да о обради сребра нема никаквих података из манастирских исправа иако је у већој мери било у употреби у манастирима. Постоје изгледи да су под окриљем манастира деловале својеврсне уметничке радионице, које би израђивале предмете од племенитих метала, користиле позлату у изради икона, или окове за књиге са скупocenim украсима. Археолошка истраживања су потврдила да су у оквиру манастирског комплекса Студенице пронађени остаци златарског прибора, листићи позлате, ситнији предмети који указују на постојање златарске радионице у оквиру манастирског комплекса.¹⁴⁹³

Грнчарство је занат који је подмиривао бројне потребе средњовековног друштва. Грнчари су израђивали трпезаријску и кухињску керамику, посуде за свакодневну употребу различите намене и величине, као и украсне предмете, елементе у грађевини и другим занатима – цеви, калупе и др. Два грнчара, без наведених имена, краљ Милутин је потчинио Бањској.¹⁴⁹⁴ Међу поданицима Светих арханђела у оквиру метоха Светог Спаса уписан је Љеш, грнчар, са синовима.¹⁴⁹⁵ Грнчарство је извесно било развијено и на властелинству скопског Светог Ђорђа, који је међу својим имањима имао и једну њиву са које је вађена глина. Грнчари који су желели да користе глину са овог поседа, морали су Манастиру да дају *грнице*, односно готове посуде, *колико је потребно*.¹⁴⁹⁶ На овај начин скопски манастир је подмиривао своје потребе за грнчаријом, а могло би се претпоставити да су и други манастири од својих грнчара добијали посуђе за свакодневну употребу. Не треба искључити могућност да се грнчарство развијало и унутар манастирског комплекса. Налаз керамичких посуда из Студенице са утиснутим словом С, може указивати не само да је посуда намењена Студеници, већ и да је настала у радионици под окриљем Манастира.¹⁴⁹⁷ У неким манастирима потврђено је постојање већих занатских пећи за које се претпоставља да су биле намењене печењу керамике или за потребе ковачких заната. Постојање занатских пећи потврђено је у Раваници, Манасији, а вероватно и у Светим арханђелима и Милешеви.¹⁴⁹⁸

Дрвнопрерађивачки занати се не сусрећу у већем обиму на манастирским властелинствима. Ипак, дрво је најзначајнији градивни материјал у унутрашњости српске средњовековне државе, те је обрада дрвета морала бити распрострањена делатност. Једино Бањска повеља међу побројаним мајсторима

¹⁴⁹² А. Фостиков, *Златарски занат у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 165–185; А. Фостиков, *Занатство*, 67–68; С. Мишић, *Српско село*, 109.

¹⁴⁹³ М. Поповић, *Манастир Студеница, археолошка истраживања*, 295, 297; А. Фостиков, *Занатство*, 70–71, 74. А. Фостиков, *Дворски и манастирски комплекси као центри занатства*, 1189–1206.

¹⁴⁹⁴ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

¹⁴⁹⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светарханђеловска хрисовуља*, 89,

¹⁴⁹⁶ Зборник, 321.

¹⁴⁹⁷ В. Бикић, *Посуђе и кување у манастиру Студеница у 13–14. веку: анализа трагова употребе*, Архаика 3 (2015), 167–190.

¹⁴⁹⁸ А. Фостиков, *Дворски и манастирски комплекси као центри занатства*, 1197–1198.

помиње и *дрводеље*.¹⁴⁹⁹ Постоје изгледи да су се и у самим манастирима могле налазити радионице за обраду дрвета, можда и извесни предмети са дуборезом или подлога за иконе, корице за књиге или предмети практичне намене. У Студеници су посведочени налази алата за одраду дрвета, од којих неки за финију обраду и дуборез. Сматра се да се у једном од објеката у северном делу комплекса налазила и радионица за израду предмета од дрвета.¹⁵⁰⁰

Ужари, удари и остали произвођачи упредених ужади, која су чешће од биљне сировине, помињу се у неким манастирским исправама. Давање ужета као обавеза меропаха забележено је само у законским одредбама Повеле Богородице Бистричке, док законски прописи Бањске повеље захтевају од меропаха давање *оглава*.¹⁵⁰¹ Светим арханђелима цар Душан потчињава три удара, као посебне занатлије задужене за израду узди и друге коњске опреме за потребе Манастира. Међу обавезама становништва потчињеног Призренском манастиру не помиње се давање ужета, улара или сличних производа. По свему судећи, из домаће радиности овај посао постаје професионализован, те манастире снабдевају посебне занатлије.¹⁵⁰² Познат је уговор о деловању сопоћанских ужара. Наиме, ужари из Рисана израђивали су конопце према прописаној мери за Манастир док су за друге радили по наруџбини.¹⁵⁰³ Овакви уговори су реткост, али сведоче и о томе да су манастири могли своје потребе подмиривати и на овакав начин, ангажовањем додатних уговорених занталија.

Важност коња у средњем веку показије се и кроз развијену слојевитост заната који израђују коњску опрему. На манастирским властелинствима се поред ковача, помињу и седлари и удари. Седлари су поменути међу мајсторима у законским одредбама и у Бањској хрисовуљи и у дечаским хрисовуљама.¹⁵⁰⁴ Основа седла израђивана је од дрвета, али су поједини делови могли бити и од метала и коже. Поред седла и самара вероватно су израђивали и бисаге за ношење терета. У коњску опрему спадају и узде заједно са амовима и оглавом, које су прављене од коже, док је уже или поводаци могао бити и од канапа. Већ је поменуто да су Свети арханђели имали потчињене посебне занатлије овог профила.¹⁵⁰⁵

Међу занаталијама издваја се посебна група из области прераде текстила, као ланеног тако и вуненог, као и обраде коже. Ови занати су веома заступљени пре свега због расположивости сировинама на манастирским властелинствима. Процес добијања тканина како биљног тако и животног порекла на манастирским властелинствима био је заокружен од производње сировине до

¹⁴⁹⁹ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123; А. Фостиков, *Занатство*, 153–164.

¹⁵⁰⁰ М. Поповић, *Манастир Студеница*, 243–245.

¹⁵⁰¹ Зборник 167, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹⁵⁰² А. Фостиков, *Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије*, БИГ 9 (2018), 7–35; Иста, *Занатство*, 66.

¹⁵⁰³ В. Алексић, *Сопотански ужари*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Косовска Митровица – Ниш 2007, 82–83.

¹⁵⁰⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 133; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

¹⁵⁰⁵ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 143; А. Фостиков, *Занатство*, 66.

готовог производа. Овим пословима бавиле су се све категорије зависног становништва, како за подмиривање својих потреба тако и за потребе феудалног господара, а док су сточари у већој мери обрађивали вуну, то су земљорадници обрађивали лан. У изворима се помињу власи који *вуну теже*, а по свему судећи овим термином означавао је први процес прераде руна, до предења. У овој фази вуна је очишћена, опрана, погребана, очешљана и повезана у повесма, те је тако била спуштана са планина и спремана за даљу прераду.¹⁵⁰⁶ Ваљаонице за добијање сукна налазиле су се и на манастирским властелинствима и то претежно у вишим пределима, у изворишним деловима река и сточарским крајевима.¹⁵⁰⁷ Податак да власи са поседа Светог Николе Врањског дају црвени покровац, указује да су познавали и технологију бојења сукна.¹⁵⁰⁸ Бојење се могло обављати у оквиру истих радионица где и ваљање сукна, јер је и процес захтевао доста свеже воде. Остали облици прераде вуне, предење и ткање, те добијање готових производа, најчешће су вршени у оквиру кућне радиности, или у оквиру манастирских комплекса. Евентуалне вишкове у вуни или вуненим тканинама манастири су лако могли продати заинтересованим дубровачким трговцима.¹⁵⁰⁹

Послове око прераде лана обављали су меропси који су га и узгајали, а манастирима су давали лан у повесмима, односно као пређу од ланених влакана. Из сфере обраде текстила најмање податка има о фазама предења и ткања. Помињање *сиротих кудељица*, односно жена, носилаца домаћинства, може указивати да су предење обављале жене. Као и предење влакана, тако је и ткање највећим делом обављано у кућној радиности. Међутим, помен Иванка, ткача из Призрена, указује да се у градским срединама већ профилише овај занат.¹⁵¹⁰ Овај занатлија, иначе поменуто као власник винограда који му је замењен због потреба формирања манастирског властелинства, није поданик Светих арханђела, а у градској средини је могао имати и посебну радионицу за израду квалитетнијих и вреднијих тканина. Потребе манастира за тканинама нису биле велике нити је монашка одећа захтевала велики квалитет и скупocenост израде, стога су могућности предења и ткања манастирских поданика, или самих монаха, биле сасвим задовољавајуће.¹⁵¹¹

Како су манастирским повељама поменути кројачи или шавци, извесније је да су шивење и израду одевних предмета обављале посебне занатлије. Манастир Свети арханђели је од свог ктитора добио осам кројача свита (*шавци*

¹⁵⁰⁶ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 11–15; Иста, *Учешће влаха у преради вуне и превозу сукна*, Симпозијум Власи у 15. и 16. вијеку, Сарајево 1983, 85–92; А. Фостиков, *Занатство*, 181–184.

¹⁵⁰⁷ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 142–145.

¹⁵⁰⁸ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, 77.

¹⁵⁰⁹ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 11–14.

¹⁵¹⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена*, 319–325.

¹⁵¹¹ А. Фостиков, *Занатство*, 165–166.

свитни) поименично наведених.¹⁵¹² Ови кројачи, по свему судећи из Призрена, били су најпре у служби владара, те их је он потчинио својој задужбини. Осам кројача потчињених Манастиру могли су произвести знатно више одеће од потреба монашког братства. Штавише, питање је да ли су уопште шили монашку одећу, или су имали дужност да велике количине лана и вуне којима је Манастир располагао, прераде у готове производе. Поред тога, ови *кројачи свита* могли су обрађивати и манастирску свилу, а познато је да количине и овог предива нису биле мале (*сто тисућа у вредности од сто перпера*).¹⁵¹³ Како је прилив сировине за текстилну производњу био велики, такође и број кројача у служби манастира, могло би се претпоставити да је на Светоарханђеловском властелинству производња готових текстилних производа била на нивоу који је могао дати вишкове за продају. Ову процену о обиму текстилне производње под окриљем Манастира треба ставити и у контекст развијенијег привредно-економског деловања, где се не износи на тржиште сировина – вуна или лан, већ готов производ, вероватно сашивена одећа, капут, огртач и сл.

Добитак манастира у кожама био је знатан, стога занати из ове области представљају можда и најразвијенију групу занатске делатности на црквеним властелинствима. Развијено кожарство довело је до тога да је већ почетком 14 века веома изражено раслојавање међу обрађивачима коже: од кождера, преко штавиоца, кожухара, обућара или израђивача коњске опреме.¹⁵¹⁴ Прве фазе обраде, драње и чишћење, по свему судећи, обављали су сами сточари. Штавање коже је сложенији технолошки процес, те су се овом активношћу бавиле посебне занатлије. Бањска хрисовуља помиње *стргалије* као занатлије под којима се највероватније поразумевају штавиоци кожа и уопште кожари у ширем смислу.¹⁵¹⁵ Овако обрађена кожа могла је бити артикал повезан у бале и спреман за тржиште, али могла се и финализовати производња до комада одеће или обуће, коњске опреме и других производа. Бањској је краљ потчинио 10 *шаваца кожухних и 6 скорњаних*, док су Арханђели поред 10 *шаваца свитних* имали и 6 *цњгарик*, односно обућара.¹⁵¹⁶ У оба примера ради се о истом броју занатлија који израђују одећу и обућу, али су они другачије названи и могуће је да нису израђивали исте одевне предмете. Већ је речено да су кројачи свита највероватније израђивали одећу од текстила, међутим, извесно је да су на Арханђеловском властелинству деловали и шавци кожухни, односно кожухари, па и крзнари. Један од арханђеловских поданика, извесни Иванко, имао је обавезу да даје три кожуха лисичија, те се највероватније ради о крзнару.¹⁵¹⁷ Кожуси су готово уобичајена зимска одећа широких слојева становништва, а редовно се помињу и као део монашког следовања у одећи, стога су манастири кроз дело-

¹⁵¹² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143.

¹⁵¹³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 130.

¹⁵¹⁴ А. Фостиков, *Занатство*, 172–178.

¹⁵¹⁵ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124. *Стргалије* су предени као штавиоци.

¹⁵¹⁶ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143.

¹⁵¹⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља* 113, 143.

вање ових занатлија подмиривали сопствене потребе, а вероватно и прерађивали велики број кожа, које су добијали кроз натурална давања поданика.¹⁵¹⁸

Израђивачи обуће поменути су као *скорњани* и *цангари*, односно чизмари и обућари. Изарада квалитетније обуће са ђоном, посебно зимске, била је сложенија. Скорње су врста чизама која је имала руно или крзно са спољашње стране, израђиване су од дебље или дупле коже, која се везивала са предње стране. Занатлије обућарског профила израђивали су и другачију обућу, ципеле са дрвеним или кожним ђоновима, сандале, а Хиландарски типик помиње и калиге. Потребе манастира за обућом су исте као и за одећом, а с обзором на велики број монаха, нису биле мале. Број занатлија обућарског профила, по шест у служби Бањске и Арханђела, указује на распрострањеност ове производње за којом је извесно постојала потреба. На челу арханђеловских обућара стајао је протомајстор Рајко, што указје и на постојање рангирања мајстора и из групе шаваца и прерађивача коже.¹⁵¹⁹ По свему судећи, ради се о градским зантлијама, те се може говорити и о замаху градских делатности у служби манастира.¹⁵²⁰

Специфичну групу занатлија, или мајстора у ужем смислу, представљају зидари, тесари и остали представници грађевинских заната. Манастир Бањска имао је потчињену групу зидара који су боравили на Јелашци.¹⁵²¹ Ипак, не може се утврдити бројност ове скупине мајстора, као ни које су поседе држали. Зидаре је Манастиру Светих арханђела потчинио цар Душан доселивши их из области Пнуће. У Хрисовуљи је поименично наведено пет мајстора, сви са браћом и децом, те је број радника могао бити и знатно већи. Цар им даје земљу на Љутоглавама и уписује им је у баштину.¹⁵²² У представнике грађевинских заната треба убројити и протомајстора Ђорђија са браћом, који су стављени у службу Дечана. Краљ Стефан Дечански је сазнао за њихово *поработаније и украшеније по многим црквама по српској земљи*, а затим их ангажовао да граде трпезарију, пирг, обзиђе око Манастира Дечани. Краљ овим зидарима потврђује село Манастирац у баштину, а касније им Стефан Душан додаје и село Влахиња.¹⁵²³ Из ових података се уочава да су зидари имали своја села, вероватно посебна насеља у којима је боравио већи број занатлија ове групе, али има и оних који добијају баштине и издижу се у слој властеличића. Зидари се јављају у већим групама занатлија, вероватно различито профилисаних унутар заједнице, али и организованих за обављање већих грађевинских подухвата. Овакви зидари и мајстори настањени на манастирским властелинствима су се старали о утврђењу, помоћним објектима, поправкама, и сличним пословима, нарочито средином 14. века. Изградња цркава, као и њихово украшавање поверавано је ангажованим мајсторима који су често долазили из удаљених и урбаних среди-

¹⁵¹⁸ А. Фостиков, *Занатство*, 190–192.

¹⁵¹⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143.

¹⁵²⁰ С. Мишић, *Друштвена структура Призрена*, 319–325; А. Фостоков, *Занатство*, 192–194.

¹⁵²¹ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 121.

¹⁵²² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140.

¹⁵²³ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 58, 128–129.

на Приморја или других земаља. Познато је да је градитељ дечанског Пантократоровог храма – фра Вита Которанин.¹⁵²⁴ Константин Филозоф сведочи да је деспот Стефан Лазаревић, за градњу Манасије ангажовао *највештије раднике, најистакнутије живописце, ако их је где било, [...] јер шилџаше свуда, чак и на острва*.¹⁵²⁵ Градитељи цркава готово по правилу припадају вишим занатским мајсторским звањима, па је титула протомајстора поменута у натписима градитеља на Дечанима, Богородици Љевишкој, Љубостињи. Из примера протомајстора Ђорђија уочава се да су протомајсторска звања носили и градитељи који су градили и друге објекте, у овом случају фортификације око манастира.¹⁵²⁶

Манастирске повеље сведоче да се већ почетком 14. века мајстори грађевинске струке издижу из слоја зависног становништва у већој мери него друге занатлије, те им се смањују аграрне обавезе, а поједини добијају своје баштенске поседе. У Бањској хрисовуљи поменути су зидари у законским одредбама о радним обавезама мајстора, а за њих су важиле исте радне ренте као и за сокалнике.¹⁵²⁷ Међутим, радне и пореске обавезе зидара из Пнуће су посебно прописане у Светоарханђеловској хрисовуљи: *да им не буде никоје друге работе осим зидања и бедбе дан и леја винограда и да им не буде никоје доплате жупске, ни позоба, ни соћа, ни пса, ни димнине, ни лана, ни јажњетине да не дају*.¹⁵²⁸ Аграрне обавезе ових мајстора су готово изједначене са онима које су имали представници властеоског слоја на властелинству Светих арханђела, који су такође имали дужност да обаве одређене земљорадничке послове. Знатније смањење аграрних обавеза зидара могло би се правдати и тиме да су грађевински радови обављани током летњег дела године, као и пољопривредни послови, па је тешко било ускладити обе врсте делатности.

Могло би се закључити да је развој занатства под окриљем манастира био условљен пре свега сировинама којима је црквени господар властелинства располагао. Како је доминирала аграрна и сточарска производња, то су занати из области прераде текстила и коже били најзаступљенији. Други фактор за развој занатских делатности су потребе самог манастира. Како су манастири имали своја утврђења, група заната грађевинске струке имала је посла око њиховог одржавања и изградње. Занати који су подмиривали свакодневне потребе становништва, грнчарски, ковачки, ужарски, били су по свој прилици широко распрострањени, те су своје место нашли и на манастирским властелинствима. Са друге стране, унутар манастирских комплекса деловале су посебне занатске радионице у којима су се развијали неки од поменутих и заступљенијих заната, али и неки специфични.

¹⁵²⁴ И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Вита Трифунов Которанин, неимар Дечана*, Историјски запис 11, 1–2, (Цетиње 1955), 95–114.

¹⁵²⁵ Константин Филозоф, 103–104.

¹⁵²⁶ А. Фостиков, *Занатство*, 115–117.

¹⁵²⁷ Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 124.

¹⁵²⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140.

Преписивање књига, као и књиговезачки рад са израдом корица и око-ва за књиге, израда икона и богослужбених предмета у појединим манастирима попримили су размере извесних занатско-уметничких радионица. Такође, писање је захтевало и друге помоћне занатске активности, припрему пергаментa, алата за писање, мастила и боја, које су углавном могле бити вршене унутар манастирског комплекса у извесним радионицама. У Студеници је у археолошком материјалу пронађен већи број писаљки, копчи за књиге, као и делова алата који би могли имати намену и у изради књига.¹⁵²⁹ Израда икона је поред књига још једна од активности која се повезује са делатношћу монаха и манастирским радионицама. Предмети примењене уметности, израда металних богослужбених предмета, дрвених дуборезних крстова и иконостаса, текстилних предмета високе уметничке израде са златовезом, као и бројни други, представљали су врхунске домете манастирских радионица.¹⁵³⁰

Трговина и манастири

Строги канонски прописи забрањују црквама, свештенству и монаштву бављење трговином. Номоканон Светог Саве није заобишао прописе о супротстављености цркве као светог места и трговине са друге стране. Иако се на више места спомињу такви прописи, углавном у основи имају каноне Трулског сабора. У тумачењима 76. правила овог Сабора сусреће се: *од дома божјег не чинити дом трговине, ни куповати ни продавати у њему*. Затим се забрањује и деловање крчми под окриљем цркава: *ни вина продавати, ни брашна издати на продају, и ниједну другу купоопродају чинити*.¹⁵³¹ Овде се пре свега штити светост саме цркве те забрањује трговина и гошћење под кровом храма. На ово упућују тумачи канонског права, како из 12. тако и из 14. века, ублажавајући строге прописе и одржавајући ове забране само унутар цркве, док у околном простору прослављање празника подразумева и гозбу уз пратеће манифестације. Са друге стране, размена добара кроз трговину може се смарати и потребом самих манастира. Током дугог историјског развоја манастири и монаси су са локалним становништвом размењивали робу, да би обезбедили себи храну и потрошштине. У развијеном средњем веку трговина постаје уобичајна делатност којом се манастири баве, део њихове економије и учешћа у друштвеним и вредним токовима.

Панађури, светковине уз вашаре и трговачке манифестације под окриљем цркве, попримају обележја прослављања хришћанских празника. У већој или мањој мери панађури су деловали у Византијском царству током целог средњег века и на појединим местима представљали значајне трговинске догађаје, уз забаве, клађење, гозбе и друге програме. Неке од тих активности

¹⁵²⁹ М. Поповић, *Манастир Студеница*, 288–289, 297.

¹⁵³⁰ Историја примењене уметности код Срба I, 343–352; А. Фостиков, *Дворски и манастирски комплекси као центри занатства*, 1197–1198.

¹⁵³¹ Законоправило (М. Петровић, Љ. Штаваљанин-Ђорђевић), 462.

оспораване су више, а неке мање у строгим црквеним круговима, док сама трговина заоденута у рухо хришћанског празника постаје прихватљива, а са економског аспекта и јако корисна за манастире.¹⁵³²

Како се током времена производња на црквеним поседима развијала све више, долазило је до стварања вишкова производа. Развој прописа за светогорске манастире показује постепено ублажавање трговачких такси, а манастири добијају веће бродове, приступ лукама и трговима, као и друге повластице.¹⁵³³ Српски манастири су пре свега произвођачи и продавац сопствених производа и то под регулисаним условима и на предвиђеним местима за то. Црквене институције средњовековне Србије се нису бавиле куповином робе ради даље продаје и трговинским пословањем већих размера. Манастири и њихови представници, готово се и не помињу у дубровачким трговачким књигама и другим трговачким споразумима. Ипак, не може се сасвим искључити могућност да су неки манастири преко дубровачких трговаца наручивали или куповали луксузнију робу са запада, свилу, материјал за писање или вредне украсне предмете. Бенедиктински манастири из приморских делова српске средњовековне државе имали су ближе односе са трговцима из Дубровника или Котора и склапали директне уговоре.¹⁵³⁴

Српски средњовековни манастири имали су на својим метохијама тргове уписане од владара и ктитора, а у каснијем периоду и посебна права на коришћење појединих великих градских тргова, као и све већи број панађура. Већ је указано на бројност и значај тргова на манастирским властелинствима. Ипак, на ове тргове се није износила само роба са манастирских властелинстава, већ су и локално становништво, као и грчки, дубровачки и приморски трговци пословали на овим тржницама. Трг, без обзира у чијем поседу се налази, делује континуирано, остварује проходе од царина и слободно је место за трговину различитих купаца и продаваца. Манастирски тргови, у погледу начина и услова трговине делују готово на идентичан начин као и владарски, градски или рударски. Штавише, отворена трговинска размена ишла је у корист развоју и унапређењу манастирских тргова и доносила приходе манастиру и доприносила развоју властелинства.¹⁵³⁵ Подаци из Повеље краља Милутина скопском Светом Ђорђу сведоче да су и поред посебних права која је Манастир имао, други трговци били добродошли на панађуру, те се у Повељи помиње да је отворен за Грке, Бугаре, Србе, Латине, Арбанасе и Влахе.¹⁵³⁶ Такође, о отворености црквених трговачких манифестација говори и податак који се односи на поседе

¹⁵³² S. Vryonis, *The Panegiris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origins and fate*, The Byzantine Saint: 14th Spring Symposium of Byzantine Studies, London 1981, 196–226; M. Popović, *New insights into the History of Balkan Fairs in the Historical Region of Macedonia (13th–19th Centuries)*, Bulgaria Medievalis 2 (2011), 757–776; M. Ritter, *Panegyric Markets in the Byzantine Empire (5th–12th c.) and their Role in the Pilgrimage Economy*, in: Fur Seelenheil und Lebensgluck, Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln, Mainz 2018, 367–382.

¹⁵³³ M. Živojinović, *The trade Mount Athos monasteries*, ЗРВИ 29/30 (1991), 105–115.

¹⁵³⁴ K. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotske biskupije*, 174–208.

¹⁵³⁵ Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација*, 191–195.

¹⁵³⁶ Зборник, 328.

призренске Богородице Љевишке где се каже: *на овај панађур да иде свако, били Грк били Латин, или било ко да се нико не спречи да буде на њему.*¹⁵³⁷ Почетком 15. века на хиландарском тргу Хоча могли су слободно трговати и Турци.¹⁵³⁸

Разлика између трга и панађура није само у фреквентности њиховог деловања. Панађур је у директној вези са празником који се прославља, трговинска размена се обавља под другачијим посебно прописаним условима и на таквим трговинским манифестацијама дозвољен је монопол манастирских производа. Панађур окупља потрошаче, обичан свет, он је забавног карактера. Чини се да је за трговину манастирским производима било значајније деловање панађура под директним ингеренцијама манастира. Готово сви већи манастири имали су на дан празника коме је посвећен храм право да организују панађур. Он је могао трајати један дан, или неколико дана, а извори бележе да су поједини панађури трајали три, осам, једанаест, или чак петнаест дана. Поједини манастири имали су право на више панађура, али је сваки организован посебно на различитом месту, о различитом празнику, по прописима који су уређени.¹⁵³⁹

У разматрању царина и такси за трговину издвајају се два питања: убирање царина са манастирских тргова и наплата царина на манастирске производе. Уобичајено је становиште да су са својих тргова манастири имали право да убиру приходе од царина, односно таксе и царине које би иначе припадале владару преусмерене су у корист манастира. Овакви прописи по свему судећи су постојали већ у 12. и 13. веку, и развијали су се као део манастирских економских имунитета. Повластице првих манастирских тргова Хоче и Книнца, забележене су у познијим исправама, па је тешко рећи на који је начин регулисана трговина у првој фази њиховог деловања. По свему судећи, нису сви приходи са манастирских тргова били преусмерени у корист црквеног господара. Као део регалних права царине и друге таксе су остајале под контролом владаревих службеника, цариника и део тих прихода сливао се највероватније у владарску касу. Изгледа да су до краја средњег века, остали на снази исти или слични трговински прописи, те никада нису сви приходи са манастирских тргова у потпуности припадали црквеним установама. Цар Душан у једној од исправа са Сабора у Крупиштима 1355. године утврђује сталност и позицију трга Книнац и регулише права на убирање царина: **И цариноу да оузимаю вѣдъ вина цю се износи и извози вѣдъ трѣга и метохіе, а одъ инога да се не оузима оу метохіе, тѣчию на трѣгоу цю се продаѣ како и оу инихъ трѣговѣхъ по земли ц(а)р(ѣ)ства ми. Такожде, и оу хотѣккои метохик вѣдъ вина цю се износи и извози да се плаќа царина.**¹⁵⁴⁰ Извесно се може закључити да је Хиландар имао право да узима само таксе од трговине вином на трговима у Хочи и Книнцу. Међутим, од осталих производа којима се трговало на овим манастирским трговима, царине

¹⁵³⁷ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 17.

¹⁵³⁸ Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, 101–104.

¹⁵³⁹ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 137–147.

¹⁵⁴⁰ М. Копривица, *Повеља цара Душана за забеле Понорац и Круицицу и трг Книнац*, 112–113.

и таксе, највероватније, ишле су владару, односно важили су исти прописи *као и на другим трговима по земљи Царства ми*. У прилог томе да су се неки приходи са манастирских тргова, ипак сливали и у владарску касу, указује још један податак који се односи на Хочу. Наиме, госпођа Мара са синовима 1406. године за потребе хиландарске болнице издваја 100 унчи сребра са царине у Хочи. Ради се о старом хиландарском тргу, из кога је Манастир већ три века имао своје приходе, ипак, они су све време подељени између Манастира и владара, вероватно на познати и добро уређен начин. Извесно је да приходи Бранковића нису били мали, када су могли да издвоје суму од 100 унчи сребра од свог дела царина.¹⁵⁴¹

Поменута Душанова повеља са Крупишта, која обнавља права за Книнац, сведочи да су се Хиландарци жалили да им властела ускраћује *царине од вина*. Овај податак би могао указивати да су у ранијем периоду добили изричита права да наплаћују овакве таксе. Сасвим је извесно да Душан потврђује старе повластице Книнца и Хоче да Хиландар узима царине од вина. Такође, помињу се само приходи остваривани од вина, али не и од других артикала којима се трговало. Манастири су изгледа једино над трговином вином имали монопол на својим трговима и уопште на својим метохијама.¹⁵⁴² У прилог томе иде и податак из Скопске повеље краља Милутина поред датих права да на панађуру продаје хлеб, месо и вино, посебном одредбом штити манастирску производњу вина и његовог пласмана: *у свим метохијама Светог Ђорђа да нема права нико вина унети*.¹⁵⁴³ По свему судећи, производња вина на поседима Скопског манастира била је довољно развијена да је могла подмити потребе снабдевања и да би уносом другог вина интереси манастира били угрожени.¹⁵⁴⁴ О убирању других прихода са манастирских тргова готово и да нема података. Међутим, повластице у пласману манастирске робе на таквим трговима извесно су постојале, а могуће је да се ради о потуним ослобађањима такси.

Деловање манастирских панађура одвијало се под другачијим околностима, и манастири су са таквих манифестицаја имали веће приходе и монопол у промету одређених артикала. Повеља краља Милутина скопском Светом Ђорђу садржи драгоцене прописе о начину деловања манастирског панађура. Краљ наређује да се на овом панађуру: *продаје црквено вино и хлеб и месо, и други нико да не продаје без игуманова благослов; ко ли се усуди продавати да плати 12 перпера и да му узме црква вино и хлеб и месо*.¹⁵⁴⁵ Постојање овог прописа на самом крају 13. века, указује да су манастири до овог периода већ имали довољно развијену производњу и зрелу економију. На панађуру се фаворизују манастирски производи, односно даје се право на монопол у трговању одређеном врстом робе. Како је манастирска привреда пре свега аграрна и производи које је продавао су у вези са таквом производњом. Господар панађура има

¹⁵⁴¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 464–465; Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, 101–104; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 137–140.

¹⁵⁴² М. Штетић, *Виноградарство*, 372–373.

¹⁵⁴³ Зборник, 322

¹⁵⁴⁴ М. Штетић, *Виноградарство*, 367–368.

¹⁵⁴⁵ Зборник, 319.

ексклузивно право да продаје вино, хлеб, и месо. Осталим трговцима било је дозвољено да износе своје производе осим поменутих прехранбених артикала. Како се ради о храни, штавише кварљивој роби, овом продајом снабдевано је локално тржиште, пре свега посетиоци панађура. Такође овим начином снабдевања храном прослављан је празник и чињена гозба.¹⁵⁴⁶

Ово нису једини прописи о панађуру у Скопској повељи краља Милутина. Краљ потврђује постојање и привилегије старог манастирског панађура који је установио већ цар Роман. Игуманима се даје право да поставе панађур где они хоће и да он траје осам дана, као и да убиру приходе са ове трговачке манифестације. По свему судећи, овај новембарски панађур Светог Ђорђа, представљао је једну од највећих годишњих светковина у Скопљу, окупао је велики број људи. Поред тога, заштићен је од утицаја свих представника државних и локалних власти, тако се налаже да кефалија нити било који владалац нема надлежности над панађуром већ: *сам игуман да је кефалија панађуру*. Добијени приходи Манастира нису били мали, а краљ Светом Ђорђу уписује: *и сваку глобу и сваки доходак што се учини на том панађуру то све да узме црква, а од вражде половину*.¹⁵⁴⁷ Приходи од панађура нису били ограничени само на царине од појединих артикала, већ се ради о широком спектру дажбина, како на трговину тако и од евентуалних преступа. Уз то игуман у том периоду има и посебна права, да пресуђује у споровима који су се догодили на панађуру, убире глобе, па и за најтежа дела (вражда).

Ретки су подаци који штите трговачки поредак на манастирским трговима. У поменутој исправи краља Драгутина налази се и пропис који штити великом казном од крађе робу изнету на тргу: *и ако се неко нађе на овом тргу да нешто мало и велико на силу узео, да врати десетоструко, а управитељ да га казни као неверника*.¹⁵⁴⁸ Овај пропис, са веома строгим мерама којима се штити безбедност трговине, има за циљ и подстицање трговаца да дођу на овакве тргове.¹⁵⁴⁹ Слични прописи да се уништена или украдена роба надокнађује седмоструко или десетоструко присутна је и на трговима у Приморју. Прописи који се односе на рад панађура у Скопљу, а под окриљем Манастира Светог Ђорђа, прописују да онај ко избегава платити царини или украде робу, дужан је да плати глобу у износу од 100 перпера.¹⁵⁵⁰ Панађур у Призрену предвиђао је да свако може доћи слободно и да ова манифестација није место за наплату старих дугова. Међутим, прописује и *ако дође до метежа и бој се задене, да се плати 500 перпера, а ко потегне мач да плати краљевству вражду*.¹⁵⁵¹ Вражда по правилу спада у надлежности владаревог суда, па је и у оваквим приликама остајала у том домену.

¹⁵⁴⁶ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 137–147.

¹⁵⁴⁷ Зборник, 328.

¹⁵⁴⁸ Зборник, 269; Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина раније приписивана краљу Драгутину*, 7, 9.

¹⁵⁴⁹ Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација*, 174–175.

¹⁵⁵⁰ Зборник, 328.

¹⁵⁵¹ С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 17.

Пласман манастирске робе представља посебно питање. По свему судећи до пред крај 13. века манастирска привреда није била на тако високом нивоу да је могла дати значајније вишкове производа. Стварање великих манастирских властелинстава са великим економским имунитетима довело је до развоја појединих производних делатности, па и потребе за трговином. Концепт деловања сталних или привремених тргова унутар метохија могао је подмирити потребе за трговином само у одређеној мери. По свему судећи, њихов капацитет није био довољан, а манастири су захтевали веће трговинске повластице. Краљ Милутин даје и такве уступке црквеним институцијама. Законски прописи Грачаничке повеље детаљније одређују права и привилегије манастира из области трговине: *и на свим трговима који су у земљи краљевства ми оно што се продаје црквено или се има куповати за цркву, да се не узима царина, него да каже поп на своју душу како јесте заиста црквено.*¹⁵⁵² Овај пропис је највероватније имао важност широм српске државе. Веома сличне прописе о слободи трговине садржи и Хтетовска повеља: *и на свим трговима краљевства ми црквеним људима да се не узима царина.* Затим су посебно заштићена права Манастира на трг и панађур у самом Хтетову.¹⁵⁵³ Добивши прилику да своју робу пласирају широм српске државе, манастири нису имали потребу да наглашавају своја права на посебним манастирским трговима, стога у су тргови као поседна насеља већ од средине 14. века ређе уписивани. Оваквом краљевом одлуком смањени су трошкови манастира у погледу царина и транспотра својих производа, јер су могли користити најближи трг метохији или манастиру. Истовремено, олакшано је и снабдевање робом коју су црквене установе куповале за своје потребе.

За разлику од тргова, приходи са панађура у целости су припадали манастирима и имали су облик једнократног новачногдохотка. Ту првенствено спадају тржишне таксе и царине на продају робе. Поред тога црквама су припадале и глобе од преступа учињених током ових манифестација. Тешко је изнети чак и оквирну процену колике су приходе манастири могли добити од својих тргова и панађура на име наплате царина и такси. Висина царина која се плаћала, по свој прилици, износила је дестину вредности робе.¹⁵⁵⁴

Илустративни пример великог трговачког центра који је својим приходима подмиривао неколико манастира је призренски. Само у време Стефана Душана од прихода Призренске царине исплаћивано је 1000 перпера Арханђелима, 500 перпера Дечанима, два панађура су ишла у корист Арханђела, а право на приходе од трговине о одређеним празницима имали су и Свети Никола Добрушки и Свети Петар Коришки. Поред тога Призренска царина дата је у закуп 1347. и 1348. године дуборовачким трговцима, што указује да су приходи од трговине у Призрену и поред свих ових издатака били профи-

¹⁵⁵² Зборник, 503.

¹⁵⁵³ М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, 149, 156–157.

¹⁵⁵⁴ К. Жиречек, *Историја Срба II*, Београд 1950, 213; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији Деспотовине*, ИГ 1–2, 1984, 7–38.

табилни.¹⁵⁵⁵ По свему судећи, цар Урош, је већ у првим годинама своје владавине целокупне приходе са Призренске царине преусмерио на Манастир Светих арханђела, очеву гробну цркву. О томе је известио Дубровчане у писму из 1357. године, а како нема више податка о давању Призренске царине у закуп или уступању неким другим установама, по свему судећи, Манастир је добијао овај знатни приход.¹⁵⁵⁶

Српски средњовековни манастири остваривали су пословне и трговинске везе и са приморским трговима. Тако су готово сви већи манастири со добијали из Светог Срђа или са Широког Брода. Поред тога оствариване су везе и са трговима у Дањи, Бару, Свети Спас у Пилоту и др. Манастирски власи или Арбанаси имали су обавезу да за потребе манастира доведу извесне од ктитора уписане количине соли или уља. Дечанским власима је дозвољено да се баве и додатним транспортом и трговином сољу. Тако је прописана обавеза влаха да доносе со коју је краљ уписао са трга Светог Срђа, али поред тога: *а што више од тога донесу да је цркви половина а власима половина, а ако црква буде хтела нек им и то откупи.*¹⁵⁵⁷ На овај начин власима је дозвољено да сами остварују зараду од промета соли. Манастир је могао купити со за своје додатне потребе, али како је већ имао од ктитора велику количину, остаје отворено питање намене ових додатних товара.

Артикли којима се трговало на манастирским трговима и панађурима су по свему судећи уобичајена трговачка роба која се износила широм српске земље.¹⁵⁵⁸ Више манастирских исправа сведочи да су манастири продавали вино са својих поседа. Поред тога на својим имањима могли су остварити и вишкове производа житарица. Међутим, трговина вином, житом или брашном, имала је локални значај, а купци су били потрошачи из околине. Нема податка да се манастирско вино извозило и да су трговци били посебно заинтересовани за куповину, те је највероватније било куповано од локалних посетиоца тргова. Вино износшено на продају није се смело разблаживати и морало је продавати по тржишним ценама.¹⁵⁵⁹ Дубровачки и трговци из приморских градова били су веома заинтересовани за куповину сточних производа, посебно сирева и кожа, вуненог сукна, који предствљају један од основних извозних артикала из средњовековне Србије. Како су манастири располагали великим количинама кожа, веома је могуће да су се и нашле међу товарима дубровачких трговаца. Међу тргове са којих су се Дубровчани снабдевали кожама убрајају се и Призрен и Приштина у чијој близини су се налазили велики манастири. Извоз кожа био је посебно интензиван у 14. веку, а велики товари кожа који су се сливали у Републику из Србије и Босне, пласирани су у италијанске градове. У којој су

¹⁵⁵⁵ Д. Лечменица, *Српске царине у закупу дубровачких пословних друштава у доба краља и цара Стефана Душана*, Између Подунавља и Средоземља, Пожаревац – Ниш 2021, 228–230.

¹⁵⁵⁶ М. Чернова, *Писмо цара Стефана Уроша Дубровчанам*, ССА 9 (2010), 87–92.

¹⁵⁵⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 63; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 135, 308.

¹⁵⁵⁸ С. Мишић, *Историјска географија*, 116–118.

¹⁵⁵⁹ М. Штетић, *Виноградство*, 229–238, 366–374.

мери манастири успевали да продају своје сточне производе оваквим трговцима остаје прилична непознаница.¹⁵⁶⁰

Трговачки уговори о промету на тргу Пријепоље показују да је главни предмет трговине била со. Поред тога, Дубровчани су довозили и тканине, квалитетније израде и углавном пореклом из Италије и друге производе.¹⁵⁶¹ Могло би се претпоставити да се Манастир Милешева снабдевао са овог трга, док се за учешће самог Манастира у трговачким пословима у Пријепољу не могу пронаћи директне потврде. Власи Манастира Милешева су већ у 13. веку ступали у службу дубровачких трговаца као поносници њихове робе. Владимир Гостимири (Гостинић) као *влах Милешеве* помиње се 1280. године у уговору који је склопио са двојицом Дубровчана да им донесе вино и другу робу у Брсково. Нешто касније један човек Милешеве се помиње у Дубровнику где је продао коња. Током дужег временског периода власи из катуна око Милешеве, а вероватно и потчињени Манастиру уговарали су велике транспортне послове са Дубровчанима.¹⁵⁶² У дубровачким трговачким уговорима 13. века помињу се и власи Манастира Мораче, такође као поносници робе. И дубровачке исправе помињу људе Манастира Студенице. Међутим, већ од 14. века све је мање помена манастирских људи у дубровачким трговачким пословима. Власи који су се бавили преносом робе најчешће су краљевски.¹⁵⁶³ Манастири су се могли снабдевати и на локалним трговима, те није било потребе за ближом сарадњом са крупним дубровачким трговцима.

Од манастирских тргова већу успон у 15. веку доживљава Хоча. У овом месту послују дубровачки трговци, а била је формирана и омања дубровачка трговачка колонија. Већи број оних који се помињу у Хочи имао је развијене пословне активности и у другим трговачким центрима у близини, у Призрену, Новом Брду, Приштини, Јањеви. О развијености хотачке дубровачке заједнице сведочи и податак да је овде сачињен тестамент једног од трговаца, Љубише Милованића, који је своје послове имао у Приштини, Требчи, Јањеви и Новом Брду, али је ипак највише боравио и 1436 умро у Хочи.¹⁵⁶⁴ Своје послове у овом трговачком месту имали су и неки од значајних трговаца из Новог Брда и Приштине, Призрена као и других градова. По свему судећи, повољан поло-

¹⁵⁶⁰ Б. Крекић, *Прилог историји млетачко балканске трговине друге половине XIV века*, Годишњак ФФ у Новом Саду 2 (1957), 11–19; D. Dinić-Knežević, *Učešće vlahu u preradi vune i prevozu tkanina u XIV i XV veku*, Istraživanja 7 (1979), 317–325; Д. Ковачевић, *Трговина у средњовековној Бисни*, Сарајево 1961, 31–32; Р. Ћук, *Караванске станице у Полињу у средњем веку*, Милешевски записи 2 (1997), 7–24; Ista, *O trgovcima pljevaljskog kraja u srednjem veku*, Glasnik Zavičajnog muzeja 5 (2006), 19–24.

¹⁵⁶¹ R. Ćuk, *O trgovcima pljevaljskog kraja u srednjem veku*, Glasnik Zavičajnog muzeja 5 (2006), 19–24; ЛГТ, Пријепоље, С. Мишић, 223–224.

¹⁵⁶² Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи* (1278–1301), Београд 1932, 33; М. Максимовић, *Милешевски власи*, ЦС 16/2 (2019), 217–218.

¹⁵⁶³ К. Јиречек, *Власи и мавровласи у дубровачким споменицима*, Зборник Константина Јиречека, Београд 1959, 192–204; Д. Ковачевић-Којић, *Учешће влаха у трговинској размјени током XIV и XV вијека*, Радови АНУ БиХ 73 (1983), 79–85.

¹⁵⁶⁴ А. Веселиновић, Д. Јеченица, Србија у дубровачким тестаментима (1414–1436), Београд 2016, 171–173.

жај на главном путном правцу, привлачио је трговце да посећују ово месту одакле су највероватније више куповали локалне производе него пласирали своје.¹⁵⁶⁵

У прилог развијеној пракси трговања и новчаних трансакција средином 14. века у коју су били укључени манастири, говори и један податак из Светоарханђеловске хрисовуље. Наиме, Стефан Душан забрањује монасима свог манастира бављење оваквим пословима, а Хрисовуља прописује: *и који се калуђер нађе да даје у закуп жито или вино, или динаре даје у камату, да се истера.*¹⁵⁶⁶ На овај начин штити се пре свега поредак и дисциплина у Манастиру. Ипак, чињеница да је овакаве послове требало посебно у оснивачкој манастирској повељи забранити, указује да је у пракси вероватно било монаха који су се бавили давањем у закуп или под камату, позајмицама и лихварством. Могло би се претпоставити да су такви калуђери издавали или продавали манастирско жито или вино, што свакако указује да је било вишкова за продају. Међутим, изгледа да се ради о личном богаћењу калуђера, што је потпуно у супротности са строгим прописима канона и типика. По свему судећи, робно-новчани односи у Призрену и околини били су развијени у тој мери да су се у њих укључивали и припадници нижих друштвених слојева, па чак и калуђери из изолованих заједница. Податак о давању новца под камату, које је најстроже забрањено калуђерима указује да овај посао није био стран најширим слојевима стновништва. Међу поданицима Светих арханђела помиње се извесни Дабижив каматник, раније човек кесара Грура, кога је овај потчинио царевој задужбини.¹⁵⁶⁷ Дабижив је имао обавезу да Манастиру даје лисичије крзно, али није искључено да је као манастирски човек у Призрену, наставио да се бави трговином или својим банкарским или лихварским пословима.¹⁵⁶⁸ Пример бенедиктинског Манастира Богородице Ратачке показује да позајмљивање новца није било страно манастирима и црквеним установа у српској средњовековној држави. Наиме, средином 15. века, Манастир је позајмио велику новчану суму (од 1200 дуката) скадарском кнезу и млетачким начелницима, а поред тога сачувани су и други подаци о давању новца, жита и других производа под закуп.¹⁵⁶⁹

Сасвим ретко у поседу и приходима манастира могла се наћи и *мимоходна царина*. Ради се о пограничном прелазу из једне земљу у другу на коме се плаћала извесна такаса за пренету робу. Износи оваквих такси су варирали, али је наплаћивана по већем товару. У исправи деспота Стефана Лазаревића Великој лаври из 1427. године уписан је потес: *И у Петрусу село Извор са царином мимоходном како је од раније и била царина.*¹⁵⁷⁰ Ради се о делу на Петруском крајишту који је представљао границу према османским територијама. На овом

¹⁵⁶⁵ Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 139–140; Исти, *Тргови и урбанизација*, 175–178.

¹⁵⁶⁶ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

¹⁵⁶⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90, 122.

¹⁵⁶⁸ С. Мишић, *Друштвена структура Призрена*, 320–321.

¹⁵⁶⁹ К. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije*, 192–193.

¹⁵⁷⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 260.

месту се и раније налазио прелаз, а желећи да увећа приходе Светогорској лаври деспот Стефан уписује и ову царину.

Манастирски људи у трговима по свему судећи су имали одређена задужења у погледу снабдевања или трговине. Повеља краља Драгутина прописује такве дужности: *трг Книнац да никада не иде на војску, већ да работају раду цркви: да преносе робу коју им нареди (да носе).*¹⁵⁷¹ У исправи је употребљена реч *коупак* која се односи на трговачку робу, ону која се куповала на тргу. Могло би се претпоставити да су становници Книнца имали задужења у пласману манастирске робе на трг, док је вероватно у другом плану остајало снабдевање самог Манастира са овог удаљеног хвостанског трга. Како су се манастирски тргови налазили уз сеоска насеља, њихово становништво је имало и аграрне обавезе. Становништво тргова током времена израста у слој занатлија и трговаца, док њихове аграрне обавезе постају секундарне. Пример Пријепоља сведочи о развијеном слоју локалних трговаца. Сасвим је извесно да су манастирски поданици могли слободно да се баве трговином. Манастирски власи су активно учествовали у транспорту робе за потребе трговине, што су свакако чинили са одобрењем свог господара.¹⁵⁷² Ови и други подаци сведоче о схватању трговине као уобичајене и потребне привредне делатности, која није у супротности са хришћанским нормама.

Транспорт и путеви на манастирским властелинствима

На манастирским властелинствима транспорт робе и снабдевање веома су добро регулисани. Из манастирских повеља јасно се издвајају две потпуно различите обавезе које подразумевају путовања и транспорт. Најизразитија разлика између ових обавеза је исказана у Светоарханђеловској хрисовуљи где је у дужностима властеличића између осталог наведено – *пут са игуманом*, док је у обавезе влаха спадао – *товар са игуманом*. Поред тога, власи су дужни и *со да носе и жито да носе*.¹⁵⁷³ На овај начин и кроз друштвену диференцијацију, истакнута је подела дужности. И знатно пре доношења ове исправе, на манастирским властелинствима пренос робе и путне делатности били су добро организовани и функционални, а кроз излагање о обавезама појединих група манастирских поданика сагледане су и ове дужности.

Обавезе у преносу робе имају најчешће манастирски власи. Међутим, има примера где је то обавеза и других категорија становништва, углавном сокалника, понегде и отрока. На Властелинству Богородице Бистричке обавеза групе сокалника је: *пут да тера са са коњем колико каже старији*.¹⁵⁷⁴ Из ове

¹⁵⁷¹ Зборник, 268; Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина раније приписивана краљу Драгутину*, 7, 9.

¹⁵⁷² Д. Ковачевић-Којић, *Учешиће влаха у трговинској размени током 14 и 15 вијека*, 73–22; М. Максимовић, *Милешевски власи*, 213–236.

¹⁵⁷³ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 114, 142, 144.

¹⁵⁷⁴ Зборник, 167.

одредбе није сасвим јасно да ли су поменути сокалници лична пратња игуману током путовања или имају обавезе у транспорту манастирских производа коњима. Бањска хрисовуља обавезе из групе пута и транспорта такође поверава сокалницима, који су од манастира добијали и коње које су користили током својих дужности. Поред тога, у Повели је назначено: *сокалници да донесу у годишту товар жита и товар вина, откуд им рече игуман*.¹⁵⁷⁵ С обзиром да Бањско властелинство није било нарочито разуђено, овај транспорт жита и вина није подразумевао далека путовања. Међутим, Светостефански манастир је имао и солидно бројну групу властеличића која је такође са својим коњима стајала на располагању игуману. Интересантно је да међу обавезама влаха Бањског манастира нису поменуте обавезе у превозу робе. На Дечанском властелинству игумана су на путу пратили *отроци*, ради се о личној полузи и обезбеђењу, који свакако службу обављају на коњима.¹⁵⁷⁶ Знатнија одступања присутна су у регулисању обавезе транспорта на Дечанском властелинству, која пада на становништво земљорадничких села која за те потребе чувају по једног коња кудра (товарног).¹⁵⁷⁷ Међу транспортним обавезама дечанских влаха помиње се једино да носе со. О обавезама *понос* или *товар* и *пут* на Светоархађеловском властелинству већ је речено. Поред поделе дужности између властеличића и влаха, катунци Арбанаса имали су обавезу да уље из Бара допреме до Манастира.¹⁵⁷⁸ Меропси, сокалници и отроци, по свему судећи, нису имали никакве обавезе у транспорту манастирске робе. Чини се да су овде обавезе транспорта биле у већој мери професионализоване и да су тек средином 14. века уобличене. И у другим исправама Стефана Душана препознаје се иста тенденција да обавезе транспорта преузимају власи. Тако на поседима Светог Николе у Врању, обавеза влаха ове метохије јесте да *праве игумана и иконома куда им заповеде и да носе со и све што треба манастиру*.¹⁵⁷⁹

Могло би се закључити да је транспорт на различитим манастирским властелинствима био организован на различите начин. Извесно је сасвим да се бољарски коњ не товари, односно властела и црквени војници не носе робу. Ипак, манастири готово по правилу располажу извесним бројем товарних коња, ако и људи који ту раде на пословима превоза манастирске робе. Потребе за преносом робе нису континуиране и може се чак говорити о периодичним и сезонским пословима, у време после жетве, када се жито превозило са житних јама, или с јесени када се прикупљало вино. Пренос соли или уља такође се није обављао често већ на тачно предвиђени празник или доба године, како је ктитор одредио. Неке обавезе транспорта су по правилу обављали становници катунa, са већим сточарским искуством у узгајању коња и транспорту, тако готово увек со или уље превозе власи или Арбанаси.

¹⁵⁷⁵ Зборник, 464; Ђ. Трифуновић, *Бањска*, 123.

¹⁵⁷⁶ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61–62, 133–134; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 271, 308.

¹⁵⁷⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 60; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 132, 308.

¹⁵⁷⁸ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоархађеловска хрисовуља*, 113, 143.

¹⁵⁷⁹ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклону цркве Светог Николе*, 75, 77.

Најчешће су за путовања као и за транспорт коришћени коњи. На товарне животиње стављане су бисаге, те је товар био равномерно распоређен и прилагођен могућностима животиња и условима пута. Кола се готово не помињу за транспорт манастирске робе, мада не треба искључити могућност да су коришћена. У навођењу појединих давања, на пример дрва, помиње се да зависно становништво допрема *по воз* огревног дрвета, што би могло указивати на овакав начин транспорта. Како је снабдевање Хиландара било усмерено и на море, ктитори су се постарали и о овом детаљу. Већ крајем 12 века Манастир је добио на располагање брод запремине хиљаду модија. Овај брод је служио за снабдевање намирницама које су довожене из области Струме и Солуна, и ослобођен је плаћања свих такси.¹⁵⁸⁰ Овај податак указује да је снабдевање, поред снабдевања са својих метохија, Манастир вршио и из византијских лука. Из једне повеље краља Милутина види се да Хиландарци главну трасу свог снабдевања и даље обављају преко мора, а игуман Киријак каже: *јер сав живот нам је на мору и од мора*.¹⁵⁸¹ О овој упућености на снабдевање преко мора указује и податак из времена опсаде Хиландара од стране Каталонаца, када је Данило послао неке веите људе који прикравиши се дођоше до мора и у једној лађи купише обилно пиенице, донесоше у манастир.¹⁵⁸² За потребе хиландарске болнице Стефан Душан је обезбедио један чамац.¹⁵⁸³ По свему судећи ради се о мањем риболовачком чамцу. Извесно је да су готово сви светогорски манастири располагали сопственим бродовима и чамцима за снабдевање, а значајнији манастири су имали и своја пристаништа за такве бродове на ободу Атоса.¹⁵⁸⁴

Пут са игуманом је нешто другачија обавеза која подразумева учешће људи у личној пратњи, обезбеђењу и снабдевању током пута. Са разлогом се може претпоставити да су за овај посао бирани искусни и људи од поверења. У изворима се *пут са игуманом* помиње као обавеза сокалника, отрока, влаха и властеличића, готово свих категорија становништва сем меропаха. Могло би се рећи да су у зависности од дужине пута и потреба игумани са собом водили ни неколико калуђера. Путовало се на коњима, а пратњу су чинили и власи или сокалници који су имали задужење да преносе терет који игуман носи на пут. Игумани вероватно нису често путовали, а такви догађаји су у вези са сазивањем сабора, или потребом да се обрате владару или црквеном поглавару.

Путна мрежа није била у првом плану приликом формирања манастирских властелинстава, ипак, српски манастири су подизани у добро насељеним срединама које је пратила и повезаност путним правцима. Познато је да су се најважније саобраћајнице средњовековне Србије простирале у долинама река Мораве, Ибра, Лима, Дрине, Дрима. Такође, средиште српске државе било је преко неколико траса повезано са приморским градовима. Овим путевима обављала се трговина, пре свега са Дубровником, те су се дуж путева налазиле

¹⁵⁸⁰ М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 57–60.

¹⁵⁸¹ А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутина за хиландарски тирг на мору*, ССА9, 23.

¹⁵⁸² Данилови настављачи, 94.

¹⁵⁸³ С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља*, 68, 73.

¹⁵⁸⁴ М. Živojinović, *The trade Mount Athos monasteries*, 105–115.

трговачке станице, одморишта и тргови. Најзначајнији трговачки путеви који су повезивали српске земље са Приморјем су *Виа Наренте*, *Виа Дрине*, *Виа Језера*, *Виа де Зенте*. Бројни мањи локални путеви настављани су на ове трговачке трасе и омогућавали су повезаност значајних градова и тргова.¹⁵⁸⁵ Простор на коме су се налазили најважнији српски средњовековни манастири, данашња Метохија, Рас и Полимље, показују јако добру повезаност са путевима који воде у Приморје. Пре свега, добро су повезани са трасом Виа де Зенте и Виа Језера. Манастирске повеље помињу путеве у оквиру својих властелинстава, а већ у терминологији уочава се разлика у важности путева, његовој величини и прометности. *Цесте* представљају веће путеве, којима су се могла кретати запрежна кола. Веома често ради се о остацима старих римских путева, који су понекад били поплочани каменом подлогом. Сам термин *пут* не указује на главни путни правац, мада уз епитет *велики пут* може значити и трасу која је оспособљена за колски транспорт и која је повезивала градове у унутрашњости српске земље.¹⁵⁸⁶

Велики путни чвор се налазио код Звечана, тако је Манастир Бањска био добро повезан са околином, а имао је посредну везу и са два велика пута ка Приморју. На ободу Светостефанског властелинства, у области Плав, у међама се помиње *велија цеста*, што је протумачено као део правца познатог Виа де Зенте. Ова путна траса полазила је из приморских градова (Бара, Будве и Котора), ишла преко Рибнице, а затим преко Гусиња и Плава, одакле је један крак избијао на Метохију. Поред тога, Светостефанска хрисовуља помиње *Лабски пут*, који је ишао долином реке Лаб и повезивао Бањско властелинство са тргом и рудником Трепча. Иста Повеља помиње и Приштевски пут који је ишао од Звечана преко Вучитрна до Приштине, а могло се ићи и трасом тзв. *краљевским путем*, који је ишао долином Ибра. Цело властелинство било је добро прожето путном мрежом и остваривало комуникацију како према Расу, тако и према Плаву и Приморју.¹⁵⁸⁷

Један од највећих путних чворова представљао је и Призрен.¹⁵⁸⁸ Позиција манастира Светих арханђела у близини града и путева омогућавала је добру повезаност и могућности за тровинску замену. Светоарханђеловска хрисовуља помиње броје путне правце који су прожимали властелинство, међу њи-

¹⁵⁸⁵ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 205–303; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИГ 3 (1937), 119–146; С. Мишић, *Историјска географија*, 112–115.

¹⁵⁸⁶ С. Мишић, *Историјска географија*, 112.

¹⁵⁸⁷ Г. Шкриванић, *Путна мрежа према Светостефанској (1313–1316), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској (1348–1350) повељи*, ИЧ 5 (1955), 387–390.

¹⁵⁸⁸ До Призрена су водиле две трасе које су град повезивале са Зетским приморјем. Једна која је ишла од приморских градова, преко Рибнице и Плава, па се спуштала на Метохију и Пећ, и одатле стизала до Призрена, док је друга траса ишла од Улциња и Светог Срђа, преко Скадра и Дања, даље долином Дрима стизало се у Призренско поље. Призрен је представљао раскрсницу путева одакле је један крак водио ка Пећи, други ка већ поменутом трепчанском путу преко Корише, трећи ка Косову Пољу, док је четврти теснацем преко Опоља и Полога избијао ка Скопљу. Г. Шкриванић, *Путеви*, 70–72.

ма *стари пут*, који се односи на трасу ка Трепчи; затим *велики пут*, за који је и назначено да иде од Дукље и да је цар туда пролазио колима, што указује на руту Виа де Зенте преко метохијске трасе.¹⁵⁸⁹

Положај Манастира Дечани није на тако израженом путном чворишту. Међутим, један од путних праваца кроз Метохију повезивао је Пећ и Призрен и пролазио у непосредној близини села Дечани и Манастира. Овај пут се у дечанским хрисовуљама назива *велика цеста*, или Призренска, а водио је преко Мале и Велике Корише, затим у близини Дечана, између села Љубуша и Истинића, излазио до Пећи.¹⁵⁹⁰ На овај начин Дечани нису били директно изложени негативним утицајима близине великих путева, раскршћа и градова. Ипак, манастирско властелинство је било солидно повезано за потребе економског развоја, док у случајевима војних напада, ипак, Манастир није био на удару.

У близини Милешева пролазио је један од најважнијих путних праваца који је спајао Рашке земље са Дубровником, трасом Виа Дрине. Овај трговачки пут се од Вишеграда спуштао ка Полимљу, и даље ка Расу. Једна од важнијих станица на овој траси био је милешевски трг Пријеполје.¹⁵⁹¹ Поред тога црквени центри око Раса, манастири Ђурђеви Ступови и Сопоћани били су повезани са овим трговачким путем на запад преко Сјенице и даље ка Пријеполју, али већ довољно удаљени, те је трговачки пут имао мањи утицај на њих. У време подизања Манастира Милешева, у трећој или четвртој деценији 13. века, овај путни правац није имао велико трговачко опретеђење. Међутим, већ крајем 13. века нагло расте и значај пута и значај Манастира. Од главног пута одвајао се мањи пут који је водио ка Манастиру Милешева. Археолошка рекогностицирања на овој траси потврдила су постојање трагова местимично очуваног средњовековног пута који је имао камену подлогу. По изласку из Пријеполја прелазили су реку преко дрвеног моста идући ка Манастиру. На раскрсници пута који се одвајао ка Манастиру откривени су трагови грађевине, највероватније представљају караванску станицу, *караван – сарај*.¹⁵⁹² Постојање сличних објеката за смештај и преноћиште путника и трговаца, није реткост на путевима, посебно су се овим путем одвијале интензивне дубровачке караванске трговине. Шта је Манастир Милешева имао од овог пута и локације у близини трговачке трасе, тешко је проценити. Додатно је отежавајуће било то што се у позном средњем веку Милешева налазила у близини границе Српске и Босанске државе. Са друге стране, Храм чувар мошти Светог Саве, уживао је велики углед и привлачио ходочаснике. Извесно је да су неки од њих богатим даровима даровали Мана-

¹⁵⁸⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелонска хрисовуља*, 125, 126.

¹⁵⁹⁰ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 83, 97–98, Г. Шкриванић, *Путна мрежа према Светостефанској (1313–1316), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској (1348–1350) повељи*, 388–389.

¹⁵⁹¹ Г. Шкриванић, *Путеви*, 125; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 122–123; Р. Ћук, *Караванске станице*, 7–24.

¹⁵⁹² С. Поповић-Мојсиловић, *Истраживања средњовековних манастира – Милешева*, Саопштења 15 (1983), 25–27; Д. Бојовић, *Археолошка рекогностицирања ближе околине Милешева*, Гласник Друштва конзерватора србије 9 (1985), 70–71.

стир. Путници 16. и 17. века који су прошли овом трасом често описују Манастир, а неки су га и посетили.¹⁵⁹³

Главна саобраћајница у централним деловима Српске државе ишла је долином Ибра.¹⁵⁹⁴ Група манастира у сливу ове реке, свакако је била упућена на овај путни правац. Међутим ова саобраћајница није остваривала велики степен привредно трговинске активности. Студеница може представљати пример манастира који је издвојен неколико километара од путне трасе, а ипак је успевао да остане у средишту црквених и политичких догађаја. Таква просторна позиција омогућавала је дуготрајан и сигуран опстанак манастира и у немирним периодима ратовања. Манастири с краја 14. и почетка 15. века готово по правилу, подизани су на заклоњенијим локацијама и удаљеним од главних саобраћајница. Позитивни ефекти близине путева и важних трговачких чворишта за манастирску привреду могли су се осећати само у мирним временима. Негативни ефекти таквог положаја испољили су се већ у првим налетима турских освајања када су најпре страдали Бањска и Свети арханђели.

¹⁵⁹³ С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, 101–110.

¹⁵⁹⁴ Г. Шкриванић, *Путеви*, 107–109.

ЗАКЉУЧАК

Византијски узор у црквеној организацији српских земаља, као и у монаштву и манастирима, неоспорни су, ипак не и једини. Политичке околности у којима је настајала Студеница, дале су специфичан печат схватању аутономије манастира и утицале и на остале српске манастире. Тада се тежило остваривању духовног центра који би деловао под сасвим малим утицајем црквених охридских поглавара, а под снажним покровитељством српских владара. Упркос стицању независне Архиепископије и изградњи мреже епископских седишта, чини се да у средишту духовног живота Србије и даље остају манастири. Најпре Студеница, затим Милешева, а касније и остали српски манастири добијају мисију изградње и неговања култа светих српских владара и ктитора. Поред тога, игумани најзначајнијих краљевских манастира добијају и политичку улогу као чланови црквених и државних сабора.

Ктиторство се може сматрати обележјем српског средњег века. Мотиви за подизање и даривање манастира су током целог периода остајали у домену духовности и побожности, као и потребе за *вечним поменом*. Ипак, често су и испреплетени са елементима владарске идеологије, жељом за исказивањем моћи, стварањем култа владара светитеља или прикључивањем светородним коренима. У позном средњем веку обласни господари кроз ктиторство исказују потребу да достигну владарске домene славних Немањића и подршку Цркве. Напослетку, крајем 14. и у 15. веку кроз покровитељство над манастирима прожима се и мотив обезбеђивања уточишта у случају велике опасности.

Снага и утицај српских манастира у средњовековном друштву потиче од владарске подршке, али и из великих посeda којима су поједини манастири располагали. Богатство државе и владара одражавало се и на величину манастира и њихових властелинстава, па су тако највећи и најбогатији манастири задужбине краља Милутина, Стефана Дечанског и Стефана Душана. Са друге стране, изузетак у том смислу представља кнез Лазар који преко својих реалних могућности дарује Раваницу, а поред ње и друге манастире. Ктиторство у српском средњем веку постаје императив не само за владаре већ и за крупну властелу.

Када се сагледа укупна бројност манастира у средњовековној Србији и њихово богатство, чини се да није потпуно у складу са обимом и богатством српске средњовековне државе. У појединим регијама манастирски поседи су заузимали велике територије, што се одражавало на војни и порески систем државе. Могло би се говорити и о негативном утицају манастира и њихових великих властелинстава на снагу и бројност српске војске. Увиђајући овај проблем ктитори с краја 14. и из 15. века сасвим ретко ослобађају манастире пореза и дажбина из којих су финансиране војне потребе.

Метохија као црквено имање има посебне одлике и може се сматрати целовитим поседом, са заједничким међама и правима. Манастири су своја имања најчешће добијали у непосредној близини храма. Властелинство је форми-

рано као садржајно и састојало се од већег броја села, са земљом и људима, као и планинама и пашњацима, пчелињацима, виноградима и осталим добрима. Светостефански манастир у Бањској имао је целину од 22 села са обе стране Ибра, од којих је један већи потес описан са заједничким међама. Дечански поседи су, такође, у великој мери концентрисани у Хвосну и блиско повезани са манастирским језгром. На истим основама касније је око Раванице настао вероватно највећи целовити црквени посед. Поред тога, велики манастири су имали по неколико мањих скупина поседа, или мањих метохија, од којих су неке биле у близини језгра, док су поједине могле бити и удаљене. Хиландар и остали светогорски манастири су располагали властелинствима која су се састојала од већег броја метохија. Такве метохије су се развијале као посебна економска добра са затвореним процесом производње и продаје на сопственим трговима, док су се у Манастир сливали готови приходи. У позном средњем веку уместо формирања пространих метохија, манастири све чешће добијају новчане приходе од својих ктитора, али старе метохије и даље показују константан развој и економску снагу.

Разлике између световног и манастирског властелинства могу се само делимично сагледати. Велико ограничење представља околност да је сачувано свега неколико повеља које показују организацију поседа световних господара. Ипак, једна појава је веома уочљива: већина манастира има веома концентрисана властелинства. Таквим поседима се могло лакше управљати и боље организовати рад људи на *ступовима* и *царинама*, односно на парцелама господара. Забележени су случајеви где на манастирским властелинствима становници села која немају довољно ливада имају обавезу да сено косе у атарима других насеља, или да у обради црквених великих винограда учествују мештани неколико села. Оваква расподела послова и организација рада могућа је само као последица добро повезане и целовите метохије. Подаци о властелинствима крупне властеле из позног средњег века, Радича Поступовића или Стефана Ратковића, показују да се састоје од великог броја ситних поседа, односно по два-три села у жупи или власти, те се може закључити да се ради о веома разурђеним властелинствима. Таквим поседима је било тешко управљати, надзирати рад на властеоским парцелама и контролисати приходе. Њихова властелинства јесу била велика и доносила им знатно богатство, о чему неоспорно сведоче и прилози које властела из 15. века даје манастирима, али о функционалности таквих поседа се тешко може говорити.

Разлике су још израженије у погледу пореске оптерећености. Сасвим је извесно да село исте величине које припада манастиру или властелину није доносило исти приход свом господару. Док је у погледу обавеза становништва према патримонијалном господару и радним дужностима можда и било приближно оптерећење, у погледу обавеза према држави, манастирска села била су знатно повлашћена. Највећа повластица коју су манастирски поседи уживали била је ослобађање од војних обавеза. У погледу пореских обавеза према држави повлашћен је сам манастир, као феудални господар, док поданици метохија најчешће нису ослобађани већ су своје обавезе уместо владару дуговали мана-

стиру. Стога су, готово сви порески имунитети, које су владари уписивали манастирима, представљали додатни приход за Цркву. Реална ослобађања од пореских обавеза су сасвим ретка и углавном у сфери колективних обавеза села, угошћавања владара и његове свите, обавеза према градовима. Због извесних пореских олакшица и растерећености од одласка у војне походе, становништво метохија је могло ефикасније извршавати своје дужности према манастиру. Повеље издате српским манастирима, поред редовних радних обавеза, често помињу и додатне које су окарактерисане као испомоћ (бедба), али знатно повећавају површине обрадиве земље. Већ у првој половини 14. века велики број манастира добија повластицу да може задржати *соће*, порез који по свакој кући износи један перпер, што знатно увећава приходе манастира. Манастири, углавном, имају дозволу од владара да на рачун природних ресурса увећавају обрадиве површине, крчењем нових парцела у оквиру датих му поседа, а понекад је дозвољено и насељавање људи, чиме се повећавају производни капацитети на властелинству. Наспрам тога, поданици властелина поред обавеза да дају предвиђена натурална давања и извршавају радне обавезе, дужни су да дају држави *соће*, да дају оброк, позоб, и друге колективне обавезе не само према владару већ и према његовим поклисарима. Уз то, они помажу свом властелину да отпреми одређени број војника у поход, а поједини људи из нижих друштвених слојева и прате свог господара у походима. Због тога поданици властелина нису могли бити продуктивнији и приход који је властелин са свог села могао добити није могао бити велики као манастирски.

Утицај манастира на укупне привредне прилике у средњовековној Србији би се могао уочити у домену виноградарства, пчеларства и сточарства. Манастири, и уопште црквене институције, имале су повећане потребе за вином и воском. Стога се са разлогом може претпоставити да су виноградари чинили знатнији удео међу обрадивим парцелама на њиховим властелинствима у односу на световне поседе. По свему судећи, манастири су имали више пчелињака, а вероватно су подстицали пчеларску производњу и међу насељеницима својих поседа. О односу обрадивих површина под житарицама на црквеним и световним поседима тешко се може дати било каква оцена, јер је производња жита била основна аргарна делатност на свим газдинствима. Из манастирских повеља уочава се да су планине и пашњаци чинили важан дар ктитора, да су штићени додатним клаузулама, и да представљају значајан ресурс за сточарску производњу.

Изразито аграрне привредне одлике средњег века условљавале су да и црквене институције буду издржаване од сеоске привреде. Манастир у економском погледу делује у једном затвореном концепту самоодрживости, односно готово све своје потребе подмирује из сопствених ресурса. Ктитори су се посебно старали о томе да својим задужбинама обезбеде не само земљу за производњу жита и винограде, већ и сточни фонд, рибњаке, со, уље, и друго. Манастир је на пољу трговинског деловања могао да се појави пре као продавац својих производних вишкова, него као купац основних потрештина.

Сагледавање прихода и расхода, производње и потрошње, могуће је извршити прецизније само у неким сегментима и за мали број српских манастира. Производи земљорадничких делатности су били у извесној мери и утрошени у издржавању манастира и монашке заједнице. На примеру Дечанског властелинства показано је да је производња пшенице превазилазила потребе за прехраном монашке заједнице, давањем хране радницима и изношењем милостије. Штавише, изнете су процене да су поједини манастири своје потребе могли подмити са мање од половине приноса са властите земље. Међутим, о пласману вишкова производње готово и да нема податка. Повеле сведоче да су манастири имали повластице у погледу продаје вина, а можда и других производа. Вино се износило на тргове на самим метохијама, где је продавано без плаћања царина и других трговачких такси. За поједине делатности, попут сточарства, на основу високог нивоа производње и прилива сточних производа у манастир, могу се изнети закључци о економској исплативости ове делатности.

Симболика хлеба и вина присутна је на манастирским пољима где доминирају усеви пшенице и виногради, а такође и на монашкој трпези где је дневно следовање калуђерима исказано у виду *мертика хлебног и винског*. О осталог храни са манастирске трпезе има мање податка, док о следовању у одећи, обући, воску или новцу у изворима постоје извесне разлике у различитим манастирима. Прецизно одмеравање оброка, посебно у хлебу и вину, има и своју економску страну. Кроз овакав систем игумани и трпезари могли су проценити дугорочне потребе манастира, предвидети количине које су намењене употреби и на време их обезбедити. Такође, знајући потребе своје заједнице, могли су сагледати и на бољи начин располагати вишковима производње. Стога су у случају родних година и већег прилива производа, вишкове одмах могли усмераваати ка трговима, без додатних трошкова складиштења и довожења у манастир. Са друге стране, уколико би се уочио недостатак одређене робе, могли су оставити старе залихе. По свему судећи, капацитети манастирских властелинстава, али и складишта, били су такви да чак и у дужим периодима *гладних година*, манастир није могао знатно оскудевати у храни.

Манастирско властелинство са свиме што га чини представља један велики и сложен производни систем. Уопште у пореском систему српског средњег века доминира радна рента, док натурална и новчана давања имају секундарни значај, па је због тога на властелинствима подстицан сам процес производње. О прерађивачкој делатности на манастирским поседима има мање података. Занатске делатности су се развијале како на поседима манастира тако и унутар манастирског комплекса. Међутим, манастир је пре свега произвођач и продавац сопствених производа, и то под регулисаним условима. Црквене институције у средњовековној Србији се нису бавиле куповином робе ради даље продаје и трговинским пословањем већих размера, банкарством и другим пословима.

Монашка заједница у малој мери доприноси производним и приходним сферама манастирској економији. Живот монаха је скроман, нема места

за луксузне предмете, раскошну одећу, личну имовину, располагање новцем. Ипак, монашке заједнице у значајнијим српским средњовековним манастирима су бројне и због тога њихово издржавање представља велики удео у сагледавању потрошње. Сасвим је извесно да су манастири формирани уз добро сагледавање односа између величине монашке заједнице и капацитета властелинства. Душанов законик прописује да се на 1000 кућа издржава 50 монаха у манастиру. С обзиром на сведочанства о величини властелинства појединих значајнијих манастира, јасно је да су могли издржавати и преко стотину монаха, а при томе остваривати манастиру и знатне приходе. На крају, остаје закључак да манастирску економију карактеришу затвореност производног процеса, изразито аграрна привреда, подстицање развоја оних делатности које имају намену у богослужбеном и монашком животу. Такође, да су производни капацитети манастирских властелинстава могли остварити вишкове производа.

CONCLUSION

Monastic properties and the economy of monasteries in medieval Serbia

The need for establishing monasteries and taking care of clerical institutions was very prevalent in medieval Serbia. The ktetorship can be considered a characteristic of the Middle Ages in Serbia, and monasteries have remained even today the most representative and most valuable testimonies of the bright Serbian Middle Ages. Throughout the whole period, the reasons for ktetorship remained within the domain of spirituality and piety, as well as the need for *eternal commemoration*. However, the motives were often intertwined with the elements of the ideology of ruling, the desire to express power, the creation of the cult of the ruler-saint or the connection with the sacred ancestors. In the late Middle Ages, the regional feudal lords used ktetorship to express their need to reach the ruling domains of the famous Nemanjić Dynasty and the support of the Church. Finally, through the patronage of monasteries there was the motif of providing sanctuary in the case of emergency.

The Byzantine role models of Serbian monasticism and the actions of monasteries are indisputable, but not the only ones. Monasteries were given a great role during the rule of Stefan Nemanja, in the period before the formation of the Serbian autocephalous church. The actions of the Studenica Monastery, at the end of the 12th century and the beginning of the 13th century, established the spiritual centre in the Serbian state under the patronage of the ruling dynasty. Afterwards, Studenica became the model upon which the other Serbian monasteries were organised, and the jurisdictions of the rulers and ktetors were wide. Serbian rulers gave them wealthy gifts and provided them with freedom in relation to the representatives of local and state authorities, and sometimes even church authorities. The hegumens of the most significant Serbian monasteries participated in the work of church and state synods; therefore, they also had the socio-political role in the medieval society.

The wealth of the state and rulers also reflected in the size of monasteries and their properties, so the largest and wealthiest monasteries were the foundations of King Milutin, Stefan Dečanski and Stefan Dušan. On the other hand, the exception, in this context, was Prince Lazar who provided his foundation Ravanica with, up to that moment, the largest feudal property and donated abundantly to other monasteries as well. The overall number of monasteries in medieval Serbia and the territory of their lands, which in certain regions occupied significant areas, influenced the military and tax systems of the state. It could also be said that there was a negative effect of monasteries and their large properties on the strength and size of the Serbian army. Having realised this problem at the end of the 14th century, and during the 15th century, the rulers rarely liberated monasteries from paying taxes and duties, which, in turn, financed military necessities, and some semi-military obligations also fell on the residents of metochs.

Monastic properties were most often formed in the close proximity of the temple, and they included a large number of villages, their lands and people, as well as mountains, pastures, apiaries and vineyards. The temples of Mount Athos controlled and managed their remote metochs, which had been developing as separate economies with a closed production process and selling at their own trading squares. In the late Middle Ages, instead of forming vast metochs, monasteries more often received monetary donations from their ktetors.

Differences between secular and monastic feudal properties can only be partially viewed because only several charters, which show the organisation of the lands of bigger feudal lords, have been preserved. However, one phenomenon is highly noticeable: most monastic territories were very *concentrated feudal properties*. Such feudal property was much easier to manage and the labour of people on the lots of church masters could be organised better. For instance, there were records of some cases in monastic feudal properties in which the residents of villages who did not have many pastures had the obligation to make hay on the pastures of other villages, or the residents of several villages participated in the cultivation of large church vineyards. Such distribution of tasks and the organisation of labour was only possible as a consequence of a well-organised metoch. The data on the lands of big feudal lords from the late Middle Ages show that those were fragmented feudal properties which consisted of a large number of smaller properties. Such feudal properties were hard to manage, it was also hard to supervise the work on feudal lots and to control incomes. Their properties were indeed large and they earned significant wealth from them, which was indisputably testified by the donations given by the 15th century feudal lords to their foundations.

Differences were even more prominent in the context of the tax load. It was certain that a village which belonged to the monastery in relation to a village of the same size which belonged to a feudal lord did not provide the same income to their masters. Besides the labour commitments and in-kind provisions, a single monastery village also provided for its master the tax incomes which were redirected from the ruler's treasury to the monastery. The largest benefit enjoyed by the monastery properties was the exemption from the military service. Regarding the tax obligations towards the state, the monastery itself, being the same as a feudal lord, was privileged, while the subjects of metochs were most often not exempt from paying, with only one difference - they owed their commitments to the monastery instead to the ruler. Therefore, almost all tax exemptions given to the monasteries by the rulers, represented an additional income for the church. Actual exemptions from tax obligations were very rare and they were mostly within the sphere of shared obligations of villages, hosting the ruler and his entourage, and commitments to their towns. Due to certain tax exemptions and relief from not participating in the military campaigns, the population of metochs could fulfil their duties towards the monastery in a more efficient way. The charters issued to Serbian monasteries, besides regular labour commitments, often mentioned the additional ones which were characterised as communal help (*bedba*), but they also significantly increased the acreage of arable land to the advantage of monasteries. Furthermore, a monastery mostly had the ruler's permission to increase

arable lands within the given property by breaking up and tilling the soil. Sometimes, it was also permitted to settle the land with people which would, in turn, increase the production capacities of the feudal property. The heads of metochs were *ikonoms* (*economists*) who oversaw the production and collected revenues. On the other hand, the subjects of feudal lords, besides the obligations to give proposed in-kind provisions and fulfil labour commitments, also had to pay the state all the prescribed monetary and in-kind taxes, to work on the maintenance of fortifications and to guard them, to provide food to royal servants when they passed through their village, etc. In addition, they helped their feudal lord to send a certain number of warriors to battle, and some people also followed their master. Due to all these points, the revenue which a feudal lord could obtain from his village could not be as large as the monastery one, even if the feudal lord made the effort to improve the production on his lands.

Monasteries, and clerical institutions in general, increased the need for wine and wax. Therefore, it was reasonable to assume that the vineyards accounted for a significant share of the arable lots on their properties. The need for wax in church institutions overcame the need of the feudal manor. Therefore, it could be said that the monastic feudal properties had more apiaries, and that they encouraged beekeeping production among the residents of their properties as well. The ratio of arable lands with cereal crops could hardly be estimated, because the production of wheat was the main agrarian activity. The monastery charters indicate that the mountains and pastures formed vast areas, that they were protected by additional clauses, and that they represented a significant resource on clerical properties. In all likelihood, livestock breeding on monastery properties was more developed than on feudal properties, while only the ruler had the largest livestock supply in the state.

By comparing the structure of monastery expenditure with the expenditure of feudal lords, it could be noticed that among the expenses of clerical institutions, there were no military expenses. The procurement of weapons, armours, and horses represents a significant expense for feudal lords. On the other hand, monasteries' expenditures included the procurement of expensive worship objects and books, and many of them were involved in humanitarian missions. Giving charity at the monastery doors was not such a small expense, while the provisions for hospitals and infirmaries were even more demanding, so separate funds were allotted to them. Such activities were probably not on the list of expenses of feudal lords.

Particularly agrarian characteristics of the Middle Ages influenced the fact that clerical institutions were also supported by villages and village economies. In the economic sense, a monastery operated within a closed concept of self-sustainability, that is, it fulfilled almost all of its needs from its own resources. Monasteries took special care to provide their foundations with not only land for the production of wheat and vineyards, but also livestock resources and pastures for feeding them, apiaries, fish ponds, salt, oil, etc. Therefore, a monastery could act in the trading field as the seller of produced surpluses, rather than the buyer of certain supplies.

The analysis of incomes and expenditures, production and consumption, could be done in more detail only in certain segments and for a small number of monasteries. The products of agricultural activities were also to a great extent used for

supporting the monastery and the monastic community. The estimated ratio of consumption in relation to the total production of cereal crops could not be precisely presented, although it was highly probable that there were surpluses of production. This study has shown that the production of wheat exceeded the needs for feeding the monastic community, for providing food for labourers and for giving charity. Moreover, there were estimations that certain monasteries could fulfil their needs even with a half of their income from their own lands. However, there were almost no data on the distribution of these surpluses of cereal crops. On the other hand, the charters testify about the fact that monasteries were selling wine from their vineyards and that, in this sense, they enjoyed benefits provided by the ruler. The wine was brought to the squares of metochs where it was sold without paying duties and other trade taxes. For certain activities, such as livestock breeding, there was more data on the production, while there were almost no testimonies on the consumption and the trade of livestock goods. However, only the high level of production could lead to the conclusions on the cost-effectiveness of this activity.

The symbolism of bread and wine was present on the monastery fields which were dominated by wheat crops and vineyards, as well as on the monastery tables which presented the daily rations for monks *measured in bread and wine*. There were almost no data about other food on monastery tables. The precise measurement of meals, both in bread and wine, also indicated its economic side. Through this system of hegumens, the hegumens and those who served food could estimate the long-term needs of the monastery, predict the amounts which needed to be used, and provide them on time. Also, having known the needs of their communities, they could overview and better distribute the production surpluses. Therefore, in the case of bountiful years and a larger influx of products, they could immediately direct surpluses towards market squares, without the additional costs of storage and transport to the monastery. On the other hand, if they lacked certain goods, they could leave old supplies. In all likelihood, the capacities of monastery feudal properties, but also storages, were such that even during longer periods of *starving years*, the monastery could not significantly lack food.

A monastic feudal property, with all its elements, represents a large and complex production system. The producing power of this process are people, dependable population, who live on the monastery lands. The tax system of the Middle Ages in Serbia was dominated by a working fee, while the in-kind and monetary provisions were secondary. This circumstance also provided a specific dimension to the Serbian medieval economy, in which the production was stressed. The processing activities on the monastery properties were less documented, although certain crafts which focused on fulfilling the needs of monasteries were developed. The monastic community contributed to a very small extent in production and income spheres to the monastery economy. The life of monks was modest, there was no time for luxury objects, lavish clothes, personal property, and distributing money. However, monastic communities in Serbian medieval monasteries were numerous and, therefore, their maintenance represented the largest item as far as expenditure was considered. Dušan's Code sought to determine an optimum number of monks

depending on the capacities of the feudal property, by proclaiming that for every 1,000 houses there should be 50 monks who were provided for by the monastery. Considering the size of the feudal properties of certain significant monasteries, they could have supported over a hundred monks and also provided considerable incomes to the monastery. The management of produced surpluses from the feudal properties and the participation of monasteries in trade exchange involved monasteries into more serious economic flows. However, the monastery was primarily a producer and seller of its own products under regulated conditions and at previously determined locations for that purpose. Clerical institutions in medieval Serbia were not employed in buying goods for further sale, neither in the trading business on a larger scale, nor in banking and other businesses. Finally, it could be concluded that the monastic economy was characterised by the closed production process, a particularly agrarian economy, and the encouragement of those activities which had the purpose of ceremonial and monastic life.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Алексић, Владимир, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009), 69–81.
- Алексић, Владимир, *Повеља краља Стефана Душана охридској цркви Богородице Перивлепте*, ССА 14 (2015), 23–39.
- Анастасијевић, Драгутин, *Српски архив Лавре Атоске*, Споменик СКА 56 (1922), 6–21.
- Анђелковић Маја, Ракетић Тихон, *Евергетидски типик*, Манастир Студеница 2020.
- Божанић, Снежана, *Повеља цара Стефана Душана Манастиру Св. Пантелејмона*, ССА 15 (2016), 55–87.
- Божанић, Снежана, *Повеља деспота Јована Драгаши, брата му Константина и мајке им царице Јевдокије Манастиру Пантелејмону*, ССА 16 (2017), 105–118.
- Бојанин, Станоје, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002), 103–115.
- Бојанин, Станоје, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005), 119–134.
- Бојанин, Станоје, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009), 119–128.
- Бојанин, Станоје, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар плаћања „турског данка“*, ССА 9 (2010), 147–158.
- Бојанић, Душанка, *Турски закони и законски прописи из XV – XVI века за Смедеревску, Крушевачку и Видинску област*, Београд 1974.
- Бојковић, Гордан, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, ССА 15 (2016), 89–107.
- Бојковић, Гордан, *Повеља деспота Драгаши и брата му Константина Манастиру Светог Пантелејмона*, ССА 16 (2017), 119–139.
- Бубало, Ђорђе, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, Прилози КЈИФ, 65–66 (1999–2000), 77–105.
- Бубало, Ђорђе, *Фалсификована повеља цара Уроша о стонском дохотку*, ССА 2 (2003), 129–131.
- Веселиновић, Андрија, *Повеља деспота Стефана манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003), 193–202.
- Веселиновић, Андрија, *Оснивачка повеља краља Милутина за хиландарски пирг на мору са храмом Спасовим*, ССА 9 (2010), 19–24.
- Веселиновић, Андрија, Јечменица, Дејан, *Србија у Дубровачким тестаментима (1414–1436)*, Београд 2016.
- Вујошевић, Жарко, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушци*, ССА 4 (2005), 51–68.

- Бук, Ружа, *Повеља царице Маре Хиландару и св. Павлу*, ИЧ 24 (1977), 107–108.
- Живојиновић, Драгић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Св.Саве Јерусалимског*, ССА 1 (2002), 69–78.
- Живојиновић, Драгић, *Повеља Братског сабора манастира Хиландара о адерфатима за Карејску келију Светог Саве Јерусалимског*, ССА 2 (2003), 44, 46.
- Живојиновић, Драгић, *Акт хиландарског братског сабора о давању келије светог Саве Јерусалимског у Кареји царици Јелени*, ССА 3 (2004), 89–105.
- Живојиновић, Драгић, *Акт архиепископа Никодима I за Келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји*, ССА 4 (2005), 51–68.
- Живојиновић, Драгић, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина Карејској ћелији Светог Саве Јерусалимског*, ССА5 (2006), 11–41.
- Живојиновић, Драгић, *Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)*, ССА 7 (2008), 59–70.
- Живојиновић, Драгић, *Фалсификовани акт хиландарског братског сабора за баишту Антонија*, ССА 8 (2009), 57–67.
- Живојиновић, Драгић, *Акт Хиландарског братског сабора о продаји адерфата, Мешовита грађа 32* (2011) 39–49.
- Ивановић, Милош, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом Хиландарском пиргу Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану*, ССА 13 (2014), 33–64.
- Ивић, Павле, Ђурић, Војислав, Ћирковић, Сима, *Ефсигменска повеља деспота Бурђа*, Београд 1989.
- Копривица, Марија, *Повеља патријарха Никодима за Карејску ћелију*, ССА 16 (2017), 141–157.
- Laskaris, Mihailo, *Actes serbes de Vatopedi*, Byzantinoslavica VI, 1935.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Повеља о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орахову манастиру Хиландару*, ССА 2 (2003), 55–68.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Повеља краља Стефана Душана старицу Јовану*, ССА 3 (2004), 35–44.
- Марјановић-Душанић, Смиља, Суботин-Голубовић, Татјана, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложјишта који је Хиландару приложила Милишина жена Радослава*, ССА 9 (2010), 63–73.
- Митровић, Катарина, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Св. Павла*, ССА 6 (2007), 209–217.
- Митровић, Катарина, *Повеља деспотице Јелене Јакишић манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008), 195–203.
- Михаљчић, Раде, *Повеља цара Уроша Мелничком митрополиту Кирилу*, ССА 2 (2003), 85–97.
- Михаљчић, Раде, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005), 151–160.
- Мишић, Синиша, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Светог Петра Коршишког из 1355*, ИГ 1–2 (1993), 121–133.

- Мишић, Синиша, *Повеља краља Стефана Уроша III (Дечанског) манастиру светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002), 55–68.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 9. јул 1327, ССА 2 (2003), 29–40.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004), 3–18.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуља цара Стефана Душана о цркви Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005), 135–150.
- Мишић, Синиша, *Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Хиландару*, 8. фебруар 1327, ССА 5 (2006), 65–81.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009), 11–36.
- Мишић, Синиша, *Повеља Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010), 75–86.
- Мишић, Синиша, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добруштини*, ССА 15 (2016), 131–141.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупишћима*, ССА 11 (2012), 59–90.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуља краља Стефана Душана старицу Григорију*, ССА 12 (2013), 21–29.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА 13 (2014), 181–206.
- Мишић, Синиша, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добруштини*, ССА 15 (2016), 131–141.
- Мишић, Синиша, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару за Лесново (Хил. 68)*, ССА 17 (2018), 97–107.
- Мошин, Владимир, *Акти братског сабора о адерфатима из XIV–XV века*, Богословље 14 (1939), 215–238.
- Мошин, Владимир, *Уговор Светог Саве са Светрогорским протом о земљи за виноград, са прилогом за историју српског брзописа*, Гласник Државног музеја у Сарајеву 1 (1946), 81–125.
- Мошин, Владимир, *Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св.Николе на скадарском острву Врањини*, Археографски прилози 3 (1981), 7–36.
- Новаковић, Стојан, *Српски поменици од XV до XVIII века*, Гласник СУД XLII (1875), 1–152.
- Новаковић, Стојан, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Изабрана дела Стојана Новаковића 17, Правни списи, Београд 2007.
- Петровић, Владета, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици*, ССА 13 (2014), 3–32.
- Петровић, Владета, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару о селу Карбинцима*, ССА 14 (2015), 107–114.

- Петровић, Владета, *Повеља цара Стефана Душана анагносту Драгоју*, ССА 15 (2016), 45–54.
- Соловјев, Александар, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955), 83–109.
- Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 13, Београд 1989.
- Суботић, Гојко, Миљковић Бојан, Шпадијер Ирена, Тот Ида, *Натписи историјске садржине у зидном сликарству*, том I, XII–XIII век, Београд 2015.
- Томовић, Гордана, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974.
- Томовић, Гордана, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977), 83–122.
- Ћирковић, Сима, *Повеља цара Душана Опитини Дубровачкој о исплати 200 перпера годишње Цркви Светог Николе у Барију*, ССА 4 (2005), 87–98.
- Ћук, Ружа, *Повеља Царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу*, ИЧ 24 (1977), 103–115.
- Хиландарски типик*, фототипско издање, прир. Д. Богдановић, Београд 1995.
- Чернова, Марија, *Писмо цара Стефан Уроша Дубровчанам*, ССА 9 (2010), 87–92.
- Чремошник, Грегор, *Канцеларијски и нотарски списи (1278–1301)*, Београд 1932.
- Шабановић, Хазим, *Крајиште Иса-бега Исхаковића, Збирни катастарски попис из 1455 године*, Сарајево 1964.
- Шекуларац, Бранислав, *Врађинске повеље XIII–XV вијек*, Титоград 1984.
- Шуица, Марко, *Повеља деспота Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже Црква Вазнесења Господњег на Ибру*, ССА 3 (2004), 107–123.

Литература:

- Ahrweiler, Helene, *Charisticariat et autres formes d'attributin de fondations pieuses aux X–XI siècles*, ЗРВИ 10 (1967), 1–27.
- Алексић, Владимир, „Градски метох“ Ниша по турским изворима; Зборник радова Филозофског факултета 34, Косовска Митровица 2003, 299–315.
- Алексић, Владимир, *Сопоћански уџари*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Косовска Митровица – Ниш 2007, 82–83.
- Алексић, Владимир, *Почетак владавине Стефана Немање и његово ктиторство као разлог сукоба са браћом*, Весник војног музеја 36 (2009), 11–17.
- Бабић, Бошко, *Покушај утврђивања места и граница панагиришта Прилепа у другој четвртини 14. века*, Старинар 20 (1969), 1–9.
- Бабић, Гордана, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, Београд 1972, 143–153.
- Бабић, Гордана, *Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријарха у зидном сликарству (13–14. век)*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 319–342.
- Бабић, Гордана, Кораћ Војислав, Ћирковић Сима, *Студеница*, Београд 1986.

- Бабић, Гордана, *Владислав на ктиторском портрету у наосу Милешева. Значење и датовање слике*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 9–15.
- Баришић, Радомир, *Хиландарска болница*, Четврта казивања о Светој Гори, Београд 2006, 407–425.
- Барјактаровић, Мирко, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.
- Бикић, Весна, *Висећи свећњак из Сопотана*, Саопштења 40 (2008), 207–216.
- Бикић, Весна, *Посуђе и кување у манастиру Студеница у 13 – 14. веку: анализа трагова употребе*, Архаика 3 (2015), 167–190.
- Благојевић, Милош, *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1963–1965), 1–17.
- Благојевић, Милош, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, ИЧ 16–17 (1970), 70–86.
- Благојевић, Милош, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971), 165–188.
- Благојевић, Милош, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48.
- Благојевић, Милош, *Перпер и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1–2 (1981), 53–55.
- Blagojević, Miloš, *Đazbine i stoci i stočnim proizvodima u srednjovekovnoj Srbiji*, Acta historico –oeconomica Iugoslaviae 14/1, Загреб 1987, 45–55.
- Благојевић, Милош, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987), 29–42.
- Благојевић, Милош, *Студеница – заштитница српске државе*, Студеница и византијска уметност око 1200, Београд 1988, 56–61.
- Благојевић, Милош, *Челници манастира Дечани*, Дечани и византијска уметност XIV века, Београд 1989, 21–34.
- Благојевић, Милош, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник МС за историју 44 (1991).
- Благојевић, Милош, *Град и жупа – међе градског друштва*. Социјална структура градских насеља (XII–XV век), Београд – Смедерево 1992, 67–84.
- Благојевић, Милош, *Секуларизација хиландарских поседа у средњовековној Србији*, Осам векова Хиландара, историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 2000, 51–58.
- Благојевић, Милош, *Српске владарке – ктитори Хиландара*, ХЗ 11 (2004), 7–26.
- Благојевић, Милош, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Немањићи и Лазаревићи, Београд 2004, 391–406.
- Благојевић, Милош, *Српске удеоне кнежевине*, Немањићи и Лазаревићи, Београд 2004, 21–50.
- Благојевић, Милош, *Титуле принчева из куће Немањића*, Немањићи и Лазаревићи, Београд 2004, 133–147.
- Благојевић, Милош, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Немањићи и Лазаревићи, Београд 2004, 335–354.
- Благојевић, Милош, *Влашки кнезови, премићури и челници у држави Немањића и Котроманића*, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 43–77.
- Благојевић, Милош, *Спорови око средњовековних међа*, Зборник МС за историју 71/72 (2005), 7–28.

- Благојевић, Милош, *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII–XV)*, Београд 2006.
- Благојевић, Милош, *Арбанаси у светлости најстаријих српских извора*, Зборник МС за историју 75–76 (2007), 7–22.
- Благојевић, Милош, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*. ЗРВИ 44/2, Београд 2007, 447–458.
- Благојевић, Милош, *Посебни закони на манастирским властелинствима, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, Београд 2009, 21–33.
- Благојевић, Милош, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 235–251.
- Богдановић, Димитрије, *Смисао Раванице*, Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 9–17.
- Божанић, Снежана, *Становништво и привреда светостефанског властелинства*, Споменица Историјског архива „Срем” 3 (2004), 113–151.
- Божанић, Снежана, *Промене на простору језгра бањског поседа у светлости повеље коју издаје цар Урош 1363. године челнику Муси*, Споменица Историјског архива „Срем” 4 (2005), 131–155.
- Божанић, Снежана, *Рударство на подручју Светостефанског властелинства у средњем веку*, Годишњак ФФ у Новом Саду XXXI (2006), 655–665.
- Божанић, Снежана, *Ибарско језгро Светостефанског властелинства*, Нови Сад – Сремска Митровица 2006.
- Божанић, Снежана, *Један спор о разграничењу међа на дечасном властелинству*, Истраживања 17 (2007), 17–26.
- Божанић, Снежана, *О земљишним међама српског средњовековног села*, Истраживања 20 (2009), 47–64.
- Божанић, Снежана, *Спор између манастира Хиландара и браће Хардомилића око Косорића*, Рад Музеја Војводине 51 (2009), 229–233.
- Божанић, Снежана, *Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша*, Споменица Историјског архива „Срем” 8 (2009), 117–127.
- Божанић, Снежана, *Влашко становништво на поседима Св. Стефана у Бањској*, Рад Музеја Војводине 52 (2010), 167–177.
- Божанић, Снежана, *Путевима агркултурне историје – воћњаци и воће у средњовековној Србији*, Између Подунавља и Средоземља, Пожаревац – Ниш 2021, 105–131.
- Божих, Иван, *Доходак царски, поводи 198. члана Душановог законика Ракочичког рукописа*, Београд 1956.
- Бојанин, Станоје, *Крст у сеоском атару: сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије*, ИЧ 56 (2008), 311–325.
- Бојанин, Станоје, *Меснице, средњовековни назив за зимски мрсни циклус*, Гласник Етнографског института САНУ 57–1 (2009), 107–117.
- Бојовић, Богољуб, *Археолошка рекогностицања ближе околине Милешеве*, Гласник Друштва конзерватора Србије 9 (1985), 70–71.

- Бојовић, Драгиша, *Рађање српске цркве у Топлици (хагиографска и химнографска сведочанства)*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 27–35.
- Бошков, Марко, *Ктиторско право Светог Саве над манастирима у Светој земљи*, Теолошки погледи 49 (2016), 113–136.
- Бркић, Арсеније (1964): *Ћивоти Срба светитеља под сводовима цркава Пећке Патријаршије*, Пећ – Београд, 3–25.
- Брмболић, Марин, *Трпезарија манастира Манасије: резултати археолошких истраживања*, Гласник друштва конзерватора Србије 34 (2010), 80–83.
- Бубало, Ђорђе, *Шта значи отрок у српским повељама?*, Зборник МС за историју 56 (1997), 19–58.
- Бубало, Ђорђе, *О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира*, ССА 1 (2002), 177–193.
- Бубало, Ђорђе, *Још једном о термину б'ци*, Прилози КЛИФ 70 (2004), 143–154.
- Бубало, Ђорђе, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008), 207–229.
- Бубало, Ђорђе, „Судбина” и „опаданије” – прилог тумачењу члана 84 Душановог законика, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 261–268.
- Бубало, Ђорђе, *Ктиторски портрет и ктиторска повеља (Двојно ктиторство на фрескама дечанског храма и у трећој дечанској хрисовуљи)*, Саопштења 48 (2016), 93–111.
- Валтер, Кристофер, *Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 355–359.
- Веселиновић, Андрија, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984), 7–38.
- Веселиновић, Андрија, *Још једном о значењу средњовековног појма „удава”*, ИГ 1–2 (1988), 129–165.
- Веселиновић, Андрија, *Повеља деспота Стефана манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003), 193–202.
- Влајинац, Милан, *Бедба и заманица у Срба средњег века*, Гласник СНД 2 (1927), 47–66.
- Влајинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова I–IV*, Београд 1961, 1964, 1968, 1974.
- Војводић, Драган, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 265–275.
- Војводић, Драган, *Портрети Вукановића у манастиру Морача*, Манастир Морача, Београд 2006, 73–92.
- Vryonis, Speros, *The Panegyris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origins and fate*, The Byzantine Saint: 14th Spring Symposium of Byzantine Studies, London 1981, 196–226.
- Вујошевић, Жарко, *Врањина и Св. Арханђели у Јерусалиму – још један осврт на традицију даровне повеље цара Стефана Душана*, ИЧ 66 (2017), 237–255.

- Вуловић, Бранислав, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Београд 1966.
- Вуловић, Бранислав, *Архитектура Раванице*, Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици 1381–1981, Београд 1981, 19–33.
- Габелић, Смиљка, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998.
- Galatariotou, Catia, *Byzantine ktetorika typika: a comparative study*, *Revue des études byzantines* 45 (1987), 77–138.
- Gerstel, E. Sheron, Kalopissi -Verti Sophia, *Female church founders. The agency of the village widow in late Byzantium*, *Female founders in Byzantium and beyond*, Wien 2011/2012, 193–211.
- Гецић, Милена, *Дубровачка трговина сољу у средњем веку*, *Зборник ФФ у Београду* 3 (1955), 95–153.
- Гранић, Филарет, *Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора*, *Гласник СНД* 15 (1934), 53–60.
- Гранић, Филарет, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика Св. Саве о настојатељу манастира и осталим манастирским функционерима*, *Богословље* 10 (1935), 171–188.
- Гранић Филарет, *Одредбе Хиландарског типика о харитативној делатности манастира у вези са аналогним одредбама ранијих и истовремених типика грчких аутономних манастира*, *Глас СКА* 91 (1939), 165–176.
- Грујић, Радослав, *Топографија Хиландарских метохија у солунској и струмичкој области*, *Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника*, Београд 1924, 1–13.
- Грујић, Радослав, *Откопавање Светих Арханђела код Призрена (прелиминарни извештај)*, *Гласник СНД III* (1927), 24–260.
- Грујић, Радослав, *Епархијска властелинства*, *Богословље* 7/2 (1932), 93–142.
- Грујић, Радослав, *Имунитети и привилегије епархијских властелинстава*, *Богословље* 7/3 (1932), 181–200.
- Грујић, Радослав, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, *ИЧ* 5 (1954–1955), 53–77.
- Грујућ, Радослав, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, *ИЧ* 20 (1973), 125–137.
- Даничић, Ђуро, *Рјечник из књижевних старина српских*, дио 3, Београд 1864.
- Дероко, Александар, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, *Глас САНУ* 9 (1961), 15–40.
- Dembińska, Maria, *Diet: A comparison of food consumption between some Eastern and Western monasteries in the 4th–12th centuries*, *Byzantion* LV /2 (1985), 431–462.
- Dyer, Christopher, *Changes in diet in the late middle ages: the case of harvest workers*, *The Agricultural History* 36 (1988), 21–37.
- Dyer, Christopher, *Standards of Living in the Later Middle Ages: Social Change in England*, Cambridge 1989, 158.

- Динић-Кнежевић, Душанка, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак ФФ у Новом Саду 10 (1967), 79–131.
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку*, Годишњак ФФ у Новом Саду 12 –1 (1969), 73–87.
- Dinić- Knežević, Dušanka, *Trgovina uljet u Dubrovniku u XIV veku*, Historijski zbornik 23–24 (1970–1971), 287–306.
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975), 5–47.
- Dinić-Knežević, Dušanka, *Učešće vlaha u preradi vune i prevozu tkanina u XIV i XV veku*, Istraživanja 7 (1979), 317–325.
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.
- Динић -Кнежевић, Душанка, *Учешће влаха у преради вуне и превозу сукна*, Симпозијум Власи у 15. и 16. вијеку, Сарајево 1983, 85–92.
- Динић, Михаило, *Крстати грошеви*, ЗРВИ 1 (1952), 87–111.
- Динић, Михаило, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161, (1934), 57-97.
- Динић, Михаило, *Реља Охмућевић – историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966), 95–118.
- Динић, Михаило, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–330.
- Динић, Михаило, *Сокалници*, Из историје српског средњег века, Београд 2003, 410–417.
- Ђурић, Војислав, *Сопоћани*, Београд 1963.
- Ђурић, Војислав, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле 3*, ЗРВИ 11 (1968), 99–103.
- Ђурић, Војислав, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.
- Ђурић, Војислав, *Манастир Студеница – скинија српског народа*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 13–19.
- Ђурић, Војислав, Ћирковић Сима, Кораћ Војислав, *Пећка патријаришија*, Београд 1990.
- Ђурић, Војислав, *Свети покровитељи архиепископа Данила и његових задужбина*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 290–291.
- Ђурић, Војислав, *Српска династија на фрескама у манастиру Милешеви*, Зограф 22 (1992), 15–16.
- Ђурић, Иван, *Поменик светогорског протата с краја 14. века*, ЗРВИ 20 (1981), 139–169.
- Ђурић, Срђан, *Портрети Данила II изнад улаза у Богородичину цркву у Пећи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 345–352.
- Živaljević, Ivana, Marković, Nemanja, Maksimović, Milomir, *Food worthy of kings and saints: fish consumption in the medieval monastery Studenica (Serbia)*, Anthropozoologica 54/16 (2019), 178 –201.
- Живојиновић, Драгић, *Хрисовуља Стефана Уроша II Милутина Карејској келији Светог Саве из 1317/18. године и однос келија – манастир у светлу адеpfата*, Прилози КЛИФ 68–69 (2002–2003), 111–121.

- Живојиновић, Мирјана, *Светогорске келије и тргови*, Београд 1972.
- Живојиновић, Мирјана, *Монашки аделфати на Светој Гори*, Зборник ФФ 12/1 (1974), 291–309.
- Живојиновић, Мирјана, *Ктиторска делатност Св. Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 15–25.
- Живојиновић, Мирјана, *Светогорци и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983), 165–203.
- Живојиновић, Мирјана, *Хиландар и пирг у Хрусији*, ХЗ 6 (1986), 56–82.
- Живојиновић, Мирјана, *Солунски метох манастира Хиландара*, ЗРВИ 37 (1998), 111–119.
- Живојиновић, Мирјана, *О боравцима Св. Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977), 63–71.
- Живојиновић, Мирјана, *Најстарији период манастира Хиландара*, ХЗ 8 (1981), 7–17.
- Живојиновић, Мирјана, *Документи о аделфатима за карејску ћелију Светог Саве*, ЗРВИ 24–25 (1986), 385–396.
- Živojinović, Mirjana, *La monastere de Chilandar et ses metiques dans la region l'Athos*, ЗРВИ 26 (1987), 36–45.
- Živojinović, Mirjana, *The trade Mount Athos monasteries*, ЗРВИ 29/30 (1991), 105–115.
- Живојиновић, Мирјана, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару*, ЗРВИ 32 (1993), 129–136.
- Живојиновић, Мирјана, *Хиландарски и евергетидски типик, подударности и разлике*, ЗРВИ 33 (1994), 85–102.
- Живојиновић, Мирјана, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, ЗРВИ 35 (1996), 213–219.
- Живојиновић, Мирјана, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Осам векова Хиландара, историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 2000, 35–50.
- Живојиновић, Мирјана, *Вардарски метох Хиландара*, Вардарски зборник 3 (2004), 1–7.
- Живојиновић, Мирјана, *Драгаши и Света Гора*, ЗРВИ 46 (2006), 41–57.
- Живојиновић, Мирјана, *Струмички метох Хиландара*, ЗРВИ 45 (2008), 205–221.
- Живојиновић, Мирјана, *Црквењаци на Светој Гори и њихове дужности*, ИЧ 56 (2008), 69–86.
- Живојиновић, Мирјана, *Роба и друга новчана давања Протата атонским манастирима*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 29–38.
- Живојиновић, Мирјана, *Акти сабора у Крупиштима*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 16 (2012), 99–112.
- Живојиновић, Мирјана, *Акти о аделфатима. Прилог византијско српској дипломатици*, ЗРВИ 50 (2013), 663–672.
- Живојиновић, Мирјана, *Подаци повеља деспота Стефана Лазаревића о Светој Гори. Пример Хиландара*, Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић, Бања Лука 2015, 95–102.

- Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Београд – Призрен 1987.
- Зарковић, Божидар, *Прилог краља Драгутина манастиру Хиландару*, Баштина 27 (2009), 115–126.
- Зарковић Божидар, *Структура хиландарских поседа на Косову и Метохији у средњем веку*, ЦС 12 (2015), 357–371.
- Зарковић, Божидар, *Допринос црквеног поседа урбанизацији средњовековне Србије*, ЦС 16/2 (2019), 185–201.
- Ивановић, Милош, *Уређење манастирског живота у српским властелинским задужбинама*, Зборник радова шестог годишњег симпозијума Православног богословског факултета, Београд 2014, 197–203.
- Ивановић, Милош, „*Заборављени*” ктитори у средњовековној Србији, Иницијал 6 (2018), 47–72.
- Ивановић, Радослав, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, ИЧ 5 (1954–1955), 399–411.
- Ивановић, Радислав, *Земљишни поседи грачаничког властелинства*, ИЧ 11 (1960–1961), 253–264.
- Историја примењене уметности код Срба*, том 1 – средњовековна Србија, Београд 1977.
- Историја Црне Горе* 2/1, Титоград 1967.
- Jacob, Hienrich Eduard, *Six Thousand Years of Bread: Its Holy and Unholy History*, New York 2007.
- Јанковић, Марија, *Епископије и митополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Јањић, Драгана, *О првим епископским седиштима у време Св. Саве*, ЦС 16/2 (2019), 45–55.
- Јечменица, Дејан, *Око наводног уступања дела српског трибута Цркви Светог Николе у Барију*, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 95–107.
- Јечменица, Дејан, *Немањићи другог реда*, Београд 2018.
- Јечменица, Дејан, *Српске царине у закупу дубровачких пословних друштава у доба краља и цара Стефана Душана*, Између Подунавља и Средоземља, Пожаревац – Ниш 2021, 228–230.
- Jireček, Konstantin, *Dohodak stonski koji su Dubrovčani davali srpskom manstiru Sv. Aarhandela Mihalila u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša i carice Mare*, Zbornik u čast Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 529–536.
- Јиречек, Константин, *Историја Срба I–II*, Београд 1950.
- Јиречек, Константин, *Власи и мавровласи у дубровачким споменицима*, Зборник Константина Јиречека, Београд 1959, 192–204.
- Јиречек, Константин, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 205–303.
- Јовановић, Борислав, *Ново Брдо – средњовековни град*, Ново Брдо – Београд 2004.
- Калић -Мијушковић, Јованка, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.

- Кандић, Оливера, *Истраживање архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани*, Саопштења XVI (1984), 7–29.
- Кандић, Оливера, *Градац, историја и архитектура манастира*, Београд 2005.
- Кандић, Оливера, *Сопоћани, историја и архитектура манастира*, Београд 2017.
- Катић, Реља, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958.
- Катић, Реља, *Болница Светог Саве у Студеници, Осам векова Студенице*, 1986, 201–206.
- Катић, Реља, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990.
- Катић, Тајана, „Сироте кудељице” и баштиниче: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у османском царству – на примеру призренског санџака у 16. веку, ИЧ 58 (2009), 209–229.
- Klemettila, Hannele, *The Medieval Kitchen: A Social History with Recipes*, London 2012.
- Ковачевић, Десанка, *Трговина у средњовековној Бисни*, Сарајево 1961.
- Ковачевић-Којић, Десанка, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971), 143–153.
- Коматина Ивана, *Студеница, темељ српске духовности и државности, Културно наслеђе Манастира Студенице*, Београд 2019, 11–32.
- Копривица Марија, *Протопоп Прохор, свештеник и властеличић на дечанском властелинству у 14. веку*, БИГ 2 (2011), 75–89.
- Копривица, Марија, *Попови и протопопови српске цркве у средњем веку*, Ниш 2012.
- Копривица, Марија, *Записи и печати хвостанских митрополитана на крају рукописне књиге Дечанских хрисовуља*, Натписи и записи 3 (2017), 45–52.
- Копривица, Марија, *Обавезе Српске цркве према Карејској ћелији у средњем веку*, ЦС 15 (2018), 509–518.
- Копривица, Марија, *Задужбине српских архиепископа средњег века*, ЦС 16/2 (2019), 145–155.
- Копривица, Марија, *Идиоритамско монаштво у средњовековној Србији*, Православно монаштво, Ниш 2019, 167–179.
- Копривица, Марија, *Харистике у средњовековној Србији*, БИГ 11 (2020), 23–36.
- Копривица, Марија, *Придворци у средњовековној Србији*, Између Подунавља и Средоземља, Пожаревац – Ниш 2021, 173–186.
- Копривица, Марија, „Уточните болесним и немоћнима” – болнице и стационари код окриљем српских средњовековних манастира, Пошаста на тлу средњовековних српских земаља (епидемије, непогоде, глад), Београд 2021, 117–132.
- Кораћ, Душан, *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, ЗРВИ 31 (1992), 1–199.
- Kreglinger, Gisela, *The Spirituality of Wine*, Eerdmans 2016.
- Крекић, Бериша, *Прилог историји млечачко балканске трговине друге половине XIV века*, Годишњак ФФ у Новом Саду 2 (1957), 11–19.

- Лома, Александар, *Топономастичка сведочанства Бањске Хрисовуље*, Повелја краља Милутина Манастиру Бањска, Београд 2011, 179–194.
- Љубинковић, Радивоје, *Црква св. Апостола у Пећкој патријаршији*, Београд 1964.
- Максимовић, Љубомир, *Владарска идеологија у српској држави и подизање Студенице*, Византијски свет и Срби, Београд 2009, 113–131.
- Максимовић Љубомир, *Севасти у средњовековној Србији*, ЗРВИ 32 (1993), 137–147.
- Максимовић, Миломир, *Милешевски власи*, ЦС 16/2 (2019), 213–236.
- Максимовић, Миломир, *Власи у склопу регалних права српских владара*, Српска краљевства у средњем веку, 401–415.
- Margetić, Lujo, *Bilješke o meropsima sokalnicima i otrocima*, Zbornik radova Pravnog Fakulteta u Novom Sadu 35, 1–3 (1991), 91–115.
- Маринковић, Чедомила, *Ктитор са црквом као ликовна представа ктиторског права*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 331–336.
- Марјановић-Душанић, Смиља, Поповић Даница (ур), *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд 2004.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Династија и светост у доба породице Лаза-ревић: стари узори и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006), 77–95.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Свети краљ*, Београд 2007.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Свод српских светих у доба краља Милутина – династички култови*, Манастир Студеница, 700 година краљеве цркве, Београд 2017, 35–59.
- Марковић, Василије, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920. (=Горњи Милановац, 2002).
- Марковић, Миодраг, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску уметност*, Београд 2009, 55–79.
- Марковић, Миодраг, *Србија у Византији, Ктиторска делатност српских задужбинара на подручју РOMEЈСКОГ царства*, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Византијско наслеђе и српска уметност II, Београд 2016, 57–74.
- Марковић, Немања, *Исхрана у манастиру Студеница: археозоолошка сведочанства*, Манастир Студеница, археолошка истраживања, 395–407.
- Marković, Nemanja, Radišić, Teodora, Bikić, Vesna, *Uloga živine u srednjovekovnoj ekonomiji manastira Studenice*, Bioarheologija na Balkanu, Metodološke, komparativne i rekonstitutivne studije života u prošlosti, Beograd – Sremska Mitrovica 2016, 99–118.
- Милаш, Никодим, *Правила православне цркве са тумачењем*, Београд 2004.
- Милинковић, Михаило, *Нова археолошка истраживања Св. Арханђела код Призрена*, Гласнику Српског Археолошког друштва 11 (1996), 208–224.
- Милојевић, Србољуб, *Економија у огледалу Данилових житија*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 157–168.

- Миљковић-Бојанић, Ема, *Смедеревски санџак 1476–1560: земља, насеља, становништво*, Београд 2004.
- Миљковић, Милорад, *Средњовековни водовод у манастиру Студеница*, Гласник Друштва конзерватора Србије 30 (2006), 64–65.
- Мирковић, Зоран, *Судије „царства ми” Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана, Зборник поводом 650 година од проглашења, Београд 2005, 21–36.
- Митић, Кристина, *Свети Саво Кара-Ђорђијина времена. Опет о Вишњићевим варијантама о Свецу*, ЦС 16/1 (2019), 555–573.
- Mitrović, Katarina, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. stoleće–1571.)*, Kotor 2015, 174–208.
- Михаљчић, Раде, *Отроци*, ИГ 1 (1986), 51–57.
- Михаљчић, Раде, *Лазар Хребљановић. Историја, култ, предање*, Београд 1989, 140–156.
- Михаљчић, Раде, *Селишта, прилог историји насеља у средњовековној Србији*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 131–191.
- Михаљчић, Раде, *Војнички закон*, Одледи о старом српском праву, Бања Лука – Источно Сарајево, 2013, 9–14.
- Михаљчић, Раде, *Замена поседа у средњовековној Србији*, Огледи о старом српском праву, Бања Лука – Источно Сарајево, 2013, 123–135.
- Михаљчић, Раде, *Одредбе о крчевини*, Огледи о старом српском праву, Бања Лука – Источно Сарајево 2013, 109–135.
- Михаљчић, Раде, *Правни положај баштинских цркава*, Огледи о старом српском праву, Бања Лука – Источно Сарајево, 2013, 63–79.
- Мишић, Синиша, *Поседи манастира Св. Петра Коришког*, ИГ 1–2 (1989), 39–54.
- Мишић, Синиша, *Гајење и прерада лана и конопље у средњовековној Србији*, ИЧ 39 (1992), 47–57.
- Мишић, Синиша, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995), 51–66.
- Мишић, Синиша, *Међе у Светостефанској хрисовуљи*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Косовска Митровица – Ниш 2007, 43–53.
- Мишић, Синиша, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија 2007, 7–19.
- Мишић, Синиша, *Петруско и липовичко крајиште од половине 14. века до 1459. године*, Историја Поморавља и два дека од Варваринске битке, Крушевац 2010, 121–128.
- Мишић, Синиша, *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш 2012.
- Мишић, Синиша, *Дубраве у средњовековној Србији*, БИГ 3 (2012), 95–103.
- Мишић, Синиша, *Засеоци у средњовековној Србији*, БИГ 4 (2013), 39–49.
- Мишић, Синиша, *Оснивање Злетовске епископије 1347. године*, ЦС 11 (2014), 285–291.
- Мишић, Синиша, *Српска породица у позном средњем веку*, Етнолошко-антрополошки прилози 10-2 (2015), 357–381.

- Мишић, Синиша, *Манастирски поседи у земљама Лазаревића (1390–1427)*, ЦС 14 (2017), 293–298.
- Мишић, Синиша, *Моравска Србија, историја и историјска географија*, Београд 2017.
- Мојсиловић, Светлана, *Просторна структура манастира*, Саопштења 13 (1981), 7–45.
- Morris Rosemary, *Monastic exemptions in tenth and eleventh century Byzantium, Property and Power in the Early Middle ages*, Cambridge 1995, 200–220.
- Mrgić, Jelena, *Some Considerations on Woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, BIG 1 (2010), 87–101.
- Ненадовић, Слободан, *Фундирање споменика архитектуре средњовековне Србије*, Зборник Завода за заштиту споменика културе 8 (1958), 21–33.
- Ненадовић, Слободан, *Осврт на начин зидања српских средњовековних споменика*, Зборник завода за заштиту споменика културе 15 (1964), 43–60.
- Ненадовић, Слободан, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Споменик CXVI, Београд 1967.
- Ненадовић, Слободан, *Одбрана манастира Хиландара*, Зборник МС за ликовне уметности 8 (1972), 91–115.
- Ненадовић, Слободан, *Трагом изгубљених, недовршених и оштећених обила Немањине Студенице*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 117–148.
- Нешковић, Јован, *Ђурђеви ступови у Расу*, Краљево 1984.
- Николић, Милица, *Властелинство Св. Богородице на Љевиши*, ИЧ 23 (1976), 39–50.
- Николић, Милица, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушци*, ИЧ 24 (1977), 73–82.
- Новаковић, Стојан, *Пиво у Србији у 13. и 14. веку*, Глас САН 96 (1911), 151–166.
- Новаковић, Стојан, *Село*, Београд 1965.
- Острогорски, Георгије, *Пронија, Прилог историји феудализма у Византији и Јужнословенским земљама*, Београд 1951.
- Острогорски, Георгије, *Византијски практики*, Сабрана дела Г. Острогорског I, Београд 1969.
- Острогорски Георгије, *Прилог историји имунитета у Византијском царству, О византијском феудализму*, Београд 1999, 407–479.
- Павликјанов, Кирил, *Монаси от славянско потекло в светогорската обител „Кастамонит“ от XIV до XVI век*, Сборник в чест на проф. др Милияна Каймакамова „Българско средновековие: общество, власт, история“, Sofia 2013, 428–436.
- Павловић, Бранислав, *Манастирске болнице у средњовековној Србији*, ЦС 1 (2004), 381–388.
- Павловић, Драгана, *Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком*, Зограф 39 (2015), 107–118.
- Павловић, Леонитије, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, Зборник Православног богословског факултета 2 (1952), 555–566.
- Петковић, Сретен, *Морача*, Београд 1986.

- Петковић, Сретен, *Настанак Милешеве*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 1–8.
- Петровић, Владета, Булић, Дејан, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ 58 (2009), 43–62.
- Петровић, Владета, *Градски метох*, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 139–150.
- Петровић, Владета, *Водоснабдевање у утврђењима и градским насељима средњовековне Србије*, Између Подунвља и Средоземља, Пожаревац – Ниш, 2021, 135.
- Петровић, Ђурђица, *Прилог познавању Пријеполја у средњем веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 8 (1980), 157–172.
- Петровић, Ђурђица, *О сиру у средњовековном Дубровнику*, ИГ 1–2, 1988, 21–24.
- Петровић, Миодраг, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, Горњи Милановац, 1986.
- Петровић, Миодраг, *Црквенодржавна идеологија Светог Саве у Студеничком типик*у, Осам векова Студенице, Београд 1986, 75–98.
- Петровић, Миодраг, *Архимандритско достојанство Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 39–50.
- Пириватрић, Срђан, *Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема*, Зограф 39 (2015), 47–56.
- Поповић, Даница, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.
- Поповић, Даница, *Гроб Светог Симеона у Студеници*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 155–166.
- Поповић, Даница, *Раванички гроб кнеза Лазара*, Свети кнез Лазар, Београд 1989, 171–183.
- Поповић, Даница, *Гроб архиепископа Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 329–342.
- Поповић, Даница, *Монах пустињак*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 552–585.
- Поповић, Даница, Ђукић, Богдана, *Живот у монашкој заједници*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 525–532.
- Поповић, Даница, *Ктитор Мораче и његов култ*, Манастир Морача, Београд 2006, 55–72.
- Поповић, Даница, Тодић, Бранислав, Војводић, Драган, *Дечанска пустиња, скитови и келије манастира Дечана*, Београд 2011.
- Поповић, Даница, Поповић, Марко, *Мироточиви гроб светог Симеона у Студеници – нови поглед*, ЗРВИ 52 (2015), 237–257.
- Поповић, Даница, *Национални патрони – светачки култови у темељима српске државности и црквености*, Визанстијско наслеђе и српска уметност 2, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд 2016, 125–129.
- Поповић, Марко, *Београдска тврђава*, Београд 2006.
- Поповић, Марко, Хацић Светлана, *Западна грађевина манастира Дечани*, Саопштења 44 (2012), 79–100.

- Popović, Marko, *Les Funérailles du Ktitor: Aspect Archéologique*, 21st International Congress of Byzantine Studies, Vol. I, London 2006, 99–121.
- Popović, Mihailo, *New insights into the History of Balkan Fairs in the Historical Region of Macedonia (13th – 19th Centuries)*, *Bulgaria Medievalis* 2 (2011), 757–776.
- Поповић, Радомир, *Мотиви задужбинарстава у средњовековној Србији*, *Богословље* 31 /1 (1987), 243–248.
- Поповић, Радомир, *Црквена имовина у немањинској Србији*, Београд 1991.
- Поповић, Радомир, *О настанку култа Св. Симеона, Стефан Немања – Св. Симеон Мироточиви, историја и предање*, Београд 2000, 347–369.
- Поповић, Радомир, *Ктитор и игуман према Хиландарском и Студеничком тилуку*, Манастир Студеница, 700 година Краљеве цркве, Београд 2016, 113–122.
- Поповић-Мојсиловић, Светлана, *Истраживања средњовековног манастира – манастир Милешева*, *Саопштења* 15 (1983), 25–34.
- Поповић-Мојсиловић, Светлана, *Архитектура манастирског насеља Дечана, Дечани и византијска уметност средином 14. века*, Београд 1989, 239–248.
- Popović, Svetlana, *The “Trapeza” in Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts*, *Dumbarton Oaks Papers* 52 (1998), 281–303.
- Popović, Svetlana, *Pyrgos in Late Byzantine monastic context*, *Зборник Манастир Жича*, Београд 2000, 96–107.
- Popović, Svetlana, *The Serbian Episcopal Sees in the Thirteenth Century*, *Starinar* 51 (2001), 171–184.
- Popović, Svetlana, *Dividing the invisible: the monastery space – secular and sacred*, *ЗРВИ* 44 (2007), 47–65.
- Прашков, Любен, *Хрельовата кула*, София 1973.
- Пурковић, Миодраг, *Одређивање међа*, *Етнологија* 12, Скопље 1940, 5–84.
- Пурковић, Миодраг, Мошин, Владимир, *Хиландарски игумани средњег века*, Београд 1999.
- Радић, Радивој, *Да ли је монах Јоасаф био библиотекар на Светој Гори и на Метеорима*, *Богословље* 77/1 (2018), 109–122.
- Радојковић, Бранислав, *О сокалницима*, Београд 1937.
- Радојчић, Никола, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.
- Радојчић, Светозар, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934.
- Радојчић, Светозар, *Старо српско сликарство*, Београд 1966.
- Расолкоска Николовска, Загорка, *О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка*, *Зограф* 24 (1995), 43–49.
- Расолкоска Николовска, Загорка, *Ктиторскиот портрет во судното сликарство во Македонија*, *Средновековната уметност во Македонија. Фрески и икони*, Скопје 2004.
- Ritter, Mark, *Panegyric Markets in the Byzantine Empire (5th–12th c.) and their Role in the Pilgrimage Economy*, *Für Seelenheil und Lebensglück, Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, Mainz 2018, 367–382.
- Scully, Terence, *The Art of Cookery in the Middle Ages*, Woodbrodage 1995.

- Seward, Desmond, *Monks and Wine*, London 1979.
- Симић, Гордана, *Деспотова кула у Ресави*, Саопштења 14 (1992), 64–79.
- Симић, Гордана, Вукадиновић, Светлана, *Утврђење манастира Ресаве, од замисли до остварења*, Београд 2018.
- Симић, Прибислав, *Рад Св. Саве на осавремењавању богослужења у српској цркви*, Свети Сава 1175–1975 споменица поводом осамстогодишњице рођења, Београд 1977, 181–205.
- Симић, Прибислав, *Архиепископ Данило II и црквени устави*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 97–113.
- Skok, Petar, *Etimologijski rečnik hrvatskog ili srpskog jezika*, том II, Zagreb 1972.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 2003, 143–151.
- Смолчић-Макуљевић, Светлана, *Манастир Трескавац*, Београд 2013.
- Смолчић-Макуљевић, Светлана, *Цркве и приложници у трескавачким хрисовулама краља Душана*, Зограф 40 (2016), 73–84.
- Соловјев, Александар, *Ђици у Душановој повељи г. 1355*, Прилози КИФ VI–2 (1926), 184–190.
- Соловјев, Александар, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35/3 (1929), 188–197.
- Соловјев, Александар, *Судије и суд по градовима Душанове државе*, Гласник СНД 7–8 (1930), 147–162.
- Спремић, Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- Спремић, Момчило, *Јело и пиће*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 113–116.
- Спремић, Момчило, *Турски трибути у 14 и 15. веку*, Прекинут успон, Београд 2005, 287–299.
- Stanković, Vlada, *Comnenian monastic foundations in Constantinople. Questions of method and historical context*, БИГ 2 (2011), 47–73.
- Стародубцев, Татјана, *Задужбинарство и ктитори у Србији у доба Лазаревића*, Саопштења 42 (2010), 45–53.
- Стародубцев, Татјана, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића. I Ктиторски натписи*, Саопштења 45 (2013), 133–145.
- Стародубцев, Татјана, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића. II Повеље*, Саопштења 46 (2014), 117–118.
- Стијепчевић, Иво, Ковијанић, Ристо, Которанин, неимар Дечана, Историјски запис 11, 1–2, Цетиње 1955, 95–114.
- Суботић, Гојко, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958), 131–148.
- Subotić, Gojko, *The Church of St Demetrius in the Patriarchate of Pec*, Beograd 1964.
- Суботић, Гојко, *Обнова манастира Св. Павла у 14. веку*, ЗРВИ 22 (1983), 207–254.

- Тимотијевић, Мирослав, *Готички висећи свећњак из манастира Дечани*, Саопштења 18 (1986), 215–228.
- Тодић, Бранислав, *Патријарх Јоаникије – ктитор фресака у цркви Св. Апостола у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 16 (1980), 85–101.
- Тодић, Бранислав, *Најстарије зидно сликарство у Св. Апостолима у Пећкој патријаршији*, Зборник МС за ликовне уметности 18 (1982), 19–38.
- Тодић, Бранислав, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, Саопштења 29 (1997), 36–46.
- Тодић, Бранислав, *Сопотани и Градац, узајамност фунерарне функције две цркве*, Зограф 31 (2006–2007), 59–77.
- Тодоровић, Драгољуб, *Трпезарија манастира Ресаве*, Манастир Ресави у историји и уметности, Деспотовац 1995, 175–186.
- Томић, Вера, *Велики челник Радич*, Зборник МС за историју 13 (1976), 7–21.
- Томовић Горадна, *Сопотски забел Чрмањ*, ИЧ 34 (1987), 37–59.
- Томовић, Гордана, *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 153–166.
- Томовић, Гордана, *Манастир Светог Ђорђа и село Уложница на Дреници*, ХЗ 13 (2011), 7–14.
- Тријић, Владан, *О сокалницима*, Прилози КЈИФ 68–69 (2002–2003), 3–28.
- Thomas, John Philip, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington 1987, 167–185.
- Ћирковић, Сима, „Верна служба” и „вера господска”, Зборник ФФ VI-2, 1962, 95–112.
- Ћирковић, Сима, *Удава*, Зборник ФФ 11/1 (1970), 345–351.
- Ћирковић, Сима, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, Зборник филозофског факултета 12-1 (1974), 311–319.
- Ћирковић, Сима, *Пријепоље у средњем веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3, Пријепоље 1976, 211–223.
- Ћирковић, Сима, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 103–117.
- Ћирковић, Сима, *Владарски дворови око језера на Косову*, Зборник МС за ликовне уметности 20 (1984), 73–80.
- Ћирковић, Сима, *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски: по повод 75–годишнината од животот, Скопје 1986, 25–37.
- Ћирковић, Сима *Рат и друштво, најамници и њихова цена*, Работници, војници духовници, Београд 1997, 359–363.
- Ћирковић, Сима, *Католичке парохije у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 240–258.
- Ћирковић, Сима, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 56–78.
- Ћирковић, Сима, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 341–348.
- Ћирковић, Сима, *Хиландарски метох у Зети*, Хиландарски зборник 10 (1998), 145–151.

- Ћирковић, Сима, *Српске Notitiae Episcopatum*, Споменица епископу Шумадијском Сави, Нови Сад 2001, 199–221.
- Ћирковић, Сима, Ковачевић-Којић, Десанка, Ћук, Ружа, *Старо српско рударство*, Нови Сад 2002.
- Ћук, Ружа, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, Милешевски записи 2 (1997), 7–12.
- Ћук, Ружа, *O trgovcima pljevaljskog kraja u srednjem веку*, Glasnik Zavičajnog muzeja 5 (2006), 19–24.
- Узелац, Александар, *Најмничка војска краља Стефана Уроша II Милутина*, Војноисторијски гласник 2 (2011), 9–27.
- Uzelac, Aleksandar, *Foreign Soldiers in the Nemanjic State – A Critical Overview*, БИГ 6 (2015), 65–89.
- Успенский, Н. Константи́нь, *Экссусія – иммунитетъ въ Византийской имперіи*, Византийский временник XXIII (1923), 74–117;
- Ферјанчић, Божидар, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд, 1992, 51–65.
- Филиповић, Даница, *Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Патријаршији*, Зборник МС за ликовне уметности, 19 (1983), 75–93.
- Филиповић, Драгана, Бикић, Весна, *Биљни остаци из манастира Студенице*. Српско археолошко друштво XXXVIII Скупштина и годишњи скуп, Пирот 2015, 91.
- Филиповић, Миленко, *Сирита кудељица, прилог објашњењу чл. 64 Душановог закона*, Зборник МС за друштвене науке 5(1953), 40–47.
- Филиповић, Миленко, *Структура и организација средњовековног катунa*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 45–112.
- Фостиков, Александра, *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012), 105–126.
- Фостиков, Александра, *Занатство у средњовековној Србији у светлости три повеље из XIV века*, БИГ 4 (2013), 51–68.
- Фостиков, Александра, *Златарски занат у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 165–185.
- Фостиков, Александра, *Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије*, БИГ 9 (2018), 7–35.
- Harvey, Barbara, *Living and Dying in England 1100 –1540, The Monastic Experience*, Oxford University press 1993,
- Цветковић, Бранисав, *Нови прилози проучавању ктиторске композиције у Раваници*, Саопштења 24 (1994), 37–51.
- Цветковић, Бранисав, *Студенички ексонартекс и краљ Радослав*, ЗРВИ 37 (1998), 84.
- Цонфалониери, Андреј, *Разбојништво у Душановом законуку*, Весник правне историје 1 (2020), 100–122.
- Чанак-Медић, Милка, *Прилог проучавању цркве Св.Апостола у Пећи*, Зборник заштите споменика културе 15 (1964), 165–169.

- Чанак-Медић, Милка, *Да ли је Давидовица изгледала као гробне цркве Немањића*, Саопштења 13, 1981, 68–75.
- Чанак-Медић, Милка, *Архитектура Немањиног доба 1. Цркве у Топлици, долина Ибра и Мораве*, Београд 1986, 15–29.
- Чанак-Медић, Милка, *Узор и пројектантски поступак дечанског неимара*, Дечани и византијска уметност 14. века, Београд 1989, 159–166.
- Чанак-Медић, Милка, *Архиепископ Данило и архитектура Пећке патријаршије*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 295–309.
- Чанак-Медић, Милка, *Бањски храм и црква Вазнесења Христовог у Дечанима, сродности и узор*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица 2007, 99–103.
- Чанак-Медић, Милка, *О другом студеничком ктитору*, Манастир Студеница, 700 година Краљеве цркве, Београд 2016, 165–169.
- Шаркић, Срђан, *Појам тестаментa и римском, византијском и средњовековном српском праву*, Трећа национална конференција византолога, Београд – Крушевац 2002, 85–90.
- Шаркић, Срђан, *Поклон у средњовековном српском праву*, Истраживања 17 (2006), 7–15.
- Шаркић, Срђан, *Маисторије, сокалници и сеоски попови*, Зборник радова правног факултета у Новом Саду, 45 (2011), 59–67.
- Шкриванић, Гавро, *Жичко епархијско власелинство*, ИЧ 4 (1952–1953), 147–172.
- Шкриванић, Гавро, *Путна мрежа према Светостефанској (1313–1316), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској (1348–1350) повељи*, ИЧ 5 (1955), 387–390.
- Шкриванић, Гавро, *Раваничко власелинство*, ИЧ 16–17 (1966–1967), 235–253.
- Шкриванић, Гавро, *Власелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973), 125–137.
- Шкриванић, Гавро, *Студеничко власелинство (1183–1190)*, Богословље 9–18 (1967), 9–17.
- Шкриванић, Гавро, *Раваничко власелинство*, Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 87–99.
- Штетић, Марина, *Виногради на поседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, БИГ 6 (2015), 119–128.
- Шуица, Марко, *Један прилог тумачењу експозиције повеље монахиње Евдокије Дечанима из 1397*, ССА 16 (2017), 161–171.
- Шупут, Марица, *Цариградски извори архитектуре цркве св. Николе у Куриум-лији*, Стефан Немања – Св. Симеон Мироточиви, Београд 1996, 171–179.

РЕГИСТАР

- Алтин, жупа 67, 78, 112, 113, 117, 166, 227, 324
- Алтињани 67, 143, 233
- Ангелина Бранковић 211
- Андоније, монах 220, 291, 294
- Андроник III, византијски цар 125
- Андроник II, византијски цар 40, 74, 107, 163
- Арбанаси, 76, 113, 152, 156, 157, 223, 224, 232, 244, 332, 337, 341
- Арбанашки пирг (Пиргу Светог Ђорђа) 223, 224
- Арсеније, архиепископ 39, 259
- Арсеније, зетски митрополит 231
- Архиљевица, манастир 34, 45, 67, 82, 86, 99, 143, 188, 248, 264, 322
- Астрап, пратомајстор 294
- Атанасије, монах 224
- Атос 34, 35, 64, 73, 74, 89, 92, 107, 120, 242, 277, 310, 342
- Бабе, планина 112
- Бајазит, султан 189, 223
- Бањска (Светостефански манастир) 29, 33, 40, 49, 50, 51, 60, 64, 67, 70, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 88, 96, 100, 104, 108, 109–113, 116–119, 121–124, 127, 129, 132, 133, 143, 148, 149, 152–155, 157–160, 164, 171, 173, 177, 181, 186, 194, 199, 200, 201, 203, 204, 226, 227–232, 244, 256, 258, 265–268, 270, 271, 273, 275, 276, 279, 280, 282, 285–288, 290, 292, 296, 301, 303, 306, 307–309, 313, 316, 323, 324, 325, 329, 330, 341, 344–347, 350
- Бар 227, 232, 337, 341, 343
- Барелевски, влашки катун, 152
- Беково, село 164
- Беласица, планина 103, 106
- Бело Поље, село 224
- Белшут, воскар 265
- Бељаница, село 113
- Бенедикт, митрополит 94
- Београд 59, 175, 180
- Битва, жупа 86
- Благојевић Милош, историчар 17, 18, 103, 225, 253, 258
- Блатчани, влашки катун 153
- Бобојевац, влашки катун 152
- Богдан, ктитор Клинића 36
- Богдан, поп 109
- Богдан, судија 64
- Богдача, планина 61, 269, 271
- Богоје, влстеличић 163, 165
- Богородица Љевишка, призренска епископија 38, 192, 294, 296, 304, 315, 318, 330, 333
- Богородица Бистричка, манастир 74, 75, 113, 119, 170, 173, 181, 247, 248, 263, 267, 279, 283, 284, 286, 288, 326, 340
- Богородица Евергетида у Цриграду 24, 294, 295, 318
- Богородица Одигитрија у Пећи 29, 39, 40
- Богородица Перивлепта у Охриду 89, 99, 100, 120, 138
- Богородица Ратачка, бенедиктински манастир, 339
- Божић Крупичић, влстеличић 166
- Бојко Петровић, властеличић 166
- Болван, град 162, 222, 230
- Бољетино, село 164
- Ботуња, забел 118
- Ботуша, село 101, 109
- Бохорићи, заселак 98
- Браничево, жупа и земља 51, 84, 86
- Брегалница, река и област 95, 106
- Брест, селиште 99
- Брестје, село 76, 119, 301
- Брестовац, село 78
- Брнице, село 122
- Брњашци, село 100, 101

Брод (Брођани), арханђеловско село 271, 279, 280
 Брод (хтетовски) 124, 127, 128
 Брод, село и трг скопског Светог Ђорђа 108, 117, 119, 124, 128, 132
 Бродалић, село 109
 Брсково, рудник 73, 203, 226, 227
 Бугарски, влашки катун 152
 Будва, град 343
 Будимирац Првославовић, властеличић 92
 Будимља, жупа 40, 76, 112
 Будоја, властеличић 164
 Бутеља, село 108
 Вазнесењска ћелија Хрусијског пирга, 219, 220
 Вазнесењска црква у Кукању 48, 49, 96, 121
 Вардар, 104, 120, 124, 127,
 Вардиштани, влашки катун, 152, 270, 276
 Василија Леондичевића, еклисијарх 165
 Ватопед, светогорски манастир 24, 36, 110, 190, 210, 211, 217, 218, 224, 225, 241
 Велбужд, град 108
 Велес, град 46, 79, 125, 138
 Велика, село у Плаву 159, 261
 Веселко, властелин 225
 Византија 22, 24, 25, 34, 73, 91, 93, 94, 107, 125, 127, 136, 137, 146–148, 163, 168, 170, 185, 188, 198, 206, 233, 264, 270, 282, 294, 297, 299, 331, 342, 346
 Вир Гопођин на Дунаву 120
 Вита Которанин, 330
 Витицрев, планина, 112
 Вишеград, тврђава 41, 51, 71, 127, 168, 177, 178, 187, 249, 258, 314
 Вишеслава, властелинка 45
 Владимир Гостимири (Гостинић), влах 338

Владимир Чрепнић, властеличић 166
 Владислав, краљ 32, 42, 74, 124, 141, 143, 168, 170, 173, 181, 183
 Влатко Паскачић, властелин 34, 83
 Влах, властеличић 164
 Влахиња, село 78, 329
 Водно, село 108, 124
 Војсиловци, влашки катун 152
 Војтех, властеличић 164
 Врана, властеличић 99
 Врање, град 68, 121, 125, 138, 139, 140, 141, 143, 153, 188, 229, 246, 251, 254, 257, 283, 315, 341
 Врањина, манастир Светог Николе 158, 168, 204, 303
 Враћевштица, манастир 94, 116, 228
 Врбичани, село 59, 71
 Врмоша, село 261
 Вук Бранковић 60, 86, 189, 190, 322
 Вук Лазаревић 215, 222
 Вукан Немањић 25, 32, 42, 43
 Вукашин, ктитор Руденице 36
 Вукосав, ктитор Руденице, 36
 Вукослав, жупан 43, 45, 83, 121, 269
 Вучитрн, трг 343
 Габрово, село 103, 106
 Газибаба, планина 112
 Гацко, жупа 40
 Геврасије, игуман Хиландара 92, 125, 137, 218
 Георгије Грк, рибар 119, 161
 Георгије Репан, војник 163
 Герсим Бранковић, монах 223
 Глиси, село 163
 Гложањ, село 128
 Глубочица, село 117
 Глумово, село 108
 Глуха Вас, рудник 203, 226, 227
 Гојиновци, влашки катун 270
 Гојко, логотет 45
 Голишево, село 121
 Голубовци, влашки катун 153

Горњак (Ждрело), манастир 57, 84,
 120, 301
 Горожупи, село 253
 Горска, жупа 79, 179
 Гостиварски манастир 49
 Градац (Ибарски), манастир 32, 40
 49, 51, 88
 Градац Моравски, манастир 49
 Градац, хиландарско село 109, 270
 Градечница, село 108
 Градислав, тепчија 215
 Грачаница, епископија 15, 38, 120,
 133, 144, 192, 199, 200, 201, 264,
 283, 284, 301, 310, 336
 Гргур, кесар 46, 161, 310, 339
 Григорије, монах 45, 70, 84, 94,
 221, 223
 Грнчарево, село 261
 Гунцати, влашки катун 153
 Гусиње, село и трг 343
 Дабижив каматник, човек Светих
 арханђела 161, 310, 339
 Давидовица, манастир 43
 Данило II, игуман хиландарски,
 архиепископ и писац 29, 33, 39, 67,
 71, 105, 137, 138, 242, 258, 259, 272,
 300, 342
 Данило, син ктитора Дренче 30
 Дањ, град 138, 227, 305, 337
 Дежево, село 124
 Дејан, севастократор и деспот 34,
 67, 82, 99
 Делфина, властелинка 162
 Дечани (Пантократоров манастир)
 33, 54, 56, 78, 86, 88, 95, 96, 101,
 109, 112, 113, 119, 123, 124, 128,
 129, 132, 156, 159, 160, 165, 166,
 170, 187, 203, 204, 226, 227, 229,
 232, 233, 237, 261, 265, 274, 275,
 276, 277, 278, 287, 292, 295, 299,
 304, 307, 308, 309, 323, 324, 329,
 330, 336, 343, 344
 Димитрије (Давид), кнез и монах
 42

Диошска планина 112
 Дионисије, игуман студенички 30
 Дмитар Утоличкић, властеличић 71
 Добра Река, дечански посед 159,
 187, 260, 261, 274, 324
 Добри Доли, планина 61, 111
 Добродоли, заселак 68, 165
 Добродољане, село 73, 93
 Доброслав Срдановић, властеличић
 166
 Доброслав Степковић, властеличић
 164
 Добрушинци, влашки катун 153,
 274
 Добрушта, село 68, 82, 108, 114,
 134, 145, 153, 163, 205, 229, 231,
 258, 336
 Добшор, село 121
 Долац, село и трг 130
 Доментијан, монах и писац 23,
 217, 218, 308
 Дондица, село 119
 Доња Бистрица, село 164
 Доротеј, игуман хиландарски 93
 Доротеј, ктотор Дренче 30, 210
 Драгаши, великашка породица 86,
 87, 143, 188, 196
 Драговельци, влашки катун 153
 Драгоје, анагрност 46, 48, 102, 106
 Драгојло, планина 112
 Драгота, пронијар 163
 Драгош, воскар 265
 Драгутин, краљ 72, 75, 112, 130,
 137, 163, 170, 174, 175, 193, 197,
 199, 335, 340,
 Драгушин, властелин 34
 Драица Грковић, властеличић 166
 Дреница, жупа 36, 48, 64, 78, 79,
 Дреновац, село 59
 Дренук, селиште 99
 Дренча, манастир 30, 36, 57, 72, 84,
 135, 153, 210
 Држман (Дионисије) Викославић,
 властелин и монах 43, 84

Дријева, трг 230
 Дрим, река 119, 126, 128, 230, 342
 Дрина, река и земља 301, 342, 344
 Дубница, селиште 98
 Дубочица, жупа 122
 Дубравница, селиште 99, 119, 161
 Дубровник (Дубровачка Република) 130, 131, 176, 204, 205, 206, 207, 212, 229, 230, 232, 233, 250, 251, 266, 290, 308, 309, 327, 332, 337, 338, 342, 344
 Дунав, река 120, 135, 301
 Душан (Стефан Душан), краљ и цар 20, 24, 26, 30, 31, 34, 41, 43–46, 48, 65, 67, 68, 70, 71, 75, 78, 79, 82, 88, 90, 93–96, 99, 101, 103, 108, 109, 114, 117, 118, 120, 122, 124, 126, 129–134, 137, 139, 140, 141, 142, 145–147, 152–154, 158, 161, 163, 165, 169, 171, 175, 177, 179, 181, 182, 186–188, 193–196, 198, 199, 201–208, 210–212, 216, 218, 220, 226, 227, 229, 233, 237, 240, 241, 243, 244, 248, 257, 259, 261, 271, 275, 278, 287–291, 307, 310, 317–320, 324, 326, 329, 333, 334, 339, 346, 350
 Ђорђи, воскар 265
 Ђорђије, протомајстор 165, 166, 237, 329, 330
 Ђунис, трг 135
 Ђурађ Бранислалић, влашки кнез 153
 Ђурађ Бранковић, деспот 45, 52, 87, 93, 135, 176, 191, 192, 197, 204, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 223, 228
 Ђурађ Кастиот, велможа 223
 Ђурађ Ненишић, властеличић 215
 Ђурђеви Ступови (Свети Ђорђе у Расу) 40, 49, 55, 127, 249, 344
 Ђурђево, влашки катун 151
 Ефсигмен, светогорски манастир 64, 205, 211
 Жажа, властеличић 164
 Жан, млинар 125
 Жеден, забел 113
 Жича, архиепископија 25, 38, 39, 40, 41, 68, 72, 151, 154, 162, 191, 200
 Загрлата, жупа 135
 Законоправило 44, 90, 91
 Заплжани, село 71
 Захарије, дечански човек 233
 Захаћ, пчелињак 121, 262
 Звечан, град 343
 Звижд, жупа 86
 Зерзево, село 165
 Зета, земља 60, 76, 78, 120, 181, 186, 226, 228, 242, 269, 286, 301
 Зиг, запустели светогорски манастир 73, 74
 Злетово, жупа и трг 82, 126, 186, 205, 280
 Зограф, светогорски манастир 64
 Ибар, река и жупа 57, 67, 76, 342, 343, 345
 Ивако, грађанин Призрена 327, 328
 Иван Кастриот 223
 Иван Црнојевић 113, 150, 230
 Иваниш, деспот 46
 Иванко Пробиштитовић, властелин 46, 48, 137, 140
 Иванко, ткач 327
 Ивко, арханђеловски човек 310
 Игнатије, игуман хтетовски 92
 Извор, село 339
 Исаија, игуман хтетовски 92, 99
 Исаија, старац светогорски 30
 Исах, монах 91
 Истинићи, село 344
 Јабланица, село 71, 166
 Јабучино, село 165
 Јагнедница, пчелињак 121
 Јаков, игуман арханђеловски и митрополит серски 70, 94, 109, 125, 147, 187, 255
 Јанчиште, катун 65, 153
 Јањево, трг 338

Јаре, заселак 261
 Јариње, село 73, 93
 Јевдокија (Драгаш), царица и монахиња 143
 Јевстатије, архиепископ 253
 Јелашци, село 59, 330
 Јелена, деспотица 212
 Јелена, краљица 32, 50, 79, 142, 159, 164, 204, 274
 Јелена, царица 33, 138, 205, 206
 Јеленак, планина 112
 Јелшаница (Јошаница), село 215
 Јеребиње, планина 112
 Јерисос, место на Атосу 74
 Јерусалимски манастир Светог арханђела Михаила 204, 206
 Јефрем, патријарх 44
 Јован Урош (монах Јоасаф) 224
 Јован, хотачки економ 93, 237
 Јунац, властелин 166
 Конче, село 34, 83, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 110, 115, 125, 140, 149, 233, 287
 Каленић, манастир 36
 Калогорија, властеличић 163
 Калођурђе Репан, војник 163
 Каломан, властелин 129
 Каменица код Рудника 228
 Каменица у Зети 120, 242
 Камичница, забел 118
 Карбинци, село 95
 Кареја, место на Атосу 73, 107, 179
 Карејска ћелија Светог Саве Освећеног 92, 95, 107, 206, 212, 218, 219, 220, 221, 224, 229, 277, 290, 304, 305, 307
 Кастамонит, светогорски манастир 30, 36, 214, 215, 216, 224, 228, 315
 Каталонска компанија 242, 272, 342
 Кијчанци, село 265
 Китче, селиште 99
 Кичавска црква у Хвосну 75
 Книнац, трг 61, 68, 129, 130, 135, 174, 242, 259, 333, 334, 340
 Ковин, град 230
 Колеци, пирг на Светог Гори 225
 Комарани, село 106, 159, 261
 Константин Драгаш, 143, 183, 198
 Константин Кастриот 223
 Константин Тиха, бугарски цар 81, 108, 194
 Константин Филозоф, писац 54, 330
 Кончуљски манастир Светог Николе, 48, 49
 Копорићи, трг 59, 221
 Копривница, село 59
 Коритник, планина 113, 114
 Кориша, село 94, 114, 125, 213, 221, 233,
 Косово 131
 Косорић, село 44, 65, 188
 Коста Љутовој, властеличић 106
 Костадиновци, влашки катун 270
 Кострц, жупа 100, 113
 Кострчани, влашки катун 153
 Котор 35, 230, 266, 330, 332
 Краимирово селиште 99
 Кримна, село 125
 Кроја, град 59
 Крупишта, село 44, 65, 112, 188, 196, 221, 232, 259, 333, 334
 Крушевац 138, 162, 222
 Крушево, трг у Плаву 132
 Крушевска метохија 60, 61, 65, 68, 73, 75, 76, 89, 107, 108, 121, 129, 130, 255, 259
 Крушчица, планина 112
 Ксиропотам, светогорски манастир 24
 Кузмино, село 64, 124
 Кукањ, село 48, 94, 96, 121
 Кукљешево, село 59
 Кула, трг 135
 Куманово, село 64, 71, 78
 Кунарани, пашњак 112
 Курило, потес код Призрена 59, 109
 Кутловићи, воскри 265

Кушево, село 78
 Лаб, жупа 76
 Лабићево, пашњак 112
 Лавра Светог Атанасија (Велика лавра) 24, 87, 93, 128, 135, 150, 175, 176, 180, 190, 205, 209, 210, 211, 213–215, 237, 294, 298, 304, 339
 Лазар, велики кнез 19, 35, 43, 44, 46, 48, 51, 71, 84, 86, 87, 96, 110, 120, 134, 135, 162, 167, 180, 188, 207–210, 213–216, 222, 244, 319, 320, 346
 Латини, 156, 260, 332, 333
 Левач, жупа 223
 Лепенац, река 127
 Лепчиновци, влашки катун 152, 270, 277
 Лесковац, град 138, 162
 Лесковац, село 163
 Лесковица, селиште 99
 Лесковљани, село 45, 188, 260
 Лесново, манастир Светог арханђела Михаила 34, 47, 48, 49, 82, 86, 126, 153, 162, 181, 182, 186, 198, 205, 260
 Лехово, село 125
 Ливадица, село 128
 Лизица, село 67
 Лим, река 74, 169, 192
 Липљан, град 72, 130, 140, 303
 Ловћен, планина 113
 Лубница, село 101, 102, 105, 110, 233
 Луг (Лугови), пчелињак 117, 122, 127, 265
 Лука, логотет 46
 Љеш, град 230
 Љеш, грнчар 325
 Љубижње, село 113
 Љубиша Милованић, трговац 338
 Љубиши, заселак 98
 Љубовија, жупа 42
 Љуболић, село 109
 Љубостиња, манастир 57, 330
 Љубуша, село 344
 Људска, пчелињак 121, 265
 Љугоглава, планина 329
 Мала Студеница, Хвостанска епископија 38, 57, 128
 Мали Црнић, село и трг 135
 Маљушат, жупан 140, 142
 Манасија (Ресава) 57, 58, 167, 176, 128, 178, 325, 330
 Манота, пронијар 163
 Мара Бранковић 190, 221, 319
 Марко Костић, властеличић 165,
 Марко Фечор, занатлија 265
 Марко, митрополит 30, 224
 Матеја, монах 220
 Мачва, жупа 86, 135
 Медош Борислалић, властеличић 165
 Метеори, манастир 224
 Методије, игуман хиландарски 240
 Милеја, место на Атосу 73
 Милентија, манастир 57
 Милешева 32, 42, 49, 50, 56, 74, 75, 89, 97, 131, 142, 143, 151, 188, 190, 275, 325, 338, 344, 346
 Милица, кнегиња (Јевгенија, монахиња) 33, 36, 46, 59, 78, 95, 96, 98, 138, 162, 180, 188, 190, 196, 209, 215, 216, 221, 222, 230
 Милишта, село 253
 Милопусти, село 71
 Милутин, краљ 24, 25, 30, 33, 34, 40, 49, 59, 60, 61, 64, 70, 75, 79, 81, 82, 89, 94, 98, 99, 101, 103, 104, 107, 108, 112, 117, –121, 124, 126, 127, 130, 132, 133, 136, 137, 140, 142, 143, 147, 149, 151, 152, 156, 160–164, 170, 171, 174, 175, 177, 185, 186, 187, 193, 194, 200–204, 218–220, 227, 231, 243, 259, 262–265, 269, 270, 272, 276, 290, 294, 296, 303, 325, 332, 334, 336, 342, 346

Михаило, војвода 46
 Михал, дечански човек 233
 Михо Брдал, воскар 265
 Младен Владојевић, властелин 71
 Млачно, село 71
 Модички манастир 49
 Модра Слатина, зимовиште 113
 Моиша Грдушчић, властелин 165
 Мокра гора, планина 112
 Момуша, село 60, 65
 Морава, река и жупа 85, 128, 135, 210, 215, 342
 Моравица, жупа 188
 Морача, манастир 42, 43, 120, 338
 Муса, султан 223
 Мусићи, владеоска породица 46
 Нагорички манастир Светог Ђорђа, 24, 49
 Нахово, село 119
 Невина, река 125
 Немања (Стефан Немања) 22, 23, 24, 25, 26, 28, 42, 74, 107, 112, 119, 151, 226, 241,
 Непробиште, село 60
 Нерези, село 108
 Нерча, метох 82
 Неупара, манастир 57
 Никандор, игуман Пантелејмона 36, 222
 Никита, село 233
 Никодим, архиепископ 33, 39, 49, 67, 70, 72, 304
 Никодим, патријарх 137, 179, 191, 212
 Никола Зојић, властелин 46
 Никола Стањевић, велики војвода 34, 83, 101, 125, 140
 Никола Утоличић, властелин 71, 125
 Никола, протомајстор 294
 Нистра, село 65
 Ниш 23, 59
 Новак Белоцрквић, властелин 46
 Новак Пеција, властеличич 166
 Ново Брдо 59, 81, 138, 162, 190, 206, 208, 210, 211, 213, 223, 237, 238,
 Обрад Драгославић, властелин 48, 96
 Обрасци, село 128
 Овче Поље, област 81, 113, 118
 Оливер Големовић, судија 65
 Оливер (Јован Оливер) деспот, 34, 48, 49, 82, 112, 154, 206
 Опоље, жупа 113
 Орашак, село 94
 Орашац, село 78
 Ореховачки манастир, Свети Никола Мрачки у Орехову 49, 79, 81, 93, 108, 125, 237
 Оркиљарија, рибњак 120
 Орланда Мицовић, властелин 125, 166
 Орђуша, село 117
 Павлица, метох 72
 Пакљани, село 164
 Пантино Доње, село 100
 Пантократоров манастир у Цариграду, 23, 294, 296
 Парабак, судија 64
 Парагушани, влашки катун, 78, 278
 Паракинов брод, трг 128, 135, 214, 235
 Париз, 294
 Парици, пчелињак 121
 Патеи, село 228
 Пек, жупа 86
 Пељешац, полуострво 204
 Петруско крајиште 87, 150, 176, 210, 213, 339
 Пећ (Пећка архиепископија и патријаршија) 29, 38, 39, 40, 67, 68, 71, 123, 128, 137, 138, 176, 191, 258, 259, 344
 Пива, жупа 40
 Пијајинци, влашки катун, 152
 Пилот, жупа 79, 156, 179, 205, 231, 233, 258, 260, 337
 Пинушинци, влашки катун 153

Плав, жупа 60, 76, 78, 106, 112,
 113, 118, 119, 132, 143, 159, 160,
 181, 186, 260, 261, 343
 Плављани 143, 261
 Плавско језеро 106, 118, 119, 132,
 160
 Планска, село 253
 Плоче, место код Дубровника 229
 Пнућа, жупа 178, 187, 287, 329, 333
 Повилско, село 71
 Подгора, област 79
 Подгорелица, метох 72
 Подгорица у Мачви, трг 135
 Подримље, жупа 57, 78
 Полимље, област 57, 131, 343, 344
 Полог, жупа 158, 174, 226, 233,
 259, 260, 343
 Понорац, планина 12
 Поповац, метох 72
 Превлака Атоска, 74, 107
 Пресчиште, село 101, 108
 Приди, село 124
 Призрен, 34, 46, 56–59, 70, 71, 73,
 75, 78, 79, 81, 92, 94, 102, 109, 121,
 122, 124, 134, 137–139, 149, 161,
 163, 166, 169, 170, 173, 177, 187,
 227, 233, 236, 260, 266, 274, 279,
 280, 284, 294, 296, 327, 328, 335,
 336, 337, 339, 343, 344,
 Призренска Бистрица, река 113,
 127, 128
 Пријеполје, трг 131, 136, 151, 338,
 340, 344
 Прилеп, град 68, 133, 134, 205
 Приренска епископија/ митрополија
 41, 64, 71, 78, 192, 194, 231, 232,
 266, 294, 317
 Присојница, пчелињак 121, 265
 Приштина, трг 337, 338, 343
 Пројиловци, влашки катун 152
 Прокопије Богдановић, властеличић
 165
 Прокупље, град 138, 162

Протат Свете Горе Атоске 34, 45,
 73, 92, 107, 169, 203,
 Прохор, протопоп 165
 Псача, манастир 34, 45, 83, 188
 Псодерци, влашки катун 152
 Пчиња, река 79, 94
 Раваница 16, 51, 57, 58, 71, 84, 86,
 97, 110, 120, 123, 125, 128, 134,
 135, 153, 162, 167, 180, 188, 210,
 244, 301, 320, 325, 346, 347
 Раванштица гора, планина 117, 324
 Равно, град 128
 Радан, економ и челник 165, 166,
 237
 Радеј, златар 234
 Раденко, властелин 46, 125
 Радич Поступовић, велики челник
 30, 36, 59, 110, 214, 215, 216, 224,
 228, 315, 347,
 Радово судство, влашки катун 151
 Радослав Бугарин, властеличић
 162
 Радослав Михаљевић, велики
 војвода 225
 Радослав, краљ 32, 73, 89
 Радослава Ђурађиновић, судија 65
 Радослава, Милшина жена,
 властелинка 26, 48, 90
 Радостуша, село 223
 Радочел, село 127
 Ражањ, трг 51
 Рајко, протомајстор 329
 Рајкова Црква, Светог Николе у
 Призрену 109, 125, 161
 Ракита, селиште 98
 Рапча, село 284
 Рас (Рашка), жупа и земља 22, 40,
 41, 49, 57, 76, 131, 164, 186, 343,
 344
 Раташевици, влашки катун 152, 270,
 278
 Репош Кастриот, велможа 223
 Ретивља, село 60

Ретивштица, село 60
 Речица, село 108, 163, 259
 Рзинићи, влашки катун 152
 Рибари, село у Плаву 106, 119, 261
 Рибница у Зети 343
 Рилски манастир 35
 Рисан, град 326
 Рогозна, забел 118
 Роман, византијски цар 25, 108, 132, 335
 Роман, монах 224
 Росна, село 102
 Рудава, метох 107
 Рудал, властелин 45, 46, 47, 90, 137
 Руденица, манастир 36
 Рудина, забел 118
 Рудл, ковач 227, 324
 Рудник, рудник и трг 59, 110, 214, 215, 228,
 Русна пољана, село 101
 Сава (Свети Сава) 24, 26–28, 30, 32, 39, 42, 50, 55, 73, 90, 92, 107, 136, 142, 151, 162, 163, 168, 179, 199, 204–206, 217, 218, 220, 224, 229, 236, 241–243, 256, 289, 301, 304–306, 308, 313, 316, 331, 344
 Сава, река 76, 119, 135,
 Сава, хиландарки игуман 205
 Света Богородица у Топлици 23
 Света Богородице у Лештју (лештјански манастир) 43, 44, 51, 83, 269
 Света Петка на Дунаву, метох и панађур 134
 Свети арханђели код Призрена 19, 29, 33, 34, 41, 45, 51, 56, 70, 72, 78, 79, 80, 81, 86–88, 94, 106, 109, 113, 114, 117–120, 122–126, 128, 132, 134, 137–139, 153, 155–161, 166, 173, 177, 178, 182, 187, 194, 199, 201, 203, 204, 213, 221, 223, 227, 229, 231, 232, 237, 249, 255–258, 260, 265, 271, 274, 275, 279, 280, 284, 287, 300, 305, 309, 310, 316, 318, 320, 321, 323–329, 336, 337, 339, 343, 345
 Свети Димитрије у Призрену, црква и метох хиландарски 68, 75, 133, 137, 149, 169, 173, 174, 177
 Свети Ђорђе (Скоропострижни) Скопски манастир 24, 25, 59, 60, 75, 79, 81, 86, 91, 98–101, 104, 108, 114, 118, 119, 120, 124, 126–129, 132, 133, 136, 142, 148, 149, 151, 161–163, 170, 177, 183, 185, 193, 194, 197, 198, 200, 202, 258, 259, 263, 287, 302, 322, 325, 332, 334, 335
 Свети Ђорђе у Дабру 49, 79, 131
 Свети Илија у Лишињу, метох 68
 Свети Михаило на Превлаци, зетска епископија 38
 Свети Никола на Пчињи под Кожљем 94, 147, 187, 259
 Свети Никола у Бањи 49, 131
 Свети Никола у Врању 68, 108, 121, 125, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 152, 153, 156, 188, 229, 246, 251, 253, 254, 257, 271, 275, 281, 283, 287, 315, 327,
 Свети Никола у Добрушти 68, 82, 108, 114, 134, 143, 145, 163, 205, 229, 231, 258,
 Свети Никола у Топлици, топличка епископија 23, 24, 28, 38, 49
 Свети Павле, светогорски манастир 25, 35, 87, 191, 205, 211, 213, 228
 Свети Пантелејмон, светогорски манастир 30, 36, 46, 59, 86, 138, 162, 183, 188, 191, 196, 205, 215, 221, 222, 223, 224, 225, 229, 298, 304, 317
 Свети Петар и Павле на Лиму, хумска епископија 131, 169, 192

Свети Петар Коришки, црква и
 метох 45, 68, 70, 82, 94, 108, 125,
 134, 213, 221, 232, 233, 336
 Свети Спас у Пилоту 161, 203, 337
 Свети Спас у Призрену,
 арханђеловски метох 71, 109, 124,
 138, 139, 161, 325
 Свети Срђ, трг 204, 226, 227, 229,
 230, 231, 232, 303, 337
 Свети Стефан у Кончи, Кончански
 манастир 34, 35, 83, 103, 110, 111,
 125, 126, 233, 235
 Световрачани, влашки катун 270,
 278
 Свинштица, планина 124
 Седларево, село 91
 Сеница (Сјеница), жупа 118, 344
 Сењани, село 70, 100, 109, 143, 255,
 280, 287
 Сер, град 94, 137, 208
 Сијаинци, влашки катун 153
 Сикирник, забел 112
 Симеон (Свети Симеон) 24, 26,
 27, 30, 32, 50, 60, 72, 73, 89, 107,
 121, 129, 139, 142, 146, 149, 151,
 158, 162, 163, 217, 218, 220, 241,
 242, 256, 260, 262, 301
 Симеона, монах 220
 Симон (Синиша) Немањић 224
 Симон, монах 294
 Симонопетра, светогорски
 манастир 211
 Сињавица, планина 113
 Сисоје, монах 93
 Сисојевац, манастир 36
 Ситница, жупа 64, 76, 121, 265,
 Шиштевица, село 94
 Скадар 79, 120, 138
 Скадарско језеро 119-120
 Скопље 24, 25, 59, 60, 79, 81, 106,
 108, 118, 120, 124, 129, 132, 136,
 142, 147, 151, 163, 170, 177, 189,
 193, 202, 248, 258, 259, 263, 265,
 262, 322, 335

Скорпиј, запустели светогорски
 манастир 92, 232
 Сламодрaви, село 60
 Слатина, забел 118, 122, 263
 Словиње, село 140
 Смил, ковач 227, 324
 Смудирог влашки катун, 152
 Собина, село 141, 254
 Соловјев Александар, историчар 19,
 149
 Солун 24, 107, 120, 136, 137, 222,
 342
 Сопoћани, манастир 32, 49, 50, 51,
 55, 88, 118, 128, 304, 326, 344
 Софија, град 82
 Средње Село, село 64, 78
 Средска, село 284
 Сремљани, влашки катун 153
 Ставци, село 100
 Сталаћ, град 51, 128, 134, 162, 222
 Станко, човек из Сталаћа 162
 Стефан Вукановић, жупан 42
 Стефан Лазаревић, деспот 19, 20,
 36, 51, 52, 54, 86, 87, 93, 96, 97,
 135, 136, 150, 151, 172, 173, 175–
 177, 180, 181, 188, 189, 190–193,
 197, 198, 209, 210–217, 221–225,
 236–238, 298, 300, 304, 306, 330,
 333, 339, 343
 Стефан Немањић (Стефан Прво-
 венчани) 25, 28, 32, 73, 75, 107,
 112, 121, 122, 129, 130, 242, 24,
 Стефан Ратковић, велики логотет
 176, 347, 350
 Стефан Урош III Дечански 33, 34,
 41, 44, 45, 50, 51, 65, 73, 76, 81, 88,
 93, 112, 113, 137, 138, 152, 153,
 169, 170, 181, 183, 204, 226, 227,
 228, 232, 233, 266, 268, 277, 279,
 289, 292, 294, 304, 306, 329, 332,
 346, 349
 Стоји, влашки катун 153
 Стон, град 204

Стрелци (Стрелчани) 98, 109, 187, 274
 Струга, град 138
 Струма, река и област 107, 110, 324
 Струмица, град и област 68, 79, 105, 110, 125, 138, 140, 146, 257, 269
 Студеница 25–28, 30, 32, 38, 49, 50, 54, 55, 57, 72, 73, 93, 123, 127, 142, 146, 151, 158, 160, 240, 256, 260, 262, 269, 270, 275, 300, 301, 302, 318, 325, 331, 338, 345, 346
 Суботица, трг 135
 Сухогрл, селиште 99
 Сушица, село 108
 Сушичани, влашки катун 152, 270, 278
 Теодосије, монах и писац 24, 50
 Тесалија, област 224
 Тихомир, велики жупан 23
 Тмава, село 119
 Тморани, село 61, 75, 103, 140, 152, 170, 177, 185
 Тодор Лепић, властеличић 166
 Топлица, жупа 22, 23, 28, 38, 42, 49,
 Требиште, село 223
 Требча, трг 338, 343
 Трепча у Плаву, село 261
 Треска, река и област 108, 128
 Трескавац, манастир 68, 79, 81, 88, 89, 99, 101, 102, 120, 124, 133, 134, 138, 184, 205, 249, 258,
 Трескавица, село 101, 102
 Трновац, село 60
 Трново, село 228
 Трње, село 60
 Троицки Сергеј, историчар 24, 26, 30, 31, 32
 Трпези, пчелињак 121
 Трстено, планински потес 324
 Тудоричевци, влашки катун 152, 270
 Туренско поље, област код Скопља 124

Турци 78, 189, 333
 Ћелија Светог Спаса у Хрусијском пиргу 218
 Ћелију Свете Тројице у Хрусијском пиргу 218
 Ћирковић Сима, историчар 293, 296
 Угарска 212, 230
 Ујездина, планина 113, 278
 Урош I, краљ 32, 43, 61, 75, 151, 169, 192, 199
 Урош V, цар 43, 83, 96, 112, 204, 237
 Урсуловци, влашки катун 152
 Фиренца 294
 Харац, виноград 110
 Хардомил тепчија(Хардомиловићи) 44, 65
 Хвалоје, властеличић 109, 165
 Хвосно, жупа и земља, 38, 39, 57, 61, 68, 73, 75, 108, 112, 151, 340, 347
 Хиландар 16, 25 –28, 30, 35, 36, 38, 43–48, 51, 60, 61, 65, 68, 73, 75, 79, 82, 83, 86, 89, 90, 92–96, 105, 107, 108, 110, 112, 120–123, 128–131, 136, 137, 140, 142, 143, 146–149, 151, 152, 155, 163, 166, 169, 170, 172, 174, 177, 180, 183, 185, 187–190, 193, 196, 198, 201, 205–210, 213, 215–221, 223, 224, 226, 231, 236, 237, 241–243, 249, 250, 257, 259, 263, 265, 269, 272, 276, 284, 290, 291, 298, 300, 301, 304–306, 308, 318, 321, 322, 329, 334, 342
 Хотачка метохија 61, 65, 66, 68, 73, 75, 87, 89, 93, 107, 108, 112, 121, 129, 130, 135, 139, 255, 259, 262, 338
 Хоча, трг 60, 65, 68, 73, 121, 129, 130, 135, 136, 259, 333, 334, 338
 Хранча, пронијар 162
 Храстје, село 76
 Хреља, протосевастијер 34, 36, 45, 95, 99, 130, 137, 140

Хрисопољ, град 229
 Хромитица, метох 74
 Хрс, логотет 45
 Хрусијски пирг 89, 89, 121, 130,
 163, 190, 206, 218, 219, 220, 221,
 262, 263, 269, 272, 273, 291, 294,
 303, 310
 Хтетово, село и трг 128, 130, 133,
 293, 336
 Хтетовски манастир Свете
 Богородице 49, 68, 79, 81, 88, 91,
 92, 99, 101, 104, 108, 111, 133, 115,
 124, 128, 130, 198, 229, 336
 Хтетовштица, река 127
 Цамблак Григорије, писац 54, 166,
 320
 Цариград 24, 222, 294, 318
 Цетињски манастир 113, 150, 230
 Цреп Вукосавић, властелин 43, 84,
 87, 135
 Црква Андрејча у Охриду 71
 Црква апостола Петра и Павла у
 Риму 24
 Црква Богородице Тројеручице у
 Скопљу 136
 Црква Мати Божје у Просеку 68
 Црква Преображања у Врању 125
 Црква Пречисте Крајинске 230
 Црква Свете Богородице у
 Радостуши 223
 Црква Свете Богородице
 Купилничке 227
 Црква Свете Богородице у
 Велбужду 108
 Црква Свете Богородице у
 Калођенима 253
 Црква Свете Петке у Тморанима
 61, 75, 101, 103, 170, 177
 Црква Свете Тројице у Солуну 137
 Црква Свети Власије у Штипу, 68
 Црква Свети Врачи у Штипу, 68
 Црква Свети Ђорђа у Уложисту
 26, 48, 68

Црква Светих арханђела у
 Дреници 35
 Црква Светих арханђела у Штипу
 68
 Црква Светих Петнаест у Струмици
 125
 Црква Светог арханђела Михаила
 у Велесу 125
 Црква Светог Димитрија у Пећи 39
 Црква Светог Димитрија у Солуну
 24
 Црква Светог Ђорђа у Полошком
 34, 106, 108, 125
 Црква Светог Ђорђа у Солуну 120,
 Црква Светог Јована Крститеља у
 Штипу 48, 140
 Црква Светог Константина код
 Скопља 24
 Црква Светог Никите код Скопља
 24
 Црква Светог Николе у Барију 24,
 205, 213
 Црква Светог Николе у Ботуши 101,
 109
 Црква Светог Николе у Серу 137
 Црква Светог Николе у Хвосну 75,
 151
 Црква Светог Николе у Хочи, 68
 Црква Светог Николе у Штипу 260
 Црква Светог Пантелејмона у Нишу
 24
 Црква Светог Петра у Чабићу 124
 Црква Светог Спаса у Призрену,
 арханђеловски метох 71, 123, 160,
 320
 Црква Светог Стефана у Призрену
 метох арханђеловски 109, 125, 139,
 161, 320
 Црква Сретења Господњег на Атосу
 224
 Црна Стена, жупа 42
 Црни Врх, заселак 165
 Црни Гвозд, планинки потес 117
 Чабић, село 78, 104, 124, 324

Чахор, планина 112
Чисте, планина 117
Чрешевљани, село 108, 124, 127
Чрмње, забел 118
Шапац, град 135
Шикља, село 119, 156, 179, 128, 260
Шиљеговци, влашки катун 153

Широки брод, трг 227, 229, 230
Шишатовци, влашки катун 152
Штимља, двор 109, 122
Штип, град 35, 48, 59, 68, 82, 87, 95,
130, 137, 140, 161, 162, 259, 260
Штитарице, село 124

САДРЖАЈ

Предговор	5
Скраћенице	7
УВОД	
Манастири, њихови поседи и економија као тема	15
КТИТОРСТВО У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ	
Ктитори и њихове задужбине	21
Манастири између државног и црквеног уређења	38
МЕТОХИЈА И ВЛАСТЕЛИНСТВО	
Храм и простор	53
Метохија	58
Манастирска властелинства	69
Нарастање и осипање манастирских властелинстава	88
Структура манастирских поседа	97
МАНАСТИРСКИ ЉУДИ	
Зависно становништво на манастирским поседима	139
Власи на манастирским властелинствима	151
Људи са посебним задужењима на манастирским поседима	157
Властеличићи у служби манастира	162
ИМУНИТЕТИ МАНАСТИРА	
Развој слобода и имунитета манастира у средњовековној Србији	168
Војни имунитети	173
Колективне обавезе манастирских села према владару	180
Економски имунитети или порези као приходи манастира	184
Судски имунитети	192
МАНАСТИРСКИ ДОХОЦИ	
Директни новчани прилози ктитора манастирима	203
Села или новчани дохоци	213
Продаја адрфата у манастирима	216
Остали дохоци манастира	226

ЕКОНОМИЈА МАНАСТИРА

Управљање приходима и расходима	235
Однос броја монаха у манастиру и снаге властелинства	239
Производне делатности на манастирским властелинствима	245
Земљорадња	245
Виноградарство	255
Пчеларство	261
Сточарство	266
Натурална давања становништва у приходима манастира	282

ПОТРОШЊА У МАНАСТИРИМА

Монашки мертик или комат – издржавање монашке заједнице	289
Хлебни и вински мертик и монашка трпеза	291
Свеће и кандила	302
Одећа и обућа	305
Монашко следовање у новцу	311
Додатне потребе и трошкови манастира	312
Издржавање болница и хуманитарни рад манастира	316
Однос између производње и потрошње	321

ЗАНАТСТВО И ТРГОВИНА ПОД ОКРИЉЕМ МАНАСТИРА

Занатство	323
Трговина и манастири	331
Транспорт и путеви на манастирским властелинствима	340

ЗАКЉУЧАК	346
-----------------------	-----

CONCLUSION	351
-------------------------	-----

Извори и литература	357
---------------------------	-----

Регистар	379
----------------	-----

Марија Копривица
Властелинства и економија манастира средњовековне Србије

Marija Koprivica
Monastic properties and the economy of monasteries in medieval Serbia

За издаваче
Проф. др Данијел Синани
Декан Филозофског факултета Универзитета у Београду
Проф. др Драгиша Бојовић
Управник Центра за црквене студије, Ниш

Лектура и коректура
Кристина Митић

Техничка обрада картографских прилога
Иван Матејић

Превод резимеа на енглески језик
Никола Татар

Прелом и припрема за штампу
Пунта, Ниш

На корици
Манастир Студеница

Дизајн корице
Срђан Павловић

Тираж
300

Штампа
ЈП *Службени гласник*
Београд
2022.

ISBN-978-86-6427-223-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.222(497.11)-735:33"04/14"

КОПРИВИЦА, Марија, 1981-

Властелинства и економија манастира средњовековне Србије /
Марија Копривица. - Београд : Филозофски факултет Универзитета,
Центар за историјску географију и историјску демографију ; Ниш :
Центар за црквене студије, 2022 (Београд : Службени гласник). -
396 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 357-377. - Summary: Monastic properties and the
economy of monasteries in medieval Serbia. - Регистар.

ISBN 978-86-6427-223-0 (ФФ)

а) Манастири -- Економски аспект -- Србија -- Средњи век

COBISS.SR-ID 58354185